

Komáromi László

A BIZÁNCI HATÁS KÉRDÉSE
A KÖZÉPKORI MAGYAR JOGBAN
ÉS A MAGYARORSZÁGI EGYHÁZJOGBAN

Doktori értekezés

Budapest, 2007

Témavezető:

Prof. Dr. Zlinszky János

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kar
Jog- és Államtudományi Doktori Iskola

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	3
I. A BIZÁNCI KULTÚRA KÖZVETÍTŐ TÉNYEZŐI	6
1. EGYHÁZ	6
2. POLITIKAI ÉS DINASZTIKUS KAPCSOLATOK	12
3. A BIZÁNCI ANYAGI KULTÚRA NYOMAI MAGYARORSZÁGON	17
II. BIZÁNCI JOGFORRÁSOK	22
1. VILÁGI JOGFORRÁSOK	22
2. EGYHÁZI JOGFORRÁSOK	32
3. RECEPCIÓ	38
III. MAGYAR JOGFORRÁSOK	44
1. TÖRVÉNYEK	44
2. OKLEVELEK	54
IV. EGYHÁZJOG	68
1. A KLERIKUSOK HÁZASSÁGA	68
2. BŐJT	91
3. EGYÉB EGYHÁZFEGYELMI SZABÁLYOK	94
4. HÁZASSÁGKÖTÉS	104
5. VÁLÁS ÉS ÚJRAHÁZASODÁS	106
6. NÉHÁNY „MAGÁNJOGI” RENDELKEZÉS	116
V. BÜNTETŐJOG	131
1. ÁLTALÁNOS JELLEMZŐK	131
2. EGYES BŰNCSELEKMÉNYEK	140
VI. A KÖZHITELŰ JOGI ÍRÁSBELISÉG INTÉZMÉNYEI	147
1. KÖZPONTI ÍRÁSBELISÉG	147
2. MAGÁNAKTUSOK ÍRÁSOS RÖGZÍTÉSE	168
VII. KÖZJOG	178
1. URALKODÓI HATALOM	180
2. A HŰBÉRISÉG HIÁNYA	204
ÖSSZEGZÉS	216
FÜGGELÉK	226
RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	228
FELHASZNÁLT FORRÁSOK	228
FELHASZNÁLT IRODALOM	232
SAJÁT PUBLIKÁCIÓK JEGYZÉKE	260

BEVEZETÉS

Hazai történészeink és jogtörténetíróink régóta kutatják, hogy a pusztai nomád életmódot elhagyó, a Kárpát-medencében letelepedő magyarság jogrendjére és államszervezetére miként s mennyiben hatott az új népet befogadó keresztény Európa felfogása. A kérdéssel foglalkozó kutatók figyelme elsősorban a korabeli nyugatról érkező impulzusok felé fordult, ami a római kereszténység és a latin kultúra magyarországi térnyerése, utóbb túlnyomóvá válása miatt érthető is. Viszonylag kevésbé igyekeztek azonban felmérni azt a hatást, amelyet az ókori Róma örökségét közvetlenül folytató keleti impérium, Bizánc gyakorolt a középkori magyar államra és jogéletre. A kérdésfelvetés indokoltságát nemcsak MORAVCSIK GYULÁnak és tanítványainak a magyar–bizánci politikai és kulturális kapcsolatok egyre több részletét bemutató kutatási eredményei jelzik, hanem azok a szórványos kísérletek is, amelyek egy-egy részkérdésben e sokágú kapcsolatrendszernek, keletről érkező kulturális hatásnak a hazai jogélet terén való megjelenését vizsgálták. Átfogó kép megrajzolására azonban mindeddig nem került sor.¹

Jelen kutatás célja az volt, hogy számba vegye a keleti impériumnak a középkori magyar államra és jogra gyakorolt alakító hatását, s így kiegészítse azt a képet, amely a nyugati befolyással foglalkozó vizsgálatokból már rendelkezésre áll. Kiindulópontként szolgáltak mindazok a felvetések, amelyek valamely részterületen – bizonyos egyházi kánonok, egyes magánjogi szabályok, a közhitelű írásbeliség intézményei, a büntetőjog és a közjog terén – bizánci hatás gyanújára mutattak rá. A kutatás során indokoltnak tűnt azonban ezek közül több részterületen szélesebb körű, a fennmaradt Árpád-kori normaanyag (megismerési jogforrások) teljes releváns részére, ill. a korábbi szakirodalom által felvetetteken kívül további intézményekre kiterjedő vizsgálatot is folytatni, különösen ott, ahol valamely kulturális közvetítő tényező erőteljes jelenléte (pl. a keleti egyház magyarországi befolyása, szoros politikai kapcsolatok III. Béla idején) emellett szólt. Így átfogóbb vizsgálatra került sor a kánonjog egyházfegyelmi

¹ Utalnunk kell azonban azokra a nagyívű történeti munkákra, amelyek a magyarságnak éppen e sajátos, Európának a középkorban kifejlődő két eltérő kulturális térfele közötti, alapjaiban végülis a nyugathoz közelítő, de mégis tartósan „szélsőnemzeti” mivoltát, s annak jellemzőit tárgyalják. A „hűbériség” és rendiség korszakai szerint, más szélsőnemzetekkel (lengyel, skandináv) együttes tárgyalásban lásd pl.: HAJNAL (1942); Európa nagy nyugati, keleti és a kettő közé ékelődő, kettős arculatú „kelet-közép-európai” régióira: SZÜCS (1983).

része, a 12-13. századi központi és hiteleshelyi írásbeliség intézményei, valamint az Árpád-kori magyar büntetőjog tekintetében.

A kutatás módszere az összehasonlítás, méghozzá egyszerre két oldalról: az esetlegesen feltárt magyar–bizánci párhuzamok elsősorban akkor válhatnak meggyőző érvvé a keleti hatás mellett, ha a nyugati fejlődéstől eltérő jellegzetességekre derítenek fényt. A vizsgált kérdésekre vonatkozó források eltérő jellege ugyanakkor többféle megközelítést tett szükségessé, s ez a kutatás – alapjában egységes – módszerét is többértűvé tette. Az Árpád-kori magyar kánonjog általunk ismert egyházfegyelmi, házassági jogi tárgyú előírásainak s a korabeli magyar büntetőjognak jelentős része – akárcsak Nyugat-Európában és Bizáncban – törvényekben és zsinati határozatokban ölt testet. (Szűkebb körben ugyan, de törvényi szabályozást nyertek egyes magánjogi kérdések is.) Ezen területeken az összehasonlítás legkézenfekvőbb módja e normák összevetése a hasonló kérdésekre vonatkozó nyugati és keleti törvényekkel ill. kánonokkal. Más viszont a helyzet a közhitelű jogi írásbeliség intézményeinek (kancellária, hiteles helyek) és az államhatalom gyakorlásának szabályai tekintetében, amelyeket a középkorban nem elsősorban törvények vagy zsinati határozatok rögzítettek, hanem az íratlan szokásjog, tehát egy állandósult, az érintettek valamiféle konszenzusán nyugvó gyakorlat, amelyet csak a való élet tényeiből és emlékeiből lehet rekonstruálni. Normatív jogforrások híján ezért e területeken jobbra oklevelek és történeti leírások adják azt a forrásbázist, amelyből az összehasonlítandó gyakorlat sajátosságai feltárhatók. E körben alapkutatásokat nem végeztem (ezt mások – jórészt történészek – már megtették előttem, így rájuk támaszkodhattam), bár a rendelkezésre álló legfontosabb magyar okleveles és történetírói forrásokat tekintetbe vettem. A nyugati és a keleti gyakorlat esetében elsősorban az azt feldolgozó alapvető monográfiákra és egyéb másodlagos szakirodalomra támaszkodtam.

A források eltérő jellege s ennek nyomán a kutatás módjának többértűsége indokolja az alapvetőn jogági tagozódás szerint felépített fejezeti struktúrát. A 11-13. századi magyar törvényalkotó számára egyházjog, házassági jog, magánjog, büntető- és közjog nem jelentettek sajátos fogalmi apparátussal és szabályozási módszerrel bíró, ezért külön-külön kodifikálandó, önálló jogágakat. E részterületek viszonylagos autonómiájának nyomai azonban a lényegesen magasabb fejlettségi szinten álló bizánci jogkönyvekben már kitapinthatók. Árpád-kori hazai jogforrásainkban ilyen elkülönülés még nem tapasztalható, az általuk tartalmazott normákat azonban – a szabályozás tárgya és módja alapján – jogágakba lehet sorolni.

Elsőként szükséges azonban választ adni néhány előzetes kérdésre, így pl. arra, hogy melyek voltak azok a közvetítő tényezők, amelyeken keresztül a keleti birodalom kultúrája – így joga is – beszüremkedhetett a Kárpát-medencébe. Tisztázandó, hogy a fennmaradt középkori magyar jogforrásokhoz képest rendkívül gazdag bizánci joganyagból melyek tekinthetők relevánsnak a magyarországi hatás vizsgálatánál. Áttekintendő továbbá hazai forrásaink köre, az általánosan érvényes normatív joganyagon (dekrétumok, zsinati kánonok) túl röviden szemügyre véve az okleveleket is, kiszűrve belőlük azokat, amelyeknél a bizánci hatás vizsgálata indokoltnak tűnik.

Ezt követi – lényegében jogágak szerint haladva – az Árpád-kori magyar jog egy-egy részterületének vizsgálata. E körben külön területet képez az egyházra vonatkozó ill. az elsősorban általa meghatározott társadalmi viszonyokat szabályozó normák összessége, azon belül is az egyházfegyelmi és a házassági joganyag, valamint néhány további, a középkorban jórészt az egyház jogi felségterületéhez tartozó, ma inkább a magánjog tárgykörébe vonható kérdéskör (személyállapot, öröklés). Ezután a korabeli magyar és bizánci büntetőjogi szabályozás áttekintése következik. A közhitelű jogi írásbeliség intézményei témakörében a magyar királyi kancelláriai tevékenység sajátosságainak és a hiteles helyek oklevéladó, -hitelesítő működésének lehetséges bizánci előképeit keresem. E téma a jogági felosztás szerint ugyan leginkább a közjog tárgykörébe tartozna, önálló fejezetben való szerepeltetését indokolja azonban, hogy nem elsősorban a közhatalom gyakorlásával összefüggő kérdéseket tárgyalja, hanem főként a mindennapi jogélet tényeinek (s e körben egyrészt az állami tevékenységgel, másrészt a magánfelek egymás közti viszonyaival kapcsolatos jogi aktusoknak) írásos rögzítésére vonatkozó szervezeti-technikai kereteket. Végül a közjog témakörén belül az uralkodói hatalom átruházásának, terjedelmének egyes kérdéseit (tisztviselők kinevezése, ellenállási jog) vizsgálom, másrészt arra igyekszem választ adni, hogy a magyar társadalom- és államfejlődésnek a nyugati hűbéri rendszertől eltérő volta összefüggésbe hozható-e a bizánci birodalommal, amely szintén nem ismerte a nyugati értelemben vett feudalizmust (hűbériséget).²

² A görög szavak magyarra történő átírásánál a görög betűket ill. betűpárokat a következőképp jelölöm: α = a; β = b; γ = g; δ = d; ε = e; ζ = z; η = é; θ = th; ι = i (személynevek elején: J); κ = k; λ = l; μ = m; ν = n; ξ = x; ο = o; π = p; ρ = r; ρ̣ = rh; σ, ς = sz; τ = t; υ = ü; φ = f (személynevek elején: Ph); χ = kh; ψ = psz; ω = ó; ει = ei; οι = oi; αυ = au; ευ = eu; ου = u. Az uralkodók és a közismert egyházi személyiségek keresztnéveinél azok elterjedt magyar megfelelőjét használom (pl. János, Konstanin, Mánuel, stb.).

I. A BIZÁNCI KULTÚRA KÖZVETÍTŐ TÉNYEZŐI

Mindenek előtt tekintsük tehát át röviden azokat a tényezőket, amelyek a keleti impérium kulturális hatását a magyarság felé közvetítették.³ Elsőként a keleti egyház szerepét, ezt követően a Bizánc és Magyarország közötti politikai kapcsolatokat, végül a bizánci anyagi kultúra magyarországi nyomait vesszük szemügyre.

1. EGYHÁZ

A magyarság és a keleti kereszténység kapcsolatának kezdetei a vándorlás korszakába nyúlnak vissza.⁴ A legkorábbi szórványos tudósítások még a magyar nép őseiről, a 4. századtól a Fekete-tenger északi partvidékén feltűnő különböző hun, bolgár és török törzsekről szólnak, akik között Bizánc – több-kevesebb sikerrel – keresztény missziós tevékenységet folytatott. A 4-5. század fordulóján élt egyházatya, Szent Jeromos pl. egy levelében a Kaukázus-vidéki népek között folyó térítő munkáról írván megemlíti, hogy „a hunok tanulják a zsoltárokat.”⁵ Mintegy másfél száz évvel később, a 6. századi történetíró, Malalasz János krónikájában már arról számol be, hogy a krími Boszporosz város közelében tanyázó hunok királya, Gordasz Konstantinápolyba érkezvén megkeresztelkedett, s maga Jusztinianosz császár lett a keresztapja, aki sok ajándékkal ellátva visszaküldte őt hazájába a bizánci érdekek védelme céljából.⁶ Mikor azonban Gordasz hazatért és megpróbálta népét erőszakkal kereszténnyé tenni, a hunok papjai legyilkolták őt, majd testvérét, Muageriszt tették meg királynak. Nikéforosz pátriárka (†829) Breviáriumban azt is leírja, hogy mintegy száz évvel Gordasz története után, 619 körül a bolgárok fejedelme is felvette a kereszténységet Hérakleiosz császár kezéből, népe előkelőivel együtt. Egy 8. századi konstantinápolyi püspökjegyzék pedig,

³ A magyar-bizánci kapcsolatok legjelentősebb összefoglaló munkái: MORAVCSIK (1953); TIMKÓ 367-488. és PIRIGYI.

⁴ Kifejezetten e korszaknak szentelt tanulmányok: PAPP (a 465-től 558-ig terjedő időszakról); MORAVCSIK (1938a) és MORAVCSIK (1946).

⁵ MORAVCSIK (1938a) 186-187.

⁶ A szóban forgó epizód szövegét közli PAPP 40-41. és 43-44. o. és MORAVCSIK (1938a) 191-193.

felsorolván a góthai provincia Dorosz városban székelő metropolitája alá tartozó püspökségeket, ezek között említi a hunok és az onogurok missziós püspökeit is.⁷

Kifejezetten az ugrokra, tehát a magyarokra vonatkozó elbeszélések találhatók már azonban a szlávok térítő apostolainak, Cirillnek és Metódnak legendáiban. Előbbi – sajátos keresztény legenda-elemekkel – az épp imádkozó bölcse támadó, majd hirtelen megszeli a dühöt ugrok esetéről tudósít, amely 861-ben Kherszón város környékén történhetett. Utóbbi Szent Metódnak a magyarok „királyánál” tett, valószínűleg 882 táján történt látogatását eleveníti fel, mely után a király ajándékokkal halmozta el az apostolt és kérte, emlékezzen meg róla imáiban. Az említett esetekből kitűnik, hogy a korai magyarok először a bizánci térítő tevékenység révén jutottak közelebbi kapcsolatba a kereszténységgel. Ez a misszió elsősorban a nép vezető rétegeit érinthette, a nép egészét azonban nem térítette meg.⁸

A honfoglalás után Bizánc folytatta a magyarok körében a keresztény hit terjesztését.⁹ Szkülitész és Zónarasz 11-12. századi bizánci történetírók műveiből értesülünk arról, hogy a Horka-törzs feje, Bulcsú karcha (valószínűleg 948 táján) Konstantinápolyba érkezett, ahol megkeresztelkedett, keresztapja pedig maga Konstantin császár lett, aki megajándékozta őt és a *patrikiosz* címmel tüntette ki. Nem sokkal később, 952 táján egy másik magyar részfejedelemből, Gyulából is a császári városba jött, szintén felvette a keresztséget és hasonló kitüntetésekben részesült, majd eltávozván, egy jámborságáról híres Hierotheosz nevű szerzetest is magával vitt, akit a pátriárka Turku püspökévé szentelt, s aki „a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez.” A krónikák leírják, hogy Gyula később is megmaradt hitében, Bulcsú lelkében azonban a keresztség nem hagyott mély nyomot: megszegte Istennel kötött szövetségét és Bizánc ellen vonult, de utolérte végső sorsa, mert egy sikertelen nyugati hadjárat végén Ottó császár kivégeztette.¹⁰ A Gyulával Magyarországra jött Hierotheosz azonban a letelepedett magyarok első püspökeként az egész magyar területre kapott megbízatást és folytatta a térítő munkát. Tevékenysége valószínűleg az ország déli és keleti vidékén volt igazán eredményes, mivel egy fél évszázaddal későbből újabb adat merül fel a keleti kereszténység terjedéséről. A Szent Gellért-

⁷ PAPP 53.; MORAVCSIK (1938a) 195-208.

⁸ MORAVCSIK (1938a) 208-212.; PIRIGYI 11-15.

⁹ A honfoglalás utáni időszakról – az említett monográfiákon túl – összefoglalót ad MORAVCSIK (1947) is.

¹⁰ SZKÜLITÉSZ: Σύνοψις ιστοριῶν 5. ÁMTBF 85-86.; ZÓNARASZ: Ἐπιτομή ιστοριῶν XIV, 21. ÁMTBF 100.

legenda elbeszéli, hogy Gyula utódja, Ajtony, akinek uralma a Körös folyótól az erdélyi részekig és Szörényig terjedt, Viddin városában „a görögök szertartása szerint keresztelkedett meg”,¹¹ a görögöktől kapott felhatalmazás alapján Marosvárott Keresztelő Szent János tiszteletére monostort építtetett, „s abba apátot helyezett görög szerzetesekkel, az ő rendszabályuk és szertartásuk szerint.” Ajtony később szembekerült Szent István központosító törekvéseivel, s ezért a király hadvezére, Csanád leverte őt, de a keleti kereszténységet mindez lényegében nem érintette: Csanád a bazilita szerzeteseket áttelepítette Oroszlánosra, ahol Szent György tiszteletére – hálából a győzelemért – monostort épített, Szent Gellért püspököt pedig – tíz, az ország más tájairól érkezett szerzetessel együtt – a görögök helyére tette.¹²

Ajtony leverésének története már új korszakba, az államalapítás korába vezet bennünket. A történettudomány Géza fejedelemhez és Szent Istvánhoz köti a nyugati kereszténység felvételét, s a nyugati keresztény államok közösségéhez való csatlakozást. Géza I. Ottó császártól kért hittérítőket, fiát már nyugati klerikus, a hagyomány szerint Adalbert, prágai püspök keresztelte meg. Géza feleségül Gizella bajor hercegnőt hozatta el fia számára, akinek kíséretében vélhetően szintén latin rítusú papok és szerzetesek érkeztek az országba. István koronáját is Rómából, II. Szilveszter pápától kapta. Mindez a korábbi évszázadokhoz képest, amelyekben a magyarságot lényegében csak a keleti impérium felől érte el a kereszténység hatása, kétségtelenül új helyzetet teremtett: megkezdődött a nyugati latin kultúra beáramlása.

A Szent Istvánról és koráról alkotott kép azonban sokszor túlhangsúlyozza a nyugati hatást és kevésbé figyel azokra az adatokra, amelyek a keleti egyház és kultúra magyarországi továbbélését mutatják. Sem Géza fejedelem, sem István nem volt ellensége Bizáncnak, vagy a bizánci kereszténységnek. Géza felesége, Sarolt, épp a Bizáncban megkeresztelkedett Gyula lánya volt, maga is a keleti rítus követője. Egyébként István családjában több jellegzetes, Bizáncban divatos név is felbukkan: nagybátyja Mihály, unokatestvére Vászoly (a bizánci görögben: Baszileiosz).¹³ Nem lehet tehát véletlen, hogy István – a nagy legenda tanúsága szerint – nemcsak Rómában építtetett zárandokházat az odautazó magyarok számára, hanem Konstantinápolyban is „csodálatos művészettel épült templomot” állított, Jeruzsálemben pedig

¹¹ GYÖRFFY (1952-53) I. közl. 335. szerint Ajtony a bolgár egyházzal állt kapcsolatban, mivel Viddin akkor még az okhridai bolgár patriarkátus egyik püspökségének székhelye volt.

¹² Legenda S. Gerhardi Episcopi 8. SRH II. 489–493. ÁLI 80-83. (Ford.: Szabó Flóris.)

¹³ MORAVCSIK (1953) 58.

szerzeteskolostort.¹⁴ Az uralkodása idején létrehozott veszprémvölgyi apácamonostor alapítólevelét görög nyelven írták, a király a kolostorba keleti rítusú apácákat költöztetett. Fiának, Imrének – akinek egyébként a Margit-legenda szerint bizánci hercegnőt hozatott feleségül¹⁵ – a görög műveltségben gazdag Velencéből származó Szent Gellért püspököt választotta nevelőjévé. Az Intelmekben feltett híres kérdés is – „*Quis Grecus reget Latinos Grecis moribus, aut quis Latinus reget Grecos Latinis moribus?*”¹⁶ – jól mutatja, hogy kelet és nyugat, görögök és latinok egyaránt jelen voltak az államalapító gondolkodásában.¹⁷

Hogy a nyugati kereszténység beáramlása még hosszú ideig nem jelentette a keleti rítus visszaszorítását, mutatja az is, hogy Szent István korából és a következő időszakból egész sor görög monostorról tudunk hazánk területén.¹⁸ A már említett marosvári és oroszlánosi szerzetesi központok mellett ilyen volt a veszprémvölgyi apácamonostor, melynek görög nyelvű alapítólevelére később még visszatérünk. A Gellért-legenda említi azt is, hogy I. András király két monostort alapított, egyet Tihanyban, egy másikat pedig Visegrád mellett.¹⁹ Elhelyezésében, fekvésében mindkettő emlékeztet a bizánci (pl. Áthosz-hegyi) monostorokra, melyeket általában folyóvízre, tóra vagy tengerre néző meredek partú félszigetekre építettek, ahonnan szép kilátás tárul a szemlélődő elé. A tihanyi apátság alapítólevelében szereplő „Petra” helynév is nyilvánvalóan görög eredetű, jelentése: „szirt”, „szikla”, „barlang”; valószínűleg a király által odatelepített bazilitáktól származik, akik a ma is látható remetebárányokban laktak.²⁰ Későbbi forrásból, III. Honorius pápa 1221-ben, az esztergomi érsekhez és a pilisi apáthoz írt leveléből pedig kitűnik, hogy a visegrádi apátságban is régóta éltek görög szerzetesek, de mivel az apátság szellemi és anyagi hanyatlásnak indult, II. András a pápa engedélyével latin szerzeteseket telepített oda. A tihanyi és a visegrádi kolostorok tehát eredetileg görög rítusúak voltak. Szintén kései források tanúskodnak arról, hogy a mai Dunapentele közelében állott az egykor görög apácák által lakott Pentele-monostor, melynek elnevezésében a görög egyház

¹⁴ Legenda maior Sancti Sephani regis 11. SRH II. 386-387. ÁLI 29. (Ford.: Kurcz Ágnes.)

¹⁵ Legenda Beatae Margaritae de Hungaria 12. SRH II. 689.

¹⁶ Libellus de institutione morum 8. SRH II. 626. A Greci népnév egyébként valószínűleg nem pusztán a kortárs bizánciakat, hanem a keleti kereszténység képviselőit jelenti – vö. KAPITÁNYFY (2003) 35.

¹⁷ Szent István bizánci kötődéseinek összefoglalására lásd: MORAVCSIK (1953) 58-60.

¹⁸ A magyarországi görög monostorokra lásd: MORAVCSIK (1938b).

¹⁹ Legenda S. Gerhardi Episcopi 15. SRH II. 503.

²⁰ MORAVCSIK (1953) 60.

mártírszentjének, Szent Panteleémónnak a nevét lehet felfedezni. Ezen kívül Szávaszentdemeteren is hosszú ideig görög monostor működött, amint az kiderül VI. Kelemen pápának 1344-ben a nyitrai püspökhöz írott leveléből, amelyben a pápa arra hivatkozik, hogy a monostor az utolsó görög apát halála óta immár tíz éve üres, s ezért megbízza a nyitrai püspököt, hogy bencés szerzeteseket telepítsen bele.²¹

Csak szórványos ismereteink vannak arról, hogy e hazai görög rítusú kolostorok mennyiben járultak hozzá a bizánci kereszténység és kultúra Magyarországra közvetítéséhez. A marosvári monostorba telepített Szent Gellért püspök pl. itt találta meg a görög forrásokat *Deliberatio* c. művéhez.²² De nemcsak a görög kolostorok rendelkeztek keleti keresztény egyházi anyagokkal. Régi feljegyzések tanúskodnak arról, hogy a pannonthalmi apátság könyvtárában a 11. században volt egy görög zoltároskönyv (*Psalterium Graecum*). A pásztói kolostor ugyancsak birtokában volt görög kéziratoknak: egy velencei klerikus, Cerbanus, aki a 12. század elején több évig Konstantinápolyban tartózkodott, később a pásztói monostorban találta meg Hitvalló Szent Maximosz és Damaszkuszi Szent János görög egyházatyák munkáinak egyes részleteit, melyeket latinra fordított, a fordítást pedig a pannonthalmi apátnak ajánlotta hálából az ott élvezett vendégszeretetért.²³

A keleti egyház és szerzetesség jelenlétéről szóló forrásutalásokból kirajzolódó képet kiegészítik azok az adatok, amelyeket Árpád-kori templomaink patrónus-szentjeinek nevéből nyerhetünk: igen jelentős azon templomok száma, amelyek népszerű bizánci szentek (pl. Szent Demeter, Szent Miklós, Szent György, Szent Kozma és Damján) nevét viselik. Bár közülük többet a nyugati egyházban is tiszteltek, ünnepüket nálunk többnyire a keleti naptár szerint ülték.²⁴

A bizánci térítés hatása elsősorban az ország déli és keleti részén volt jelentős. E tekintetben feltétlen említést érdemel az az újabb kutatásban felmerült tény, hogy három későbbi (14-16. századi) görög kéziratban fellelhető, a 12. századi állapotokat tükröző bizánci püspöklista is említi Turkia metropolitáját, ami arra enged

²¹ MORAVCSIK (1938b) 418-420.; GYÖRFFY (1952-53) II. közl. 96. A jelentős gazdasági súllyal rendelkező monostort 1193-96 táján III. Béla a jeruzsálemi Szent Theodosziosz lavrának adományozta, ahol anyja, Eufrozina el volt temetve. Az erről szóló oklevél (valószínűleg görög) eredetije nem maradt fenn, de latin átiratban tartalmazza III. Honorius 1218. január 29-én kelt bullája – uott I. közl. 344. skk., összefoglalva: II. közl. 81. skk.

²² PIRIGYI 52.

²³ MORAVCSIK (1953) 101.; a Maximosz-fordításhoz lásd még: KAPITÁNYFFY (1996).

²⁴ Vö. MESTERHÁZY (1967); kritikusabban KAPITÁNYFFY (2003) 40-41. Görög egyházi jelenlétet sejtetnek egyes Görög-összetételű helyneveink is – vö. GYÖRFFY (1952-53) II. közl. 97. skk.

következtetni, hogy a 11-12. században önálló, Konstantinápoly alá tartozó metropólia volt Magyarországon, amelynek az erdélyi, bihari és csanádi egyházmegyék alárendelt püspökségei lehettek.²⁵ Bár a kérdés vitatott,²⁶ a feltételezés jól beleilleszthető a keleti kereszténységnek az ország e táján való elterjedtségéről szóló adatokba.²⁷

Megállapítható tehát, hogy a 11-12. századi Magyarországon a kétféle kereszténység békében élt egymás mellett, az 1054-es skizma ekkoriban még nem éreztette hatását. A keleti rítus hanyatlása csak a 13. század első harmadában indult meg, egyrészt 1204-ben a konstantinápolyi Latin Császárság megalakításával, mikor Bizáncban latin patriarkátust állítottak fel, ami bizonyosan gyengítette a magyarországi görög egyház helyzetét is, másrészt az 1215-ös IV. Lateráni Zsinattal, amely igyekezett a keleti elemet korlátok közé szorítani, arra utasítván a latin püspököket, hogy a görög szertartású egyházakba latin papokat küldjenek.²⁸ Ezáltal a hazai görög egyházi központok, kolostorok elszakadtak bizánci gyökereiktől, s elszigetelten magukra maradva az őket körülvevő római egyházi közegben maguk is ellatinosodtak. A visegrádi monostorba II. András – mint láttuk – 1221-ben telepített latin szerzeteseket. Valószínűleg a 13. század első felében ment át az oroszlanosi görög monostor is a bencések kezébe, a veszprémvölgyi apácamonostor pedig a ciszterciák birtokába.²⁹ A folyamatot alighanem a tatárjárás során végzett pusztítás teljesítette be, amely nyilván nem válogatott a nyugati és keleti egyházak között.³⁰ Érdekes módon épp az Árpád-kori görög monostorok megszűnésével, s a magyarországi görög kultúra hanyatlásával

²⁵ BAÁN (1995a) és (1995b).

²⁶ Az is lehetséges, hogy az említett püspökség-jegyzékek csak a bizánci jogigényt tanúsítják, s nem a tényleges egyházkormányzati hatalmat – ezt képviseli pl. KRISTÓ (1998a) 108.

²⁷ Györffy szerint a Sirmiumban régóta létező görög püspökséget Salamon király és Géza herceg 1071-72-es hadjárata után Bácsra telepítették. A bács-sirmiumi görög püspökség és a kalocsai római érsekség egyesült aztán a 11. század végén napirendre tűzött uniós kísérletek nyomán a bács-kalocsai érsekségben, s az egyházmegye élére római érsek került. Az egyházmegyének azonban két székhelye és két székeskáptalana maradt, Bácscon pedig még egy ideig tovább létezett a görög egyházi testület – vö. GYÖRFFY (1952-53) I. közl. 340-343.

²⁸ Lásd TIMKÓ 414-415.; RIPOCHE 91.; PIRIGYI 57-59.

²⁹ MORAVCSIK (1953) 61-62.

³⁰ Az egyházak körében végzett pusztításról lásd IV. Béla 1241-ben írt segítségkérő leveleit; IX. Gergelyhez: „...Nemrég ugyanis, az Úr feltámadásának ünnepe táján erős sereggel, óriási sokasággal Magyarországra törtek, és mindenkit, akit csak találtak, korra és nemre való tekintet nélkül kardélre hánytak; a templomokat és Istennek szentelt helyeket felgyújtották, öldökléssel és más ocsmányságaikkal megszenteltelenítették, azzal kérkedve, hogy mindenkit leigáznak, főképp a keresztényeket...” IV. Konrád választott német királynak: „...Mert Ő, akinek akarata mindeneket igazgat, megengedte..., hogy kelet felől egy magát tatárnak nevező barbár népség jöjjön elő, mely... legutóbb, ó, fájdalom, a mi országunkat foglalta el egész a Dunáig, ahol szívünk nagy bánatával adjuk hírül, tiszteletre méltó érsekeket, püspököket, apátokat, szerzeteseket, ferenceseket és domonkosokat, apácákat... mészárolt le rettenetes vérontással...” (ford.: Gy. Ruitz Izabella) – GYÖRFFY (1981) 291-293.

egyidejűleg indult meg egyes keleti szertartású néptömegek (pl. oláhok, ruszinok, később szerbek, görögök) beáramlása és letelepedése az ország keleti és déli peremvidékén, ami biztosította – legalábbis az általuk lakott területeken – a keleti ortodox kereszténység továbbélését.³¹

2. POLITIKAI ÉS DINASZTIKUS KAPCSOLATOK

A vándorló, majd a Kárpát-medencében letelepedő magyarság kezdetben pusztán egyike volt a Bizánci Birodalom peremvidékén mozgó sokféle népcsoportnak, amelyeket a császári diplomácia – vezetőik megnyerésével, térítő papok küldésével – igyekezett a birodalommal szemben baráti magatartásra hangolni, ill. a birodalom határainak védelme érdekében felhasználni.³² Ebbe a keretbe helyezhetők el Bulcsú és Gyula konstantinápolyi látogatásai, valamint Hierotheosz püspök megbízatása. Bizánc pacifikáló törekvései ekkor még csak részleges sikerrel jártak: a korábban (934 óta) több ízben Bizánc ellen vonuló Gyulát sikerült ugyan megszelídíteni, más délvidéki magyar törzsek viszont (pl. a somogyi és zalai Horka, később a baranyai Botond-törzs) később is vezettek kalandozó hadjáratokat Konstantinápoly ellen (utoljára 970-ben).³³

Géza fejedelem központosítása, majd István idején az egységes államhatalom megszilárdítása véget vetett az egyes törzsek önálló harci kalandjainak. Géza és István döntően nyugati orientációja azonban nem jelentett Bizánc-ellenességet. István külpolitikáját éppenséggel a kétfelé tekintés jellemzi: ismert bajor kapcsolatai mellett 1002-ben – valószínűleg épp az erdélyi Gyula visszaszorítása és saját hatalmának az ország déli részén való megerősítése érdekében – szövetségre lépett a Sámuel bolgár cárral háborúzó II. (Bolgárölő) Baszileiosz bizánci császárral is. A baszileusz hadserege magyar csapatok segítségével győzte le a bolgárokat, végül egész Bulgária bizánci uralom alá került, s ettől kezdve két évszázadon át egybeesetek a bizánci birodalom északi és Magyarország déli határai.³⁴

³¹ PIRIGYI 63-65, 68-73.

³² Magyarországnak a bizánci birodalmi politikában játszott szerepével kapcsolatban lásd DÖLGER (1942) összefoglalóját. A két állam kapcsolatainak magyar szempontú elemzésénél MORAVCSIK (1953) 4-7. fejezeteit és MAKK (1993) vonatkozó részeit vettem alapul. Szintén elsősorban az államközi kapcsolatokat domborítja ki rövid összefoglalójában HORVÁTH (1998).

³³ A Bizánc elleni kalandozások összefoglalására lásd: MORAVCSIK (1953) 46-50.

³⁴ MORAVCSIK (1953) 66.; MAKK (1993) 45-46.

A 11. század során a két szomszédos állam viszonya barátinak volt mondható. A német orientációjú Orseolo Pétert követő I. András (1046-60) a keleti rítus szerint keresztelkedett meg (az ő nevéhez fűződik a visegrádi és a tihanyi görög szerzetesek betelepítése), s kifejezetten Bizánc-barát politikát folytatott. IX. (Monomakhosz) Konstantin császártól koronát kapott, amelynek egyes darabjai (kilenc zománcozott aranylemez) Nyitra-Ivánkán kerültek elő.³⁵ A következő generáció trónharcaiban érdekes módon mutatkozik meg a királyi címre törekvők ellentétes orientációja: András fia, Salamon (1063-74) elsősorban a németekre támaszkodott, míg unokatestvére, Géza (1074-77) a bizánciaktól várt segítséget. Ezt végül meg is kapta VII. (Dukasz) Mihály császártól, aki valószínűleg 1074-75 táján koronát küldött neki. Az ún. „görög koronát”, amelyet a hagyomány szerint később egybeillesztettek Szent István II. Szilvesztertől kapott koronájával, feliratos zománcképek díszítik, közülük az egyik magát Gézát, „Turkia hívő (vagy hű) királyát” ábrázolja. Bár mind I. András, mind I. Géza koronájának díszítése kifejezi a bizánci császár hierarchikus felsőbbségét, egyben azt is jelenti, hogy a baszileusz elismerte a korona viselőjének királyi címét. A koronaküldés nem járt valamiféle vazallusi viszony kialakulásával. I. Géza keleti orientációját egyébként házassága is mutatja: a koronázással egyidejűleg feleségül vette a későbbi III. (Botaneiatész) Nikéforosz császár unokahúgát, Szünadéné hercegnőt. Szent Imre herceg ismeretlen görög hitvesét leszámítva ez volt az első komoly családi kapcsolat a bizánci és a magyar uralkodóház között, amelyet később továbbiak követtek.³⁶ Géza számára ez a házasság, valamint a császártól kapott korona mind az országon belül, mind nemzetközi viszonylatban jelentős presztízsnövekedést jelentett.³⁷

I. Géza utódát, Szent Lászlót valószínűleg a Géza-féle görög diadémmal koronázták meg. László ezzel talán a bizánci császárnak is jelezni kívánta: amit elődje a magyar-bizánci viszony tekintetében vállalt, azt ő is kötelezőnek tekinti magára nézve, s a két állam közti jó kapcsolaton nem kíván változtatni.³⁸ A források beható elemzése azt mutatja, hogy a jó viszonyt László horvátországi hódításai sem rontották el: a két állam közti korábban feltételezett érdekütközés nem bizonyítható, ahogy az sem, hogy a kunok bizánci biztatásra törtek volna be 1091-ben Magyarországra.

³⁵ MORAVCSIK (1953) 66-67.; MAKK (1993) 67-70.

³⁶ A Magyarországra érkezett bizánci hercegnőről lásd KERBL doktori disszertációját, valamint recenzióit: VAJAY (1979) és MAKK (1981).

³⁷ MORAVCSIK (1953) 67-71.; MAKK (1993) 87-89.

³⁸ MAKK (1993) 92-94.

Ellenkezőleg: úgy tűnik, László akkor is tiszteletben tartotta a birodalom érdekeit, mikor az fegyveres erővel nem lett volna képes megvédeni azokat.³⁹ Uralkodása jelzi azt a korszakhatárt, amikortól a magyar királyság Bizánc szemében számottevő tényezővé vált.⁴⁰

Könyves Kálmán folytatta ugyan a László által megkezdett déli terjeszkedést a bizánci érdekszférába tartozó Dalmácia irányába, a három dalmát város, Spalato, Trau és Zára, valamint néhány sziget 1105-ben történt hódoltatása azonban időben körülbelül egybeesik egy újabb fontos magyar-bizánci dinasztikus házassággal. I. (Komnénosz) Alexiosz bizánci császár ugyanis követséget küldött Kálmánhoz, hogy feleségül kérje fia számára Szent László leányát, Piroskát. A magyar király kedvező választ adott (később Alexiosznak katonai támogatást is nyújtott a dél-itáliai normannok ellen vívott harcban), s Piroška (1104 táján) a trónörökös felesége lett. Bizáncban felvette az Eiréné nevet, s férje, II. (Komnénosz) János oldalán 1118-ban a bizánci trónra került. Emlékét több bizánci forrás is dicsőíti. Nevéhez fűződik a konstantinápolyi Pantokratór monostor alapítása a hozzá tartozó templomokkal, kórházzal és szeretetházzal együtt.⁴¹ A bizánci egyház a boldogok körében tiszteli.⁴²

A két állam viszonyában békésnek mondható 11. századot konfliktusokkal terhes évtizedek követték. Az 1127-ben kitört háború lehetséges okai között gazdasági és politikai jellegűek egyaránt akadnak. Előbbi körébe tartozik, hogy a bizánciak megpróbálták kiszorítani a magyar kereskedőket Baranicsból, a Konstantinápolyba vezető kereskedelmi út egyik állomásáról, ami komolyan sértette a magyar gazdasági érdekeket. Más forrás azt hozza fel a háború kirobbanásának okaként, hogy II. István (1116-31) követelte Bizánctól az ott bujkáló, trónkövetelő Álmos herceg kiadását, de a kérés teljesítését a bizánci udvar megtagadta.⁴³ A váltakozó hadiszerencsével folyó

³⁹ Vö. KAPITÁNYFÉ (1983), különösen 161., 168-169.; továbbá: KAPITÁNYFÉ (2003) 79-80.

⁴⁰ MORAVCSIK (1953) 71. A keresztes háborúk korabeli magyar-bizánci kapcsolatokra nézve MORAVCSIK (1933a) ad összefoglalót.

⁴¹ Lásd: MORAVCSIK (1923).

⁴² MORAVCSIK (1953) 71-75.; MAKK (1993) 129-130.; KAPITÁNYFÉ (1983) 166. és (2003) 76-77.

⁴³ Bizánc a 12. század folyamán többször is befogadta azokat a magyarokat, akik belső viszály miatt kerestek nála menedéket: Kálmán megvakított öccsén, az említett Álmos hercegen kívül, aki tíz évig élt Bizáncban, valószínűleg a császári udvar vendégszeretetét élvezte fia, a szintén megvakított későbbi II. Béla, majd az ő fiai, a későbbi II. László és IV. István is. Ugyancsak Bizáncban nyert támaszra az állítólag Kálmán király elűzött feleségétől származó Borisz (a bizánciaknál Kalamanosz), aki Anna Dukaina bizánci hercegnőt vette feleségül, valamint fia, Kálmán (Kónsztantinosz), aki később kilikiai helytartó lett. Hosszabb időt töltött Bizáncban a későbbi III. Béla, továbbá II. Géza fia, Géza herceg is – vö. MORAVCSIK (1953) 76-77.; MAKK FERENC – SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: „Bizánci-magyar kapcsolatok” KMTL 112.

viszálynak végül a két uralkodó – II. István és II. (Komnénosz) János – személyes békekötése vetett véget 1129 októberében.⁴⁴

A tartós békét azonban nem sikerült biztosítani. II. (Komnénosz) János halála után ugyanis fia, Mánuel került a trónra, akinek szeme előtt Jusztinianosz példája lebegett, s az egységes római császárság helyreállítását tűzte ki célul. E terv megvalósításának egyik állomása lett volna Magyarország meghódítása, amelyet Mánuel a német birodalom elleni felvonulási területnek szánt. A fegyveres küzdelmek 1149-ben kezdődtek, s változó intenzitással 1167-ig folytak. Mánuel azonban diplomáciai eszközökkel is igyekezett célját elérni. Kihasználva a magyar hatalmi elit megosztottságát, kétszer is sikerült saját jelöltjét a magyar trónra ültetni: először II. Lászlót (1162-63), majd – alig öt hónapra – IV. Istvánt. Mindketten a bizánci udvar hívei voltak. Főleg István rendelkezett komolyabb görög kapcsolatokkal: korábban maga is Bizáncban nyert menedéket, s Mánuel saját unokahúgát, Mária hercegnőt adta hozzá feleségül. Bizánci kötődéseik miatt a Rómához húzó Lukács esztergomi érsek egyiküket sem volt hajlandó megkoronázni, a koronát végül Mikó kalocsai érsek helyezte fejükre. II. Lászlót azonban megmérgezték, IV. Istvánt pedig a korábban Ausztriába menekült, de 1163-ban visszatérő III. István űzte ki az országból.⁴⁵

Mánuel végül felhagyott IV. István támogatásával, s II. Géza ifjabb fiát, Béla herceget vette pártfogásába, akit magával vitt Bizáncba. Béla Konstantinápolyban felvette az Alexiosz nevet, a császártól pedig megkapta a *deszpotész* rangot, ami egyet jelentett azzal, hogy a herceg a bizánci trón várományosa lett.⁴⁶ Mánuel még lányát, Máriát is eljegyezte vele. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a császár Béla által egyfajta perszonális uniót tervezett Bizánc és Magyarország között, hiszen a herceg ekkor nemcsak a bizánci trónra volt esélyes, hanem – III. István idősebb öccseként – a magyarra is.⁴⁷ A nagy tervet csak az akadályozta meg, hogy Mánuelnek 1169-ben fia született. Ezután megfosztotta Bélát *deszpotészi* címétől, lányával kötött jegyességét is felbontotta, s összeházasította felesége mostohahúgával, Châtillon Anna hercegnővel.

⁴⁴ MAKK (1993) 146-148.

⁴⁵ MORAVCSIK (1953) 77-81.; MAKK (1993) 161-170.; KRISTÓ (1998a) 171-172.

⁴⁶ A *deszpotész* rangot Mánuel kifejezetten Béla trónörökös-voltának kifejezése érdekében hozta létre, mivel a régóta használt „*kaiszar*” ill. „*szebasztokratör*” címek ekkorra már veszítettek jelentőségükből, s nem feltétlenül jelentették a trónra való igényt – vö. OSTROGORSKY (1973a) 158-159. Ostrogorsky egyébként úgy látja, hogy a bizánci *deszpotész* a magyar „urum” címnek felel meg, amely Kinnamosz görög történetíró szerint a magyaroknál az uralmat átvenni készülőknek jár – vö. KINNAMOSZ: *ἡ ἱστορία* 17. ÁMTBF 215.

⁴⁷ A perszonálunió tervének gondolatát képviseli MORAVCSIK (1933b), s elfogadja DÖLGER (1942) 171-172., továbbá OSTROGORSKY (1973a) 154. is; elveti viszont MAKK (1981) 226.

1172-ben, III. István halála után a magyar főurak választása Bélára esett, akit Mánuel „királlyá nyilvánítva, feleségével együtt a hun földre küldött, miután Béla esküvel kijelentette, hogy minden időben azt teszi, ami a császárnak és a rómaiaknak előnyös.”⁴⁸ Őt sem az esztergomi, hanem a kalocsai érsek koronázta meg. Béla hű maradt esküjéhez, s a két uralkodócsalád között további rokoni kapcsolatok keletkeztek: öccse, Géza bizánci hercegnőt vett feleségül, Margit lánya pedig később Mária néven II. (Angelosz) Izsák bizánci császár felesége, egyúttal a második magyar származású bizánci császárné lett.⁴⁹ Béla Mánuel halála után még többször próbálkozott a bizánci trón megszerzésével, többek között – felesége 1184-ben bekövetkezett halála után – házasságot tervezett Mánuel nőtestvérével, Theodórával is, de törekvései nem jártak sikerrel.⁵⁰

Utódja, Imre (1196-1204) pápabarát politikát folytatott. Mint az III. Incével folytatott levelezéséből kiderül, épp a konstantinápolyi Latin Császárság megalapításának évében, 1204-ben kezdeményezte, hogy a romlásnak indult görög monostorokat a pápa egy, közvetlenül a Szentszék alá rendelt püspökségben egyesítse, vagy a monostorok élére latin apátok és prépostok kerüljenek, akik végrehajtánák a görög egyházak megreformálását.⁵¹ A terv végül nem vált valóra, de már felmerülése is mutatja, hogy a magyarországi görög egyház fénykorának leáldozott. Nagyjából erre az időszakra, a 12-13. század fordulójára esik a második bolgár állam megalakulása (1187) és Szerbia megerősödése is, így megszűnt Magyarország és Bizánc eddig közös határa.

Imrét öccse, II. András (1205-1235) követte a trónon. Hozzá köthető az utolsó arra irányuló kísérlet, hogy Bizánc császára magyar uralkodó legyen. András ugyanis első neje, Gertrúd halála után a konstantinápolyi latin császár leányát, Jolantát vette feleségül, majd – nyilván a császári korona megszerzésének szándéka által vezéreltetve – megindította az 5. keresztes hadjáratot. Ennek kudarca után még több dinasztikus

⁴⁸ KINNAMOSZ: *ΣΕΠΤΟΜΗ* 30. ÁMTBF 246.

⁴⁹ Hogy III. Béla egyik nővére is bizánci herceggel, Komnénosz Izsákkal kötött volna házasságot, a szakirodalomban vitatott: a házasság létrejöttét véli PAULER I. 322.; DEÉR (1928) 149-150.; MORAVCSIK (1953) 89.; ellenkező véleményt képvisel MAKK (1982) 43.

⁵⁰ MORAVCSIK (1953) 87-93.; MAKK (1993) 171-187.

⁵¹ A pápa Imrének írt válaszlevelében ez áll: „...Rex Ungarorum illustris, quod quaedam Ecclesiae monachorum Graecorum, in Regno Ungariae constitutae, per incuriam diaecesanorum Episcoporum, et per ipsos Graecos, qui valde sunt, sicut asserit, dissoluti, penitus destruuntur; a nobis supplicans humiliter et devote, ut auctoritate nostra unus fieret Episcopatus ex ipsis, qui nobis nullo mediante subesset, vel Abbas, aut Praepositi latini constituerentur in illis, quorum studio et diligentia earundem Ecclesiarum status posset in melius reformari...” FEJÉR II. 429-430.; TIMKÓ 412.; PIRIGYI 57.; KRISTÓ (1998a) 198-199.

kapcsolat kiépítésével próbálkozott, többek között eljegyezte elsőszülött fiát, a későbbi IV. Bélát Máriával, I. (Laszkarisz) Theodórosz nikaiai császár leányával, de az áhított célt ezzel sem érte el. Újabb Árpád-házi sarj nem került többé a bizánci trón közelébe.⁵²

A két állam közti politikai kapcsolatok ettől kezdve elsősorban a hanyatlófélben lévő Bizánc megsegítésére irányultak. IV. Béla csapatai támogatták pl. a görögöket a Konstantinápoly felszabadításáért vívott harcban. Nem sokkal később került sor az utolsó bizánci-magyar házassági kapcsolatra: V. István (1270-1272) lányát, Annát 1272-ben feleségül vette II. (Palaiologosz) Andronikosz, későbbi bizánci császár. Bár Anna nem érte meg férje egyeduralmát, tőle származnak a későbbi Palaiologosz-uralkodók. A 14-15. századból említést érdemel még, hogy Bizánc több ízben is a magyar királyhoz fordult segítségért a törökkel szemben. Első ízben, 1366-ban maga V. (Palaiologosz) János kereste fel Nagy Lajost, aki hajlandónak is mutatkozott a fegyveres segítségnyújtásra, a tervezett keresztes háború azonban a pápával folytatott sikertelen tárgyalások miatt elmaradt. Később – Velencével szövetségben – Zsigmond király szállt szembe a törökkel, de az 1396-os nikápolyi csata a nyugatiak vereségével végződött. 1423-ban VIII. (Palaiologosz) János kért segítséget Zsigmondtól, 1444-ben pedig I. Ulászlótól, de a támogatás nem járt eredménnyel: Konstantinápoly 1453-ban végleg elesett. A bizánciak állítólag még az utolsó napokban is várták Hunyadi felmentő seregét.⁵³

3. A BIZÁNCI ANYAGI KULTÚRA NYOMAI MAGYARORSZÁGON

Hogy a magyarság a bizánci birodalom határvidékén zajló vándorlásától kezdve egyre erősödő kulturális kapcsolatokat ápolt Bizánccal, az anyagi kultúra nyomai is igazolják.

A Bizánc és a magyarság közti kereskedelemről szóló legkorábbi forrás Dzsjaháni 10. század elején készült arab leírása, amelyet más arab tudósok, pl. Ibn Ruszta és Gardízi munkáiból ismerünk. Dzsjaháni a 9. század közepén még vándorló magyarokról többek közt azt írja, hogy azok meg-megrohanván a szlávokat és

⁵² MORAVCSIK (1953) 93-94.; KRISTÓ (1998a) 202-203.

⁵³ MORAVCSIK (1953) 94-99. Kifejezetten a Konstantinápoly elestét megelőző magyar segítségnyújtás témakörét tárgyalja MORAVCSIK (1954) és KAPITÁNYFY (2003) 99-119.

oroszkokat, a közülük szedett foglyokat a Fekete-tenger partján elhelyezkedő bizánci kikötővárosba, Kercsbe (Kherszón) viszik, s eladják a bizánciaknak brokátokért, gyapjuszőnyegekért és más árukért cserébe.⁵⁴ A honfoglalást követő déli irányú kalandozások során a magyarok erőszakkal is szerezhettek különböző bizánci műtárgyakat. Kézai a Botondról szóló történet zárásaként leírja, hogy a párviadalban aratott győzelem után „egész Görögországot és Bulgáriát végigrabolták; aranyat, gyöngyöt, drágaköveket, számtalan foglyot és mérhetetlenül sok marhát zsákmányoltak tőlük...”⁵⁵ A letelepedés és a kalandozások lezárulta után a magyarok még inkább bekapcsolódtak a Balkáni kereskedelembe. 10-11. századi régészeti leletekből kiderül, hogy kereskedelmünk túlnyomó része ekkor még Bizánc és a Balkán felé irányult, s a legtöbb külföldi árut is onnan kaptuk. A földből előkerült bizánci csatok, gyűrűk, fülbevalók, karperecek és egyéb dísz tárgyak jól mutatják, hogy a Konstantinápolyban induló, az Al-Duna folyását követve Belgrádon keresztül vezető kereskedelmi út Magyarországon a Tisza mentén folytatódott, amelyet délen a Maros, északon pedig a Bodrog torkolatánál kereszteztek kelet-nyugati irányú útvonalak. Valamivel halványabban kirajzolódik egy Duna-menti út is, amely Mohácson keresztül a Balaton déli partja felé tartott.⁵⁶ A leletek egy része – mint pl. az ereklyetartó mellkeresztek – az ország déli részén terjedő keleti kereszténység hatására kerülhetett magyar földre.⁵⁷

A zsákmányolás és a kereskedelem útján hazánkba került ékszerek, stb. mellett említést érdemelnek a magyar uralkodók bizánci eredetű vagy bizánci mintára itt készített személyes tárgyai is. Az I. András és I. Géza idején kapott koronákról már volt szó. Egyesek szerint azonban Szent István koronázási palástja is görög mintára készült (legalábbis az alakok jellege alapján); a király görög monogrammal és ó-egyháziszláv feliratokkal díszített erszénye is bizánci hatást tükröz; s a székesfehérvári bazilikából előkerült kőkoporsó is, amelyben a hagyomány szerint eredetileg az államalapító nyugodott, bizánci stílusjegyeket mutat.⁵⁸ De meg kell emlékezni a kettős keresztről is, amely korábban a keleti egyház szimbóluma volt, majd a bizánci császári

⁵⁴ MEH 88. (Ford.: Czeglédy Károly).

⁵⁵ SRH I. 172. GH 107. (Ford.: Bollók János.)

⁵⁶ Vö. MESTERHÁZY (1990-91) és MESTERHÁZY (1993).

⁵⁷ Részleges összegzésükre lásd: SZATMÁRI.

⁵⁸ MORAVCSIK (1953) 104-105.

hatalom jelképe lett. Hazánkban először III. Béla pénzein tűnik fel, s ő tette a magyar címer részévé is.⁵⁹

Végül a bizánci hatás számos jelét találhatjuk meg Árpád-kori építészetünk maradványainál is. A Szent István idején épült székesegyházak elrendezése inkább a nyugati hatást tükrözi, egykori építőelemeiken azonban bizánci ornamentikával találkozunk (főleg az esztergomi, székesfehérvári, veszprémi és pécsi székesegyházak esetében). A leggazdagabb anyagot a pécsi székesegyház megmaradt kövei szolgáltatják: a párkányokon és a kereteken alapmotívum az akanthusz-levél, de gyakran alkalmazott elem a palmetta, a rozetta s más keleti díszítő minták – mind egyértelműen bizánci hatásról tanúskodnak. Mindez arra utal, hogy a 11. században bizánci vagy bizánci iskolázottságú műhelyek tagjai dolgoztak hazánkban. Sok esetben nem dönthető el egyértelműen, hogy közvetlenül Konstantinápolyból érkeztek, vagy netán Itália bizánci befolyású részéről (pl. Velencéből). Valószínű, hogy a nagy építési munkálatokon dolgozó építészek utóbb az ország más vidékeire is eljutottak, mivel számos régi templom díszítésein is megtalálhatók a bizánci elemek (pl. a felsőszabadegyházi templom, az egykori szekszárdi apátság, a vértesszentkereszti bencés templom régi darabjai, valamint somogyvári, zalavári, bényi, turi, pilisszentkereszti és bodrogmonostorszegi egyházi építmények maradványai esetében). A feldebrői templomnak nemcsak ornamentikája, hanem sajátos centrális elrendezése is a bizánci minta követésére utal. A 12. századtól már valószínűleg magyar kőfaragómesterek működtek az országban, akik vándoréveikben hol Bizánc, hol Itália, Franciaország vagy Bajorország hatása alá kerültek.⁶⁰

* * *

Ezzel áttekintettük azokat a legfontosabb tényezőket, amelyek a bizánci kultúra különböző elemeit a középkori magyarság felé közvetítették. Aligha lehet kétséges, hogy az egyház, a külpolitika és a kereskedelem triaszából a legjelentősebb az első volt: mind a magyarság vezetőit, mind a népet az egyházon keresztül érték a keleti műveltség legerősebb impulzusai. A keleti térítő püspökök, papok, szerzetesek jelenléte által közvetített kulturális hatást kiegészítették azok a személyes tapasztalatok,

⁵⁹ HÓMAN (1921) 329-331.; KUMOROVITZ (1941).

⁶⁰ Az Árpád-kori magyar építészet bizánci elemeire és a fenti összefoglalóra lásd CSÁNYI tanulmányát.

amelyeket az Árpád-család különböző tagjai akár közvetlenül Konstantinápolyban, akár az őket a bizánci birodalomhoz fűző politikai, családi kapcsolatok révén nyertek. Egy-egy bizánci hercegnő Magyarországra érkezésekor, vagy a császári udvarban menedéket kereső trónörökösök hazatértekor nyilván ugyancsak érkeztek olyan személyek, akik a keleti impérium műveltségét, szemléletét képviselték.⁶¹

Hogy ez a kulturális hatás összességében mennyire volt jelentős, nehéz megítélni. A későbbi évszázadok viharaiiban számos forrás elpusztult, ami a bizánci elem egykori hazai jelenlétét bizonyíthatná, s nyilván a később felülkerekedő nyugati típusú kultúra is kiszórta emlékei közül azt, ami a keresztény kelethez való kötődésre utalt. A fennmaradt adatok azonban azt mutatják, hogy Bizánc számottevő tényező volt a középkori magyarság életében, fejlődésében. Hatását sem alulértékelni, sem túlértékelni nem szabad. Számításba kell venni azt is, hogy sok eredendően bizánci jelenség közvetítéssel – főként szláv közvetítéssel – is eljuthatott hazánkba. Ennek a magyar szókincs görög elemei jó példáját adják. A görög kifejezések jórésze a latinon keresztül ment át a magyar nyelvbe,⁶² más része szláv nyelveken keresztül.⁶³ Állami és jogi terminológiánkra is rányomja bélyegét a szláv, mindenekelőtt a déli szláv hatás,⁶⁴ de ezek között is akad bizánci eredetű kifejezés, pl. a „kaloda” (καλωδίον) és a „kamat” (κάματος).

A fenti vázlatos összefoglaló arra mindenesetre alkalmas, hogy megvonjuk vizsgálódásunk korszakhatárait. A keleti egyház a 11-12. században élte fénykorát Magyarországon. Nagyjából a 13. század elejétől, a konstantinápolyi Latin Császárság megalakulásának, a IV. Lateráni Zsinatnak és a tatárjárásnak az idejétől tapintható ki az a folyamat, amelyben a bizánci kereszténység rohamos hanyatlásnak indult hazánkban. A külpolitikai kapcsolatok tekintetében hasonló eredményre jutunk. A két állam viszonyában többnyire kifejezetten barátinak mondható 11. század után a 12. század

⁶¹ Kinnamosz pl. említi, hogy III. Bélát hazatértekor „elkísérte Jóannész protoszebasztosz és más hírességek” – KINNAMOSZ: *ἱστορία* 30. ÁMTBF 246. III. Béla utóbb – két oklevelének tanúsága szerint – több olyan társát is megjutalmazta szolgálataikért, akik együtt voltak vele görögországi tartózkodása során – MORAVCSIK (1953) 88.

⁶² Csak az egyházi kifejezéseket említve: alamizsna, alleluja, ámen, angyal, bazilika, biblia, eklézsia, evangélium, katekizmus, katolikus, kórus, mártír, mirha, monostor, orgona, parókia, pátriárka, próféta, sátán, zsinagóga, zsinat – MORAVCSIK (1942) 267-268.

⁶³ Pl. apáca, apát, diák, eretnek, érsek, görög, kabát, kád, kaliba, kaloda, kamat, keresztény, kerevet, olaj, pap, paplan, paprika, patkány, pünkösöd, püspök, szappan, szombat, terem, tömjén, zsoldár – MORAVCSIK (1942) 270.

⁶⁴ Határozottan nyugati szláv eredetű „király” szavunk, de a déli szláv szókincs hangsúlyosabb: császár, ispán, nádorispán, megye, vajda, udvar, udvarnok, asztalnok, vitéz, zászló, bán, kamat, perel, panaszol, poroszló, vádol, zálog, patvar, szavatol – vö. KNIEZSA.

első harmadában került sor először rövid, mindössze kétéves konfliktusra, de még a Mánuellal vívott fegyveres küzdelmek is végső soron a két ország közti talán legszorosabb kapcsolatot készítették elő, amelynek csúcspontja III. Béla uralkodása, s melynek során csaknem perszónálunió jön létre a bizánci és a magyar állam között. Béla után az ő hatalmi terveit megvalósítani törekvő II. András király orientálódott még komolyabban Konstantinápoly irányába, az őt követő időszakot azonban már nem elsősorban a Magyarországra gyakorolt bizánci befolyás jellemezte, hanem ellenkezőleg: Bizánc volt ráutalva a megerősödött, európai nagyhatalommá vált Magyar Királyság segítségére. A képzeletbeli határvonalat tehát a 13. század első harmada jelenti: ez az a pont, ameddig okkal kereshetjük a magyar jogra gyakorolt bizánci hatás nyomait.

Lássuk tehát, mely jogforrások tartalmazták a vizsgált időszakban a bizánci birodalom jogrendjét.

II. BIZÁNCI JOGFORRÁSOK

1. VILÁGI JOGFORRÁSOK

A szoros értelemben vett bizánci jog története Jusztinianosz 6. századi kodifikációja után kezdődött.⁶⁵ E történet első nagy korszaka – a korabizánci periódus⁶⁶ – a 9. század közepéig, III. Mihály (842-867) uralmáig tartott; ekkor láttak napvilágot Jusztinianosz törvényművének görög feldolgozásai, majd rövid hanyatlás után az izaurek Eklogája. Ezt követte a középbizánci időszak, amelynek kezdetét az ún. „makedóniai reneszánsz” jelenti, s a bizánci jog fénykorának tekinthető; ekkor születtek meg a makedón császárok törvénykönyvei és azok későbbi átdolgozásai. Ez a korszak eltartott egészen a konstantinápolyi Latin Császárság megalapításáig (1204), esetleg annak végéig (1261). Az utolsó, későbizánci periódust a világi jog terén hanyatlás, míg az egyházjog terén a 12. századi nagy kanonisták munkásságának köszönhetően virágzás jellemezte.

Jusztinianosz törvényművét még életében oktatási és gyakorlati célú feldolgozások követték. Mivel a hallgatók jórésze már nem tudott latinul, az *antecessorok* a hatalmas joganyagot két egymásra épülő kurzusban oktatták: először bevezető, hozzávetőleges görög fordítást diktáltak a latin szövegekhez (ὑπόμνημα), majd miután a hallgatók az index segítségével megértették a latin eredetit, a következő tanfolyamon már kommentárokat is mondtak hozzá (παράγραφαί), többnyire egyes részletekre vonatkozó magyarázatok, kérdés-felelet játékok és a párhuzamos helyekre való utalások formájában. Ezeket aztán a diákok, valamint a gyakorlatban működő tisztviselők, jogászok számára írásban is elkészítették. Ilyen adaptációk születtek a jusztinianoszi kodifikáció mind a három (a Novellákkal együtt négy) részéhez. Közülük majdnem teljes terjedelmében fennmaradt Theofilosznak az Institutiókról szóló – valószínűleg hallgatók által leírt, az index- és parafrázis-anyagot

⁶⁵ A tág értelemben vett bizánci jog jelentkezése Nagy Konstantin császárságához, Konstantinápoly megalapításához, tehát a 4. század elejéhez köthető; a fenti kezdet-meghatározás inkább a latin jogi nyelv és irodalom göröggé válását veszi alapul. A bizánci jog korszakolásához lásd: SIMON (1988). A bizánci jog forrásairól szóló kurrens összefoglalók: WENGER 679-725.; PIELER (1978); a kánonjogra is kiterjedően VAN DER WAL–LOKIN és TROIANOS (1999), a magyar szakirodalomból: HAMZA (2002b) 51-52. Rövid összefoglalást ad BURGMANN (2002). Említendő továbbá az ODB egyes bizánci jogforrásokra vonatkozó szócikkei.

⁶⁶ PIELER-nél (429. old.) a „sötét évszázadok” kora.

egybeszerkesztő – oktatási anyaga (*Paraphrasis Institutionum*). A *Digestához* írt indexek és kommentárok közt Sztefanoszé a legjelentősebb, de Theofilosz, Dorotheosz, Iszidórosz és más *antecessorok* részéről is áthagyományozódtak *Digesta*-magyarázó tansegédletek (többnyire igen töredékes formában). A legfontosabb *Codex*-kommentár Thalelaiosztól származik; hasonlótt készített továbbá Iszidórosz, Anatoliosz, Sztefanosz és további *antecessorok*. A *Novellákat* valószínűleg a jusztinianoszi korszak végén kezdték önállóan oktatni. Ennek nyoma Julianosz latin kivonata (*Epitome Novellarum Iuliani*), egy ismeretlen szerzőtől származó görög epitomé, továbbá a görög novellák latin fordítását tartalmazó ún. *Authenticum*. Valószínűleg nem a hallgatók, hanem elsősorban a görög nyelvű gyakorlati jogászok számára készültek más segédanyagok is. Ilyen pl. a Dorotheosz nevéhez fűződő *Digesta*-fordítás (*Βιβλία ἐξτραόρδινα*), valamint két töredékesen fennmaradt *Digesta*-összefoglaló (*Summae*).⁶⁷

Jusztinianosz halálával a jogtudomány is hanyatlásnak indult. A jogi oktatást immár nem jogtudósok, hanem gyakorlati jogászok (σκολαστικοί) végezték, akik kezdetben még az egész jusztinianoszi joganyagot oktatták, de már csak annak az *antecessoroktól* származó görög feldolgozásai alapján, amelyekből újabb kivonatokat alkottak. Később főként az *Institutiókhoz* és a *Novellákhoz* írt kommentárokat használták, a *Digesta* és a *Codex* anyaga valamelyest háttérbe szorult.⁶⁸ Tudunk továbbá olyan rövidebb művekről, amelyek vélhetően a gyakorló jogászok számára készültek. Ilyen pl. a keresetekről szóló „*De actionibus*”,⁶⁹ amely a római jogi actiók felsorolását és rövid leírását tartalmazza, valamint egy „*Αἱ ῥοπαί*” címen teljes egészében fennmaradt művecske,⁷⁰ amely különböző időegységeket és azok jogi

⁶⁷ Az *antecessorok* tanításáról és műveiről átfogón ír SCHELTEMA (1970); a fentiekre lásd továbbá a következőket: PIELER (1978) 405-406. és 419-426.; VAN DER WAL–LOKIN 38-51.; SCHELTEMA (1977).

⁶⁸ Az *Institutiók* korábbi görög irodalma alapján írt s ránk maradt értekezések egyike személyi jogi témájú és a „*Περὶ τῆς τῶν βαθμῶν συγγενείας*” címet viseli, a másik a kötelmi jogi kérdéseket taglaló „*Fragmentum graecum de obligationum causis et solutionibus*”. A *Novella*-irodalomból ismerjük Theodórosz és Athanasziosz görög kivonatait, valamint tudunk néhány egyéb feldolgozásról. A *Digesta* „továbbélése” és oktatása tekintetében kevés megbízható adat áll rendelkezésre, a talán legjelentősebb ismert segédanyag a 7. század elején élt ifjabb Anonümosz nevéhez fűződik, aki egymásnak ellentmondó *Digesta*-helyeket igyekezett összegyűjteni és összhangba hozni („*Περὶ ἐναντιοφανειῶν*”). A *Codex*-feldolgozásokból Theodórosz Szkholasztikosz kommentárja és néhány ismeretlen kivonatoló munkái maradtak fenn – PIELER (1978) 434-437.

⁶⁹ *Περὶ ἰδίκων ἀγωγῶν* – IGR III. 359-369. Lásd még: SITZIA, FRANCESCO (ed.): *De actionibus. Edizione e commento*. Milano, 1973.

⁷⁰ IGR III. 273-342.

relevanciáját tárgyalja a pillanattól a száz esztendőig. Mindkettőnek ismeretlen a szerzője.⁷¹

Az időben előrehaladva egyre kevesebb és egyre alacsonyabb színvonalú irodalom mindenesetre arról tanúskodik, hogy a jogtudomány a 8. század elejére mélypontra érkezett, s a császárok rendeletalkotó aktivitása is erősen lecsökkent.⁷² A hatalmas jusztinianuszi joganyag 6. századi és 7. század eleji görög feldolgozásokból még rendelkezésre állt, ezek azonban – a kevésbé képzetek számára – immár átláthatatlan tömeget alkottak, ráadásul inkább csak a birodalom fővárosában voltak elérhetők, a provinciákba nem jutottak el. Ezek a körülmények indíthatták az izauri (valójában szír) dinasztiaát megalapító III. Leót és társceszárszár fiát, V. Konstantint arra, hogy egy jogászokból álló kodifikációs bizottságot hozzanak létre. Tagjainak feladatul adták, hogy a meglévő jogkönyveket, valamint a császár által kiadott új törvényeket gyűjtsék össze, nézzék át, s mindazt, ami azokból a nap mint nap felmerülő jogügyletek, szerződések és bűncselekmények jogi megítéléséhez szükséges, foglalják össze egy világos és tömör törvénykönyvben.⁷³ A kodifikáció *Ἐκλογὴ τῶν νόμων* (lat.: *Ecloga*) címmel 741 márciusában látott napvilágot,⁷⁴ mely cím maga is kifejezi a törvényekből való válogatás (kivonat) szándékát.⁷⁵ A szerkesztők azonban vélhetően nem nyúltak vissza az eredeti jusztinianuszi szövegekhez, hanem azok későbbi görög feldolgozásait használták, önálló megfogalmazásban, olykor tartalmilag is módosítva. A törvénykönyv felépítése sem követi a Jusztinianosz által adott mintát. A jegyességet, a házasságot és a házassági vagyonjogot szabályozó három első cím után az ajándékozásról szóló rendelkezések következnek, ezt követi a végrendelekről és a törvényes öröklésről, majd az árvákról és a gyámságról szóló rész, valamint a szolgákra vonatkozó normaanyag. A következő címek élők közti vagyoni jogi ügyletekkel kapcsolatos előírásokat tartalmaznak, az adásvétel, a kölcsön, a zálog, a letét, az örökhaszonbérlet és a bérlet szabályaival. Ezt követik a tanúkra és az egyezségekre vonatkozó normák, majd a különvagyoni jogi szabályozása. Az utolsó előtti cím a

⁷¹ Nem maradt fenn sem az ifjabb Anonümosznak – mások szerint talán egy Enantiofanosz nevű szerzőnek – a hagyományokról és a halál esetére szóló ajándékokról szóló műve („*Μονόβιβλος περὶ ληγάτων καὶ μύρτις καὶ σα δωρεῶν*”), sem pedig egy a *culpá*ról szóló monográfia. Az *Appendix Eclogae* révén tudunk még egy vélhetően „*Τὸ ποινάλιον*” címet viselő anyagról – PIELER (1978) 437-438.; VAN DER WAL–LOKIN 63-66.

⁷² A Jusztinianosz utáni bizánci császárok rendeleteinek összefoglaló kiadása: IGR I.

⁷³ Lásd az Eklogé prooimionját: 36-51. sor – BURGMANN (1983) 162.

⁷⁴ Kritikai szövegkiadása: BURGMANN (1983) 160-244. Régebbi kiadása: IGR II. 11-62.

⁷⁵ A törvénykönyv felirata név szerint is utal a jusztinianuszi *corpus* négy részére, valamint azok megjavításának szándékára.

büntetőjog igen részletes szabályozását adja, míg a törvénykönyv végén a hadizsákmány elosztásával kapcsolatos rendelkezések találhatók. Összességében egy a mindennapok egyszerűbb igényeire szabott, mindössze 18 címből álló törvénykönyv született, amely minden bizonnyal alkalmas volt a kitűzött cél (átláthatóbb joganyag az egész birodalom számára) elérésére. Ezt bizonyítja, hogy egészen a birodalom bukásáig – talán rövideje miatt is – gyakran másolták;⁷⁶ s gyakorlatilag a középbizánci törvénykönyvek prototípusa lett.⁷⁷ Rövidesen első magánváltozatai is megjelentek, mint az *Ecloga aucta* (EA), amely az Eklogé egyes részeit szó szerint átveszi, más címeit módosítja, valamint az *Ecloga privata aucta* (EPA), az Eklogé és az EA kompilációja.⁷⁸

Az *Eklogé*hoz rövidesen függelékként csatolt anyagból (*Appendix Eclogae*⁷⁹) ismerünk továbbá három jogkönyvet, amelyek valószínűleg ugyanezen korszakban keletkeztek. Bár mindegyik törvénynek nevezi magát, nem hivatalos kodifikációkról, hanem magánmunkákról van szó. Az egyik az ún. Földművestörvény (*Νόμος γωργικός*), amely a paraszti faluközösség, a földművelés és az állattenyésztés egyes kérdéseiről szól 85 szakaszban. Minden bizonnyal népszerű gyűjtemény lehetett, mert több mint 80 kéziratban maradt fenn.⁸⁰ A második az ún. Rhódoszi Tengerjogi Törvény (*Νόμος Ῥοδίων ναυτικός*), amely a hajózás egyes jogi kérdéseit szabályozta a nyereség elosztásától a büntetendő cselekményekig.⁸¹ E két jogkönyvhöz stílusában is igen hasonló az ún. Katonai Törvény (*Νόμος στρατιωτικός*). Készítője egyrészt Maurikiosz *Sztratégikon* című katonai kézikönyvéből, másrészt a jusztinianuszi kodifikációból merített, főként fegyelmi és büntetőjogi rendelkezéseket válogatva össze belőlük.⁸²

⁷⁶ Közel száz Eklogé-szöveget tartalmazó kézirat maradt ránk, s ezzel az izauriak kodifikációja a legjobban áthagyományozódott bizánci törvénykönyvek közé tartozik – vö. BURGMANN (1983) 29-45. és RHBR 410-411.

⁷⁷ BURGMANN (1983) 1-10.; 18-23.

⁷⁸ Az EA-hoz lásd: SIMON–TROIANOS (1977); az EPA-hoz: IGR VI. 7-47. (szöveg), SIMON–TROIANOS (1979). Az EA mindössze egy, az EPA pedig csak kettő kéziratban maradt fenn. Lásd továbbá: BURGMANN (1983) 59-60.; 70-73.

⁷⁹ Jórészt a jusztinianuszi törvénykönyvek egyes görög feldolgozásaiból és a novellákból származó kivonatok alkotják – PIELER (1978) 442.; BURGMANN–TROIANOS.

⁸⁰ Régebbi kiadása: IGR II. 63-71.; újabb: MEDVEDEV, I. – PIOTROVSKAJA, E. – LIPŠIC, E.: *Vizantijskij zemledel'českij zakon*. Leningrád, 1984. A törvénykönyvhöz lásd továbbá: KARAYANNOPULOS (1958).

⁸¹ Kiadása: IGR II. 91-103.; ASHBURNER, W.: *The Rhodian Sea-Law*. Oxford, 1909. (Reprint: Aalen, 1976.) Irodalom: PIELER (1978) 441-442.; VAN DER WAL–LOKIN 74. Az antik görög rhódoszi tengerjogi törvény és a római *lex Rhodia* kapcsolatára lásd a magyar szakirodalomból: FÖLDI (1997) 213. old. 108. jegyz., a *lex Rhodiára*: 212-223., 244-246.; a *lex Rhodia* eredetére és természetére, a vonatkozó nézetek összefoglalásával: HAMZA (1998) 144-146.

⁸² Kiadása: IGR II. 73-89.; újabban: VERRI, P.: *Le leggi penali militari dell'impero bizantino nell'alto Medioevo*. Róma, 1978. Irodalom: PIELER (1978) 443-444.; BURGMANN, LUDWIG – MCGEER, ERIC: „Nomos stratotikos” ODB III. 1492.

A bizánci jog fénykorának kezdetét a makedón dinasztiát megalapító I. Baszileiosz (867-886) nevéhez szokták fűzni. Uralkodását – tekintettel az ekkor tapasztalható kulturális fellendülésre – „makedóniai reneszánsz” néven is emlegetik, bár ez az újjáéledés, a „klasszikus” irodalomhoz és művészetéhez való visszatérés már korábban elkezdődött. Mindenesetre tény, hogy Baszileiosz és közvetlen utódai nemcsak felkarolták ezt a klasszicista irányzatot, hanem saját programjukká is tették. A jog terén ez a jusztinianoszi joghoz való visszatérést jelentette, amit a régi törvények megtisztításának („ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων”) jelszavával fejezték ki. A császár új, kifejezetten a jusztinianoszi szövegeket alapul vevő törvénykönyv készítésére adott megbízást.⁸³ Baszileiosz és fia, VI. (Bölcs) Leó (886-912) uralkodása idején összesen három összefoglalás született e cél szolgálatában. Közülük időben valószínűleg elsőként – 886-ban – egy bevezetőnek szánt, negyven címből álló jogkönyv, az *Eiszagógé* (*Εἰσαγωγή τοῦ νόμου*) került kiadásra,⁸⁴ amely formálisan hatályon kívül helyezte az Eklogét, mint az izaauriaknak az isteni elvvel szemben álló és a megmaradt (jusztinianoszi) törvények megsemmisítését célzó zagyvaságát.⁸⁵ Rendelkezései – melyek lényegében minden jogterületet átfognak – túlnyomórészt a jusztinianoszi *corpusra* vezethetők vissza, azonban olykor módosítanak is rajta. Különös figyelmet érdemel az előképektől független – stílusa és mondandója alapján Phótiosz pátriárka közreműködésére utaló – 2. és 3. cím, amelyek a császár és a pátriárka hatalmi körét definiálják, s az utóbbinak jóval több jogosítványt tulajdonítanak, mint amellyel ekkortájt valójában rendelkezett.⁸⁶ Talán ez is oka lehetett annak, hogy az *Eiszagógé* nem lett hivatalos törvénykönyv, bár később születtek magánváltozatai.

⁸³ A makedóniai reneszánsz háttéréhez összefoglaló jelleggel: PIELER (1978) 445-446.; VAN DER WAL–LOKIN 78.

⁸⁴ Szövege: IGR II. 229-368. A korábbi *Epanagógé* elnevezés – mint arra SCHMINCK (1986) 12-14. rámutatott – vagy szándékos változtatásra, vagy félreértésre vezethető vissza. A korszak középbizánci törvénykönyveinek datálásánál is az ő kutatásaira támaszkodom; az *Eiszagógé* tekintetében lásd: SCHMINCK (1986) 14-15. és SCHMINCK (1998) 350-351.

⁸⁵ „...ὅν δὲ τὰς ἐπὶ ἐναντιώσει τοῦ εἰρημένου θεοῦ δόγματος καὶ ἐπὶ καταλύσει τῶν σωστικῶν νόμων παρὰ τῶν Ἱσαύρων φληναφίας ἐκτεθείσας πάντα ἀποβαλομένη καὶ ἀπορρίψασα...” *Eis. prooimion* 33-36. sor – SCHMINCK (1986) 6. Ez azonban nem vezetett az Eklogé gyakorlatból való eltűnéséhez; még évszázadokig másolták és alkalmazták.

⁸⁶ Phótiosz szerepére lásd: SCHARF (1956); valószínűleg az *Eiszagógé* prooimionja is a pátriárka műve: SCHARF (1959).

Az *anakatharszisz* következő állomása a jusztinianoszi joganyag 60 könyvben történő összefoglalása volt, amelyet a 11. század óta *Baszilikának* (*τὰ Βασιλικά*)⁸⁷, azaz császári törvényeknek neveznek. A gyűjtemény elkészítése még I. Baszileiosz alatt megkezdődött, de befejezésére és közreadására csak VI. Leó idején került sor, valószínűleg 888 karácsonyán.⁸⁸ A hatalmas törvénymű címeiből áll, amelyeken belül egymást követik az Institutiók, a Digesta, a Codex és a Novellák azonos tárgyra vonatkozó részei. Összeállítói helyenként apró módosításokat hajtottak végre az eredeti szövegen, s elhagyták belőle mindazt, ami feleslegesnek tűnt. Vitatott, hogy vajon hivatalos törvénykönyvnek szánták-e, vagy inkább segédanyagnak, amely megkönnyíti a jusztinianoszi jogban való tájékozódást.⁸⁹ Bizonyos azonban, hogy a gyakorlatban hivatkoztak rá, s később is a legnagyobb tekintélynek örvendő bizánci törvényműnek számított. Valószínűleg a 11. században fűzték hozzá kommentárként a Jusztinianosz alatt ill. közvetlenül utána élt *antecessorok* egyes műveit, amelyhez utóbb újabb kiegészítések is járultak (*scholia*).⁹⁰

A kodifikációs hullám utolsó eleme egy kézikönyvnek nevezett összefoglaló, a *Πρόχειρος Νόμος* (*Prokheiron*, lat.: *Prochiron*) volt,⁹¹ amely 907-ben látott napvilágot.⁹² VI. Leó az Eiszagógé helyettesítésére szánta, s akárcsak az Eiszagógé, a Prokheirosz Nomosz is 40 címből állott. Tartalmában közelebb áll a jusztinianoszi törvényműhöz, mint elődje, azonban VI. Leó újonnan hozott rendelkezéseit is magába foglalja. Magánjogi és büntetőjogi szabályokat tartalmaz; az utóbbiak igen hasonlóak az Eklogé büntetőjogához. Számos kéziratban hagyományozódott át, s a későbbi jogkönyvek számára is mintaként szolgált.⁹³

A makedón dinasztia átfogó és hivatalos – vagyis császári rendelkezésre készült – kodifikációinak sora ezzel véget ér. Ezen túlmenően azonban születtek egyéb hivatalos jogszabályok, valamint jogi relevanciával bíró egyéb művek is, amelyek részben speciális kérdésekkel foglalkoztak. E körben kell említeni *VI. Leó novelláit*,

⁸⁷ Modern kiadása: SCHELTEMA–VAN DER WAL–HOLWERDA: *Basilicorum libri LX*, Series A, I–VIII. köt. Groningen 1955–88.

⁸⁸ Vö. SCHMINCK (1989) 93.

⁸⁹ A kérdéstről lásd: SCHELTEMA (1955); SCHMINCK (1986) 37–39.

⁹⁰ SCHELTEMA–VAN DER WAL–HOLWERDA: *Basilicorum libri LX*, Series B, I–IX. köt. Groningen, 1953–85.

⁹¹ Kiadása: IGR II. 107–228.

⁹² A datálásra lásd: SCHMINCK (1998) 353.

⁹³ SCHMINCK (1986) 55–107.; uő: „Prochiron” ODB III. 1725.

amelyeknek fennmaradt egy 113 rendeletet felölelő gyűjteménye.⁹⁴ Tárgyuk vegyes, egyházjogi, személyi- és családjogi kérdések egyaránt előfordulnak bennük. Kevésbé jellemző, hogy új joganyagot tartalmazzanak, a császár inkább a jusztinianoszi jog és a korabeli viszonyok közti ellentmondást akarta feloldani, valószínűleg még a Basziliika készítésének időszakában.⁹⁵ Ugyancsak Leó nevéhez fűződik az ún. *Eparkhoszkönyv* (*τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον*),⁹⁶ amely a városi prefektus munkáját is megkönnyítendő különböző, a jegyzőktől a bankárokon és a szappanfőzőkön át a kereskedőig terjedő hivatások és szakmák tagjaira, azok céheire és a városi polgárokhoz valamint az állami hatóságokhoz való viszonyukra állapított meg részletes szabályokat. Nem jogszabály, de jogi relevanciával is bír továbbá Leó *Taktikája* (*τὰ ἐν πολέμοις τακτικά*), amelyben a császár 20 fejezetben hadtudományi ismereteket tárgyal.⁹⁷

VII. (Bíborbanszületett) Konstantin (913-957) uralkodásához is kötődnek közjogi jelentőségű művek. Ilyen az ún. *Szertartáskönyv*, amely a császári udvar különleges eseményeikor (egyházi ünnepek, keresztelés, házasság, temetés, uralkodók koronázása, tisztviselők beiktatása, idegen követek fogadása stb.) követendő eljárást szabályozza.⁹⁸ Ugyancsak tőle származik a tartományok, a *themák* kérdéseivel foglalkozó *De thematibus*,⁹⁹ valamint a fiának és trónörökösének, Rómanosznak címzett *De administrando imperio*, amely a birodalom határain élő idegen népek belső viszonyait és az impériummal való kapcsolatukat taglalja.¹⁰⁰

A császári kodifikációs törekvések eredményeként született törvénykönyvek és az imént említett egyéb művek mellett szót kell ejteni az uralkodók által kiadott normaanyag magánjellegű átdolgozásairól is. Sorban az első ezek közül az 50 címből álló ún. *Epitome legum* (*Ἐκλογὴ νόμων τῶν ἐν ἐπιτόμῳ ἐκτεθειμένων*),¹⁰¹ amely 913-914 táján keletkezett,¹⁰² s bár eredeti változata követi a Prokheiosz Nomosz szerkezetét, azt a szerző kiegészítette a jusztinianoszi törvénytől minden részéből

⁹⁴ Kiadása: NOAILLES–DAIN.

⁹⁵ FÖGEN 30-33.

⁹⁶ Kiadása: KODER (1991); IGR II. 369-392.

⁹⁷ Kiadása: PG 107. coll. 672-1120.; VÁRI REZSŐ (ed.): *Leonis Imperatoris Tactica I-II*. Budapest, 1917-22.

⁹⁸ Kiadása: VOGT; valamint REISKE, I. (ed.): *Constantini Porphyrogeneti imperatoris de cerimoniis aulae Byzantinae libri duo*. Bonn, 1829-30.

⁹⁹ Kiadása: PERTUSI.

¹⁰⁰ Kiadása: MORAVCSIK (1950) ill. 2003-as reprintje; lásd továbbá: MORAVCSIK, GY.–JENKINS, R. J. H.: *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio*. Washington, 1967.

¹⁰¹ Kiadása: IGR IV. 261-585.

¹⁰² SCHMINCK (1986) 127.

származó további anyagokkal. Viszonylag kevés kéziratban maradt fenn,¹⁰³ de nemsokára megjelentek újabb változatai.¹⁰⁴ Később további magánmunkák is születtek, amelyek világosan valamely császári jogkönyvre vezethetők vissza, azt azonban egybedolgozták máshonnan származó normaanyaggal is. Ennek alapján a szakirodalom Eklogé-, Prokheiron-, Eiszagógé- és Basziliká-derivátumokról beszél.

Az *Eklogé*-származékok közé sorolandó – a már említett EA és EPA mellett – a 12. század végéről származó ún. *Epitome Marciana*, amely az Eklogé, a Prokheirosz Nomosz, az Eiszagógé és az Epitome legum anyagát szerkesztette egybe.¹⁰⁵

A *Prokheirosz Nomosz* derivátumai közé tartozik az ún. *Ecloga ad Prochiron mutata*, amelynek több szövegváltozata ismeretes, s eredetileg csak a Prokheirosz Nomoszt és az Eklogét vegyítette egymással, később azonban az EA, az Eiszagógé, az Epitome legum, az Appendix Eclogae és egyes kánonjogi források anyagát is beledolgozták.¹⁰⁶ Szintén a Prokheirosz Nomoszra megy vissza az ún. *Prochiron legum* (*Prochiron Calabriae*-nek is hívják),¹⁰⁷ amely egyetlen kéziratban maradt fenn, s a 12. századi normann Dél-Itáliában született. Készítője forrásként használta az Eklogét, az Eiszagógét és az Epitome legumot, azok tartalmát azonban egyszerűbb stílusban és szókinccsel adja vissza.¹⁰⁸

Az *Eiszagógé* átdolgozásai közül az első közvetlenül VI. Leó halála után születtek. Ilyen a 42 címet tartalmazó ún. *Epanagoge cum Prochiro composita*, amely a makedón császárok két kisebb jogkönyvéből, valamint a Baszilikából nyert kivonatokból áll,¹⁰⁹ továbbá az ún. *Epanagoge aucta*,¹¹⁰ amely 54 címbe hozza az Eiszagógé tartalmát, kiegészítve a Baszilikának és Leó novelláinak egyes részeivel, csatolva mindehhez az izauriak idején keletkezett három speciális jogszabályt, a Földművestörvényt, a Rhódoszi Tengerjogot és a Katonai Törvényt. Ismert még az Eiszagógénak egy a jusztinianuszi jogból származó kommentárokkal ellátott változata

¹⁰³ Részletesebb földolgozását adja MOULAKIS. Lásd továbbá: SCHMINCK (1986) 109-131.

¹⁰⁴ Az *Epitome ad Prochiron mutata* és az ún. *Epitome Laurentiana*. Mindkettő nagymértékben bedolgozza az Epitoméba a Prokheirosz Nomosz anyagát – PIELER (1978) 461.

¹⁰⁵ A makedónok törvénykönyveinek származékait összefoglaló jelleggel ismerteti PIELER (1978) 458-461.

¹⁰⁶ Szövege: IGR VI. 217-318.; irodalom: MALAFOSSE.

¹⁰⁷ Kiadása: BRANDILEONE-PUNTONI.

¹⁰⁸ SCHMINCK, ANDREAS: „Prochiron legum” ODB III. 1726.

¹⁰⁹ 1971-ben Waldstein professzor újabb részeit találta meg az Áthosz-hegyi szerzetesközpont Lavra kolostorában, vö. WALDSTEIN-SIMON.

¹¹⁰ Szövege: IGR VI. 49-216.

(*Epanagoge cum scholiis*), valamint az első 13 címét önálló jogkönyv formájában áthagyományozó variánsa (*Epanagoges tituli XIII*).¹¹¹

A *Basziliika* feldolgozásai közt említendő a 10. században keletkezett ún. *Synopsis Basilicorum (maior)*, amely a 60 könyvből álló monumentális alkotás rövidített, az eredeti mű kb. tizedrészét tartalmazó kivonata volt. Viszonylag szépszámu kézirat bizonyítja népszerűségét.¹¹² Szintén a *Basziliika* gyakorlati használhatóságát volt hivatva megkönnyíteni az ún. *Τιπούκειτος* (τὸ ποῦ κεῖται = „mi hol található”), amely a 11. század vége felé egy bizonyos Patzesz bírő által készített tartalommutató volt. Mindössze egyetlen kéziratban maradt fenn.¹¹³ Valószínűleg elterjedtebb volt az *Ecloga Basilicorum*, amelyet egy ismeretlen jogász állított össze 1142-ben, kommentár gyanánt. Terve eredetileg az lehetett, hogy mind a 60 könyv anyagához magyarázatokat fűzzön, de csak az első 10 könyv kommentárjai készültek el.¹¹⁴

A „szűk értelemben vett jogtudományi irodalom” körében tárgyal még PIELER egy sor kisebb művet, amelyek részben oktatási, részben gyakorlati célokat szolgáltak.¹¹⁵ Közülük a legjelentősebbek közé tartozik a híres szónoknak és történetírónak, Pszellosznak *Synopsis* c. terminológiai műve, amelyben a szerző a latin jogi szakkifejezések görög magyarázatát adja. Ugyanő egyébként egy rövid jogi lexikont is írt. Magasabb színvonalúnak számít Mikhaél Attaleiatész bírónak VII. (Dukasz) Mihály császár megbízásából készített tankönyve, az ún. *Πόνημα νομικόν*,¹¹⁶ amely történeti bevezető után a személyek, dolgok és az ortodoxia kérdéseit taglalja, majd a *Basziliika* anyagának tömör összefoglalását adja, kiegészítve VI. Leó néhány novellájával. Szintén egy bírő állította össze a 11. század közepe táján az ún. *Peirát*,¹¹⁷ egy tekintélyes kollégájának, Eusztathiosz Rhomaiosznak, a bíróság elnökének szakvéleményeiből és ítéleteiből. Bár egyetlen 15. századi kéziratban maradt csak fenn,

¹¹¹ Az *Eiszagógé* derivátumaira lásd: PIELER (1978) 460-461. és SCHMINCK, ANDREAS: „*Epanagoge*”, „*Epanagoge aucta*”, „*Epanagoge cum Prochiro composita*” ODB I. 703-704.

¹¹² Kiadása: IGR V. A kéziratgazdagságra lásd: RHBR 459-461. Irodalom: BURGMANN, LUDWIG: „*Synopsis Basilicorum*” ODB III. 1995.; SVORONOS (1964).

¹¹³ PIELER (1978) 462. Kiadása: *Τιπούκειτος*.

¹¹⁴ Szövege és irodalom: BURGMANN (1988).

¹¹⁵ PIELER (1978) 464-469.

¹¹⁶ Szövege: IGR VII. 409-497.

¹¹⁷ Szövege: IGR IV. 9-260.

jelentősége mégis kimagasló, mivel lényegében ez az egyetlen forrás, amely a bizánci birodalmi bíróság joggyakorlatáról tájékoztat.¹¹⁸

A későbizánci korszak érdekessége, hogy a hanyatlófélben lévő világi jogi jogalkotással és jogtudománnyal szemben az egyházjog fejlődése kimagasló színvonalat mutat. Hivatalos császári törvénykönyv már nem született; a novellák¹¹⁹ többnyire speciális kérdéseket rendeztek, magánjoggal alig foglalkoztak. A világi jogtudomány ereje kimerült a régi jogkönyvek kompilációjában. Ilyen kompiláció volt a 13. század végén Nikaiában keletkezett *Synopsis minor*, amely a Bazilika már említett „nagy” kivonatát rövidítette tovább, az anyagot címszavak szerint alfabetikus rendbe szedve. Ismeretlen szerzője felhasználta Attaleiatész tankönyvét is.¹²⁰ A 14. század első feléből származik egy szintén ismeretlen kompilátor által készített jogkönyv, a *Prochiron auctum*, amelyben a szerző minden rendelkezésre álló korábbi anyagot igyekezett összefoglalni: a Prokheirosz Nomosz anyagát az Eklogéból, az Eiszagógéból, a Bazilikából (ill. két szünopszisából), az Epite me legumból és a Πόνηα νομικῶν-ból vett részekkel ötvözte.¹²¹ A Bizánci Birodalom utolsó, de igen nagy karriert befutott világi jogkönyvét, a *Hexabibloszt*¹²² egy thesszaloniki bíró, Kónsztantinosz Harmenopulosz állította össze. Hat könyve magába foglalta a teljes magán- és büntetőjogot. A mű elsősorban azokból a forrásokból épül fel, mint a *Prochiron auctum*, de szerzője a Peirából is átvett részeket és felhasználta a Jusztinianoszt közvetlenül követő időkből származó Ὁπαί-t is. Népszerűségét jelzi, hogy a török uralom alatt is alkalmazták, sőt, az 1829-ben függetlenné vált Görögország a *Hexabibloszt* nyilvánította hivatalos törvénykönyvének, amely hatályban maradt egészen a modern Ptk. életbe lépéséig (1946).

¹¹⁸ A 11. századi bizánci joggyakorlat sajátosságait – pl. az alkalmazott érvelési technikákat, a retorika nagy szerepét – a Peira alapján állapítja meg SIMON (1973).

¹¹⁹ IGR I. 481-605.

¹²⁰ FÖGEN, MARIE THERES: „Synopsis minor” ODB III. 1995.; szövege: IGR VI. 319-547.

¹²¹ Kiadása: IGR VII. 1-361. SCHMINCK, ANDREAS: „Prochiron auctum” ODB III. 1726.

¹²² Kiadása: HEIMBACH.

2. EGYHÁZI JOGFORRÁSOK

A bizánci kánonjog fejlődésének története – akárcsak a világi jogé – szintén három nagy korszakra bontható.¹²³ Az első a zsinatok korszaka (4-9. század), melynek során – zsinati kánonok, egyházatyák rendelkezései és a császárok által kiadott jogszabályok formájában – gyakorlatilag megszületett az ortodox egyházjog szűk értelemben vett teljes anyaga. A második korszak a pátriárkák kora (9-11. század), melyben a már létrejött elsődleges joganyagot a konstantinápolyi pátriárkák a városban tartózkodó püspökökkel együtt tartott ún. „endémusza” szinódusok (σύνδοχος ἐνδημοῦσα) keretében értelmezték, kiegészítették. A harmadik periódus (12-15. század) a nagy keleti kanonisták – elsősorban Alexiosz Ariszténosz, Jóannész Zónarasz és Theodórosz Balszamón – kora, akik az elsődleges egyházjogi forrásanyagot kommentárokkal látták el.

Az ortodox egyházjog elsődleges forrásait tartalmi értelemben a Szentírás, valamint a benne foglalt alapvető jogelveket értelmező kánonok képezik; utóbbiak alatt egyfelől az apostolok, másfelől az egyetemes zsinatok, egyes helyi zsinatok, valamint a legjelentősebb keleti egyházatyák kánonjait értjük.

Az ún. *Apostoli Kánonok* (κανόνες τῶν ἀγίων Ἀποστόλων)¹²⁴ nem közvetlenül Krisztus tanítványaitól, hanem az apostoli hagyományból származnak. Első összeállításuk egy 4. század végi ismeretlen, antiokhiai szerző nevéhez fűződik. A 85 apostoli kánon a 691/92-es Trullósi Zsinat hivatalosan is megerősítette, s ezóta a keleti kánongyűjtemények elején szerepel. A kollektíót korán lefordították szír, arab és etióp nyelvekre, latinra azonban csak az első 50 kánon (Dionysius Exiguus 500 körül), így a nyugati egyházjogi hagyomány csak 50 apostoli kánon fogadott el. Elsősorban az egyházi személyek kötelességeivel kapcsolatos normákat tartalmazzak. A 85 apostoli kánon egy korábbi, a 4. században összeállított, nyolc könyvből álló gyűjtemény, az ún. *Apostoli Konstitúciók*¹²⁵ függelékéből ismerjük, amelyet azonban a Trullósi Zsinat

¹²³ Az ortodox egyházjog forrásainak és fejlődésének máig egyik legjobb összefoglalását MILASCH kézikönyve jelenti (37-204. old.); a következő rövid áttekintésben magam is elsősorban az ő művére támaszkodom. Kurrens összefoglalót adnak továbbá BECK (1977); VAN DER WAL–LOKIN; MEYENDORFF 121-135.; ERDŐ (1998); TROIANOS (1999) és röviden BURGMANN (2002). Itt is utalok továbbá az ODB megfelelő szócikkeire.

¹²⁴ Kiadása: JOANNOU I, 2. 1-53. Magyar fordítást közöl BERKI 17-49.

¹²⁵ Kiadása: METZGER.

– mint eretnekek által meghamisított anyagot – elvetett. Ennek ellenére később gyakran másolták, bár ritkán teljes egészében.¹²⁶

A keleti ortodox egyház által egyetemesnek elismert zsinatok közül a következők bírnak egyházjogi jelentőséggel: Az első a Nikaiai Egyetemes Zsinat (325), amely 20 kánont bocsátott ki. Ezt követte az I. Konstantinápolyi Egyetemes Zsinat (381), mindössze 7 kánonnal, az efezusi (431) 8 kánonnal, majd a khalkédóni (451) 30 kánonnal. Az 5. és 6. egyetemes zsinatot Konstantinápolyban tartották 553-ban és 680/81-ben, ezek azonban elsősorban dogmatikai kérdésekkel foglalkoztak, egyházfegyelmi kánonokat nem bocsátottak ki. Ezt volt hivatva pótolni a Konstantinápolyi császári palota kupolatermébe (τροῦλλος) összehívott ún. Trulloszi Zsinat 691/92-ben, a maga 102 kánonjával. Mivel a két korábbi zsinat folytatásaként hívták össze, „ötöd-hatodik” zsinatnak is nevezik (Concilium Quinisextum, Πενθέκτη). Az általa tételezett egyházi joganyag az ortodox egyházjog egyik legfontosabb része. Több rendelkezése is ellentétben állt a nyugati egyház gyakorlatával, ezért Róma nem ismerte el egyetemesnek. A zsinatnak különös jelentőséget ad továbbá, hogy 2. kánonjában meghatározta azokat az egyházi jogforrásokat, amelyek a keleti egyház jogrendjének alapját képezik. Az utolsó – a keleti egyház számára – egyházjogi relevanciával bíró egyetemes zsinat a II. nikaiai (787) volt. Ez védelmébe vette a szentképek tiszteletét, s összesen 20 kánont bocsátott ki.¹²⁷

A keleti *partikuláris (helyi) zsinatok* közül tíznek a jogalkotása bír az egész keleti egyházra kiterjedő hatállyal. Ezek közé tartozik az ankürai (314), a neokaiszareiai (314 és 325 között), a gangrai (340), az antiokhiai (341), a laodikeiai (343), a szárdikai (ma Szófia, 343), a konstantinápolyi (394), a karthágói (419), a 859/61-es konstantinápolyi (kétszeri összeülése miatt primo-secundának is nevezik) és a Hagia Sofiában 879/80-ban tartott zsinat.¹²⁸

Végül a „*szent atyák kánonjai*” cím alatt tartalmazza a keleti egyházjogi *corpus* tizenkét keleti egyházatyának, valamint négy konstantinápolyi pátriárkának a kánonjait. Többnyire az egyházi vezetők által a hívek számára kibocsátott körlevelekről,

¹²⁶ A két kánongyűjteményre lásd: MILASCH 81-84. és 161-165.; ERDŐ (1983) 34-44.; ERDŐ (1998) 28-30., 31-33.; SCHMINCK, ANDREAS: „Apostolic canons” és „Apostolic constitutions” ODB I. 141.

¹²⁷ Az egyetemes zsinatokra lásd: MILASCH 84-90. és BECK (1977) 44-48. Kánonjaik szövege megtalálható JOANNOU I, 1-ben. Magyar fordításuk: BERKI 53-182.

¹²⁸ A helyi zsinatok kánonjai megtalálhatók JOANNOU I, 2-ben. Közülük az ankürai, neokaiszareiai, gangrai, antiokhiai, laodikeiai és szárdikai zsinatok magyar fordítását közli ERDŐ (1983).

egymásnak címzett írásokról és teológiai kérdésekre adott válaszokról van szó, s főként morális kérdésekről értekeznek. Később ezeket is egyházjogi normaként kezdték tisztelni, s a Trullloszi Zsinat óta hivatalosan is jogerőt nyertek. E körbe tartoznak Dionüsziosz, alexandriai érsek (†265), Csodatévő Szent Gergely, neokaiszareiai érsek (†270), valamint Péter, alexandriai érsek (†311) kánonjai, Nagy Athanasziosz alexandriai érsek (†373) levelei, Nagy Baszileiosz, a kappadókiai Kaiszareia érsekének (†379) kánonjai, Timóteus alexandriai érsek (†385) feleletei, Nazianzoszi Szent Gergely (†389) konstantinápolyi és Amfilokhiosz ikóniumi érsek (†395) verses jegyzékei a Szentírás kanonikus könyveiről, Gergely nüsszai püspök (†395) kánonjai, Theofilosz (†412) és Kürillosz (†444) alexandriai érsek kánonjai, végül I. Gennadiosz konstantinápolyi érsek (†471) körlevele. A későbbi gyűjteményekbe felvették továbbá négy későbbi konstantinápolyi pátriárka, IV. (Böjtölő) János, (582-595), Tarasziosz (784-806), I. Nikéforosz (806-815) és III. (Grammatikosz) Miklós (1084-1111) szövegeit.¹²⁹

Ezzel a keleti egyházjogi *corpus* „hivatalos” része teljes. Minden egyéb forrás csak kiegészítő, kisegítő jellegű. Ilyen kisegítő forrás egyrészt a *konstantinápolyi patriarkális* (később „endémusza”) *szinódusok* jogalkotása, amelynek alapja az, hogy a konstantinápolyi patriarkátus rangban megelőzi a többit, másrészt évszázadokon át a bizánci állam felségterületén működött, míg a többi hosszabb vagy rövidebb időre pogányok uralma alá került. A konstantinápolyi pátriárka ezért időről időre egybehívta az elnyomott egyházkerületek vezetőit, s a fontosabb kérdésekben velük együtt, rájuk is kiterjedő hatállyal hozott döntéseket.¹³⁰ Ez a zsinati jogalkotás a 9-11. században élte fénykorát; komoly jelentőségre azonban csak a házasság témakörében hozott szabályok tettek szert.¹³¹

Kisegítő forrásnak minősülnek ezen kívül egyes *elismert egyházjogászok véleményei*. Köztük a legjelentősebbek a 12. században élt Jóannész Zónarasz, Alexiosz Ariszténosz és Theodórosz Balszamón voltak. Az ő kánonokhoz fűzött kommentárjaikat övezte a legnagyobb tisztelet, de rajtuk kívül hat további kanonista

¹²⁹ A keleti egyházatyák kánonjainak kiadása: JOANNOU II. Irodalom: MILASCH 99-110.; MEYENDORFF 124-125.

¹³⁰ MILASCH 113-120.

¹³¹ Ilyen volt pl. II. Sziszinniosz pátriárkának a házassági akadályokra vonatkozó szabályozása 997-ben – vö. SCHMINCK (1991).

meghatározott műveit (kánonjogi témájú tanulmányait, szakvéleményeit) is e körbe sorolják.¹³²

Végül, mivel állam és egyház a bizánciak államelméleti és teológiai gondolkodásában nem jelentettek egymástól elválasztható intézményeket, nem meglepő, hogy kisegítő forrásnak minősülnek a keleti egyház számára a bizánci császárok által kiadott azon *világi törvények* is, amelyek az egyházat vagy az egyházjog témakörébe eső egyes kérdéseket szabályozzák. E körbe a Codex Theodosianusszal kezdve beletartozik minden hivatalos császári kodifikáció, így Jusztinianoszé, az izaauriak Eklogéja, a makedónok Eiszagógéja, Baszilikája és Prokheironja, a Jusztinianoszt követő császárok novellái, sőt, Harmenopulosz Hexabiblosza is. Utóbb mindezen világi törvények egyházat érintő szabályait is felvették a kánonjogi gyűjteményekbe. Tekintsük röviden át, hogy e kollekciók közül melyek a legfontosabbak, hiszen ezek a keleti egyházjog alaki értelemben vett (megismerési) jogforrásai.

A legkorábbi, milánói ediktumig (313) terjedő időben csak közvetlenül az apostoli hagyományt – vagy legalábbis az apostoloknak, azok tanítványainak tulajdonított tradíciót – összegyűjtő anyagok készültek. Ezek közé tartozik a *Didakhé* (*Doctrina Apostolorum*), amely az apostoloknak tulajdonított erkölcsi természetű tanítások 2. századi eredetű foglalata. Ugyancsak az apostoli hagyományra vezethető vissza az *Apostoli Kánonok* fentebb már említett összeállítása. E korai időszakban foglalták egybe az *Apostoli Konstitúciókat* is, amely gyűjtemény tartalmazza az átdolgozott *Didaskaliát* (3. századi eredetű, prédikációs buzdítás formájában előadott egyházfegyelmi szabályok), a módosított *Didakhét*, valamint az ún. *Aposztoliké Paradosziszt* (lat.: *Traditio Apostolica*), egy a 3. század elejéről származó összetett anyagot, amely az egyházi közösség szerkezetéről, a korabeli egyházfegyelemlről szóló, valamint liturgikus részeket tartalmaz. A Konstitúciókhoz függelékként csatolták továbbá az Apostoli Kánonok gyűjteményét.¹³³

A milánói ediktumot követő mintegy hat évszázad során (a 9. század végéig) megszülettek az ortodox keleti egyházjog alapvető forrásai (egyetemes és helyi

¹³² Petrosz khartofülax 24 kánoni válaszát; Krétai Élias kánoni válaszait; Nikolaosz khartofülax 12 kánoni válaszát; Nikéforosz khartofülax két körlevelét; János, kitroszi püspök 16 kánoni válaszát és Démétriosz Khómaténosz 4 kánoni válaszát – MILASCH 121-123. A teljes jogtudósi irodalmat a RHALLES–POTLES-féle athéni gyűjtemény kötetei tartalmazzák.

¹³³ MILASCH 159-165.; ERDŐ (1983) 33-44.; ERDŐ (1998) 21-27.

zsinatok, valamint a szent atyák kánonjai), és az egyházra vonatkozó világi eredetű jogszabályok túlnyomó része. Ezt az anyagot szintén különböző gyűjteményekbe foglalták, amelyeknek három típusa ismeretes: (1) a tisztán egyházi eredetű szabályokat összefoglaló kollekciók; (2) a kizárólag világi eredetű (császári) normaanyag gyűjteményei; és (3) a nomokánon-gyűjtemények, amelyek világi és egyházi eredetű normákat (νόμοι és κανόνες) egyaránt magukba foglaltak.

A legkorábbi *tisztán egyházi eredetű gyűjtemények* a 4-5. században születtek, s az addig tartott egyetemes és helyi zsinatok kánonjait foglalták össze. Legtöbbjükéről csak későbbi említésekől tudunk. Közülük a legjelentősebb fennmaradt egységes gyűjtemény a *Syntagma canonum (Corpus canonum orientale)*, amelyet a 451-es Khalkédóni Zsinaton már használtak, görög eredetije azonban elveszett, tartalmát ezért elsősorban szír fordításából ismerjük. Az addigi egyetemes és helyi zsinatok anyagát tartalmazta, időrendi sorrendben.¹³⁴ Utóbb szisztematikus kollekciók is napvilágot láttak, amelyek a kánonokat tárgy szerint rendszerezték. Az első ezek közül egy 60 címbe szedett összefoglaló volt a 6. század elején (*Collectio LX titulorum*), amely azonban nem maradt fenn. Áthagyományozódott viszont III. Jóannész Szkholasztikosz pátriárkának a 6. század közepén készített 50 címből álló munkája (*Συναγωγή κανόνων; Synagoge v. Collectio L titulorum*), amely az Apostoli Kánonok és a Corpus canonumban található zsinati rendelkezések mellett elsőként vette fel anyagába Baszileiosz püspök két kánoni levelét is.¹³⁵

Fontos megjegyezni, hogy az első 50 apostoli kánon, valamint a 4-5. századi egyetemes és helyi zsinatok kánonjai az 5. század második felétől, de főleg a 6. századtól, latin fordításban a nyugati egyházjogi gyűjteményekbe is bekerültek, így a középkori keleti és nyugati kánonjogi *corpus*nak egyaránt részét képezik. Később aztán egyes nyugati zsinatok határozatai is megjelentek a latin egyházjogi gyűjteményekben, valamint a pápai dekretálisok. Utóbbiak javára nyugaton jelentős súlyponteltolódás tapasztalható a 7. századtól kezdve.

A keleti egyházra vonatkozó *világi eredetű normákat* a 6. századtól szintén különböző gyűjteményekben rendszerezték. Ezek közé tartozik az ún. *Collectio LXXXVII capitulorum*, amelynek összeállítója szintén Jóannész Szkholasztikosz volt, s

¹³⁴ ERDŐ (1998) 49-50.

¹³⁵ ZACHARIÄ (1877) 615-618.; MILASCH 165-169.; VAN DER WAL–LOKIN 24-30.; 51-53.; ERDŐ (1998) 63-64. SCHMINCK, ANDREAS: „Synagoge of fifty titles” ODB III. 1990.

12 jusztinianoszi novella egyházi rendelkezéseit foglalta össze. Ismeretlen kompilátor munkája a *Collectio XXV capitulorum*, amely a jusztinianoszi Codexből és a Novellákból vett szabályokat tartalmaz. A legjelentősebb gyűjtemény azonban e körben kétségkívül az ún. *Collectio tripartita*. Ismeretlen összeállítója a mű első részébe a Codex Iustinianus kivonatait helyezte, a második rész a Digesta és az Institúciók egyházi vonatkozású normáit tartalmazza, míg a harmadik rész a Novellákból származik. Az egyházi kérdéseket rendező császári jog összefoglalásai közül később ezt övezte a legnagyobb tisztelet.¹³⁶

Végül lássuk a mind világi, mind egyházi eredetű kánonjogi szabályokat magukba foglaló *nomokánon-gyűjtemények* legfontosabbjait. Az első általunk is ismert ilyen kollekció a *Nomocanon L titulorum*, amely Jóannész Szkholasztikosz fentebb már említett 50 címből álló kánonjogi összeállításának a jusztinianoszi Corpus Iurisből vett kivonatokkal bővített változata a 6. század második feléből.¹³⁷ Nagyjából vele egyidőben keletkezhetett a *Syntagma XIV titulorum*, amely a kánonok anyaga után függelékként tartalmazta a *Collectio tripartita*-t. (Később időről időre kiegészítették az újabban kibocsátott kánonokkal.) Egyes vélemények szerint erre a gyűjteményre épült a 14 címből álló, legjelentősebb bizánci nomokánon, a *Nomocanon XIV titulorum*.¹³⁸ Első verziója még a 7. század elején, Hérakleiosz császár idején készült. A címeken belül fejezetenként építkezik, s minden fejezet elején csak utal a tárgy szerint megfelelő kánon számára, majd pedig közli az összes vonatkozó jusztinianoszi jogszabályhelyet a *Collectio Tripartita* alapján. A kánonok teljes szövegét a függelék tartalmazza időrendi sorrendben. A gyűjteményt később többször átdolgozták, első ízben Phótiosz pátriárka 883-ban, aki hozzáfűzte az időközben kibocsátott kánonok anyagát, így az már minden, a keleti egyház által általános kötelező erővel felruházott kánoni anyagot magába foglalt. A 14 címből álló nomokánont a 920. évi Konstantinápolyi Zsinat ünnepélyesen is megerősítette és az egész keresztény egyházra kötelezőnek nyilvánította, minek következtében a többi gyűjtemény lassan háttérbe szorult. Utóbb további bővítésekre is sor került, így pl. 1090-ben, amikor Theodórosz Besztész a Bazilika némely szövegét

¹³⁶ MILASCH 176-178.; BECK (1977) 144-146.; VAN DER WAL–LOKIN 52-54., 61.; SCHMINCK, ANDREAS: „Collectio 25 capitulorum”, „Collectio 87 capitulorum”, „Collectio tripartita” ODB I. 480.

¹³⁷ ERDŐ (1998) 67.

¹³⁸ Szövege: PITRA 433-640.

is beledolgozta a gyűjteménybe. A 12. századi nagy keleti egyházjogászok is ezt a nomokánont vették alapul.¹³⁹

A keleti egyházjog utolsó nagy korszaka a 12. században kezdődik, s a nagy görög kanonisták működése jellemzi, akik az eddigre véglegesen kialakult alapvető egyházjogi anyagot kommentárokkal látták el, majd újabb és újabb gyűjteményekbe foglalták. Az egyházjogászok közül a legjelentősebbek Jóannész Zónarasz, Alexiosz Ariszténosz, valamint Theodórosz Balszamón; működésük a bizánci kánonjog fénykorát jelenti. A 14. századtól a nagy elődök nyomdokain már csak kisebb összefoglaló kézikönyvek születtek, mint pl. Blasztarész Mátyás alfabetikus és Makariosz Hieromonakhosz szisztematikus *Syntagmája*, vagy Harmenopulosznak a már említett Hexabibloszhoz készített kánonjogi kiegészítése. Lényegében ez utóbbival fejeződik be a szűk értelemben vett bizánci kánonjog története, s innentől pusztán annak folytatólagos továbbéléséről beszélhetünk, elsősorban a szláv népek körében.¹⁴⁰

3. RECEPCIÓ

A keleti impérium joga azonban nem a 14. században kezdett kisugározni a környező népek jogrendszerére. Egyes bizánci – mind világi, mind egyházi – törvénykönyvek már jóval korábban ismertté váltak a szomszédos szlávok körében, s többet közülük le is fordítottak óegyházi szláv nyelvre, amely a szláv népek közös, írásban használt nyelve volt. E fordítások megvetették az alapját a bizánci jog recepciójának.¹⁴¹

A bizánci világi törvénykönyvek közül legkorábban az *Eklogé* szabályai kerültek át szláv nyelvű jogkönyvekbe. Az első részleges fordítást a szlávok két apostolának valamelyike, valószínűleg Szent Metód készítette a 9. században, a morva

¹³⁹ ZACHARIÄ (1877) 618-629.; MILASCH 178-183.; BECK 145-146.; ERDŐ (1998) 68. SCHMINCK, ANDREAS: „Nomokanones”, Nomokanon of fourteen titles” ODB III. 1490-91.

¹⁴⁰ MILASCH 184-189.; BECK (1977) 655-658. és 786-789.; VAN DER WAL–LOKIN 108-112. és 117-119.; KAZHDAN, ALEXANDER: „Aristenos, Alexios” ODB I. 169.; uő: „Balsamon, Theodore” ODB I. 249.; uő: „Blashtares, Matthew” ODB I. 295.; uő: „Zonaras, John” ODB III. 2229.

¹⁴¹ E recepcióról összefoglaló jelleggel írnak: SOLOVIEV és BURGMANN (1996), újabban MAKSIMOVIČ; különösen a bolgár államra és jogra gyakorolt bizánci hatást kidomborítva HORVÁTH (1968) 137-138., 157-160. A bizánci egyházjog szláv továbbélésével kapcsolatban hasznos információkkal szolgál még MILASCH 191-199. és ŽUŽEK.

Rostislav fejedelem kérésére.¹⁴² A fordítás során az eredeti rendelkezéseken több módosítást is végrehajtottak a szláv szokásjognak megfelelően. Az így létrejött törvénykönyv a kéziratokban „Zakon sudnyj ljudem” néven szerepel. Az Eklogé második – immár teljes – fordítása valószínűleg a Bolgár Birodalomban keletkezett a 10. században, Simeon cár uralkodásának idején. Hogy innét milyen úton jutott Oroszországba, nem tudni, de az bizonyos, hogy a 13. században már megjelentek egyes fejezetei a „Knigi zakonnyja” című orosz törvénygyűjteményben, valamint egy északkeleti fejedelmi törvénykönyvben (Merilo pravednoe – 1274 táján) is. Később az orosz nomokánonokba (kormčie knigi) is bekerült, a 17. század közepén pedig a nyomtatásban is kiadott Kormčaja része lett. Az Eklogé egyébként nemcsak a szlávoknál, hanem a Kaukázusban és az araboknál is hódított: örmény fordítása a 12. század végén készült, az arab-kopt egyház viszonyaira adaptált változatának első kivonatait pedig a 13. század elejéről származó kéziratokból ismerjük.¹⁴³

Jelentős karriert futott be a szlávok körében a *Földművestörvény* is. Két szerb és egy orosz redakciójáról tudunk. Az első szerb változatot Dusán István fejedelem idején állították össze a 14. században, amelyben „Jusztinianosz császár törvénye” („Zakon carja Justiniana”) címen szerepel. Lehetséges azonban, hogy ennek prototípusa a 13. századra megy vissza. Második szerb előfordulását egy 15. századi kéziratból ismerjük. Oroszországban először a Knigi zakonnyja c. gyűjteményben bukkant fel (talán szerb közvetítéssel); később megjelent egy újabb verziója is. Említést érdemel, hogy a Földművestörvény 1646-ban bekerült a Moldáv Fejedelemség Vasili Lupu vajda által összeállított törvénykönyvébe is.¹⁴⁴

A makedón császárok első jogkönyvének, az *Eiszagógénak* teljes szövege a szlávoknál ismeretlen volt. Egyes részeit azonban lefordították a 17. században, s közülük több bekerült az orosz Kormčajába.¹⁴⁵ Ennél jelentősebb és korábbi recepciót ért meg a *Prokheiron*, melynek néhány fejezetét már valószínűleg a 10. században ószlávra fordították Bulgáriában s felvették a Syntagma XIV titulorum szláv változatába. További fragmentumai bukkannak fel orosz területen 13. századi

¹⁴² A Zakon sudnyj ljudem eredete vitatott: a korábbi bolgár, makedón, sőt pannon eredetet képviselő elméletek után újabban a morva származás mellett szól a legtöbb érv – vö. ZÁSTÉROVÁ (1978), BURGMANN (1983) 26.; MAKSIMOVIČ 9.

¹⁴³ SOLOVIEV 438-439.; ŽUŽEK 85-86., 89-90., 129.; BURGMANN (1983) 24-27.; MAKSIMOVIČ 9-11.

¹⁴⁴ SOLOVIEV 446., 455. és 461.; MAKSIMOVIČ 19-20.

¹⁴⁵ MAKSIMOVIČ 15-16.

kéziratokban, többek között a már említett Knigi zakonnyja-ban. Első teljes fordítását szerb földön készítették a 13. század elején a szerb nomokanon-gyűjtemény részeként, ahonnan aztán nem sokkal később bekerült az orosz Merilo pravednoe-ba és több helyi nomokanonba. A 17. századi nyomtatott Kormčajaban a 49/48. fejezetben szerepel.¹⁴⁶

Harmenopulosz *Hexabiblosz*át görög változatában használta a fanarióták vezetése alatt álló autonóm bolgár egyház a török megszállást (1393) követően évszázadokon át. Szerb fordítását egy tudós klerikus, Petar Vitković készítette el 1798-ban, a Habsburg Birodalomban élő ortodox szerbek számára, az osztrákok azonban – attól tartván, hogy fel fogja éleszteni a szerb nacionalizmust – megakadályozták megjelenését. Havasalföldön szintén csak a 18. század második felében jelent meg Harmenopulosz műve egy Photeinopulosz nevű görög klerikus által készített görög nyelvű jogkönyvben, melyet Rakovitza fejedelem ünnepélyesen ki is hirdetett, de csak kéziratokban terjedt, nyomtatott változata nem készült. 1780-ban Ypsilanti fejedelem is kiadott egy a Hexabiblosz alapján szerkesztett törvénykönyvet, amelynek nem sokkal később román fordítása is megszületett. Hasonló törvényt Moldvában csak a 19. század elején jött létre, de a Hexabibloszt korábban is élő jogként alkalmazták a gyakorlatban.¹⁴⁷

A keleti egyházjog forrásai közül jónéhány szintén recepciót nyert a szlávoknál. Ezek közül időben első a Jóannész Szkholasztikosz által a 6. század közepe táján készített *50 címből álló Szünagógé* volt, amelyet – akárcsak az Eklogét – Szent Metód fordította le szláv nyelvre a 9. század második felében. Metód nomokanonját később az oroszok is másolták, mint arról több 13-14. századi kézirat is tanúskodik.¹⁴⁸

Jóannész Szkholasztikosz másik műve, a Jusztinianosz novelláiból összeállított *Collectio LXXXVII capitulorum* később függelékként hozzátartozott további novellákkal együtt terjedt el a szlávok körében. Első óegyházi szláv fordítása – az Eklogéval és a Syntagma 14 titulorummal együtt – Bulgáriában keletkezett a 10. század vége táján, amely a 11. században Oroszországba is eljutott, ahol felvették az óorosz ún. Efraim-Nomokanonba (Efremovskaja Kormčaja). A szerbek számára Szent Száva érsek készített újabb fordítást a 13. század elején, amely a Syntagma XIV titulorum szerb változatával együtt bekerült az ún. szerb nomokanonba. A század végén ez a

¹⁴⁶ SOLOVIEV 444. és 461.; ŽUŽEK 88-89.; BURGMANN (1996) 283.; MAKSIMOVIČ 12-15.

¹⁴⁷ SOLOVIEV 442., 456.; MAKSIMOVIČ 23-26.

¹⁴⁸ BURGMANN (1996) 285.; MAKSIMOVIČ 9.

gyűjtemény is eljutott az oroszokhoz Bulgárián keresztül, ahol felhasználták az orosz egyház hivatalos nomokanonjának (Kormčaja russkoj redakcii) készítésekor. Egy másik 13. századi törvénykönyvbe (Merilo pravednoe) a 87 címből álló kollekció bolgár és szerb fordításának egybefoglalt változata került. Egészen a 17. századig használták, mikor is felvették a nyomtatott Kormčajába.¹⁴⁹

A legjelentősebb bizánci nomokanon-gyűjtemény, a *Nomocanon XIV titulorum* is megjelent a szláv egyházi forrásokban. Első kivonatos óorosz-egyháziszláv fordítását 1170 táján készítették egy Áthosz-környéki kolostorban. A szerbeknél Szent Száva jóvoltából szintén készült egy részleges szláv változata a 13. század elején, amelyet a következő évszázadokban nemcsak Szerbiában, hanem Bulgáriában és Oroszországban is gyakran másoltak, majd ugyancsak bekerült a 17. századi nyomtatott Kormčajába.¹⁵⁰

Az utolsó jelentős bizánci egyházjogi gyűjtemény, amely a szlávok körében komoly népszerűségnek örvendett, a neves görög kanonista, *Blasztarész Mátyás* 14. század közepén alfabetikus rendbe szerkesztett *Szüntagmája* volt. A szerbeknél Dusan István kodifikációjába vették fel, önálló részként, de rövidített formában. A 15. században ennek két másolata is készült Joann Vladislav és Joann Stefan havasalföldi vajdák számára. A két al-dunai fejedelemségben még a 17. században is élő jogként alkalmazták. Az oroszoknál 16. és 17. századi átiratokban jelent meg először.¹⁵¹

* * *

A bizánci világi és egyházi jogforrások és a szomszédos népek közti recepció e vázlatos áttekintése módot ad néhány következtetés levonására későbbi vizsgálódásaink számára.

A szláv recepció kezdetei a 9-10. századra nyúlnak vissza: ekkor születtek meg – a morvák és a bolgárok körében – mind egyes világi jogkönyvek (Eklogé, Prokheirosz Nomosz), mind bizonyos egyházi gyűjtemények (Szkholasztikosz-féle Szünagógé, Collectio LXXXVII capitulorum) első szláv változatai. Bulgária bizánci meghódítása után a recepció az oroszoknál folytatódott a 11. század közepétől, majd új lendületet vett a szerbeknél a 13. század első felétől, ami ismét kisugárzott a keleti szláv területekre. Az átvétel motorja e szomszédos népek körében az egyház volt: az

¹⁴⁹ MILASCH 177.; ŽUŽEK 82.; BURGMANN (1996) 283-284.; MAKSIMOVIČ 11-12.

¹⁵⁰ MILASCH 192-193.; SOLOVIEV 444. és 461.; ŽUŽEK 83-84.; MAKSIMOVIČ 16-17.

¹⁵¹ MILASCH 195.; SOLOVIEV 446. és 454.; MAKSIMOVIČ 21-22.

első jogkönyveket keleti rítusú klerikusok fordították ill. kompilálták, ennek során világi és egyházi eredetű szabályokat gyakran vegyítettek is, majd másolták és alkalmazták azokat az egyházi jurisdikció keretében. Az is jól látható, hogy a szlávok elsősorban olyan kisebb jogkönyveket vettek át, amelyek a gyakorlatban jól használhatók voltak, s az egyszerűbb hazai viszonyoknak jobban megfeleltek. Ilyen volt az Eklogé, a Földművestörvény vagy a Prokheirosz Nomosz; az egyházi források tekintetében pedig az 50 ill. 87 címből álló gyűjtemények.

A megtelepedő, majd államát megalapító magyarság tehát dél és kelet felől – ha a morvákat is tekintetbe vesszük, egy ideig észak felől is – lényegében folyamatosan olyan szomszédokkal volt körülvéve, akik jogrendszerüket bizánci minta alapján alakították. Keleti rítusú – vagyis jogi normáit Bizáncból hozó ill. kapó – egyháziak pedig e korban nálunk is jelen voltak. Ez azt jelenti, hogy Magyarország történetének e szakaszában – legalább érintőlegesen – beleesett abba a körbe, ahol a keleti impérium joga érezhető hatást gyakorolt.

Ha ennek konkrét nyomait kívánjuk kutatni, akkor elsősorban azokat a kisebb, praktikus jogkönyveket kell szem előtt tartanunk, amelyeket a szlávok is előszeretettel használtak. Ezek egyébként nagyjából éppen azok, amelyek Bizáncban is a legelterjedtebbek voltak. Ilyen az Eklogé, amelyet a makedón dinasztia általi „hatályon kívül helyezés” sem tudott kiszorítani a gyakorlatból, mert egészen Bizánc elestéig másolták,¹⁵² továbbá a Prokheirosz Nomosz, amely szintén népszerű törvénykönyv volt, s a szlávok is átvették. Ide sorolható a Földművestörvény is, bár speciális kérdésekre vonatkozó különös jogot tartalmaz. Az Eiszagógé, amit a bizánciak korlátozott mértékben ugyan, de használtak, a szomszédoknál nem terjedt annyira, miként a Bazilika sem, melynek tekintélyét ugyan nem vitatta el senki, de mérete és bonyolultsága miatt a maga egészében soha nem nyert recepciót más népeknél. E két utóbbi gyűjteményt tehát csak másodlagosan, összefoglaló jellegük miatt érdemes figyelembe venni. A többi bizánci jogkönyv túlnyomórészt vagy e négynek a származéka, vagy túlságosan is speciális anyagot tartalmaz, ezért külön vizsgálatuk csak akkor indokolt, ha a hazai viszonyokban olyan sajátos kérdés kerül szemünk elé, amelyet e bizánci jogkönyvek valamelyike szabályoz.

¹⁵² Megjegyzést érdemel, hogy a bizánci jogélet a mai fogalmaink szerinti jogbiztonságot nem ismerte: egy-egy újabb törvénykönyv megjelenése nem jelentette a korábbiaknak a gyakorlati használatból való eltűnését, amint ezt a magánfeldolgozások is mutatják, s így – későbbi másolás révén – eltérő korokban született jogkönyvek is egymás mellett éltek, olykor ellentmondó szabályokkal – vö. WENGER 722.

Ami az egyházjogot illeti, itt figyelmünket nyilván a „törzsanyagra” kell összpontosítanunk, vagyis a hagyományban az apostoloktól származtatott, valamint az egyetemes és a helyi zsinatok által kibocsátott, s a Trullloszi Zsinat által is megerősített kánonokra. Ha valamely keleti klerikust a 11-13. században a bizánci egyházjogról kérdezték, elsőként ezek juthattak eszébe. A legjelentősebb és legelterjedtebb gyűjtemények is – mint pl. a Szkholasztikosz-féle Szünagógé és a 14 címből álló nomokánon – ezeket tartalmazták. A szent atyák kánonjai ugyancsak részét képezték a kollekcióknak, többnyire azonban speciális kérdéseket tárgyalnak tudományos részletességgel, ezért figyelembe vételük csak másodlagos jelleggel indokolt. A kánonjogi gyűjtemények törzsanyaga egyébként tartalmában egységesnek mondható, így az egyes kollekciókat – legalábbis első megközelítésben – külön-külön nem vizsgálom.

III. MAGYAR JOGFORRÁSOK

A bizánci jogforrások után lássuk röviden hazai kútfőinket, először külsődleges áttekintésben, kitérve az idegen hatást felvető legfontosabb nézetekre is. Részletesebb vizsgálatba egyelőre csak ott bocsátkozunk, ahol valamely bizánci vonás már a felületes áttekintés nyomán is szemünkbe tűnik.

1. TÖRVÉNYEK

Szent István neve alatt kétféle szerkesztésben összesen 56 törvénycikk maradt ránk.¹⁵³ Legrégibb kéziratuk a 12. századi Admonti Kódexben található, amely kettős bontásban (35+15) összesen 50 kapitulumot tartalmaz (ún. „A” redakció). A többi kézirat jóval későbből, a 15-16. századból származik,¹⁵⁴ s Szent István első törvénykönyveként hozzák az „Intelmek” címen ismert, 10 szakaszból álló királytükroket, második törvénykönyveként pedig 55 fejezetet közölnek egybeszerkesztve (ún. „B” redakció), de e kéziratok is két alcsoportra oszthatók.¹⁵⁵ A többségi felfogás szerint az Admonti kódex szerinti első törvénykönyv István uralkodásának elején, a második vége táján keletkezett.¹⁵⁶

Az államalapító történelmi jelentőségének ismeretében aligha meglepő, hogy jogtörténet-írásunk kiemelt figyelmet szentelt dekrétumainak, s a 18. század óta lankadatlanul kereste külföldi előképeit. A számtalan munka túlnyomó többsége a nyugati hatás nyomait kutatta, ami a dekrétumok latinnyelvűsége, valamint Géza és

¹⁵³ Szövegük: ZÁVODSZKY 141-152. és 153-156.; DRMH 1-11.

¹⁵⁴ A Budai János-féle kézirat 15. századi, de csak 17. századi másolatban maradt fenn; a Thuróczi-féle a 15. sz. végén keletkezett; a Kollár-, az Ilosvay-, a Gregoriánczi- és a Nádasdy-féle, továbbá a debreceni, a Festetics-féle és a beszercebányai kézirat 16. századi.

¹⁵⁵ A különböző redakciók összefüggésével kapcsolatos legújabb tudományos álláspont összefoglalására lásd: JÁNOSI (1985); JÁNOSI (1988) 234-236.; JÁNOSI (1996) 67-85.

¹⁵⁶ Valószínű, hogy ezek egy példánya („A” változat) még a 11. században kikerülhetett az országból, s az admonti kolostorban ennek alapján készítették el a 12. században az általunk ismert admonti kéziratot. Az „A” változat egy másik példányának felhasználásával szerkeszthették valamivel később a „B” verzióhoz tartozó kódexek őseit, s mivel az admonti redakció feltehetően csak kis példányszámban létezett, Magyarországon a „B” változat képezte a „hivatalos” dekrétumok alapját; a Corpus Jurisba is ez került be – vö. JÁNOSI (1985) 49.

Szent István nyugati orientációja alapján magától értetődő.¹⁵⁷ Ennek során feltehető mintaként a középkori nyugat-európai kánonjog legismertebb forrásait (pl. a Dionysio-Hadrianát, valamint Pseudo-Isidorus gyűjteményét¹⁵⁸), s a világi uralkodók törvényeit (pl. a frank kapitulárekat és a lex Baiuvariorumot) egyaránt számba vették, s tartalmi hasonlóságok, tárgyi rokonságok tömegét mutatták ki, minek következtében általánosan elterjedt nézetté vált, hogy az államalapító törvényhozása nyugati, elsősorban bajor mintát követett. A nyugati hatás túlnyomó voltát valló nézetekkel szemben árnyaltabb képet rajzolt BÓNIS,¹⁵⁹ s tudatosította, hogy a feltárt hasonlóságok jórésze nem feltétlenül utal közvetlen átvételre. Ilyenről bizonyossággal csak az I. törvénykönyv első öt fejezeténél beszélhetünk,¹⁶⁰ azonban ezek – tekintve, hogy a dekrétum inkább büntetőjogias színezetűbe nem illenek, s hangvételük is elüt a további kapitulumokétól – valószínűleg a későbbi másoló jószándékú buzgalmának köszönhetően kerültek a törvény elejére. A két szentistváni dekrétumban ezen túlmenően mintegy tucatnyi olyan hely található, amelyeknél feltehető, bár korántsem biztos a nyugati forrásból való kölcsönzés, az anyag bő kétharmada azonban közvetlen nyugati előképek nélküli.¹⁶¹ Ezek alapján ma a kutatók többsége úgy tartja, hogy Szent István törvényei nyugati, főként bajor hatást mutatnak, összességében azonban önálló alkotásnak tekinthetők.¹⁶² Az első törvénykönyv királyi előszavában felhozott általános megjegyzés, mely szerint az uralkodó „a régi és az új császárok példáját követve”¹⁶³ hozza dekrétumait, szintén inkább az önálló jogalkotás igényét fejezi ki, s nem

¹⁵⁷ A nyugati hatást vizsgáló és kidomborító legfontosabb 19-20. századi művek a teljesség igénye nélkül: ENDLICHER; KRAJNER; KARÁCSON; ZÁVODSZKY; SCHILLER; MADZSAR (1921), UŐ (1938a), UŐ (1938b); KIRÁLY (1928); SAWICZKI; WALDAPFEL; HORVÁTH (1954) és CSÓKA.

¹⁵⁸ A pseudoisidorusi dekretálisok befolyásáról és elterjedtségéről lásd: FUHRMANN művét, melynek 3. kötetében a szerző terjedelmes mutatóban veszi számba azon fontosabb egyházi jogi gyűjteményeket (a 9. századtól Gratianus Decretumáig), amelyekben pseudoisidorusi dekretálisok előfordulnak. Magyarországi eredetű forrást azonban ezek között nem említ.

¹⁵⁹ BÓNIS (1938).

¹⁶⁰ Az I. törvénykönyv 1-2. fejezetei azonosak a 847-ben tartott Mainzi Zsinat 6. és 7. kánonjaival, 3-5. fejezetei pedig Pseudo-Isidorus gyűjteményéből származnak (a 3. és 4. fejezet az ún. Excerpta Silvestri 4. és 5. kánonja egy részének felel meg, az 5. pedig egy Evaristus pápának tulajdonított töredéket vett át) – vö. SAVICZKI 400-404. és BÓNIS (1938) 452.

¹⁶¹ BÓNIS (1938) 449., 452-455., 471., 485. CSÓKA (161-162.) ezzel szemben védelmébe veszi azt a hagyományos álláspontot, hogy az első öt fejezet eleve szándékolt átvétel eredménye: olyan elvi állásfoglalás, amely általánosságban védi az egyház érdekeit.

¹⁶² GYÖRFFY (1983a) 269.; KRISTÓ (1998a) 96.

¹⁶³ „...antiquos ac modernos imitantes augustos, decretali meditacione nostre statuimus genti...” – ZÁVODSZKY 141.

értelmezhető úgy, hogy az államalapító akár a nyugati, akár a keleti imperátor törvényeit kívánná másolni.¹⁶⁴

A keleti minták hatásának lehetőségét kevesebben vetették fel. Az egyoldalúan görög befolyást valló nézeteken¹⁶⁵ túlmenően itt említendő SERÉDI,¹⁶⁶ aki – a korabeli nyugati kánonjog mellett – a római joggal (többnyire a Theodosziosz-féle és a jusztinianuszi Codex egyházjogi rendelkezéseivel) mutatkozó hasonlóságokra mutatott rá, bár nem állította, hogy ezek közvetlenül Bizáncból származnának. HAMZA több tanulmányában is foglalkozott Szent István törvényeinek forrásaival, ahol számba vette a nyugati forrásokon kívül a bizánci törvényeket is. Ennek során ő is a theodoszioszi és jusztinianuszi Codex, valamint a Novellák egyes passzusaival adódó párhuzamokat talált,¹⁶⁷ a középbizánci korszak törvénykönyveiből való kölcsönzés kérdésével kapcsolatban azonban nemleges álláspontra jutott.¹⁶⁸ JÁNOSI szintén számolt a bizánci joggal, mint a korabeli közép-európai népek törvényhozását befolyásoló tényezővel, konkrétan azonban csak a büntetési tételeket említette, mint nálunk is meggyökereztetett bizánci szokást.¹⁶⁹ ZLINSZKY ezeket kiegészítette egyéb, a római jogra vagy a keleti egyház gyakorlatára utaló példákkal, amelyek legalábbis sejtetik a keleti impérium jogának hatását.¹⁷⁰ Részletes, a közép-bizánci forrásokkal való tételes összevetést azonban nem végzett senki.

Az Intelmek¹⁷¹ eszmei forrásvidéke – a többségi tudományos vélemény szerint – szintén nyugat felé, mindenekelőtt a nyugati frank, Karoling vidékeken keresendő.¹⁷² A műben szereplő római jogi terminusok (*mos*, *ratio* stb.) az ismeretlen szerző ezirányú

¹⁶⁴ Az esetleges szellemi előképként szereplő Lex Baiuvariorum előszava fel is sorolja a nagy görög, római és germán törvényhozókat – vö. MADZSAR (1921) 59.; CSÓKA 160-161. A rövid utalást tehát aligha lehet kizárólag a nyugati minták követésének szándékaként fölfogni [pl. KRISTÓ (1998a) 96.], s természetesen egyoldalú keleti orientáció jeleként sem értékelhető (pl. SZTRIPSKY 25-26. és MOSOLYÓ 70.), inkább a korszak világpolitikai háttérét képező „*Renovatio Imperii Romani*” egyetemességre törekvő eszméjébe való beilleszkedés igényének tekinthető – vö. GERICS (1990a) 53-54.

¹⁶⁵ SZTRIPSKY 25-26. és MOSOLYÓ 70. – mindkettő pusztán általános megállapítást tesz, kifejtés nélkül.

¹⁶⁶ SERÉDI 276-280.

¹⁶⁷ Többnyire olyan általános kérdések kapcsán, mint a keresztény uralkodónak Szent István I. törvényének előszavában is megtalálható, imént érintett jogalkotói fölfogása, általában vett keresztényi beállítottsága, továbbá a *regnum* és *sacerdotium* egysége – HAMZA (1996) 419-421.

¹⁶⁸ HAMZA (2001) 17-18.

¹⁶⁹ JÁNOSI (1996) 32-43., 52.

¹⁷⁰ A *SC Claudianum* szankciója, a szolgák fölszabadításának lehetősége végrendeleti úton, a házasságtörésben vétkes fél újraházasodásának tilalma, a vétlen új házasságának engedélyezése, a szabad végrendelezés – ZLINSZKY (1996) 274.; ZLINSZKY (2002a) 950.

¹⁷¹ Kurrens kiadása: SRH II. 619-627.

¹⁷² BALOGH (1938); BALOGH (1943) 281., 293. 45. j.; DEÉR (1942) 92.; SZÜCS (1988) 283.

képzettségéről tanúskodnak,¹⁷³ s komolyan nem is merül fel annak lehetősége, hogy ezek a korabeli Bizánc jogtudományából származnának. Ennek ellenére nem kétséges, hogy a királytükör műfaja egészen korai időktől a keleti impériumban is ismert volt (παραίνεσις), s az államalapító Intelmei abban inkább a bizánci előképekre hasonlítanak, hogy a tanítás megfogalmazójának szerepében magát a királyt találjuk, míg a nyugati királytükörökben általában az egyház (főpap, később zsinati kollektíva) szájából hangzottak el ilyen tanácsok.¹⁷⁴ Ezen túlmenően azonban felfedezhető néhány konkrétabb hasonlóság is Szent István Intelmei, és a bizánci intelmek egyike, az alig fél évszázaddal István trónra lépése előtt, VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár által fiához, a leendő II. Romanosznak írt, „*De administrando imperio*” c. művének prooimionja között. Mindkét királytükör elején ott áll a keresztény uralkodó uralmának alappillére: hatalmát magától Istentől kapja, s tőle származik az alattvalók kormányzásához szükséges isteni bölcsesség, a törvény is:

...Κύριος γὰρ δίδωσι νοῦν, ἡνίκα δεῖ εἰπεῖν, καὶ προστίθῃσιν οὓς τοῦ ἀκούειν παρ’ αὐτῷ θησαυρὸς σοφίας, καὶ ἐξ αὐτοῦ δίδεται πᾶν δώρημα τέλειον· καθιστὰ βασιλεῖς ἐπὶ θρόνου καὶ κυρίαν τοῦ παντὸς δίδωσιν αὐτοῖς...¹⁷⁵

...cumque affatim universa huius vite utilitati dignitatieque gratia dei concessa, scilicet regna, consulatus..., partim divinis preceptis atque institutis, partim civilibus ac nobiliorum etateque provektorum consiliis suasioneibus regi defendi, dividi, coadunari videam...¹⁷⁶

Az uralkodó ezt követően inti fiát, hogy vesse eszébe az atyjától kapott tanácsokat, így majd jól fogja kormányozni a rábízottakat. Mindkét szövegrészletből kitűnik, hogy a trónutód képzése nem öncél, hisz feladata a közérdek szolgálata lesz:

...Νῦν οὖν ἄκουσόν μου, υἱέ... Περὶ τῶν ἐνεστώτων μελέτησον, καὶ περὶ τῶν μελλόντων διδάχθητι, ἵνα πεῖραν μετ’ εὐβουλίας ἀθροίσῃς, καὶ μεγαλεπήβολος ᾖσῃ περὶ τὰ πράγματα. Ἴδοὺ ἐκτίθημί σοι διδασκαλίαν, ὥστε τῇ ἐκ ταύτης πείρᾳ καὶ γνώσει συνετισθέντα περὶ τὰς βελτίστας βουλάς καὶ {τῷ} τὸ κοινῇ συμφέρον μὴ διαμαρτάνειν...¹⁷⁷

...tunc nec me piget fili amabilissime hac vita comite tibi documenta, precepta, consilia, suasiones ponere, quibus tue vite mores tibi subiectorum exornes, quandoque et sumpma concedente potentia post me regnabis. Te autem studiose adhibita audientia patris precepta iuxta divine sapientie suasum condecet observare dicentis per os Salomonis...¹⁷⁸

¹⁷³ Részletesen: BALOGH (1943).

¹⁷⁴ BALOGH (1938) 265.

¹⁷⁵ „...Mert az Úr értelmet ad, mikor szólani kell, és fület hozzá a hallásra; nála a bölcsesség kincsestára, és tőle adatik minden tökéletes ajándék; trónra ülteti a császárokat és uralmat ad nekik mindenek felett...” – MORAVCSIK (1950) 44-45.

¹⁷⁶ SRH II. 619.

¹⁷⁷ „...Most hát hallgass rám, fiam... Fontold meg a jelen dolgokat, és tanulmányozd az eljövendőket, hogy tapasztalatokat szerezz és belátást, és nagy dolgokat fogsz véghez vinni. Íme, tanítást adok neked, hogy az ebből származó tapasztalásból és tudásból okulván, a legjobb elhatározásokat és a közérdeket illetően ne kövess el hibát...” – MORAVCSIK (1950) uott.

¹⁷⁸ SRH II. 619.

Végül az államalapító egy fentebb már idézett, az elődök követéséről szóló fejezetben található mondatával éppúgy a különböző népek eltérő, sajátos kezelésére, kormányzására buzdít, mint teszi ezt Konstantin, mielőtt sorra venné művében a birodalom határán fel-feltűnő népelemeket:

...Ταῦτα ἐσοφισάμην κατ' ἐμαυτόν, καὶ εἶπα
γνωστά σοι ποιῆσαι, τῷ ἡγαπημένῳ μου νιῶ,
ἵ' ἔχῃς εἰδέναι τὴν ἐκάστου τούτων
διαφορὰν, καὶ πῶς ἢ μεταχειρίζεσθαι ταῦτα
καὶ οἰκειοῦσθαι ἢ πολεμεῖν καὶ
ἀντιτάσσεσθαι...¹⁷⁹

*Quis Graecus reget Latinos Grecis
moribus, aut quis Latinus reget Grecos
Latinis moribus? Nullus...*¹⁸⁰

Az Intelmek ez utóbbi mondatának értelmezésével kapcsolatos régi vitába nem kívánok belebocsátkozni. E rövid idézetek azonban talán valamelyest érzékeltetik, hogy a bizánci és a magyar parainézis eszmei háttere, indíttatása közt is van némi rokonság, még ha a görög forrásból történő közvetlen átvételt ezekkel nem is bizonyíthatunk.

I. András állítólagos ediktuma kapcsán ugyancsak nem lehet szó keleti minta követéséről. Pontos szövege ismeretlen; a Corpus Jurisba annak első kiadói, Mossóczy Zakariás és Telegdi Miklós püspökök illesztették be Bonfini történeti elbeszélése alapján. Rendelkezései a történetíró szerint általános tartalmú, a keresztény vallás és az egyház védelmét szolgáló parancsok voltak.¹⁸¹

Ezzel szemben a Szent László nevéhez fűződő dekrétumokra és zsinati határozatokra valamivel erőteljesebben vetül a bizánci hatás gyanúja. A második magyar szent királynak a történettudomány három törvénytulajdonít. Az ún. harmadik törvénykönyv keletkezhetett időben elsőként (talán még László uralkodása előtt), a második feltehetően uralkodása elején.¹⁸² Pontos keltük ismeretlen; alapvetően világi jellegűek, többnyire büntetőjogi rendelkezéseket tartalmaznak. A Szent László első törvénykönyveként ismert dekrétum készült időben legkésőbb, az 1092. május 20-án Szabolcson tartott vegyes zsinat alkalmával.¹⁸³ Ez egyházi jogi témájú határozatokból áll. Mindhárom művet csak lényegesen későbbi, 15-16. századi kéziratokból

¹⁷⁹ „...Ezekről elmélkedtem magamban, és elhatároztam, hogy megismertetem ezeket veled, az én szeretett fiammal, hogy tudomást szerezz arról, hogy ezeknek a népeknek mindegyike miben különbözik egymástól, és arról, hogy *hogyan kell ezekkel bánni* (kiemelés – K. L.), őket a magunk számára megnyerni vagy hadakozni és szembeszállni velük...” – MORAVCSIK (1950) 46-47.

¹⁸⁰ SRH II. 626. A hasonlóságot fölveti MORAVCSIK (1953) 60. is.

¹⁸¹ CJH I. 46-47.

¹⁸² Szövegük: ZÁVODSZKY 172-180.; 166-171.; DRMH 12-22.

¹⁸³ A szabolcsi zsinati határozatok létrejöttére lásd: JÁNOSI (1992). Szövegük: ZÁVODSZKY 157-165.; DRMH 53-59.

ismerjük,¹⁸⁴ s az sem bizonyos, hogy pusztán három törvényalkotó munka eredménye-e, vagy ennél több alkalommal meghozott határozatok későbbi összeszerkesztései. Külföldi hatás szempontjából főleg a Szabolcsi Zsinat kánonjait vizsgálták, s e körben nemcsak a nyugati szinódusok anyagával, hanem a keleti keresztény egyház kánonjaival is kimutatható volt a tartalmi párhuzam, elsősorban a klerikusok házasságára vonatkozó szabályok körében.¹⁸⁵

Könyves Kálmán nevéhez két dekrétum köthető, továbbá az ő idején – de a király távollétében¹⁸⁶ – ült össze az első két esztergomi zsinat, amelyek anyaga szintén ránk maradt. Az első dekrétum az ún. tarcali vegyes zsinat határozatait foglalja össze, valószínűleg Kálmán uralkodásának elejéről, 84 fejezetben. Per-, egyház- és büntetőjogi szabályokat egyaránt tartalmaz. Bevezetőjéből kiderül, hogy a szöveget egy Albericus nevű külföldi, de valamelyest magyarul is értő klerikus írta le, majd küldte el jóváhagyásra Szerafin esztergomi érsekhez. Időben valószínűleg ezt követően, de pontosan meg nem határozható időben (mindenesetre Lőrinc érseksége idején, tehát 1005 után) került sor az ún. I. Esztergomi Zsinatra, amelyen Magyarország főpapjai ültek össze az esztergomi érsek elnökletével az egyházi ügyek rendezése céljából. Ez a zsinat 72 kánont fogalmazott meg, zömmel egyházfegyelmi és házassági jogi kérdésekről. A II. Esztergomi Zsinatot valószínűleg 1112-ben tartották, s 16 kánont fogadott el főként a cölibátus, a házasság és a világiak egyházi hatalmának kérdéskörében. A Kálmán második törvényeként ismert dekrétum több anyag összeszerkesztése: magába foglalja Kálmán zsidókra vonatkozó rendelkezéseit hét szakaszban, egy ismeretlen eredetű, két kánonból álló zsinati töredéket, valamint a már említett II. Esztergomi Zsinat kánonjait. A felsoroltak¹⁸⁷ közül csak az első két esztergomi zsinat határozatairól van 12. századi kéziratoss emlékünk (a Pray-kódex). A 15. század eleji Budai János-féle kézirat csak az I. Esztergomi Zsinat, valamint a zsidó

¹⁸⁴ A Thuróczi- és Ilosvay-kódexekből.

¹⁸⁵ Ezek részletes elemzését, s a vonatkozó irodalom ismertetését lásd alább az egyházi jogi fejezetben.

¹⁸⁶ Legalábbis erre utal az „Inprimis interpellandus est rex” mondat a szöveg elején – ZÁVODSZKY 197.

¹⁸⁷ A Kálmán királyhoz fűződő említett joganyagok szövege megtalálható ZÁVODSZKYNál: Tarcali Zsinat (I. törvény) 181-194., I. Esztergomi Zsinat 197-206., II. Esztergomi Zsinat: 207-208., zsidókra vonatkozó rendelkezések 195-196., zsinati töredék 209. A DRMH-ban: Kálmán I. törvénye: 23-31.; az I. és II. esztergomi zsinatok kánonjai a két kánonból álló töredékekkel: 60-65. (I.: I-LXXII; II.: LXXIII-LXXXVIII.; töredék: LXXXIX-XC.); a zsidókra vonatkozó határozatok: 66.

törvények fejezeteit tartalmazta, a 15. század végi Thuróczy-kódex viszont mind az öt említett törvényhozási emléket magába foglalja.¹⁸⁸

Keleti hatás gyanúja a Kálmán-féle első dekrétum és zsidótörvény kapcsán nem merült fel; az I. Esztergomi Zsinatnak a papi cölibátusra vonatkozó, valamint a házassági kötelék felbontását lehetővé tevő rendelkezései tekintetében viszont igen, akárcsak a II. Esztergomi Zsinatnak a házasságkötés formájára vonatkozó kánonja esetében.¹⁸⁹

III. István uralkodásának idejére, 1169-re esik a III. Esztergomi Zsinat, amely Bánffy Lukács érsek vezetésével és egy pápai legátus közreműködése mellett – vélhetőn korábbi tárgyalások eredményeképp – megállapodást hozott létre a Magyar Királyság és a Szentszék között, melyben a király – az egyházi méltóságoknak címzett oklevél formájában – lemondott az egyházi javak feletti rendelkezésről, a püspökök áthelyezésének és letételének jogáról, s az investitúráról. E joglemondás a reformpápaság régi céljainak megvalósulása, amelynek tekintetében szintén kizárható a bizánci hatás.¹⁹⁰

A világi törvényhozás fennmaradt emlékei közül időben II. András Aranybullája következik (1222), valamint annak 1231-es megújítása.¹⁹¹ A királyi törvények ettől kezdve többnyire oklevél-formában kerültek kibocsátásra. IV. Béla és fiai is oklevélként adták ki tíz cikkelyből álló dekrétumukat 1267-ben, amely a nemesség jogainak újabb garanciáját jelentette.¹⁹² Bár arany függőpecséttel nem erősítették meg, az előző kettővel rokon tartalma miatt joggal tekintik a harmadik aranybullának.¹⁹³ Az aranybulla-típusú emlékekre – eredendően bizánci formájukra tekintettel – az oklevelek tárgyalásánál röviden még kitérünk.

IV. Kun Lászlónak a kereszténység megtartásáról, valamint a kunok megkeresztelkedéséről és letelepítéséről hozott törvénye (1279) a római egyház (Fülöp

¹⁸⁸ A 16. századi kéziratok közül a Gregoriánczi-, Nádasdy-, Festetics-féle és debreceni tartalmazza még mind az ötöt, a Kollár- és Ilosvay-kódexekből viszont hiányoznak az I. Esztergomi Zsinat határozatai. A Kálmán-kori zsinatokra lásd: JÁNOSI (1986); uő: „Kálmán törvényei” KMTL 315-316.; továbbá SZUROMI (2002a).

¹⁸⁹ A vonatkozó irodalmat lásd alább, a részletes kifejtésnél

¹⁹⁰ A III. Esztergomi Zsinatra vonatkozóan lásd: SZUROMI (2002a) elemzését, amely tartalmazza a PÉTERFFY (I. köt.) által közölt megállapodás szövegének lényeges részeit is; lásd továbbá WALDMÜLLER leírását (168-170.).

¹⁹¹ Kurrens kiadásuk: AB; DRMH 32-39.

¹⁹² Kiadása: SZENTPÉTERY (1927) 53-55. DRMH 40-41.

¹⁹³ SZÜCS (1984) 349.

fermói püspök, pápai legátus) kezdeményezésére keletkezett; bizánci hatást nem kereshetünk rajta.¹⁹⁴

Az Árpád-korszak utolsó ismert törvényei III. András uralma idején születtek. Az első, 1290-ben kiadott dekrétum a gyulafehérvári káptalan egy évvel későbbi átiratában maradt fenn, s az egyház és a nemesség jogait védte, valamint eljárási szabályokat állapított meg.¹⁹⁵ Az 1298. évi törvényt I. Ulászló 1440. évi átirata őrizte meg az utókornak.¹⁹⁶ 43 cikkelyben részletes szabályokat fogalmazott meg a hatalmaskodások megbüntetésére, vegyes tartalmú határozatokat hozott a vám- és pénzügyek kérdéskörében, s újabb garanciális rendelkezéseket adott a nemesség és az egyház jogainak védelmében. Az átiratban található még egy 36 cikkből álló királyi tanácsi határozat, amely minden bevezető nélkül kapcsolódik az 1298-as törvényhez, de más jogalkotás emléke. Keletkezésének ideje vitatott: a többségi álláspont III. András idejére teszi, ENGEL azonban Zsigmond korára.¹⁹⁷ Középkori jogunkban elsőként kodifikálta a szavatosságot, s részletes, magas színvonalú perjogi szabályokat állapított meg. Ezek kapcsán sem vetődött fel eddig a bizánci jog hatásának kérdése.

Ami az egyházjogot illeti, a 13. századi magyarországi zsinatokról kevés adat áll rendelkezésre. Többségük csak egyedi ügyekben hozott döntést,¹⁹⁸ általános jogalkotó munkát nem végzett. E szempontból kivétel az 1279-es, Fülöp fermói püspök, pápai legátus által Budán tartott zsinat, amely 129 kánont bocsátott ki.¹⁹⁹ Ezek közül jónéhány általános, az egész római egyházra érvényes szabályokat mond ki, pl. az egyházi vagyon védelméről, a klerikusok helyes életmódjáról és képzettségi követelményeiről, dogmatikai kérdésekről, stb. Több kánon szó szerint megegyezik egyes korábbi, nyugat-európai zsinatok határozataival. A zsinat a papi nőtlenség tekintetében is kifejezetten a szigorú, gregoriánus eszméket inkorporálta, így aligha lehet kétséges, hogy anyaga összességében római ihletettségű, ahol bizánci befolyásról nem lehet szó.²⁰⁰

¹⁹⁴ Vö. KRISTÓ (1998b) 141-143. IV. (Kun) László törvényének kiadása: FEJÉR V/2. 512-519. DRMH 67-70.

¹⁹⁵ Kiadása: ZIMMERMANN–WERNER 173-176. DRMH 42-45.

¹⁹⁶ Kiadása: KOVACHICH MÁRTON GYÖRGY: *Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros*. Buda, 1798. I. köt. 144-192.; DRMH 46-51.

¹⁹⁷ A kérdéskörrel részletesen: GERICS (1969); ENGEL (2000).

¹⁹⁸ Kalocsai (?) zsinatok 1222-ben és 1225-ben; egy legátusi szinódus 1233-ban; az Esztergomi Zsinat 1252-ben; s a Budai Zsinat 1263-ban – vö. WALDMÜLLER 173-183.

¹⁹⁹ Anyagát két római és egy szentpétervári kézirat őrizte meg, vö. ERDŐ (1992) 305.; ERDŐ (2001) 79.

Kiadása: HUBE, R.: *Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gnesnensis*. Petropoli, 1865. 72-164.

²⁰⁰ Az előzményekre és a zsinat részletes ismertetésére lásd: WALDMÜLLER 188-200.

Az Árpád-kor utolsó zsinatait a pápa által a magyar egyház reformjával megbízott Lodomér érsek tartotta,²⁰¹ s a fennmaradt kevés forrás szerint ezek is csak egyedi kérdésekről határoztak. Távoli bizánci vonatkozása közülük egynek van: az 1296 pünkösdjének előestéjén tartott zsinaton a veszprémvölgyi Mária-kolostor apátnője felolvasta a kolostor görög és latin nyelven írott, állítólag Kálmán király által kibocsátott (valójában koholt) privilégiumlevelét, s azt a jelenlévők egyhangúlag megerősítették.²⁰²

A felsorolt szinódusok esetében nem mindig állapítható meg, hogy országos, vagy tartományi ill. egyházmegyei zsinatról van-e szó.²⁰³ Kifejezetten egyházmegyei zsinatokról nagyobb számban a 14. századtól beszélhetünk. Ezek egyházi jogalkotásáról csak viszonylag kései időből van tudomásunk: ennek első ismert jele az 1382-es esztergomi egyházmegyei zsinat statútuma.²⁰⁴

A magyar jogalkotás Árpád-kori műveit áttekintve szembetűnő azok csekély mennyisége. Aligha feltételezhető, hogy az Árpád-ház uralkodói közül csak a felsorolt néhány hozott volna törvényt életében. Az említetteken kívüli jogalkotási emlék nyoma azonban nem maradt fenn. Mindenesetre, ha tartjuk magunkat a Bizánc és Magyarország közti kulturális kapcsolatok fénykorának időbeli határvonalához, akkor a törvényhozási források közül elsősorban a Szent István, Szent László és Könyves Kálmán korabeli dekrétumok és zsinatok, valamint az Aranybulla határozatai jelenthetik vizsgálatunk kiindulópontját. Az esetleges bizánci hatás felderítése azonban ezeknél is csak részletes, tartalmi összevetéssel lehetséges, külső jegyei alapján ugyanis – az alább még tárgyalandó Aranybullát leszámítva – egyik említett törvényhozási emlékünknél sem utal bizánci mintára. Pusztán latin nyelvüket, kézirati áthagyományozódásukat vizsgálva sokkal kézenfekvőbb nyugati előképeket keresni.

Ha volt bizánci hatás, akkor az elsősorban eseti jellegű, egy-egy szabályt átvevő kölcsönzésben nyilvánulhatott meg. Ezt a középkori törvényhozás menete lehetővé tette.²⁰⁵ A törvényalkotással foglalkozó királyi tanács ülései komoly döntéseket igénylő

²⁰¹ Esztergom, 1286, 1292, 1294, 1296 pünkösdjén, 1296 augusztusában, majd további három zsinat 1297-ben – WALDMÜLLER 201-205.

²⁰² WALDMÜLLER 203-204. A veszprémvölgyi monostor görög alapítólevelére alább még kitérünk.

²⁰³ SZENTIRMAI a 13. századból egyházmegyeinek tartja az Esztergomban 1256-ban (WALDMÜLLER szerint 1252-ban) és 1276-ban tartott zsinatokat – SZENTIRMAI (1961b) 290.; WALDMÜLLER pedig az 1286-ban szintén Esztergomban, Lodomér érsek által tartott zsinatot – vö. WALDMÜLLER 201-202.

²⁰⁴ SZENTIRMAI (1961b) 281, 290.; ERDŐ (2001) 27.

²⁰⁵ Erre nézve lásd: JÁNOSI (1996) 85-89.

esetekben vélhetőn jól előkészített tanácskozások voltak. Ha a király törvényt kívánt hozni valamely kérdésben, ezt alighanem előre megtárgyalta bizalmas híveivel, a javaslat előzetes megszövegezésére pedig írástudó, többnyire egyházi személyt vagy személyeket kért fel, akiknek birtokában lehetett egy-egy korabeli jogi vonatkozású kézirat, de legalábbis rendelkeztek némi ismerettel azok tartalmáról. Az ilyen előkészítő munkában – tekintetbe véve a görög egyház Árpád-kori jelenlétét hazánkban – olykor a keleti kereszténység képviselői is szerepet kaphattak; ez legalábbis alappal nem zárható ki. De megszólalhattak a tanács ülése során is, ahol a résztvevők kifejtették véleményüket, s az előterjesztett napirendtől eltérő javaslatokat is megfogalmazhattak, felhozva számukra ismert külföldi megoldásokat, nyugatiakat és keletieket egyaránt. A tanács pedig kiválasztotta a legmegfelelőbbnek tűnő szabályozást, amit utóbb – a fennmaradt források tanúsága szerint latinul – írásba foglaltak és egybeszerkesztettek, magyarul pedig kihirdették a népnek.

Az ilyen eseti átvétel nyomai – akár nyugati, akár keleti kölcsönzésről van szó – elrejtve bújnak meg dekrétumaink és zsinati anyagaink szövegében, amely szószerinti átvétel esetében sem utal a felhasznált idegen forrásra.

A keleti kultúra hatása mindössze egy esetben tűnik fel első olvasatra hazai törvényeinkben: Szent László II. dekrétumában a más házára törő vagyontalan nemes segítőitársaira – ha szabadok – 55 bizánci arany megfizetését rója szankcióként.²⁰⁶ A megjelölés a nyugaton *solidus*, a keleti birodalomban pedig νόμισμα néven ismert, eredetileg színaranyból készült bizánci pénzre utal, amely a 11. század 30-as éveitől lassan elvesztette aranytartalmát, I. (Komnénosz) Alexiosz azonban 1092-ben újra értékes aranypénzzé tette. Ettől kezdve νόμισμα βπέρπυρον-nak nevezték, az elnevezéssel is utalva a valuta magas aranytisztasági fokára.²⁰⁷ HÓMAN kutatásai nyomán az is világossá vált, hogy nemcsak a Szent László-kori törvényben felbukkanó megjelölés, de a Szent István törvényeiben több helyen előforduló „*pensa auri*” kifejezés is a bizánci *nomiszmát* jelenti.²⁰⁸ Az államalapító törvényeiben a vérdíjak és

²⁰⁶ Szt. László II. 11.: „...alii vero, qui cum illo erant, liberi reatum suum LV bizanciis redimant...” – ZÁVODSZKY 169.

²⁰⁷ A korabeli bizánci monetáris rendszere lásd: MORRISSON (1992) 292-293. és 298-304., valamint MORRISSON (2002) 909-966., a nomizma értékvesztésére és stabilizációjára 931-933., továbbá az ODB vonatkozó szócikkeit: GRIERSON, PHILIP: „Hyperpyron” ODB II. 964-965.; uő: „Nomisma” ODB III. 1490.; uő: „Solidus” ODB III. 1924.

²⁰⁸ A szándékos gyilkosság büntetése 110, a véletlené 12 aranypénz és egyházi vezeklés („Si quis ira accensus aut superbia elatus spontaneum commiserit homicidium, sciat se secundum nostri senatus decretum

büntetések egyéb esetekben tinóban (*iuvencus*) vannak meghatározva, egy helyen pedig a tinóban meghatározott értéket *solidus*ban is kifejezik,²⁰⁹ ami arra utal, hogy a *pensa auri* valódi forgalmi pénzt jelentett, nem pedig súlymértéket vagy számítási pénzt.²¹⁰ A bizánci érmék magyarországi használatát a honfoglalás- és államalapításkori pénzleletek is alátámasztják;²¹¹ nyilván ezért jelennek meg Szent István törvényeiben is, aki egyébként pénzverésében, legalábbis az éremrajz és hátlati körirat tekintetében inkább a korabeli német mintát követte,²¹² s a magyar pénzverés is ezen az alapon fejlődött tovább a 11-12. században. Emellett azonban a 12. század második felében megjelenik némi keleti hatás is: IV. István (1163-64) rövid uralkodása alatt nagy számban veretett bizánci fajtájú réz- és aranypénzeket, ezek azonban röviddel országglása után eltűntek a forgalomból.²¹³

A keleti impérium aranypénzének megjelenése törvényeinkben természetesen nem tekinthető a bizánci jog hazai kisugárzásának, tükrözi azonban, hogy a bizánci anyagi kultúra e tényezője Magyarországon is hatást gyakorolt.

2. OKLEVELEK

Akárcsak törvényeink esetében, középkori okleveles gyakorlatunkban is több nyugati elem átvétele állapítható meg, mint bizánci.²¹⁴ Az államalapítást követő első évszázadot az oklevél-stílusok sokfélesége jellemzi. Szent István okleveleinek többsége német-

centum et X daturum pensas auri...”; „Si quis autem casu occiderit quemlibet, XII auri pensas persolvat et sicut canones mandant, ieiunet” – Szt. István I. 14.), a megokolatlan fellebbezése 10 aranypenza („Si quis militum iudicium a suo comite recte iudicatum spernens, regem appellaverit, cupiens comitem suum reddere iniustum, sit debitor decem pensarum auri suo comiti” – Szt. István II. 9.) – ZÁVODSZKY 145-146., 154.

²⁰⁹ Szt. István I. 32.: A szállások felgyűjtója a kár helyreállításán kívül 16 tinót tartozik adni, amely a törvény meghatározása szerint 40 solidust ér: „Si quis per inimicicias alterius edificia igne cremaverit, decrevimus ut et edificia restituat et quidquid suppellectilis arsum fuerit, et insuper XVI iuvencos, qui valent XL solidos.” – ZÁVODSZKY 150-151.

²¹⁰ Vö. HÓMAN (1916a) 236-241.; HÓMAN (1916b) 157-167. és HÓMAN (1918).

²¹¹ Vö. KOVÁCS (1989) 81-86. és 134-145.

²¹² Szent István pénzei feliratának (STEPHANUS REX, REGIA CIVITAS) stílusa azonban eltér az egykorú nyugati pénzék kapitális betűtípusától, s egyes betűk inkább az ógörög és ólatin epigrafikus emlékek betűire emlékeztetnek – HÓMAN (1916b) 171-175. Ennek figyelembevételével, valamint egyéb megfontolások alapján László Gyula úgy véli, hogy az Istvánnak tulajdonított pénzeket valójában még – a szintén István névre keresztelt – Géza fejedelem verette, akinek uralkodása alatt erősebb volt a bizánci irányú kulturális orientáció, mint fia korában – LÁSZLÓ.

²¹³ HÓMAN (1916b) 239-240.

²¹⁴ A hazai okleveles gyakorlat fejlődésére vonatkozó alapvető művek: SZENTPÉTERY (1930); KUMOROVITZ (1944); KUMOROVITZ (1963); SOLYMOSI (2006); az érseki és püspöki oklevelekre SOLYMOSI (1995); Szent István okleveleire: SZENTPÉTERY (1938). Rövid összefoglalót nyújt még GYÖRFFY (1994).

itáliai mintára készült,²¹⁵ ismert azonban egy görög nyelvű oklevele, a veszprémvölgyi apácamonostor alapítólevele, amely a bizánci magánoklevelek szóhasználatát látszik követni.²¹⁶ Az I. András idején a tihanyi apátság részére adott oklevél (1055) viszont már francia jegyeket mutat,²¹⁷ néhány Szent Lászlótól, Könyves Kálmántól és II. Istvántól származó, Horvátországban ill. Dalmáciában született oklevélen pedig a dalmáciai latin és velencei stílus érezhető.²¹⁸

A kezdeti sokszínűséget követő korszakban is túlnyomórészt királyi oklevelek készültek; a magánjogi jellegű, főként birtokadományokat, végrendeleteket tartalmazó oklevelek csak a 11. század végén jelentek meg s kezdtek lassan terjedni a gyakorlatban. Hosszú ideig ezek is a király pecsétje révén nyerték el hitelességüket, mint az Nyugat-Európában a Karolingok kora óta szokás volt. Az oklevelet vagy a jogszerző maga foglalta írásba (többnyire egyházi személy) a jogot átruházó fél nevében, s vitte utána a király elé megerősítés végett, vagy a királyi nótárius írta meg, eleinte az oklevélíró és a disponáló fél közreműködésével, később egészen egyedül, de már a király nevében. Ez utóbbi forma a 12. század második felétől, főként a kancellária megszervezése után vált jellemzővé. A 12. században jelent meg az írásba foglalt királyi ítéletlevél is: egyik első előfordulása a franciás műveltségű Felicianus érsek pecsétes, chirografált ítéletlevele (1134).²¹⁹ A francia módú chirografálás²²⁰ ezt követően egy ideig kivételesen, majd egyre gyakrabban bukkant fel királyi pecsét nélküli magánokleveleken is, melyeknek készítésébe a század vége táján kapcsolódtak

²¹⁵ Az 1001. (vagy 1002.) évi pannonthalmi kiváltságlevél kiállítója valószínűleg III. Ottó itáliai kancellárjának, Heribert kölni érseknek Magyarországra települt, ismeretlen nevű, de a szakirodalomban „Heribert C” néven ismert nótáriusa volt. A pécsi püspökség alapítólevele a II. Henrik kancelláriájában készült oklevelek stílusjegyeit hordozza; a veszprémi püspökség javára 1009-ben kiállított oklevél pedig feltehetően III. Ottó lombardiai kancelláriájáról hazánkba költözött Bonipert, későbbi pécsi püspök műve – GYÖRFFY (1994) 5-6., SZENTPÉTERY szerint a három személy valójában egy: „Heribert C” – vö. SZENTPÉTERY (1930) 38.; SZENTPÉTERY (1938) 158., 170-184.

²¹⁶ A görög nyelv használatának okaként a későbbi latin *renovatio ad némi eligazítást* azzal a megjegyzéssel, hogy az eredeti oklevélnél az auctor monasterii, a kolostor ihletője nyelvét használták: „Vetus autem priuilegium iuxta linguam auctoris monasterii, grece scriptum...” ÁO 36-37. Az ihlető személyére vonatkozó föltevéseket lásd alább.

²¹⁷ SZENTPÉTERY (1930) 42.; GYÖRFFY (1994) 6.

²¹⁸ SZENTPÉTERY (1930) 51.; GYÖRFFY (1994) 7.

²¹⁹ Szövegét lásd: ÁO 49-50.

²²⁰ Az oklevél kiállításakor az oklevél szövegét kétszer vagy többször egymás alá vagy mellé írták a pregamenlapra, s az egyes szövegek közé vagy a chirographum szót írták, vagy az ábécé betűit, esetleg más szavakat (olykor monogramot vagy díszítést rajzoltak), majd az írás ill. rajz közepén a lapot egyenes, hullámvonal mentén vagy fűrészfogak mintájára kettévágták. Az így keletkező részek vita esetén összeillesztve hitelesítették egymást. (Az egyik példányt a hiteleshely őrizte.) E hitelesítési forma Angliában már a 9. században szokásos volt, a francia területeken pedig a 10. században terjedt el, ahonnan a német vidékekre is kisugárzott. Különösen széles körben alkalmazták Flandriában, Észak-Franciaországban és Lotharingiában – SOLYMOSI (1984) 91-92.

be a hiteles helyként működő káptalanok és konventek, melyek később a hazai oklevéladás legfőbb intézményeivé váltak.²²¹

Az oklevelekre is igaz tehát, hogy bizánci hatást külső jegyeik alapján alig mutatnak. Az egyetlen, kivételesnek tekinthető oklevél az említett veszprémi alapítólevél, amely Kálmán királynak az apácamonostor részére 1109-ben kiadott adománylevelében maradt fenn. Ez az adománylevél egyrészt másolatban közli az eredeti oklevél görög szövegét 18 sorban, majd további 22 sorban latinul ismerteti, hogy a privilégium megújítására azért került sor, mert az eredeti, Szent István által adott oklevelet egykor összetekerték, s az ő viaszpecsétjével lepecsételték, bizonyos pereskedések miatt azonban fel kellett bontani. Az eljárás végeztével – mivel a régi privilégium a felbontás következtében elvesztette hitelességét – olyan új oklevelet – műfaját tekintve ítéletlevelet²²² – készítettek, amely tartalmazta mindazt, amit a monostor a megújítás idején birtokolt. Az átírásban fennmaradt görög szöveg és a hozzáfűzött latin *renovatio* a függelékben olvasható.

Az oklevéllel – a hazai írott emlékek között egyedülálló volta miatt – a kutatás is élénken foglalkozott.²²³ A szöveg két kéziratban maradt fenn, melyek közül az egyiket a 20. század első felében a Nemzeti Múzeum Levéltárában őrizték (MP), a másik az Országos Levéltár gyűjteményének részét képezte (OP).²²⁴ Utóbbiról kiderült, hogy hamisítvány,²²⁵ melyet a Kálmán-féle oklevélről másoltak és némileg módosítottak egy későbbi jogvitának a kolostor számára kedvező kimenetele érdekében, valószínűleg 1290 és 1295 között.²²⁶ Az MP hitelességét megkérdőjelező, legalábbis az oklevelet a szentistváni eredeti átdolgozott változatának tekintő nézettel²²⁷ szemben azonban a többségi álláspont úgy tartja, hogy az MP „Kálmán királynak kétségtelen hitelű, eredeti oklevele”, s a benne átírt görög alapítólevélben az eredeti,

²²¹ A fenti rövid összefoglaló forrásaként lásd: KUMOROVITZ (1963) 399-401.

²²² KUMOROVITZ (1980) 155-161.

²²³ Ehelyütt csak a 20. századi, a teljesség igénye nélkül válogatott munkák fő megállapításaira térek ki.

²²⁴ Ma mindkettő a Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében található. A két oklevél szövegkiadásairól és vándorlásáról lásd: GYOMLAY (1901) 3-4.; HÓMAN (1911) 207-210. és ÉRSZEGI (1988) 4.

²²⁵ GYOMLAY (1901).

²²⁶ HÓMAN (1911) 223-230. Hamisítvány a Lodomér érseknek tulajdonított, 1296. április 26-ára keltezett átírás is: uott. 230-233.

²²⁷ CZEBE 92-93.; Püspöki Nagy Péter szerint mind az OP, mind az MP az eredeti adománylevél módosításokkal és kihagyásokkal átformált, interpolált, 1210 és 1259 között keletkezett változata; a szolgálonép-jegyzék, az „érseki monostor”, valamint az „és több más egyebet is ajándékozik” („καὶ ἄλλα πλῆθονα δίδωμι”) szövegrész utólagos betoldás, a vásárvám-adományra vonatkozó rendelkezést pedig megváltoztatták – PÜSPÖKI NAGY 36-37., 82-90.

Szent István által adott oklevél hiteles másolata maradt fenn.²²⁸ Néhány egyéb kérdésben a tudományos vita még nem jutott nyugvópontra. Az MP-ben fennmaradt görög szöveg datálatlansága miatt nem tisztázódott pl. véglegesen, hogy az eredeti kolostoralapítás – és a szentistváni oklevél kiadása – pontosan mikor történt. E tekintetben az álláspontok sokfélék, a többség Szent István idejére teszi.²²⁹ Eltérő vélemények élnek az „*auctor monasterii*”,²³⁰ az alapítás ihletőjének személyét illetően is. A legtöbben úgy vélik, hogy a kolostor építésére Imre herceg ismeretlen bizánci jegyesének érdekében került sor.²³¹ E kérdéseket további források felbukkanása hiányában aligha lehet megnyugtatón eldönteni.

Témánk szempontjából érdekesebb annak vizsgálata, hogy a kétségkívül a bizánci kultúrkör kisugárzásaként felfogható oklevél vajon közvetlenül bizánci, esetleg balkáni vagy más görög mintákra megy vissza. A szöveg nyelvezete erősen vulgáris, a bizánci kancellária magas színvonalát nem éri el. A többség született görög papot tart szerzőjének, még ha nem is bizánci származásút.²³² CZEBE megállapítását, mely szerint az alapítólevél nyelvi, írásmódbeli és formai jellegzetességei alapján a normann-szicíliai görög oklevelekkel rokon,²³³ tehát nyugati görög hatás alatt született, utóbb

²²⁸ HÓMAN (1917) 206.; DARKÓ (1917) 342-349.; SZENTPÉTERY (1930) 40.; DHA 84.

²²⁹ HÓMAN (1917) 198. 1000 és 1009 közé, SZENTPÉTERY (1930) 41. 1002 közepe elé, MORAVCSIK (1938b) 416. 1010 utánra, GYÖRFFY (1983a) 323. 1018 tájára, VAJAY (1988) 23. 1029 és 1031 közé, PÜSPÖKI NAGY 38. az 1007 utáni évekre datálja. Kisebbségi véleményként merült föl a Géza fejedelem általi alapítás, az oklevél általa történt kiadásának lehetősége, vö. BALOGH (1944); őt követte LÁSZLÓ 390., valamint KOMJÁTHY 46. Az időmeghatározás pontosításához az oklevél nyelvi elemzése sem járulhatott hozzá – PAIS (1938) 642.

²³⁰ PAIS (1940) 42. értelmezésében „a monostor tulajdonosa”, tehát a görög apácák.

²³¹ Ezt az álláspontot MORAVCSIK (1938b) 412-415. dolgozta ki HORVÁT ISTVÁN ötlete alapján (HORVÁT: Boldog Asszony Veszprém Völgyi Apátza Monostorának alkotó Görög Oklevele Szent István Magyar Királytól Kálmán Magyar Királynak 1109-dik évi hiteles Másolatából, két Réz Táblával, Tudományos Gyűjtemény 1834. I. 84-106.); ezt követi GYÖRFFY (1983a) 321-322. és ÉRSZEGI (1988) 5., valamint VAJAY (1988) 21-22., aki az ismeretlen görög hercegnőt Romanosz nagydomesztikosz (később III. Romanosz társaság) és felesége, Heléna leányában, Argüában látja. Kisebbségi véleményt képvisel CZEBE 111-112., aki szerint Gizella összeköttetései révén délitáliai-szicíliai monostorból a királyi udvarba került görög szerzetesnőt kell az alapítás hátterében keresni; továbbá KOMJÁTHY 45-46., aki úgy véli, hogy a monostort Géza fejedelem alapította lányának, akit a bolgár Gavril-Radomir feleségül vett, de utóbb eltaszította, s ezért hazatért Magyarországra. KARÁCSONYI JÁNOS azon véleményéhez, hogy a monostor alapítását Gizella motiválta volna, s annak lakói német apácák voltak (KARÁCSONYI: Szent István király élete, Budapest, 1904. 39-40.), HÓMAN (1917) 200. is csatlakozott, ez az álláspont azonban MORAVCSIK (1938b) 410. óta meghaladottnak tekinthető.

²³² CZEBE az 1109. évi átirat készítőjében mindenképp született (bár közelebből meg nem határozható) görög személyt lát, s görög papot sejtet az eredeti, szentistváni oklevél esetében is (26., 104., 108.); az utóbbi tekintetében hasonlóan látja KRAJNYÁK 498. és GYÖRFFY (1983a) 322. is; s egyes magyar tulajdonnevek (pl. Melegd – Μελγδ) görögre való átirása is görög anyanyelvű írástudóra utal – vö. GYOMLAY (1904). A Kálmán-kori átirat szerzője elterjedtebb vélemény szerint a görög nyelvben járatos Simon pécsi püspök lehetett, aki a latin renovatio szerint az ügyet kivizsgálta és jelentést tett róla – HÓMAN (1917) 170.; MORAVCSIK (1938b) 409.

²³³ CZEBE 20., 24-25., 105.

többen elvetették, s valószínűsítették a keleti görög, esetleg balkáni (magán)okleveles gyakorlat befolyását.²³⁴ Ez utóbbi illusztrálására DARKÓ példaként hozott fel néhány, a keleti görögség területén készült, ám magánemberektől származó, igen egyszerű adománylevelet, a 13. századból.²³⁵ Találhatunk azonban ennél időben közelebbi példát is: az Áthosz-hegyi Lavra-monostor aktái között található Sztefanosz kubukleisziosz²³⁶ adománya szerzetesnő lánya, Mária számára 1017-ből,²³⁷ amely hasonló egyszerűséggel és terjedelemben íródott, mint a veszprémvölgyi oklevél. Ez is a Szentháromság *invocatio*val kezdődik, majd a rendelkező egyes szám első személyben röviden leírja, hogy hagyatéki részként adja lányának a Theotokosz monostorát, annak zárkaival, világi épületrészeivel és a szomszédos szőlővel együtt.²³⁸ Ezt követi az adományba tartozó földek és ingóságok felsorolása, majd az Istenszülő, Jézus Krisztus és az oklevél kiállítójának átka,²³⁹ végül – ami a veszprémvölgyi oklevél Kálmán-kori másolatából már kimaradt – az írnok említése, a dátum és az aláírások. Fogalmazása, felépítése és terjedelme egyaránt hasonló Szent István okleveléhez.

A veszprémvölgyi görög szöveg végén található átokformula egyébként különös figyelmet érdemel. Kidolgozott voltára már CZEBE is felfigyelt, azt az oklevél „legjobban fogalmazott részletének” találta, s egyes elemeire dél-itáliai párhuzamokat mutatott.²⁴⁰ Hasonló formulákat – különösen a 318 atya átkát – azonban HÓMAN korabeli bizánci és balkáni oklevelekben is talált,²⁴¹ így ebből délitáliai sajátosságra következtetni nem lehet.²⁴² Az újabb irodalomban SARADI dolgozta fel részletesen az

²³⁴ DARKÓ (1917) a bizánci magánalapítások hasonlóan egyszerű nyelvű megfogalmazásaira és a Balkánon keresztül jövő keleti hatás lehetőségére hívta föl a figyelmet (340-41., 349.), s ezt elfogadta HÓMAN (1917) 171-173., 177., SZENTPÉTERY (1930) 40. és MORAVCSIK (1938b) 411. is. A görög szöveg elején a királyra vonatkozó *κράλης* cím mindenestre nem származik a bizánci terminológiából, inkább a szláv eredetű, de akkor már a magyarban is használt szó görögítése, amely csak a 11. század végétől bukkan fel a bizánci forrásokban is – vö. PAIS (1938) 607-609.

²³⁵ DARKÓ (1917) 340-41.

²³⁶ Papoknak és diakónusoknak adott egyházi méltóság; viselője a pátriárka liturgikus segítője, aki részt vett az összes szertartáson és vezette a pátriárka belső szolgálatát. E méltóság a császári kubikuláriusok, vagyis az uralkodó nappali szolgálatát, termeinek tisztítását, ünnepi meneteinek előkészítését végző méltóságviselő mintájára jött létre – vö. BRÉHIER (1970) 133-134., 505.

²³⁷ LAVRA I. Nr. 22, 166-167.

²³⁸ A 9-12. századi bizánci szerzetesség történetében igen gyakori volt, hogy az alapító az egyházi hatóságoktól teljesen függetlenítette magát és monostorát, annak vagyonát sajátjaként kezelte, sőt, magánosoknak haszonélvezetbe adta (*kharisztikion*) – vö. BRÉHIER (1970) 554-561., 573.

²³⁹ Ez utóbbi a veszprémvölgyi oklevélhez egészen hasonló megfogalmazásban: „εχeto... τιν καταραν εμου του αμαρτολου”.

²⁴⁰ CZEBE 64-66.

²⁴¹ HÓMAN (1917) 175-176.

²⁴² Ezt a nézetet képviseli SZENTPÉTERY (1930) 40. is, valamint KRAJNYÁK 498-503., aki azonban ezt a poena spiritualist a görög egyház szertartáskönyveiből származtatja.

egyházi átkok kérdéskörét.²⁴³ Széleskörű összehasonlító anyag alapján²⁴⁴ katalogizálta és rendszerezte a keleti görög oklevelek átokformuláit, s ennek alapján az egyházi anathémák 14 nagy csoportját határozta meg, amelyeken belül további alfajokat azonosított. A veszprémvölgyi oklevél ez utóbbiak közül hatot is tartalmaz: a Szentháromság, az Istenszülő, az apostolok, a Nikaiai Egyetemes Zsinaton résztvevő 318 szent atya, a „mindenszentek” és a kiállító személyes átkát.²⁴⁵ Az Istenszülő és a „mindenszentek” anathémája az észak-görög ill. makedón területeken volt a legelterjedtebb, a személyes átok főleg egyházi méltóságviselők és magas rangú világi személyek okleveleiben fordult elő, a 318 szent atya átka pedig a Bizánci Birodalom minden részén, egyházi, világi, császári és magánoklevelekben egyaránt.²⁴⁶ Az egyes formulákat gyakran kombinálták, s újakat is bevezettek. Helyi ill. területi sajátosságokat ki lehet mutatni, de kizárólagosságot alig.²⁴⁷ Mindezek további alátámasztást adnak a keleti, de legalábbis balkáni görög minta követéséről szóló feltevéseknek, bár a dél-itáliai hatást nem zárják ki.²⁴⁸

A veszprémvölgyi oklevél kapcsán említést érdemel még két további intézmény, amelyek a bizánci jog hatását tükrözik. Az egyik a monostor érseki jellege. A témakör magyar kutatói közül többen is felfigyeltek arra, hogy az oklevél görög szövege a monostort kétszer is μοναστήριον τοῦ μητροπολίτου-ként említi, amelyből azt a következtetést vonták le, hogy ez a kifejezés a monostor feletti joghatóságra vonatkozik: annak vitás ügyeiben nem a veszprémi püspök, hanem az esztergomi érsek rendelkezik döntési jogkörrel. Mivel a latin *renovatio* erről nem szól (a vizsgálat kapcsán csak a veszprémi püspök egyetértéséről beszél), CZEBE úgy vélte, hogy az utalás – hamisításként – később került be a görög szövegbe a szerzetesnők érdekében,

²⁴³ SARADI (1994).

²⁴⁴ Melyből azonban szándékosan kihagyta az itáliai görög dokumentumokat – SARADI (1994) 458.

²⁴⁵ SARADI (1994) mindegyikre példák sorát hozza (504-506. és 518-519.). A Szentháromság-átok a keleti görög megfogalmazásokban nem részletezi a három isteni személyt, csak a ἁγίας Τριάδος kifejezést tartalmazza.

²⁴⁶ SZENTPÉTERY (1938) 195. úgy látja, hogy a veszprémi püspökség latin oklevelébe is e bizánci hatás – közvetlenül pedig a veszprémvölgyi görög oklevél hatása – következtében kerülhetett a 318 szent atya átka, mivel az egykorú német-római császári oklevelekben ez az átokforma teljesen ismeretlen.

²⁴⁷ SARADI (1994) 523-524.

²⁴⁸ SARADI (1994) 522-523. FERRARIRA (I documenti greci medioevali di diritto privato dell'Italia meridionale e loro attinenze con quelli bizantini d'Oriente e coi papiri greco-egizii. Lipcse, 1910. 99. o.) hivatkozva megállapítja, hogy Dél-Itáliában szintén elterjedtek voltak a hasonló átokformulák, míg azonban ott főleg egyházi intézmények javára szolgáló okiratokban bukkannak föl, addig a keleti területeken ilyen megszorítás nem tehető: ott laikusok közti ügyletekben is előfordultak.

akik igyekeztek kibújni a helyi egyházi vezető joghatósága alól.²⁴⁹ Utóbb – elvetve az utólagos betoldás gondolatát – DARKÓ mutatott rá arra a bizánci területeken élő azon gyakorlatra, hogy a pátriárka bizonyos monastorokat kiváltságként kivesz a kerületi püspök hatásköréből, s közvetlenül a saját kormányzati hatalma alá helyezi.²⁵⁰

Valójában ez a keleti szokás kivétel volt azon, a Khalkédóni Egyetemes Zsinat által is rögzített főszabály alól, hogy kolostort csak a helyi püspök engedélyével lehet építeni.²⁵¹ A főszabály ellenére ugyanis már a 7. századtól előfordult, a 9. századtól pedig gyakorivá vált, hogy a pátriárka a patriarkátus területén a helyi egyházi előljáró beleegyezését nem kérve alapított monostort, amely felett a püspöki joghatóságot maga gyakorolta.²⁵² Az ilyen monastorokat *σταυροπήγιον πατριαρχικὸν*-nak nevezték, utalva ezzel a kolostoralapítás aktusára, amikor a pátriárka – a püspök szerepét átvéve – egy keresztet állított fel (*σταυρὸν πηγύναι*) a helyszínen. Ettől a pillanattól kezdve a püspök hatásköre a kolostor tekintetében megszűnt, jogai, ideértve az erkölcsi felügyeletet és a gazdasági ellenőrzést is, a pátriárka kezébe kerültek, aki ezeket a későbbi fejlődés során kiküldött exarkhosza útján gyakorolta. Az is előfordult, hogy egy-egy kolostor világi alapítója kérte eleve a pátriárkától, hogy az minősítse alapítását sztauropégionnak. Emellett azonban kialakultak a szerzetesi autonómiának egyéb formái is: bizonyos kolostorokat maga az uralkodó alapított valamely császári birtokon, s azok a későbbiekben csak tőle függtek (*αὐτοκρατορικὰ μοναστήρια* – császári monastorok); végül volt, hogy a császár privilégiumként teljes függetlenséget garantált az alapító kérésére, mind az egyházi (püspöki, pátriárkai), mind a világi hatalomtól (*μοναστήρια αὐτοδέσποτα* – autonóm monastorok).²⁵³

A szerzetesi közösséget védő privilégiumok a nyugati egyházban is kialakultak; többnyire a mindenkori pápák adományozták azokat. Kisebb formájuk a *privilegium*

²⁴⁹ CZEBE 90-92. Ezt megerősíti PÜSPÖKI NAGY 83. is. KUMOROVITZ (1980) 161-162. szerint a kifejezés azért nem szerepel a latin szövegben, mert az új oklevél kiállítói nem értették annak jelentését, Lodomér érsek viszont minden bizonnyal megértette, mivel az 1296. május 12-én tartott esztergomi tartományi zsinaton éppen metropolitai joghatóságánál fogva erősítette meg az oklevél valójában koholt, bővített változatát, amely immár felsorolta a monastor érseki jellegéből fakadó kiváltságokat is.

²⁵⁰ DARKÓ (1917) 343-344.

²⁵¹ Khalkédóni egy. zsin. 4. kánon: „...ἔδοξε μηδὲνα μηδαμοῦ οἰκοδομεῖν μηδὲ συνιστᾶν μοναστήριον ἢ εὐκτήριον οἶκον παρὰ γνώμην τοῦ τῆς πόλεως ἐπισκόπου...” JOANNOU I, 1. 73. Ford.: „...úgy döntött (a zsinat), hogy senki sehol nem építhet kolostort, vagy imaházat a város püspökének beleegyezése nélkül...” – BERKI 82.

²⁵² A kérdéskörrel részletesen lásd: DESLANDES, különösen 312-315.; BRÉHIER (1970) 556-557.; BECK (1977) 128-130.

²⁵³ DESLANDES 309-311.; BRÉHIER (1970) és BECK (1977) uott.

protectionis volt, amely sajátos pápai védelmet jelentett a monostor lakói, szokásrendjük és vagyonuk számára, anélkül azonban, hogy az egyházfő a helyi püspök hatásköre alól kivonta volna őket. Nagyobb kiváltságot jelentett a *privilegium exemptionis*, amely a görög autonóm monostorokhoz hasonló módon az illetékes püspök joghatósága alóli teljes mentességet biztosított. Ilyenkor a szerzetesi közösség teljes vagyoni függetlenséggel és belső önkormányzattal rendelkezett, az általa megválasztott apátot pedig az a püspök szentelte fel, akit a közösség erre felkért. Az első ilyen kiváltságot a clunyi bencés monostor kapta 998-ban V. Gergelytől. Hasonló kiváltságot biztosított Szent István a pannonhalmi bencés apátság számára is, Anasztáz apát tanácsára és közbenjárására.²⁵⁴

A veszprémvölgyi alapítólevél által említett érseki jelleg ez utóbbi nagyfokú szabadságnál szűkebb, a pápai protektorátustól azonban bővebb; tartalmilag a bizánci pátriárkai sztauropégionnak felelhetett meg. Hogy az alapításkor kit értettek metropolita alatt, akinek joghatósága alá a kolostort helyezték, arra több válaszlehetőség is adódik.²⁵⁵ A konstantinápolyi pátriárkát biztosan nem, hisz nem ő volt az alapító, hanem a magyar uralkodó, aki maga sem kért Bizáncból privilégiumot a kolostor számára. Természetesnek tűnik viszont az esztergomi érsek személye. Az egy évszázaddal későbbi első per során azonban a vizsgálatot Simon pécsi püspök végezte, de a király parancsára, s az oklevelet is Kálmán erősítette meg. Mintha nem is érseki, hanem királyi magánegyház jellegű (a bizánci terminológia szerint autokratóri, császári) monostorról lenne szó; az esztergomi érsek – legalábbis a latin *renovatio* szerint – nem jutott szerephez. Később azonban, mikor az apácák tizedszedési jogát a 13. században a veszprémi püspökök időről időre megvonták, a vitát már Lodomér esztergomi érsek döntötte el, véglegesen 1296-ban, sőt, 1298-ban VIII. Bonifác pápa is megerősítette a monostort minden szabadságában és kiváltságában.²⁵⁶ A 12. század végén és a 13. század elején egyébként országszerte küzdelem zajlott a püspökök és az apátságok, valamint az esztergomi érsek között a joghatóság kérdésében.²⁵⁷ Ennek során a veszprémvölgyi monostor – úgy tűnik – végül ismét elérte az alapító által

²⁵⁴ ÉRSZEGI (1996) 50. Az alapítólevél kifejezetten utal a Montecassinói Szent Benedek monostor kiváltságára, mint mintára – uo. 81. Arra is akadt példa, hogy a római egyházfő valamely keleti szerzetesi közösség régi időkre visszanyúló autonómiáját ismerte el: így garantálta pl. III. Ince az Áthosz-hegyi kolostorok autonómiáját – DESLANDES 312.

²⁵⁵ PÜSPÖKI NAGY szerint a monostor érseki jogállását utóbb toldották be az oklevélbe (83., 87.).

²⁵⁶ HÓMAN (1917) 225-227.

²⁵⁷ HÓMAN (1917) 225.

rendelt szabadságot, mivel az esztergomi érsek joghatósága erősebbnek bizonyult a helyi püspökénél. A kutatók többsége legalábbis mindezek alapján arra következtet, hogy az alapítólevélben használt „érseki” jelző (ill. birtokos szerkezet: „τοῦ μητροπολίτου”) eredetileg is az esztergomi érsekre kívánt utalni. Figyelemreméltó azonban e tekintetben BAÁN felvetése, aki úgy véli, hogy a kifejezés inkább „Turkia metropolitájára”, tehát a bizánci pátriárka joghatósága alá tartozó egyházi vezetőre céloz, akinek létezéséről korábban már volt szó.²⁵⁸ A kérdés teljes bizonyossággal nem dönthető el.

BAÁN említ azonban egy további érdekes esetet is, amely azt mutatja, hogy a pátriárkai monostor intézménye még a 14. század végén is ismert volt az ország keleti részén. 1391 nyarán Dragos erdélyi vajda azt kérte IV. Antoniosz konstantinápolyi pátriárkától, hogy a máramarosi családi birtokán lévő Szent Mihály monostort fogadja főpásztori oltalmába és ajándékozza meg a pátriárkai címmel és joggal. A kérést a pátriárka teljesítette, ólompecsétes oklevelében biztosítva a sztauropégia-kiváltságot a körtvélyesi szerzetesháznak, s kinevezte exarkhoszának a monostor főnökét.²⁵⁹

A másik, a veszprémvölgyi oklevél kapcsán szemünkbe tűnő, s a hazai gyakorlatban is megjelenő bizánci jogintézmény a füstpénz. Az adománylevélben az alapító ugyanis a kilenc falu közül egyet, Szárberényt negyvennyolc füsttel („...Σαγάρβρυγν ἔχοντα καπνοῦς τεσσαράκοντα ἱκτᾶ...”) adományozta a monostornak. Régebbi irodalmunk a füstpénzadó kapcsán elsősorban a Kálmán I. törvénykönyvében található, a szabadok dénárjaira vonatkozó szabályozást²⁶⁰ tartotta szem előtt, mint első megbízható és részletes forrást, s ezt az adófajtát az első magyar egyenes adóként azonosította, amely valószínűleg Kálmán kora előtt is létezett már.²⁶¹ A „*liberi denarii*” elnevezés magyarázatát ECKHART azzal adta meg, hogy az adót azok fizették, akik nem voltak ugyan királyi serviensek, de személyükre nézve

²⁵⁸ BAÁN (1988) 749-50.

²⁵⁹ BAÁN (1988) 748.

²⁶⁰ Kálmán I. törv. cap. 45., 79-81. – ZÁVODSZKY 189., 193-194.

²⁶¹ A KERÉKGYÁRTÓ 406. által ezen adófajta kapcsán említett, 1015-ben a pécsváradi apátságnak adott szentistváni oklevélről, amelyben a király a pécsváradi apátság birtokán a jövevényektől szedett szabadok dénárjainak harmadát a monostornak adományozta, utóbb kiderült, hogy 13. századi hamisítvány – vö. SZENTPÉTERY (1938) 138-139. KERÉKGYÁRTÓ azonban az oklevélről függetlenül is feltételezte, hogy „az adószedés a monarchia kezdete óta divatozott hazánkban”. Hogy a szabadok dénárjai Kálmán előtt is léteztek, egyébként kiderül a törvényből, amely előírja, hogy mostantól ne szedjék azon nyolc dénárt, amelyet *eddig* minden szabad embertől szedtek (Kálm. I. 45.: „Denarii VIII, qui de liberis singulis colligebantur, a modo non accipiantur.” – ZÁVODSZKY 189.) Utóbb ECKHART (1908) 30. is megerősítette, hogy a füstpénz volt az első királyi egyenes adó.

szabadok voltak: a törvény szerinti nyolc dénárt épp személyes szabadságuk díjaként fizették.²⁶² Később HÓMAN mutatott rá a szabadok dénárjainak (később: *fumarii*) hadmentességi adó jellegére: a füstpénz a katonáskodásra nem kötelezett népelemek adója volt, s ha valaki a királynak hadi szolgáltatásokat teljesített, részben vagy egészben mentesült a füstpénz fizetése alól.²⁶³ A későbbi okleveles anyagból kiderül, hogy a *fumarium* olyan személyadó volt, amelyet füstönként, vagyis háztartásonként (mansiónként) fizettek, beszédéséről pedig az ispán gondoskodott. A 12-13. századi birtokadományozások során szokássá vált, hogy a király vagy elengedte az adott területhez tartozó füstpénzt, vagy átengedte azt a kedvezményezettnek. A tatárjárást követő időben – úgy tűnik – az adóztatás e fajtája kikopott a gyakorlatból.²⁶⁴

Hasonló típusú adó a középkori Nyugat-Európában is létezett, legkorábbi említése 1040-ből a görög Dél-Itáliából ismert,²⁶⁵ *καπνικόν* elnevezéssel, majd megjelentek helyi változatai: az olaszoknál a *foculare* (később *tassa dei fuochi*), a franciáknál a *fouage* (latinul többnyire *foagium*, *focagium* vagy *focaticum* néven),²⁶⁶ a németeknél pedig a *Herdsteuer* (*Herdschilling*).²⁶⁷ Tekintettel első dél-italiai felbukkanására, igen valószínű, hogy a nyugat Bizáncból tanulta el a füstpénz-adóztatást, ahol – talán arab mintára – feltehetőleg már a 7. századtól, de bizonyíthatóan a 9. századtól létezett, mint családonként azonos összegben fizetendő főadó.²⁶⁸ Általános összege sokáig két ezüst miliarészion, azaz 1/6 nomiszmá volt. Később emelték mértékét, amely a 15. századig 1/6 és 1/2 nomiszmá között mozgott.²⁶⁹ Az, hogy a 11. század eleji veszprémvölgyi oklevél már említi ezt az adófajtát, arra utal, hogy a füstpénz a bizánci jogból került át hazánkba. GYÖRFFY azt is kimutatta, hogy a Kálmánnál nyolc dénárban meghatározott adó értéke nagyjából megegyezik a bizánci kapnikonéval, a görög apácamonostor alapítólevelében való megjelenése pedig időben csaknem egybeesik IV. Mihály császár Bulgáriában bevezetett adóreformjával, aki a

²⁶² ECKHART (1908) 14.

²⁶³ HÓMAN (1912) 292-293. A hadmentességi adó jelleget burkoltan már ECKHART (1908) 23. is megfogalmazta. Az Erdélyi által képviselt azon elméletet, mely szerint a szabadok dénárjai valójában a szabadon költözködő szegényebb szabadok és külföldről érkező vendégek földbére volt, utóbb HÓMAN cáfolta – vö. ERDÉLYI; HÓMAN (1913a), (1913b) és (1916c).

²⁶⁴ ECKHART (1908) 16-18., 23-24., 28-30.

²⁶⁵ ERLER 31. 3. jegyzet.

²⁶⁶ Első említése 1092-beli – vö. ARNOULD 21.

²⁶⁷ Vö. ERLER 1963. Lásd még: SCHULER, PETER-JOHANNES: „Herdsteuer” LMA IV. (a régebbi sorozatban: 2150.)

²⁶⁸ DÖLGER (1960a) 51.

²⁶⁹ DÖLGER (1960a) 52.; OIKONOMIDES (2002) 997. DÖLGER (1960a) 52-53. azon feltételezését, hogy a szabad parasztok nem fizették a füstpénzt, HARVEY 103. cáfolta.

korábbi – szintén családonként kivetett – terményadót bizánci mintájú pénzdóval helyettesítette.²⁷⁰

Hazai okleveleink áttekintése során végül röviden érintenünk kell az Aranybullát is, amelynek eredendően bizánci formájára többen felhívták már a figyelmet.²⁷¹ Aranybullával (χρυσόβουλλον) ugyanis eredetileg a bizánci császárok látták el a legünnepélyesebb és legjelentősebb alkalmakkor kiállított okleveleiket. A 9-10. század fordulójára három típusuk alakult ki, amelyek ünnepélyességük szempontjából csökkenő sorrendben a következők: χρυσόβουλλος λόγος, χρυσόβουλλον σιγίλλιον, χρυσόβουλλος ὀρισμός. A császári fenség legkiemelkedőbb kifejezési formája a *chrüsobullosz logosz* volt, amely mind méretével (olykor több méter hosszúságú) és sajátos külső jegyeivel (pl. vörös tinta használata az előírászerűen szereplő λόγος és *Legimus* szó, a dátum egyes elemei és a sajátkezű császári aláírás esetében), mind tartalmi elemeivel kiemelkedett az összes császári oklevelek közül. Elkészítése, a tervezetnek a végső verzióval való egybevetése és a császári akarattal való egyezésének ellenőrzése külön hivatalnoknak, az ἐπὶ τοῦ κανικλείου-nak a feladata volt. A 12. század végétől a formát tekintve az egyszerűsödés jelei mutatkoznak a bizánci aranybullák e típusán, de a vörös betűvel írt szavak és császári aláírás, valamint az arany függőpecsét ekkor is megmaradtak. A *chrüsobullon szigillion* és a *chrüsobullosz horiszmosz* kevésbé ünnepélyes fajták voltak, amelyeket a csekélyebb jelentőségű ügyek esetén használták.²⁷²

A bizánci aranybullák tartalmilag szinte kivétel nélkül valamilyen privilégiumot biztosítottak. Kedvezményezettjük többnyire valamely egyházi személy vagy szerzetesi közösség volt, akinek a császár ingatlanbirtokot vagy egyéb vagyont ill. jogot juttatott, felmentette az adók és más terhek alól, vagy kivette őt a helyi hatalmasságok hatásköréből és a császári juriszdikció körébe utalta. Tudunk néhány olyan chrüsobullonról is, amelyeket a császár nem egyháziaknak, hanem világi személyeknek adott, felkelések után amnesztiát, vagy az uralkodói család tagjainak a császári címet és személyes biztonságot ígérve. E körben említendők azon „nemzetközi szerződések” is, amelyeket aranybullával erősítettek meg. Ilyenek voltak a

²⁷⁰ GYÖRFFY (1983a) 342-343.

²⁷¹ Az utóbbi időben: ÉRSZEGI (1999) 53-54., ZLINSZKY (2002a) 950.

²⁷² A bizánci aranybullákról összefoglalón lásd: DÖLGER–KARAYANNOPULOS 117-128.; OIKONOMIDES, NICOLAS: „Chrysobull” ODB I. 451-452.

középbizánci időszakban a Bizánc és Velence, Pisa és Genova kommunái között létrejött megállapodások, melyekben Konstantinápoly kereskedelmi privilégiumokat és jogvédelmet biztosított az észak-itáliai városoknak. Általános, széles személyi körnek szánt rendelkezések csak igen ritkán, kivételesen fordultak elő bizánci aranybullákban, ami arra utal, hogy az aranybulla-formát nem használták törvények kiadására.²⁷³

Az oklevelek arany függőpecséttel való ellátását – mint kizárólag a császárok, királyok és egyéb szuverén uralkodók kiváltságát – nem sokkal később a nyugat is eltanulta Bizánctól. Az átvétel valószínűleg itt is – miként a füstpénz esetében – Itálián keresztül történt.²⁷⁴ Későbbi említések szerint nyugaton már a 9. század óta használták e formát; a németeknél először bizonyíthatóan I. Ottó (bár ez elveszett);²⁷⁵ az első eredetiben fennmaradt példány pedig a II. Henrik német császár által 1020. május 1-jén a stájerországi Gößben újraalapított bencés apátság részére adott kiváltságlevél, amelyben biztosította a szabad apátnő- és védnökválasztást (utóbbit a császári beiktatási jog fenntartásával), valamint az immunitást.²⁷⁶ Utóbb más német császárok, cseh királyok, különböző itáliai fejedelemségek,²⁷⁷ valamint francia királyok is – utóbbiak közül először talán VII. Lajos (1137-1180)²⁷⁸ – alkalmazták az aranybullát ünnepélyes és jelentős írásbeli aktusok megpecsételésére.

Magyar földön az első ismert aranybullás oklevél Martyrius esztergomi érsek oklevele volt, amelyben az érsek a királyi udvar színe előtt átadta Esztergom, Nyitra, Bars és Hont megyei hetven falu tizedeit egyháza kanonokjainak, s ezt II. Géza király is megerősítette arany- és viaszpecsétjeivel (1156).²⁷⁹ A pecsétek elvesztek, de a szövegrészen lévő bevágások tanúskodnak a viaszpecsétről, a pergamen alján pedig felhajtás (*plica*) található, amelyen látszik az aranybulla felfüggesztésének helye.²⁸⁰ Abu-Hámid arab utazó is beszámol egy esetről, mikor őt II. Géza a királyt ábrázoló aranypecséttel megerősített megbízólevéllel látta el.²⁸¹ III. Béla több aranybullás

²⁷³ A kérdéskörrel részletesen és példákkal szól BURGMANN (1997), a fentiekre lásd különösen: 73-75., 78-79., 82., 88.

²⁷⁴ BRUNEL 112.

²⁷⁵ BRESSLAU II./1. 566.

²⁷⁶ APPELT 9-13., szövege uott 30-31.

²⁷⁷ BRESSLAU II./1. 566-567.

²⁷⁸ BRUNEL 113. skk. A francia királyok aranybullái azonban csak dekoratív elemek voltak, az oklevél hiteles voltát igazoló funkcióval – szemben a bizánci khrüszobullonokkal – nem rendelkeztek – vö. uott 120. és DÖLGER–KARAYANNOPULOS 40.

²⁷⁹ Az oklevél szövege: ÁO 65-66.

²⁸⁰ SZENTPÉTERY (1930) 68. és 70. 3. jegyzet; KUMOROVITZ (1944) 48.

²⁸¹ KUMOROVITZ (1944) 48. és 99. 214. jegyzet.

oklevelet is kiadott, közülük az egyik aranypecsétje fennmaradt (1188), ma is látható,²⁸² s leginkább a korabeli német aranybullákra hasonlít. Ismert Imre királynak egy aranybullás oklevele is, amellyel 1202-ben Benedek erdélyi vajda és felesége, Thota asszony számára adófizetési kiváltságot biztosított. Ezt utóbb (1221-ben) ugyancsak aranypecséttel erősítette meg II. András, aki később (1224) Gergely és István horvát ispánok részére is aranybullával ellátott oklevelet állított ki. Ebbe a sorba illeszkedik az 1222-es Aranybulla és 1231-es megerősítése is, de később IV. Béla is szívesen alkalmazta e formát ünnepélyes okleveleinek megerősítésére.²⁸³

A korszak magyar oklevelei külső jegyeiket tekintve leginkább a pápai és a francia oklevelekre hasonlítanak.²⁸⁴ Bár nem hagyható figyelmen kívül, hogy III. Béla nyilván a bizánci császári udvarban is látott aranybullákat, a hazatérte után született magyar aranypecsétes oklevelek már – nyilván a kancellária írnokainak iskolázottságának is köszönhetőn – nyugati minták szerint készültek. Az eredendően bizánci forma tehát nálunk nyugati közvetítéssel jelentkezett.²⁸⁵ Az ötlet, hogy valamely személyi kör számára adott kiváltságot az uralkodó aranybullában rögzítsen, ezúttal szintén inkább nyugati előképekre vezethető vissza: a 13. század első harmadában – különösen a Lateráni Zsinat óta – zajló törvényhozási hullám termékei (jogi karták, alkotmányos szerződések, Herrschaftsverträge)²⁸⁶ között akadnak aranybullás formában kiadott oklevelek is,²⁸⁷ bár közvetlen kapcsolat köztük és II. András Aranybullája között – bizonyos általánosságokat leszámítva – nem állapítható meg.²⁸⁸

* * *

Hazai kútfőink iménti áttekintése során csak a bizánci pénzek törvényben való megjelenése, a veszprémvölgyi oklevél és a benne foglalt egyes jogintézmények (érseki

²⁸² Képét közli KRISTÓ–MAKK 123.

²⁸³ SZENTPÉTERY (1930) 68-71.; KUMOROVITZ (1944) 48., 53.; ÉRSZEGI (1999) 54.

²⁸⁴ SZENTPÉTERY (1930) 93-94.; KUMOROVITZ (1944) 49-50.

²⁸⁵ Egyes tartalmi elemeire (leánynegyed, szabad végrendelkezés, ellenállási jog) később még kitérünk.

²⁸⁶ A kérdéskörre lásd: GERICS (1980) 103-107.; BLAZOVICH 46.; QUAGLIONI 89-90., 96-97.

²⁸⁷ Ilyen volt pl. mintegy tíz esztendővel a magyar Aranybullát megelőzőn II. Frigyes aranybullája (Basel, 1212. szeptember 26.) a cseh uralkodó számára – vö. HLAVÁČEK, IVAN: „Goldene Bulle Ks. Friedrichs II.” LMA IV. 1540. és WEGENER, különösen 126., 136-137., 194-195., 221-222. és 234. Nem sokkal a magyar Aranybulla után II. Frigyes a Német Lovagrend számára is aranybullával adott át bizonyos birodalmi területeket (Rimini, 1226. március) – vö. LÜCKERATH, CARL A.: „Goldene Bulle v. Rimini” LMA IV. 1541-42.; szövegét is közli: LOHMEYER 380-385.

²⁸⁸ Egyes lehetséges előképeket számba véve erre a következtetésre jut DEÉR (1952) 136-138.

monostor, füstpénz), valamint az aranybulla-forma kapcsán bocsátkoztunk tartalmi vizsgálatba. A sort most már forrásaink részletesebb, jogágankénti vizsgálatával folytatjuk, elsőként azon a területen, ahol az eddigi kutatás a legtöbbször vetette fel a bizánci hatás gyanúját: az egyházjog terén.

IV. EGYHÁZJOG

1. A KLERIKUSOK HÁZASSÁGA

A bizánci egyházjog magyarországi hatásának legtöbbet vizsgált kérdése kétségtelenül a klerikusok házasságának hazai szabályozása. A görög hatás gyanúját felvető szabályokat a Szent László I. törvénykönyveként is ismert Szabolcsi Zsinat (1092), Könyves Kálmán I. dekrétuma (Tarcali Zsinat, 1100 körül), valamint a nagyjából ugyanekkor (1100 táján) tartott I. Esztergomi Zsinat rendelkezései között találjuk. A kutatók többségének álláspontja szerint az említett zsinatok engedékeny rendelkezései, amelyek megengedik a papoknak, hogy első, törvényes házasságukat folytassák, s csak a második házasságot, valamint az özvegyek elvételét és az ágyassal való együttélést tiltják, a keleti görög kánonokra vezethetők vissza.²⁸⁹ Az újabb irodalomban azonban többen kétségeiknek adnak hangot a görög hatást illetően: WALDMÜLLER és JÁNOSI külpolitikai okokkal magyarázzák az engedékeny szabályokat,²⁹⁰ SZUROMI pedig nyugati kánonjogi gyűjteményeket feltételez a kérdéses magyar rendelkezések mögött.²⁹¹

A papok házasságának kérdése a kereszténység korai időszakára nyúlik vissza. Az egyház az apostoli időkben nem várta el papjaitól, hogy nőtlenek legyenek,²⁹² Szent Pál is inkább csak jótanácsként ajánlotta a szüzességet a korintusiaknak a földi és a túlvilági dolgok közötti megosztottság elkerülése végett.²⁹³ Az apostol többször is szót

²⁸⁹ Ezt a nézetet képviselik: KARÁCSON 52-59.; BÉKEFI 197-198.; ZÁVODSZKY 58-61. és 101.; JUHÁSZ 319-320.; MOSOLYGÓ 74.; MORAVCSIK (1953) 63-64.; MORAVCSIK (1947) 338.; SZENTIRMAI (1961a) 73-83.; TIMKÓ 405.; PIRIGYI 45.; SWEENEY 273.; ZLINSZKY (1996) 274.

²⁹⁰ WALDMÜLLER 120-121.; JÁNOSI (1992) 5-7.; JÁNOSI (1996) 123-125.

²⁹¹ SZUROMI (2002a) 91-97. és SZUROMI (2002b) 143-153.

²⁹² Vö. PLÖCHL I. köt. 70.

²⁹³ 1Kor 7, 25-33: „Περὶ δὲ τῶν παρθένων ἐπιταγὴν κυρίου οὐκ ἔχω, γνώμην δὲ δίδωμι ὡς ἡλεημένος ὑπὸ κυρίου πιστὸς εἶναι. Νομίζω οὖν τοῦτο καλὸν ὑπάρχειν διὰ τὴν ἐνεστώσαν ἀνάγκην, ὅτι καλὸν ἀνθρώπῳ τὸ οὕτως εἶναι. δέδεσθαι γυναικί; μὴ ζητεῖ λύσιν· λέλυσαι ἀπὸ γυναικός; μὴ ζητεῖ γυναῖκα. ἐὰν δὲ καὶ γαμήσῃς, οὐχ ἥμαρτες· καὶ ἐὰν γήμῃ ἢ παρθένος, οὐχ ἥμαρτεν. θλίψιν δὲ τῇ σαρκὶ ἔξουσιν οἱ τοιοῦτοι, ἐγὼ δὲ ἡμῶν φείδομαι. Τοῦτο δὲ φημι, ἀδελφοί, ὁ καιρὸς συνεσταλμένος ἐστίν· τὸ λοιπὸν ἴνα καὶ οἱ ἔχοντες γυναῖκας ὡς μὴ ἔχοντες ὦσιν... ὁ ἄγαμος μεριμνᾷ τὰ τοῦ κυρίου πῶς ἀρέσῃ τῷ κυρίῳ· ὁ δὲ γαμήσας μεριμνᾷ τὰ τοῦ κόσμου, πῶς ἀρέσῃ τῇ γυναικί, καὶ μεμέρισται...” – Ford.: „A szüzeket illetően nincs külön parancsom az Úrtól, tanácsot azonban adok, mint olyan, aki az Úr irgalma folytán hitelt érdemel. Azt tartom, a mostani megpróbáltatások miatt ez az állapot ajánlható; jó, ha így marad az ember. Ha asszonyhoz vagy kötve, ne törekedj elválni, ha azonban nem kötötted magad asszonyhoz, ne keress feleséget. De ha megnősülsz, nem vétkezel, s ha a lány férjhez megy, nem követ el bűnt. Ám az ilyeneket testi nyugtalanság gyötri, s én meg akarlak kímélni benneteket. Azt mondom tehát, testvérek: az idő rövid, azért

ejtett leveleiben nős egyházi tisztviselőkről, s ennek során csak azt a kíváncsiságot fogalmazta meg, hogy mind a püspökök, mind pedig a diakónusok és presbiterek egyszer nősült férfiak legyenek.²⁹⁴ Az „*unius uxoris vir*” kitétel e szövegekben más erkölcsi elvárásokkal összefüggésben jelentkezik, nem elsősorban egyházfegyelmi szabályként, tehát érthető egyszerűen úgy, hogy az egyházi tisztek betöltői éljenek erkölcsösen, kerüljék a házasságtörést, s családi életükben mutassanak példát az egyházi közösség tagjai számára. A szentpáli szövegeket azonban később úgy is értelmezték, hogy ezek értelmében a klerikusok számára tilos a második házasság, vagyis felszentelésük után nem nősülhetnek újra, ha feleségük meghalt.²⁹⁵ Az első házasság fennállása tehát a Szentírás szerint nem akadályozza a papi funkciók betöltését, s a feleségtől való elválást sem írta elő kötelező parancs.²⁹⁶ A közös szentírási alap ellenére a későbbi századok eltérő fejlődést hoztak a keleti és a nyugati keresztény területeken.

A keleti egyházjog tartotta magát az említett értelmezéshez.²⁹⁷ Az Apostoli Konstitúciók úgy rendelkeztek, hogy püspökké, presbiterré és diakónussá egyszer nősült férfiak szentelhetők, akik folytathatják a házasságot felszenteléskor meglévő feleségükkel, a kézrátétel után azonban már nem köthetnek házasságot (kivéve az alsóbb egyházi tisztséget betöltőket), s nem tarthatnak maguknál ágyast vagy szolgánót, sem özvegy vagy eltaszított asszonyt.²⁹⁸ Az Ankürai Zsinat 10. kánonja ugyan 314-ben megengedte a diakónusoknak az ordináció utáni házasságkötést,

akinek van felesége, mintha nem volna... A nőtlennek arra van gondja, ami az Úr: hogyan járjon az Úr kedvében. A nős azonban világi dolgokkal törődik: hogyan keresse felesége kedvét, ezért meg van osztva...”

²⁹⁴ 1Tim 3, 2: „δεῖ οὖν τὸν ἐπίσκοπον ἀνεπίληπτον εἶναι, μιᾶς γυναικὸς ἄνδρα, νηφάλιον, σόφρονα, κόσμιον, φιλόξενον, διδακτικόν...” – Ford.: „A püspöknek azonban feddhetetlennek, egyszer nősültnek, józannak, megfontoltnak, mértéktartónak, vendégszeretőnek és a tanításra rátermettnek kell lennie...” 1Tim 3, 12: „διάκονοι ἑστώσαν μιᾶς γυναικὸς ἄνδρες, τέκνων καλῶς προϊστάμενοι καὶ τῶν ἰδίων οἴκων.” – Ford.: „A diakónus legyen egyszer nősült, s gyermekeinek és otthonának jó gondviselője.”; Tit. 1, 5-6: „Τοῦτου χάριν ἀπέλιπόν σε ἐν Κρήτῃ, ἵνα τὰ λείποντα ἐπιδιορθώσῃ, καὶ καταστήσῃς κατὰ πόλιν πρεσβυτέρους, ὡς ἐγώ σοι διευτάξω, εἴ τίς ἐστὶν ἀνέγκλητος, μιᾶς γυναικὸς ἀνὴρ, τέκνα ἔχων πιστά, μὴ ἐν κατηγορίᾳ ἀσωτίας ἢ ἀνυπότακτα.” – Ford.: „Azért hagyjalak Kréta szigetén, hogy pótolod, ami hiányzik, s a városokba egyházi előjárókat (presbitereket) rendelj utasításom szerint. Olyat keress, aki feddhetetlen, és csak egyszer nősült, akinek gyermekei hisznek, s nem vádolhatók könnyelműséggel vagy engedetlenséggel.”

²⁹⁵ BOELEN 21.

²⁹⁶ Már a 374-ben tartott Valence-i Zsinat 1. kánonja megtiltotta ugyanakkor, hogy olyan személyt szenteljenek pappá, aki kétszer nősült vagy olyan nőt vett el, aki már korábban férjénél volt – vö. MUNIER–GAUDEMET 104-105.; ERDŐ (1983) 316.

²⁹⁷ A keleti egyház gyakorlatára nézve lásd: ZHISHMAN 449-482.; FREISEN 720-723.; VACANDARD 2068-2080.; HERMAN 145-156.; PLÖCHL I. köt. 179.; BOELEN 29-31., 40-43., 59-62.; STICKLER 29-39.

²⁹⁸ Const. Apost. VI. 17. METZGER 346-348.

amennyiben ezt felszentelésükkor előre kikötötték,²⁹⁹ de a későbbi egyházi gyakorlat inkább a 26. apostoli kánont fogadta el érvényesnek,³⁰⁰ mely szerint a klérusba nőtlenül belépők közül csak a felolvasók és az énekesek számára megengedett a későbbi nősülés.³⁰¹ Az ordináció utáni házasságkötés tilalmát megszegő presbitert a Neokaiszareiai Zsinat (314-319 között) papi méltóságának elvesztésével rendelte büntetni (c. 1.),³⁰² s ezt Jusztinianosz több rendelete is megerősítette, minden magasabb rangú klerikusra nézve a szubdiakónusoktól felfelé.³⁰³ Végül a Trulloszi Zsinat 3. kánonja ideiglenesen enyhítette a szankciót, s csak az egyházi szolgálatból való időleges eltávolítást írt elő azokra, akik a zsinat előtt követték el a kánonellenességet, s a meg nem engedett második házassággal vagy más törvénytelen viszsonnyal felhagytak, azzal, hogy magasabb egyházi rangra nem emelkedhetnek többé. A 6. kánon ugyanakkor a későbbi hasonló esetekre nézve a hagyományos büntetést, a lefokozást rendelte alkalmazni.³⁰⁴ Mindez lényegében megegyezett a nyugati egyház gyakorlatával: itt is felszenteltek egyszer nősült férfiakat, akik közül a magasabb rangúak (diakónustól, később szubdiakónustól felfelé) az ordináció után már nem házasodhattak.³⁰⁵

A megengedett házasságon belüli önmegtartóztatás kérdésére nézve azonban a 4. századtól már tetten érhető a keleti és a nyugati keresztény felfogás eltérése. A IV. században Hispániában tartott Elvirai Zsinat³⁰⁶ 33. kánonja ugyanis a papi tisztség elvesztésének terhe mellett előírta, hogy a püspökök, presbiterek, diakónusok „és az

²⁹⁹ Ankürai Zsinat 10. kánon: „Διάκονοι ὅσοι καθίστανται, παρ’ αὐτὴν τὴν κατάστασιν εἰ ἑμαρτύραντο καὶ ἔφησαν χρῆναι γαμῆσαι, μὴ δυνάμενοι οὕτως μένειν, οὗτοι μετὰ ταῦτα γαμήσαντες ἔστωσαν ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ διὰ τὸ ἐπιτραπῆναι αὐτοῖς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου τοῦτο. Εἰ δέ τινες σιωπήσαντες καὶ καταδεξάμενοι ἐν τῇ χειροτονίᾳ μένειν οὕτως, μετὰ ταῦτα ἦλθον ἐπὶ γάμον, πεπαῦσθαι αὐτοῖς τῆς διακονίας.” JOANNOU I, 2. 64. Fordítást közöl ERDŐ (1983) 275-276.: „Azok a diakónusok, akik a szentelés alkalmával tanúsították és kijelentették, hogy meg kell házasodniuk és nem tudnak így élni, majd meg is házasodtak, maradjanak meg szolgálatukban, hiszen a püspök engedte meg nekik. Ám ha szentelésükkor hallgattak, és elfogadták, hogy így maradjanak, de azután megházasodtak, hagyjanak fel szolgálatukkal.”

³⁰⁰ Vö. ZHISHMAN 470-472.

³⁰¹ 26. apostoli kánon: „Τῶν εἰς κλῆρον παρελθόντων ἀγάμων κελεύομεν βουλομένους γαμεῖν ἀναγνώστας καὶ ψάλτας μόνον.” JOANNOU I, 2. 19. Magyar fordítást közöl BERKI 26.: „Azok közül, akik a klérusba nőtlenül léptek be, azt parancsoljuk, hogy – ha akarnak – csak a felolvasók és az énekesek házasodhatnak meg.”

³⁰² Neokaiszareiai Zsinat 1. kánon: „Πρεσβύτερος ἂν γῆμη, τῆς τάξεως αὐτὸν κατατίθεσθαι...” – JOANNOU I, 2. 75. Ford.: „Ha egy pap megházasodik, zárassék ki a papi rendből...” ERDŐ (1983) 280.

³⁰³ C. 1, 3, 44 (45); Nov. 6, 5; Nov. 22, 42; Nov. 123, 14.

³⁰⁴ JOANNOU I, 1. 125-132. BERKI: 104-107.

³⁰⁵ BOELENS: 73-74.

³⁰⁶ A zsinatot feltehetőleg a 4. század első évtizedében tartották, de vitatott, hogy a forrásokban áthagyományozott akták csak e zsinathoz tartoznak vagy más spanyol zsinati kánonok gyűjteményét is képezik – vö.: RAMOS-LISSÓN, DOMINGO: „Elvira” – Lexikon für Theologie und Kirche III. köt. 1995. 614.

összes klerikusok”, akik az Eucharisztia szolgálatában állnak, tartózkodjanak feleségüktől és ne nemzzenek gyermekeket.³⁰⁷ A rendelkezést az első cölibátus-törvényként tartják számon, bár nem azt tiltotta meg, hogy nős embert pappá szenteljenek, csak a testi kapcsolat folytatását az ordináció után, anélkül azonban, hogy kötelezővé tette volna az elválást.³⁰⁸ Az előírányzott szankció értelmében a szabály megsértője visszakerült a laikusok közé, s egész életére kizárták a papi szolgálatból. Nem maradt fenn adat arra nézve, hogy a büntetést ténylegesen alkalmazták-e. Azt azonban tudjuk, hogy 20 esztendővel később, a Nikaiában tartott első egyetemes zsinaton részvevő egyházatyák között jelen volt Hosius cordobai püspök is, aki annak idején részt vett az idézett elvirai határozat meghozatalában. Talán ő volt az előterjesztője annak a javaslatnak, amely egyetemes szabályként írta volna elő a nős papok számára házasságuk felfüggesztését. Javaslatát azonban nem fogadták el, hanem az egyes klerikusok belátására bízták, hogy miként cselekszenek.³⁰⁹

Ennek ellenére akadtak keleten is házasságellenes elképzelések. Példaként említhető Eusztathiosz, Szebaszté püspöke, akinek tévtanaira válaszul a Gangrai Zsinat (340) több kánonja is védelmébe vette a papok házasságát, s egyházi átokkal sújtotta azokat, akik elítélték a törvényes egyházi kötelékben élő laikusokat ill. papokat, vagy a házasság iránti ellenszenv okán választották a szűzi életet.³¹⁰ Az Apostoli Kánonok is kiközösítéssel ill. lefokozással rendelték büntetni azokat a püspököket, papokat és diakónusokat, akik akár vallási buzgóság ürügyével, akár undorból elűzték feleségüket

³⁰⁷ Elvirai Zsinat 33. kánon: „Placuit in totum prohibere episcopis, presbyteris et diaconibus vel omnibus clericis positus in ministerio abstinere se a conjugibus suis et non generare filios: quicumque vero fecerit, ab honore clericatus exterminetur.” HEFELE I. 140.; MANSI 2. köt. 246. A sajátos, kettős tagadást tartalmazó megfogalmazás miatt (...prohibere... abstinere... et non generare...) többen rámutatnak arra, hogy a szöveg nyelvtani értelme valójában épp az önmegtartóztatás tilalma: a klerikus sem utasíthatja el a *debitum coniugale* teljesítését – vö. pl.: FREISEN 724.; BOELEN 39.; NEDUNGATT (2002a) 150-151., NEDUNGATT (2002b) 296. Ennek ellenére a kánont a szakirodalom túlnyomó többsége a fentiek szerint értelmezi ill. fordítja, vö. pl.: FREISEN uo.; VACANDARD 2080.; JOMBART 133.; SIPOS-GÁLOS 337.; PLÖCHL I. köt. 70.; BOELEN uo.; MUNIER-GAUDEMET 15.; ERDŐ (1983) 50., 254.; O'DONNELL 83.; PRICE 723-724.

³⁰⁸ A 6. századi francia zsinatok közül több ugyanezt a követelményt támasztotta – lásd. pl. Clermonti Zsinat (535) 13. kánon; III. Orléans-i Zsinat (538) 2. kánon; IV. Orléans-i Zsinat (541) 17. kánon; Mâcon Zsinat (581-583) 11. kánon (ismétli a 13. clermonti kánont); Auxerre-i Zsinat (561-605) 21. kánon – GAUDEMET-BASDEVANT I. köt. 216-217., 232-233., 274-275., II. köt. 432-435., 494-495. Némely zsinatok azonban már a pap és felesége különélését igyekeztek biztosítani: II. Tours-i Zsinat (567) 20. kánon; III. Lyoni Zsinat (583) 1. kánon – uo. II. köt. 364-369., 446-447.

³⁰⁹ BOELEN 40-41. GEFFAELL álláspontja szerint mind a keleti, mind a nyugati egyházban a nős, de korban előrehaladottabb és teljes önmegtartóztatásban élő papság volt a jellemző és a keleti egyház volt az, amely a Trulluszi Zsinaton enyhített e közös hagyomány szabályain – vö. GEFFAELL, különösen 80-81.

³¹⁰ Gangrai Zsinat 1., 4., 9., 10. kánonok. JOANNOU I, 2. 89., 91. és 93.

vagy megtartóztatták magukat a házasságtól.³¹¹ Később a Trulloszi Zsinat is elismerte és védelmezte a hypodiakónusok, diakónusok és presbiterek törvényes házasságát (13. kánon), kifejezetten szembehelyezkedve azzal a nyugati gyakorlattal, amely megkövetelte a házas felszentelendőktől a szüzességi fogadalmat, s csak azt várta el az oltár szolgálatát ellátóktól, hogy abban az időszakban, amelyben a szentségekhez járulnak, tartózkodjanak feleségüktől.³¹² Egyebekben a zsinat megismételte az Apostoli Kánonok megfelelő szankcióit azokra nézve, akik megfosztják a papokat feleségüktől vagy a vele való kapcsolattól, valamint azon presbiterekre és diakónusokra, akik elúzik feleségüket.³¹³

A püspökök tekintetében azonban időközben más gyakorlat alakult ki, tőlük ugyanis – magas egyházi állásuk miatt – elkezdtek megkövetelni, hogy ne éljenek házasságban. Jusztinianosz ennek megfelelően előírta, hogy csak olyan nőtlen férfiakat szenteljenek püspökké, akiknek sem gyermekük, sem unokájuk nincs, tehát eleve megtiltotta nős papok püspökké szentelését.³¹⁴ Ennél némileg enyhébb rendelkezést fogadott el később a Trulloszi Zsinat, mikor megengedte, hogy nős klerikusokat püspöki rangra emeljenek, de 12. kánonjában lefokozás terhe mellett megtiltotta a püspököknek, hogy feleségükkel együtt éljenek, 48. kánonjában pedig úgy

³¹¹ 5. apostoli kánon: „Ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα μὴ ἐκβαλλέτω προφάσει εὐλαβείας· ἂν δὲ ἐκβάλλῃ, ἀφορίζεσθω, ἐπιμένων δέ, καθαιρεῖσθω.”; 51. kánon: „Εἴ τις ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος ἢ ὅλως ἐκ τοῦ καταλόγου τοῦ ἱερατικοῦ, γάμου καὶ κρεῶν καὶ οἴνου οὐ δι’ ἄσκησιν, ἀλλὰ διὰ βδελυρίαν ἀπέχεται, ἐπιλαθόμενος, ὅτι ‘πάντα καλὰ λίαν’, καὶ ὅτι ‘ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον’, ἀλλὰ βλασφημῶν διαβάλλει τὴν δημιουργίαν, ἢ διορθοῦσθω ἢ καθαιρεῖσθω καὶ τῆς ἐκκλησίας ἀποβαλλέσθω. Ὡσαύτως καὶ ὁ λαϊκὸς ἀφορίζεσθω.” JOANNOU I, 2. 10. és 35-36. Ford.: 5. kánon: „Püspök, vagy presbiter, vagy diakónus ne űzze el az ő feleségét vallási buzgóság ürügyével; ha elúzi, közössiessék ki, ha pedig makacskodik, fokoztassék le.” 51. kánon: „Ha valamely püspök, vagy presbiter, vagy diakónus, vagy (bárki) más a papi jegyzékből megtartóztatja magát a házasságtól, a hústól és a bortól – (mégpedig) nem aszkézisből, hanem undorból – elfelejtve, hogy minden jó nagyon és hogy az Isten az embert férfi és nő (formájában) teremtette – ellenben káromolva és rágalmazva a teremtést, – vagy javuljon meg, vagy fokoztassék le és zárassék ki az egyházból. Ugyanúgy a világi is.” BERKI 19., 36.

³¹² Egyébként már a 419-es Karthágói Zsinat 3., 4., 25. és 70. kánonjai előírták, hogy a szent dolgokkal való érintkezés idején a papok tartózkodjanak feleségüktől – JOANNOU I, 2. 216-217., 240-241., 312-313.

³¹³ Trulloszi Zsinat 13. kánon: „...Εἴ τις οὖν τολμήσῃ, παρὰ τοὺς ἀποστολικοὺς κανόνας κινούμενος, τινὰ τῶν ἱερωμένων, πρεσβυτέρων φαμέν, ἢ διακόνων ἢ ὑποδιακόνων, ἀποστερεῖν τῆς πρὸς τὴν νόμιμον γυναῖκα συναφείας τε καὶ κοινωνίας, καθαιρεῖσθω· ὡσαύτως καὶ εἴ τις πρεσβύτερος ἢ διάκονος, τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα προφάσει εὐλαβείας ἐκβάλλῃ, ἀφορίζεσθω· ἐπιμένων δέ, καθαιρεῖσθω.” JOANNOU I, 1. 142-143. Ford.: „Ha tehát valaki, az apostoli kánonok ellenére cselekedvén, valakit a papok közül: presbitert – mondjuk – vagy diakonust, vagy hypodiakonust meg merne fosztani annak törvényes feleségével való viszonyától és (a vele való) érintkezéstől, fokoztassék le; ugyancsak ha valamely presbiter, vagy diakonus, vallási buzgóság ürügyével, elúzi az ő feleségét, közössiessék ki; ha pedig makacskodik, fokoztassék le.” BERKI 112. A zsinat csak a barbároknál szolgáló papoknak engedélyezte, hogy ne érintkezzenek feleségükkel, s ilyen döntésük és az asszonnyal való megállapodás esetében elő is írta különélésüket (30. kánon) – JOANNOU I, 2. 160-161. BERKI 122.

³¹⁴ C. 1, 3, 41 (42); Nov. 6, 1, 3-4 és 7. Vö. ZHISHMAN: 460-461.

rendelkezett, hogy – közös megegyezés alapján – váljanak el feleségüktől, az asszony pedig vonuljon a püspök tartózkodási helyétől messze épült kolostorba.³¹⁵ Utóbb a világi törvényhozás feloldotta a jusztinianوسي és a trullوسي rendelkezések közti ellentmondást, amint az kitűnik VI. (Bölcs) Leó 2. rendeletéből, mely szerint nem akadálya a püspöki méltóság elnyerésének, ha valakinek gyermeke van.³¹⁶

A keleti egyházjog később nem módosított ezeken a rendelkezéseken. Összefoglalva: az ortodox egyházban a magasabb rangú klerikusok a szubdiakónustól a presbiterig köthettek házasságot a felszentelés előtt, azt folytathatták az ordináció után is, a megfelelő időszakokra előírt önmegtartóztatás betartásával, de első feleségük halála után ill. a papi tisztség elnyerését követően már nem köthettek (újabb) házasságot. Püspökké szintén választható volt nős férfi, de ezután már nem folytathatta a házassági együttélést. (Ezen előírás nehézsége okán alakult ki az a gyakorlat, hogy a püspököket nem a nős papság köréből, hanem a szerzetesek közül választották, bár erre vonatkozó jogi előírás nem létezett.³¹⁷)

A nyugati helyi és közös kánonjogban ezzel szemben – az idézett elvirai rendelkezés szellemében – kialakult egy olyan tendencia, amely a püspöknél alacsonyabb rangú klerikusoktól is elvárta, hogy felszenteléskor fennálló házasságukban a továbbiakban teljesen önmegtartóztató életet éljenek. Ennek érdekében a zsinatok megkövetelték pl. az ordináció előtt, hogy a jelölt (vagy felesége is) tegyen ígéretet a testi kapcsolat megszüntetésére, esetleg előírták, hogy a papi rend tagjai egymásra is felügyeljenek e téren, ritkán megkövetelték a teljes elválást.³¹⁸ Mivel azonban az egyházi rend szentsége nem volt eleve elzárva a nős férfiak elől, a felszentelést követő önmegtartóztató életmód megvalósítása nehézségekbe ütközött. A különböző helyi zsinatok a 7-11. század közti időszakban is intézkedéseket hoztak ugyan ennek érdekében (olykor pl. a pap utóbb született gyermekeit büntették öröklési

³¹⁵ JOANNOU I, 1. 138-139., 186.; BERKI 110-111., 134.

³¹⁶ NOAILLES–DAIN 16-19. Vö. ZHISHMAN: 464-466. és TROIANOS (1995) 189-190.

³¹⁷ Vö. ZHISHMAN 464. és FREISEN 723.

³¹⁸ Lásd BOELENSSZÖVEG összefoglalóját 73-75. A nyugati egyházjog cölibátussal kapcsolatos fejlődésére lásd továbbá: FREISEN 723-744.; VACANDARD 2080. skk.; JOMBART 132-145.; SIPOS–GÁLOS 335-339.; PLÖCHL I. köt. 179-180., 230., 361., II. köt. 183-185.; STICKLER 13-28.; PRICE 722-739. Utóbbi a következőképp ragadja meg a cölibátussal kapcsolatos nyugati szabályozás fejlődésének csomópontjait (a clerus maior tekintetében): 1. már fölszentelt személy számára tilos az (újbóli) házasságkötés (korai 4. század); 2. kötelező önmegtartóztatás – tilos a nemi érintkezés (4. század vége); 3. követelmény a feleségtől való tényleges elválás (11. század); 4. a clerus maior tagjai által megkísérelt házasságkötés nemcsak tilos, de érvénytelen is (12. század); 5. felszentelni csak nőtlen jelöltet lehet (ténylegesen érvényesül az érett középkorban, formálisan az 1983-as egyházi törvénykönyvben) – PRICE 723.

képtelenséggel, ritkán közvetlenül magát az engedetlen klerikust, lefokozással, amely azonban nem zárta ki az Eucharishtiában való részvételt), az erőfeszítések azonban lassan elgyengültek, s az önmegtartóztató klérus ideálját nem sikerült elérni.³¹⁹

Az ezredfordulón viszont megváltozott a helyzet. Róma ismét napirendre tűzte a papi önmegtartóztatás kérdését. Egyrészt más részegyházakra is kiterjesztette a római helyi egyházra időközben meghozott rendelkezéseket, másrészt távoli helyi zsinatokon is igyekezett keresztülvinni elképzeléseit, amelyekre a pápa olykor személyesen is ellátogatott, máskor pedig egy vagy több legátust küldött, akik az ő nevében vezették a zsinatokat.³²⁰ A világi klérus életmódjának megváltoztatását célzó mozgalom ugyan VII. Gergely pápáról (1073-1085) kapta a nevét, de a reform hullámai (eredetileg kolostorreformként) Cluny-ből eredtek, s a papok házasságával kapcsolatos zsinati reformhatározatok meghozatala is már VII. Gergely előtt elkezdődött. Ennek egyik első példája az 1031-es Bourges-i Zsinat, amely kifejezetten megtiltotta, hogy magasabb rangú klerikusoknak (szubdiakónustól felfelé) felesége vagy ágyasa legyen, s ha mégis volna nekik, lefokozás terhe mellett előírta, hogy azonnal bocsássák el.³²¹ A szinódus ezen túlmenően a szubdiakónusi felszentelés feltételévé tette, hogy a jelölt a püspök jelenlétében tegyen ígéretet: sohasem lesz sem felesége, sem ágyast nem fog tartani, s ha mégis lenne, lemond róla.³²² Ha a klerikusnak ezek ellenére fia született a felszentelés után, őt a zsinat törvénytelen gyermeknek tekintette és nem engedte később a papi rendbe, valamint öröklési képtelenséggel sújtotta.³²³ Nem mondták ki ugyan, hogy a klerikus házassága törvénytelen, de következményeit tekintve mégis úgy kezelték, legalábbis, ha utód származott belőle. Az idézett határozatok jól mutatják azt

³¹⁹ BOELENIS 114-115.

³²⁰ Uott 116.

³²¹ Bourges-i Zsinat 5. kánon: „Ut presbyteri, et diacones, et subdiaconi, sicut lex canonum præcipit, neque uxores neque concubinas habeant: et qui eas modo habent, ita eas sine mora peracto hoc concilio derelinquant, ut nunquam ulterius ad eas accedant: qui vero derelinquere eas noluerint, a proprio gradu et officio cessent, et inter lectores et cantores permaneant. Similiter nulli de clero permittimus deinceps uxorem neque concubinam habere. Supradicti autem in choro tantum intrent ad legendum et cantandum: ad altaris vero ministerium nullatenus accedant” – MANSI 19. köt. 503.; a kánonok rövidített szövegét közli még HEFELE–LECLERCQ IV, 2. 953-955.

³²² Uott 6. kánon: „Ut episcopi nullum amplius ad subdiaconatus gradum ordinent, nisi in præsentia episcopi ante altare sedis Deo promittat, nunquam se habiturum uxorem neque concubinam; et si tunc eam habuerit, mox ei abrenunciet, quod lingua Francorum gupire dicimus.”

³²³ 8. kánon: „Ut filii presbyterorum, sive diaconorum, sive subdiaconorum, in sacerdotio, vel diaconatu, vel subdiaconatu nati, nullo modo ulterius ad clericatum suscipiantur: quia tales, et omnes alii qui de non legitimo conjugio sunt nati, semen maledictum in scripturis divinis appellantur, nec apud sæculares leges hæreditari possunt, neque in testimonium suscipi. Et qui de talibus clerici non sunt, sacros ordines non accipiant: sed in quocumque gradu nunc sunt, in eo tantum permaneant, et ultra non promoveantur” – uott 504.

a törekvést, hogy minden klerikus számára megtiltsák az – akár házasságon belüli, akár azon kívüli – testi kapcsolatot, valamint hogy csak nőtleneket részesítsenek a papi rend szentségében.³²⁴ Ez utóbbit azonban a gregoriánus reform sem tudta keresztülvinni. Sem a VII. Gergelyt megelőző zsinatok, sem ő maga nem tiltották meg kifejezetten, hogy nős férfiakat pappá szenteljenek, ez továbbra is gyakorlat maradt. Az a régi felfogás természetesen nem változott, hogy a már egyszer felszentelt pap, diakónus vagy szubdiakónus nem házasodhat újra. Ha mégis megtette, általában lefokozással büntették.³²⁵

Azt a törekvést, hogy a felszentelt klerikusok teljesen önmechtartóztató életet éljenek, a pápák – főleg IX. Leó (1049-1054) óta³²⁶ – következetesen képviselték (többnyire a feleségüktől való elválást ill. különélést is megkövetelték), s a különböző zsinatok is gyakran előírták, így pl. II. Viktor (1055-1057) alatt az 1056-os toulouse-i,³²⁷ II. Miklós (1059-1061) idején az 1059-es római,³²⁸ melfi, beneventumi³²⁹ és az 1060-as toursi szinódus,³³⁰ vagy II. Sándor (1061-73) alatt az 1061-es (1063-as?) római zsinat,³³¹ olykor kiközösítés, máskor a szent szolgálatból való kizárás és az egyházi javadalom elvesztésének terhe mellett. Mint a határozatokból helyenként kitűnik, a laikus népet is bevonták a nős papság elleni törekvésekbe, felszólítván, hogy ne

³²⁴ Részletes elemzést ad BOELEN 117-120.

³²⁵ BOELEN 120-132.

³²⁶ FREISEN 738-739.; BOELEN 133-134.

³²⁷ Toulouse-i Zsinat 7. kánon: „Placuit quoque, presbyteros, diaconos, et reliquos clericos, qui ecclesiasticos tenerint honores, abstinere omnimodis ab uxoribus, vel reliquis mulieribus. Quod si non fecerint, honore simul et officio priventur, et a propriis episcopis excommunicentur.” MANSI 19. köt. 848. HEFELE–LECLERCQ IV, 2. 1123.

³²⁸ Római Zsinat (1059) 3. kánon: „Ut nullus missam audiat presbyteri, quem scit concubinam indubitanter habere, aut subintroductam mulierem. Unde etiam ipsa sancta synodus hoc capitulum sub excommunicatione statuit, dicens: Quicumque sacerdotum, diaconorum, subdiaconorum, post constitutum beatæ memoriæ prædecessoris nostri sanctissimi papæ Leonis de castitate clericorum, concubinam palam duxerit, vel ductam non reliquerit... præcipimus, et omnino contradicimus, ut missam non cantet, neque evangelium vel epistolam ac missam legat, neque in presbyterio ad divina officia cum iis qui præfatæ constitutioni obediens fuerint maneat, neque partem ab ecclesia suscipiat...” – MANSI 19. köt. 897-898.; HEFELE–LECLERCQ IV, 2. 1167.

³²⁹ Dél-Itáliában különösen sok pap élt együtt feleségével, talán éppen a görög egyház jelenléte miatt, amelynek papjait a keleti kánonok nem kötelezték feleségük elhagyására, ezért a pápa e két városban is tisztságra buzdított és az engedetlenekre kiközösítést helyezett kilátásba – HEFELE–LECLERCQ IV, 2. 1185.; BOELEN 139.

³³⁰ Toursi Zsinat 6. kánon: „Præterea si quis episcoporum, presbyterorum, diaconorum, aut subdiaconorum, post cognitum interdictum domini nostri papæ Nicolai, mulieris cujuslibet carnali detentus copula, a ministerio et beneficio altaris non cessavit; sive deinceps cognoscens prælibatum apostolicæ sedis interdictum, aut mulierem, aut ministerium ecclesiæ cum beneficio non statim deseruerit, nullam restitutionis in pristino gradu veniam sibi reservasse cognoscat.” MANSI 19. köt. 927.; HEFELE–LECLERCQ IV, 2. 1203.

³³¹ Római Zsinat (1061) 3. kánon. MANSI 19. 1025. – szinte szó szerint ismétli a két évvel korábbi Római Zsinat 3. kánonját.

látogassa olyan papok miséit, akikről biztosan tudni lehet, hogy asszonyt tartanak maguk mellett.

VII. Gergely lényegében az öt megelőző negyedszázad előírásait foglalta össze, igazi érdeme pedig az, hogy előtérbe helyezte azok gyakorlati megvalósítását is. Az 1074-es Római Zsinaton az összes klerikusok számára megtiltotta, hogy feleségük legyen, vagy más nővel éljenek együtt, leszámítva a 325-ös Nikaiai Egyetemes Zsinat által megállapított kivételeket.³³² Előírta, hogy senki sem celebrálhat misét, sem oltár körüli más szolgálatot nem teljesíthet, aki a „*crimen fornicationis*” bűnébe esett.³³³ A következő évi nagybőjti zsinaton (1075) azt is megtiltotta az engedetleneknek, hogy egyházi javadalommal rendelkezzenek, vagy hogy annak gyümölcseit élvezzék.³³⁴ Később a szankciókat tovább szigorította; 1079-ben még azt is megtiltotta a szabályszegőknek, hogy a templomba belépjenek.³³⁵ A jogalkotói munka mellett élénk levelezést folytatott a korabeli püspökökkel, annak érdekében, hogy megnyerje őket a reformoknak. Legátusait elküldte Nyugat-Európa legtöbb országába, hogy ott helyi zsinatok keretében is megerősítsék és megvalósítsák előírásait. Azokat a püspököket, akik engedélyezték vagy túrték, hogy papjaik házasságban éljenek, felfüggesztette.³³⁶

A programot – több-kevesebb energiával – Gergely utódai is folytatták. II. Orbán (1088-1099) pl. az 1089-es Melfi Zsinaton, amelyet személyesen vezetett, a szubdiakónusi rang elnyerésétől kezdve – felfüggesztés terhe mellett – megtiltott a klérus számára minden testi kapcsolatot; pappá szentelni csak nőtlen, vagy igazoltan tiszta életű, ill. egyszer nősült vagy hajadont feleségül vett férfit engedett. A feleségétől elválni nem akaró szubdiakónust megfosztotta egyházi tisztségétől és beneficiumaitól;

³³² „(Papa predictus...) interdixit presbyteris, diaconibus omnibusque clericis, uxores habere et omnino cum feminis habitare, nisi cum eis quas regula vel Nicena Synodus concessit” – Mariani Scotti Chronicon, ed. PERTZ, GEORGIUS HENRICUS. In: MGH Scr. V. 560. A hivatkozott kivétel a Nikaiai Egyetemes Zsinat 3. kánonjában szerepel, mely szerint csak a klerikus édesanyja, nőtestvére, nagynénje, vagy más minden gyanú felett álló személy lakhatott együtt vele – JOANNOU I, 1. 25-26.; BERKI 55-56.

³³³ „Unde non ab re tibi scribendum fore arbitrati sumus, nos iuxta auctoritatem sanctorum patrum in nostra synodo sententiam dedisse: ...sed nec illi, qui in crimine fornicationis iacent, missas celebrare aut secundum inferiores ordines ministrare altari debeant...” – Gregorii VII Epistolae Collectae 3. In: MG 523.

³³⁴ „...nec aliquo ecclesiae beneficio ulterius potiantur sive potitis fruantur” – Gregorii VII Registri II 62. In: MG 182.

³³⁵ „Si qui sunt presbyteri vel diaconi vel subdiaconi, qui iaceant in crimine fornicationis, interdicimus eis ex parte omnipotentis Dei et auctoritate sancti Petri introitum ecclesiae...” – Gregorii VII Epistolae Collectae 28. In: MG 554.

³³⁶ Római Zsinat (1078) 11. kánon: „Si quis episcopus fornicationem presbyterorum, diaconorum, seu subdiaconorum, vel crimen incestus in sua parochia, precibus vel pretio interveniente, consenserit, vel commissum sibi compertum auctoritate sui officii non impugnauerit, ab officio suspendatur” – MANSI 20. köt. 510.

sőt, ha a püspök intésére sem javult meg, a nőt az uralkodó szolgájává tette. Ha a püspök egyetértett papja magatartásával, felfüggesztette.³³⁷

Mindezek fényében jól látható: a nyugati és a keleti egyház korabeli gyakorlata és törekvései között az a lényegi különbség, hogy míg a keleti egyház következetesen megengedte a klerikusok számára – a püspökök kivételével – a házassági együttélés folytatását korábbi feleségükkel, addig a nyugati egyház, s elsősorban a pápák szándéka az volt, hogy csak teljes önmegtartóztatásban élő papokat engedjenek a magasabb rendű oltári szolgálatokhoz. Nem véletlen tehát, hogy a Szabolcsi és az I. Esztergomi Zsinatok megengedő szabályait, melyek lehetővé tették a papok számára, hogy első, törvényes házasságukat ténylegesen folytassák, sokan a keleti egyház hasonló gyakorlatával hozzák összefüggésbe, hisz a korabeli nyugati egyház törekvéseivel világosan szemben álltak.

A magyarországi zsinati határozatok és a keleti görög kánonok párhuzamba állítható rendelkezései a következők:

Szabolcsi Zsinat 3. kánon:

*Presbiteris autem, qui prima et legitima duxere coniuga, indulgentia ad tempus datur propter vinculum pacis et unitatem sancti spiritus, quousque nobis in hoc domini apostolici paternitas consiliatur.*³³⁸

I. Esztergomi Zsinat 31. kánon:

*Presbiteris uxores, quas in legitimis ordinibus acceperunt, moderatius habendas provisae fragilitate indulsumus.*³³⁹

Trulloszi Zsinat 13. kánon:

Ἐπειδὴ ἐν τῇ Ῥωμαίων ἐκκλησίᾳ ἐν τάξει κανόνος παραδεδοσθαι διέγνωμεν, τοὺς μέλλοντας διακόνου ἢ πρεσβυτέρου ἀξιούσθαι χειροτονίας καθομολογεῖν, ὡς οὐκέτι ταῖς ἑαυτῶν συνάπτονται γαμεταῖς, ἡμεῖς τῷ ἀρχαίῳ ἐξακολουθοῦντες κανόνι τῆς ἀποστολικῆς ἀκριβείας καὶ τάξεως, τὰ τῶν ἱερῶν ἀνδρῶν κατὰ νόμους συνοικέσια καὶ ἀπὸ τοῦ νῦν ἐρρῶσθαι βουλόμεθα, μηδαμῶς αὐτῶν τὴν πρὸς γαμετὰς συνάφειαν διαλύοντες, ἢ ἀποστεροῦντες αὐτοὺς τὴν πρὸς ἀλλήλους κατὰ καιρὸν τὸν προσήκοντα ὁμιλίαν. Ὡστε, εἴ τις ἄξιος εὐρεθῇ πρὸς χειροτονίαν ὑποδιακόνου ἢ διακόνου ἢ πρεσβυτέρου, οὗτος μηδαμῶς κωλύεσθω ἐπὶ τοιοῦτον βαθμὸν ἐμβιβάζεσθαι, γαμετῇ συνοικῶν νομίμῳ· μήτε μὴν ἐν τῷ τῆς χειροτονίας καιρῷ ἀπαιτῆσθω ὁμολογεῖν, ὡς ἀποστήσεται τῆς νομίμου πρὸς τὴν οἰκίαν γαμετὴν ὁμιλίας... Ἰσμεν δέ, ὥσπερ καὶ οἱ ἐν Καρθαγένη συνελθόντες, τῆς ἐν βίῳ σεμνότητος τῶν λειτουργῶν τιθέμενοι πρόνοιαν, ἔφασαν, ὥστε τοὺς ὑποδιακόνους, τοὺς τὰ ἱερὰ μυστήρια ψηλαφῶντας, καὶ τοὺς διακόνους καὶ

³³⁷ Melfi Zsinat 2. kánon: „Sacrorum canonum instituta renovantes præcipimus, ut a tempore subdiaconatus nulli liceat carnale commercium exercere. Quod si deprehensus fuerit, ordinis sui periculum sustinebit; 3. kánon: Nemo præterea ad sacrum ordinem permittatur accedere, nisi aut virgo, aut probata sit castitatis, et qui usque ad subdiaconatum unicam et virginem uxorem habuerit”; 12. kánon: „Porro eos qui in subdiaconatu uxoribus vacare voluerint, ab omni sacro ordine removemus, officio atque beneficio ecclesiae carere decernimus. Quod si ab episcopo commoniti non se correxerint, principibus licentiam indulgemus, ut eorum feminas mancipent servituti. Si vero episcopi consenserint eorum pravitatibus, ipsi officii interdictione mulcentur” – MANSI 20. köt. 723.; HEFELE–LECLERCQ V, 1. 344-345.

³³⁸ ZÁVODSZKY 158.

³³⁹ ZÁVODSZKY 201.

πρεσβυτέρους κατὰ τοὺς ἰδίους ὅρους καὶ ἐκ τῶν
 συμβίων ἐγκρατεύεσθαι, '... χρῆ γὰρ τοὺς τῷ
 θυσιαστηρίῳ προσεδρεύοντας ἐν τῷ καιρῷ τῆς τῶν
 ἁγίων μεταχειρήσεως ἐγκρατεῖς εἶναι ἐν πάσιν, ὅπως
 δυνηθῶσιν, ὃ παρὰ τοῦ θεοῦ ἀπλῶς αἰτοῦσιν,
 ἐπιτυχεῖν...'³⁴⁰

Mint látható, a két hazai kánon tömör megfogalmazásban tartalmazza a meglehetősen terjedelmes görög határozat lényegi elemeit: egyrészt az első, törvényes házasságban való együttélés engedélyét, másrészt – az esztergomi zsinati határozat – az önmérsékletre való utalást, amelynek azonban a görög kánonhoz hasonló részletesebb meghatározása elmarad. A trulloszi szabályhoz képest eltérés, hogy a magyar kánonok itt csak presbiterekről beszélnek, a hypodiakónusokról és a diakónusokról nem szólnak. Ez betudható esetleg az egyszerűsítő szándéknak. Sajátos a szabolcsi határozatnak azon része, amely az engedélyt ideiglenessé teszi azzal, hogy a kérdésben meg kell várni az apostoli szentatya tanácsát. Ez azt sejteti, hogy a magyar törvényhozók tisztában voltak az újabb római törekvésekkel, de mintha a pápa engedélyét remélték volna a papokra enyhébb hazai, a keleti egyházéhoz közelebb álló gyakorlathoz.³⁴¹ Eltérés még a hazai és a görög szabályozás közt, hogy egyik magyar határozat sem tisztázza, vajon a felszentelés előtti házasságot engedélyezi-e, vagy esetleg az azt követőt,³⁴² az I. Esztergomi Zsinat következő (32.) kánonja azonban világossá teszi, hogy akik nőtlenül nyerték el az egyházi rend szentségét, már nem nőülhetnek meg:

³⁴⁰ JOANNOU I, 1. 140-142. Ford.: „Minthogy megtudtuk, hogy a római egyházban a kánon sorába foglaltatott, hogy a diakónusi, vagy presbiteri felszentelésre méltandók (kötelesek) megfogadni, hogy feleségükkel többé nem érintkeznek, mink, követve az apostoli rendelkezés és rend régi kánonját, azt akarjuk, hogy a szent férfiaknak törvények szerinti házassága ezentúl is érvényes legyen, semmiképpen sem bontva fel azoknak feleségükkel való viszonyát, vagy megfosztva őket a megfelelő időben egymással való érintkezéstől. Így (tehát) ha valaki hypodiakónussá, vagy diakónussá, vagy presbiterré való felszentelésre méltónak találtatott, semmiképpen se akadályoztassék abban, hogy arra a fokozatra előléptetessék, ha törvényes feleséggel él együtt; az a fogadalom se követeltessék tőle a felszentelés idején, hogy távol tartja magát a feleségével való törvényes érintkezéstől... Tudjuk, hogy azok is, akik Karthágóban összejöttek, gondoskodván a papok élettisztaságáról, azt mondták, hogy a hypodiakónusok, akik érintik a Szentségeket, valamint a diakónusok és a presbiterek, saját körülményeikhez képest kell, hogy megtartóztassák magukat élettársuktól... Mert azoknak, akik az oltárnál szolgálnak, a szentségekhez való járulásuk idején mindenben önmegtartóztatónak kell lenniük, hogy elérhessék azt, amit egyszerűségükben Istentől kérnek” – BERKI 111-112.

³⁴¹ SZENTIRMAI (1961a) 77.

³⁴² WALDMÜLLER 120. például ezen az alapon kérdőjelezi meg, hogy a magyar rendelkezések a görög egyház szabályaiból lettek volna átvéve.

I. Esztergomi Zsinat 32. kánon:

*Qui diacon(at)um vel presbiteratum sine matrimonio adepti sunt, uxorem ducere non licet.*³⁴³

Trulloszi Zsinat 6. kánon:

Ἐπειδὴ παρὰ τοῖς ἀποστολικοῖς κανόσιν εὐρῆται, τῶν εἰς κλῆρον προαγομένων ἀγάμων μόνους ἀναγνώστας καὶ ψάλτας γαμεῖν, καὶ ἡμεῖς τοῦτο παραφυλάττοντες, ὀρίζομεν, ἀπὸ τοῦ νῦν μηδαμῶς ὑποδιάκονον ἢ διάκονον ἢ πρεσβύτερον μετὰ τὴν ἐπ' αὐτῷ προερχομένην χειροτονίαν, ἔχειν ἄδειαν γαμικὸν ἑαυτῷ συνιστᾶν συνοικέσιον· εἰ δὲ τοῦτο τολμήσῃ ποιῆσαι, καθαιρεῖσθω. Εἰ δὲ βούλοιτό τις τῶν εἰς κλῆρον προερχομένων γάμου νόμῳ συνάπτεσθαι γυναικί, πρὸ τῆς τοῦ ὑποδιακόνου ἢ διακόνου ἢ πρεσβυτέρου χειροτονίας τοῦτο πραττέτω.³⁴⁴

Az esztergomi határozat ezúttal már megemlíti a diakónusokat is (a hypodiakónusokat nem). Egyébként a tartalmi egyezés világos, a magyar szabály viszont *lex imperfecta*, tehát nem említi a görög határozatban előírt szankciót. (Ez a magyar kánon egyébként a korabeli nyugati egyházi gyakorlatnak is megfelel, hiszen ott sem engedték meg a felszentelés utáni házasságkötést.)

A két hazai zsinat, valamint a Könyves Kálmán I. törvényeként is ismert Tarcali Zsinat rendelkezett a másodszor is megnősült, valamint az özvegyeket vagy eltaszított asszonyokat feleségül vett papokról is:

Szabolcsi Zsinat 1. kánon:

*Bigamos presbiteros et dyaconos, et viduarum vel repudiatarum maritos iubemus separari, et peracta penitencia ad ordinem suum reverti. Et qui noluerint illicita coniugia dimittere, secundum instituta canonum debent degradari. Separatas autem feminas parentibus suis iubemus reddi et quia non erant legitime, si voluerint, liceat eis maritari.*³⁴⁵

I. Esztergomi Zsinat 56. kánon:

Si quis de clero secundam uxorem vel viduam vel repudiatam duxerit, deponatur.

Trulloszi Zsinat 3. kánon:

(a) ...συνορῶμεν, ὥστε τοὺς μὲν δυσὶ γάμοις περιπαρέντας καὶ μέχρι τῆς πεντεκαιδεκάτης τοῦ διελθόντος ἰανουαρίου μηνὸς τῆς παρελθούσης τετάρτης ἰνδικτιῶνος, ἔτους ἐξακισχλιοστοῦ ἑκατοστοῦ ἑννενηκοστοῦ ἑννάτου, δουλωθέντας τῇ ἁμαρτίᾳ, καὶ μὴ ἐκνήψαι ταύτης προελομένους, καθαιρέσει κανονικῇ ὑποβαλεῖν.

(b) Τοὺς δὲ τῷ τοιούτῳ μὲν τῆς διγαμίας πάθει περιπεσόντας, πρὸ δὲ τῆς ἡμῶν συνελεύσεως τὸ συμφέρον ἐπεγνωκότας καὶ τὸ κακὸν ἐξ ἑαυτῶν περικόπωντας καὶ πόρρῳ τὴν ξένην ταύτην καὶ νόθον συμπλοκὴν ἐκδιώξαντας, ἢ καὶ ὧν αἱ κατὰ δευτέρον γάμον γυναῖκες ἤδη τετελευτήκασιν, ἢ καὶ αὐτοὶ πρὸς ἐπιστροφὴν εἶδον, μεταμαθόντες τὴν σωφροσύνην καὶ τῶν πρώην αὐτοῖς παρανομηθέντων ταχέως ἐπιλαθόμενοι, εἴτε πρεσβύτεροι εἴτε διάκονοι εἴτε ὑποδιάκονοι ὄντες τυγχάνοιεν, τούτους ἔδοξε πεπαῦσθαι μὲν πάσης ἱερατικῆς λειτουργίας ἥτοι ἐνεργείας, ἥδη ἐπὶ ῥητόν τινα χρόνον ἐπιτιμηθέντας, τῆς δὲ τιμῆς τῆς κατὰ τὴν καθέδραν καὶ στάσιν μετέχειν, ἀρκουμένους τῇ προεδρείᾳ καὶ προσκλαίοντας τῷ κυρίῳ συγχωρηθῆναι αὐτοῖς τὸ ἐκ τῆς

³⁴³ ZÁVODSZKY 201.

³⁴⁴ JOANNOU I, 1: 131-132. „Mivel az apostoli kánonokban ki van mondva, hogy azok közül, akik a klérusba nőtlenül vették föl, csak a felolvasók és az énekesek házasodhatnak meg, mi is – megőrizve azt – elhatározzuk, hogy mostantól fogva semmiképpen sem szabad sem hypodiakónusnak, sem diakónusnak, sem presbiternek, felszentelése után a házasság kötelékébe lépnie. Ha pedig ezt megtenni merésznél, fokoztassék le. Ha viszont a klérusba belépők közül valaki a házasság törvénye szerint akarna nővel egybekelni, tegye meg azt a hypodiakónusi, vagy diakónusi, vagy presbiteri főszenntelése előtt.” BERKI 107.

³⁴⁵ ZÁVODSZKY 158.

I. Esztergomi Zsinat 57. kánon:
*Bigami presbyteri, qui ad ordines suos
redire voluerint, ex consensu uxorum
suarum recipiantur.*³⁴⁶

I. Esztergomi Zsinat 71. kánon:
*Clerici repudiatarum viduarumque
mariti, necnon et bigami ab ordine
deponantur, et si teneant ecclesiam,
careant ecclesia.*³⁴⁷

Tarcali Zsinat (Kálmán I. törvénye)
67. kánon:
*Bigami et viduarum vel repudiatarum
mariti a coniugi(i)s cessent illicitis,
vel a cleri excludantur consorciiis.*³⁴⁸

ἀγνοίας ἀνόμημα· εὐλογεῖν γὰρ ἕτερον τὸν τὰ οἰκεῖα
τημελεῖν ὀφείλοντα τραύματα, ἀνακόλουθον.

(c) Τοὺς δὲ γαμετῇ μὲν μιᾷ συναφθέντας, χήρα δὲ ἡ
προσληφθεῖσα ἐτύγχανεν, ὡσαύτως δὲ καὶ τοὺς μετὰ τὴν
χειροτονίαν γάμῳ ἐνὶ παρανόμῳ προσομιλήσαντας,
τουτέστι πρεσβυτέρους καὶ διακόνους καὶ ὑποδιακόνους,
ἤδη ἐπὶ βραχὺν τινα χρόνον εἰρχθέντας τῆς ἱερᾶς
λειτουργίας καὶ ἐπιτιμηθέντας, αὐτοὺς ἐν τοῖς
οἰκείοις ἀποκαταστήναι βαθμοῖς, μηδαμῶς ἐν ἑτέρῳ
μεῖζονι προκόπτοντας βαθμῶ, προδήλως διαλυθέντος
αὐτοῖς τοῦ ἀθέσμου συνοικεσίου.³⁴⁹

Az idézett 3. trulloszi kánon három esetkörte szabályozott: (a) Akik a zsinat idejéig kétszer kötöttek házasságot, s az utóbbit, mint törvénytelen kapcsolatot nem akarják felbontani, azokat le kell fokozni. (b) Akik már felbontották a tiltott második házasságot, azokat meghatározott időre eltiltják ugyan a papi funkciók gyakorlásától, de rangjukat addig is megtartják, a vele járó előjogokkal együtt (pl. hogy a templomban a papok között foglalnak helyet). (c) Akik özvegyasszonyt vettek feleségül, vagy a felszentelés után házasodtak, azokat rövid időre felfüggesztik, közben felbontják házasságukat, ezt követően visszahelyezik őket eredeti rangjukba, de az egyházi rend annál magasabb fokozatát már nem érhetik el.³⁵⁰

³⁴⁶ ZÁVODSZKY 204.

³⁴⁷ ZÁVODSZKY 206.

³⁴⁸ ZÁVODSZKY 192.

³⁴⁹ JOANNOU I, 1. 125-129. (a) „...egyhangúlag elhatározzuk, hogy azokat, akik kétszer kötöttek házasságot és a hatezerszázkilencedik év múlt negyedik Indiktonja elmúlt január havának tizenötödikéig a bűnnek szolgáltak és nem akarnak attól megtisztulni, kánoni lefokozásnak kell alávetni. (b) Akik pedig a kétszeri házasság ilyen tévelyébe estek, de (már) a mi felvilágosításunk előtt megtudták, mi az érdekük és a rosszat kivágták magukból és messzire elhajtották (maguktól) azt a (károntól) idegen és törvénytelen viszonyt, vagy akinek a második házasságbeli felesége már meghalt, ők pedig a megtérés után néztek, újra megtanulva a józanságot és gyorsan feledésbe ejtve előbbi törvényteleniségeiket – akár presbiterek, akár diakónusok legyenek is azok – azokról úgy döntött (a zsinat), hogy abba kell ugyan hagyniok minden egyházi szolgálatot, vagyis ténykedést és egy meghatározott időre (egyházi) megfeddést kell viselniök, viszont részesülhetnek az ülés és az állás megtiszteltetésében, megelégedvén az együttúlással és esdekelvén az Úrhoz, hogy bocsássa meg nekik a tudatlanságukból (eredő) törvénszegésüket; mert következtelenség lenne, hogy mást áldjon az, akinek saját sebeit kell gyógyítani. (c) Azok pedig, akik egy feleséggel kötöttek házasságot, az pedig özvegyasszony volt, ugyancsak azok, akik fölszentelés után törvényellenesen egy házasságot kötöttek – vagyis presbiterek, diakónusok és hypodiakonok – miután rövid időre eltiltatnak a szent szolgálatról és (egyházi) megfeddést viselnek, visszahelyezendők tulajdon rangjukba, de semmiképpen sem léphetnek más, magasabb rangba, közben természetesen fel kell bontani a törvénytelen házasságukat” – BERKI 104-105.

³⁵⁰ Vö. BERKI 105-106.

Az első (a) esetkörrel rokonítható a Szabolcsi Zsinat 1. kánonjának második mondata, s hasonló tilalmat és szankciót tartalmaz a Tarcali Zsinat 67., valamint az I. Esztergomi Zsinat 56. és 71. kánonja, bár a hivatalvesztés szankciója mindegyik esetben kiterjed az özvegyekkel vagy eltaszított asszonyokkal együtt élő és elválni nem hajlandó papokra is. A második (b) és harmadik (c) esetkör a magyar szabályozásban egybefonódik: aki hajlandó elválni feleségétől (akár azért tilos vele maradnia, mert második felesége, akár azért, mert a nő özvegy vagy eltaszított volt, mikor elvette), az – a görög szankcióval lényegében egyezően – ideiglenes vezeklésre köteles, utána visszatérhet a papi rendbe. Így rendelkezik az 1. szabolcsi kánon eleje. A többi forrás nem említi az ideiglenes vezeklést, de a Tarcali Zsinat 67. kánonjából, valamint az I. Esztergomi Zsinat 57. kánonjából is indirekt módon következik, hogy ha a klerikus felbontja a tiltott kapcsolatot, újra végezheti papi teendőit. (Az elváláshoz az 57. esztergomi kánon az asszony beleegyezését is kéri.) Az 1. szabolcsi kánon utolsó mondatának, amely elrendeli a férjüktől elválasztott asszonyok szüleiknek való visszaadását és megengedi, hogy újból férjhez menjenek, a trulloszi szabályok között nincs párja. A többi esetben viszont láthatóan visszaköszönnék a görög rendelkezések fő elemei.

A következő szöveghelyek a szolgálonót ill. ágyast maguknál tartó klerikusokról szólnak:

Szabolcsi Zsinat 2. kánon:

*Si quis autem presbiter ancillam suam uxoris in locum sibi associaverit, vendat; et si noluerit, venumdetur tamen, et precium eius ad episcopum transferatur.*³⁵¹

I. Esztergomi Zsinat 58. kánon:

*Similiter, si presbiter concubinam habuerit, deponatur.*³⁵²

Trulloszi Zsinat 3. kánon vége:

...ἐτυπώσαμεν, ὀρίζοντες ἀπὸ τοῦ παρόντος καὶ ἀνανεούμενοι τὸν κανόνα τὸν διαγορεύοντα. ‘ τὸν δυσὶ γάμοις συμπλακέντα μετὰ τὸ βάπτισμα ἢ παλλακὴν κτησάμενον μὴ δύνασθαι εἶναι ἐπίσκοπον ἢ πρεσβύτερον ἢ διάκονον ἢ ὅλως τοῦ καταλόγου τοῦ ἱερατικοῦ.’ ὡσαύτως καὶ ‘ τὸν χήραν λαβόντα ἢ ἐκβεβλημένην ἢ ἐταίραν ἢ οἰκέτιν ἢ τῶν ἐπὶ τῆς σκηνῆς, μὴ δύνασθαι εἶναι ἐπίσκοπον ἢ πρεσβύτερον ἢ διάκονον ἢ ὅλως τοῦ καταλόγου τοῦ ἱερατικοῦ.’³⁵³

Trulloszi Zsinat 5. kánon:

Μηδεὶς τῶν ἐν ἱερατικῷ καταλεγόμενων τάγματι, τῶν ἐν τῷ κανόνι ἐμφερομένων ἀνυπόπτων προσώπων ἐκτὸς διαγῶν, γυναῖκα κεκτήσθω ἢ θεραπαινίδα, τὸ ἀνεπίληπτον ἑαυτῷ ἐντεῦθεν τηρῶν· εἰ δὲ παραβαίνοι τις τὰ παρ’ ἡμῶν ὀρισθέντα, καθαιρεῖσθω...³⁵⁴

³⁵¹ ZÁVODSZKY 158.

³⁵² ZÁVODSZKY 204. Nyugati párhuzamos szabályokat hoz SZUROMI (2002a) 111-112.

³⁵³ JOANNOU I, 1. 129-130.; „...elhatározván ezentúl és megjavítván azt a kánont, amely kimondja, hogy: aki a keresztség után kétszer házasodott, vagy ágyast tartott, nem lehet sem püspök, sem presbiter, sem más a papi jegyzékből; ugyancsak aki özvegyasszonyt vett (nőül), vagy elbocsátottat, vagy kéjnért, vagy

Az idézett 3. trullloszi kánon vége szó szerint idézi az 17. és 18. apostoli kánonokat, mintegy megemlítve az előzőleg megfogalmazott új intézkedések történeti előzményét. A Szabolcsi Zsinat 2. kánonja csak távoli tartalmi összefüggést mutat vele: a szabályszegő papra vonatkozó szankció hiányzik, a nő eladásának előírása pedig idegen elem a görög kánonhoz képest.³⁵⁵ Jobb párhuzamot kínál viszont az 58. esztergomi és az 5. trullloszi kánon: mindkét esetben lefokozás a szankció, bár a keleti zsinat szélesebb értelemben asszonyról ill. nőcselétről beszél, az esztergomi pedig kifejezetten ágyasról.³⁵⁶

Az I. Esztergomi Zsinat a püspökök nőtlenségéről is határozott, a görög gyakorlathoz igen közelálló értelemben:

I. Esztergomi Zsinat 11. kánon:

Ut hi, qui ad episcopatum promovendi sunt, si matrimonio legitimo iuncti sunt, nisi ex consensu uxorum, non assumantur.

I. Esztergomi Zsinat 33. kánon:

*Uxores episcoporum episcopalia predia non inhabitent.*³⁵⁷

Trullloszi Zsinat 48. kánon:

Ἡ τοῦ πρὸς ἐπισκοπῆς προεδρίαν ἀναγομένου γυνή, κατὰ κοινὴν συμφωνίαν τοῦ οἰκείου ἀνδρὸς προδιαζευχθεῖσα, μετὰ τὴν ἐπ’ αὐτῷ τῆς ἐπισκοπῆς χειροτονίαν ἐν μοναστηρίῳ εἰσὶτω πόρρω τῆς τοῦ ἐπισκόπου καταγωγῆς ὠκοδομημένῳ, καὶ τῆς ἐκ τοῦ ἐπισκόπου προνοίας ἀπολαύτω· εἰ δὲ καὶ ἀξία φανείη, καὶ πρὸς τὸ τῆς διακονίας ἀναβιβάζεσθαι ἀξίωμα.³⁵⁸

Miután a 12. trullloszi kánon lefokozással rendelte büntetni azt a püspököt, aki felszentelése után nem hajlandó lemondani a feleségével való együttélésről, a 48. kánon a püspök feleségéről rendelkezett, közös megállapodást írva elő az elváláshoz. A vonatkozó esztergomi határozat is a püspökségre kiszemelt személy feleségének beleegyezését írja elő a felszenteléshez, amire alighanem itt is azért van szükség, mert házasságuk a továbbiakban nem folytatható. A püspök feleségének lakóhelyére

rabszolganőt, vagy a színpadról valót, nem lehet sem püspök, sem presbiter, sem diakonus, sem más a papi jegyzékből.” BERKI 105.

³⁵⁴ JOANNOU I, 1. 130-131. „Senki a papi jegyzékből ne tartson (házában) asszonyt, vagy nőcselédet – a kánonban feltüntetett gyanú fölött álló személyeken kívül, – hogy ezáltal megőrizze jó hírnevét. Ha pedig valaki megszegi az általunk határozottakat, fokoztassék le...” – BERKI 106.

³⁵⁵ ZÁVODSZKY 60. is csak rokonságról beszél.

³⁵⁶ ZÁVODSZKY 113. hasonló nyugati kánont említ. A 4. szabolcsi kánonnak, amely azon püspököket, akik egyetértéssel a meg nem engedett házasság folytatójával, a király és a többi püspök ítélete alá veti (ZÁVODSZKY 62. és 159.), nincs trullloszi megfelelője; inkább VII. Gergely előírásaival mutatnak távoli rokonságot (lásd pl. a Melfi Zsinat fentebb idézett 12. kánonját).

³⁵⁷ ZÁVODSZKY 199. és 201.

³⁵⁸ JOANNOU I, 1. 186. „Annak a felesége, akit püspöki méltóságra léptetnek elő, miután közös megállapodás alapján elvált férjétől, annak felszentelése után vonuljon kolostorba, (mégpedig olyanba) amely a püspök tartózkodási helyétől messze épült, és élvezze a püspöktől jövő gondoskodást; ha pedig arra is méltónak mutatkoznék, diakonisszai tisztségre is emeltessék.” BERKI 134.

vonatkozó esztergomi és trulloszi szabályoknak egyaránt az a célja, hogy a nő ne legyen férje közelében.

Az idézett magyar zsinatok rendelkezései között leginkább azok feltűnők, amelyek megengedik a papoknak, hogy első, törvényes házasságukat a felszentelés után is folytassák. Ezek a korszak nyugati egyházi jogalkotásával ellentétben állnak,³⁵⁹ s bár tömörebb megfogalmazásban, de követni látszanak a vonatkozó keleti (trulloszi) kánonokat. Az egyházi rend szentségét nőtlenül elnyerő, a másodnős, valamint a szolgálónőt vagy ágyast maguk mellett tartó papokra vonatkozó szabályok, továbbá a püspökök házasságára vonatkozó hazai szabályok tartalmilag nem állnak ellentétben a korabeli nyugati törekvésekkel, itt inkább az a különös, hogy mindezen rendelkezéseknek – hol egész közeli, hol távolabbi analógiát mutató – párhuzamos szabályait találjuk a trulloszi kánonok között is. Kézenfekvőnek tűnik tehát az a magyarázat, mely szerint az idézett rendelkezések forrása a görög-keleti egyházjogban keresendő.

Ezzel a felfogással szemben eddig lényegében két, más szempontokat alapul vevő magyarázat fogalmazódott meg. Az első JÁNOSI MÓNICA nevéhez fűződik, aki a Szabolcsi Zsinat idejének külpolitikai viszonyait tartja szem előtt, s nem számol a keleti hatás lehetőségével. Gondolatmenetének lényege a következő: 1091 tavaszán Szent László király meghódította Horvátországot, amely 1076 óta pápai hűbérnek számított, hiszen Zvonimir fejedelem VII. Gergelytől kapta koronáját. László hódítása tehát a pápa érdekét sértette. II. Orbán el is küldte követét, Teuzo bíborost, hogy visszakövetelje Horvátországot, de a követ nem járt sikerrel, s ezt követően megtörtént a szakítás a mindaddig csak a legális pápákat támogató László és II. Orbán között, s a magyar király a Ravennában székelő III. Kelemen ellenpápa támogatóinak sorába lépett. A magyar uralkodó, aki időközben kénytelen volt az ország keleti felére betörő kunok ellen vonulni, s a győzelem után már a kunokat felbujtó oroszok ellen készült, a következő év, 1092 májusára az erős és kedvező helyen fekvő szabolcsi várba hívta az ország egyházi előkelőit (a világi főurak amúgy is ott voltak már seregükkel), hogy megvitassa velük a pápával történt szakítást s annak következményeit. A zsinaton már az ellenpápa szellemében hozták a döntéseket, s ennek köszönhető, hogy a papok

³⁵⁹ Ezért ezek kapcsán a korszak nyugati jogalkotása fényében mind Boelens, mind Waldmüller egyedülálló, különleges szabályozásról beszél – BOELENIS 155.; WALDMÜLLER 120.

házassága tekintetében a VII. Gergely-féle vonaltól eltérő, enyhébb rendelkezéseket hoztak, amelyek egyébként is inkább megfeleltek a hazai tényleges állapotoknak.³⁶⁰

A kérdés megítéléséhez tudnunk kell, hogy az ellenpápa (eredeti nevén Ravennai Wibert) miként viszonyult a gregoriánus reformhoz, s a papi nőtlenség problémájához.³⁶¹ Wibert egy felső-itáliai nemesi család gyermekeként ifjú korától egyházi pályára készült, melyet valószínűleg a páрмаi püspök udvarában kezdett. Fiatalon a német császár itáliai kancellárja lett, később Ravenna érseke. A reformpápákkal (II. Miklós, VII. Gergely) eleinte kifejezetten jó viszonyban volt, támogatta céljaikat. VII. Gergely pápával való szakításának valódi oka tisztázatlan, az viszont tény, hogy Gergely az 1078-as nagybőjti zsinaton kiátkozta. A IV. Henrik által összehívott Brixeni Szinóduson (1080) azonban Wibertet kinevezték a pápai székre, s miután Henrik 1084-ben elfoglalta Rómát, III. Kelemen néven pápává is választották, két erre fel nem hatalmazott püspök pedig beiktatta. Hatalma csúcspontján, 1091/92-ben Rómában zsinatot tartott, amelyen önálló egyházi reformprogramot fogalmazott meg. Kelemen – reálpolitikus lévén – a mérsékelt reform híve volt, aki azonosult a gregoriánus mozgalom fontosabb törekvéseivel (pl. küzdött a simónia ellen), de azokat óvatosabban igyekezett érvényre juttatni. Hozzáállásáról a zsinatról készített körlevele tanúskodik, amelyben ismerteti a gyűlés fontosabb rendelkezéseit. Ebből kiderül, hogy a papok önmegtartóztató életmódjáról lényegében hasonló véleménynel volt, mint a reformer pápák, megfogalmazása azonban sokkal kevésbé precíz és szigorú, mint pl. néhány évvel korábban II. Orbáné volt (Melfi Zsinat). A levélben arra buzdítja a püspököket, hogy emlékeztessék s figyelmeztessék az oltár szolgáit szüzi tisztaságuk megőrzésének kötelességére, mivel a nép felháborodása önmegtartóztatásuk hiánya miatt egyre nő és terjed.³⁶² Az apostoli tan által megkívánt „*castitas*” tehát továbbra is feddhetetlenül megőrizendő, ennek fő alapját azonban Kelemen érvelésében a közvélemény veszélyes felindulása képezi, nem pedig egyházi szabályok. A

³⁶⁰ JÁNOSI (1992) 5-7.; JÁNOSI (1996) 123-125. (részben PAULER I. köt. 163. alapján); WALDMÜLLER rövidében: 121.

³⁶¹ III. Kelemen történetének földolgozására lásd: ZIESE, a következő összefoglalóra különösen: 4., 13-25., 41-49., 191-199., 275-279.

³⁶² „*Preterea, quod silentio pretermittendum non fuit, quia murmur populi adversus incontinentiam clericorum passim crescit ac dilatatur, utile visum fuit, ut ea, qua debetis, diligentia ministros altaris secundum statuta canonum vivere atque mundiciam castitatis, sine qua teste apostolo placere Deo non possunt, irreprehensibiliter custodire commoneatis, quatenus de correctione eorum ab his qui foris sunt bonum testimonium habeatis et murmurantis populi insolentiam quiescere faciatis...*” – Decretum Wiberti vel Clementis papae, ed. DÜMLER, ERNESTUS. In: MGH L. d. L. (I. köt.) 626. 7-12.

tisztaság követelményének megsértőire a levél nem is határoz meg konkrét szankciót, azt azonban – teljesen ellentétben a korábbi pápák ill. zsinatok rendeleteivel – előírja, hogy akik visszautasítják a vétkes klerikusok miséit, s ezzel, mint előítélettel megsértik az egyházi fenyítő hatalmat, kiközösítéssel büntetendők.³⁶³

A levél szövegéből nem tűnik ki, hogy az ellenpápa engedélyezte volna a papoknak, hogy feleségükkel vagy más nővel együtt éljenek, hanem éppen ellenkezőleg: továbbra is önmegettartóztató életet várt el tőlük. Viszont e követelmény megsértőire nem szabott olyan határozott és súlyos szankciókat, mint elődei; inkább a püspökök gondjára bízta, hogy papjaik életmódjára felügyeljenek, s e körben a helyi egyházi vezetőknek viszonylag nagy mozgásteret hagyott. Önmagában ebből az álláspontból nem vezethető le a Szabolcsi Zsinat 3. és az I. Esztergomi Zsinat 31. kánonja, s az ellenpápa „engedékeny” hozzáállására hivatkozás arra sem ad magyarázatot, hogy miért oly hasonlóak a trullloszi és a vonatkozó magyar szabályok. Annyi igazság azonban kétségtől van a fent hivatkozott gondolatmenetben, hogy a kevésbé szigorú ellenpápai hozzáállás nagyobb bátorságot adhatott ahhoz, hogy egy helyi zsinat az egyházi reformmozgalom követelményeivel szemben álló, a helyi viszonyoknak – és a keleti kánonoknak – azonban inkább megfelelő szabályozást rögzítsen. A Szabolcsi Zsinat szövegéből érezhető átmenetiség, az apostoli szentatya tanácsának bevárására utalás jelentheti azt, hogy a zsinat résztvevői tényleg látni akarták, vajon miként dől majd el a kérdés Rómában. Mindaddig azonban inkább a korabeli hazai gyakorlatot kodifikálták, amelyhez jó alapot jelenthettek a keleti kánonok. A kevésbé szigorú ellenpápához való csatlakozás és a keleti kánonok alapul vétele tehát nem zárják ki egymást, e két tényező együttesen is vezethetett a magyar zsinati normák ilyen megfogalmazásához.

A másik, a bizánci hatást valló elméletektől eltérő magyarázatot SZUROMI SZABOLCS ANZELM fejt ki. Álláspontja szerint a szóban forgó szabolcsi és esztergomi kánonok valószínűleg olyan nyugati joggyűjteményekre vezethetők vissza, amelyek annak idején az országban használatban voltak vagy lehettek, mint a Dionysio-Hadriana, a Pseudo-Isidoriana és a Wormsi Burchard-féle gyűjtemény. Ezek ugyanis nem tartalmazzak olyan kánont, amely tiltaná a nők férfiak pappá szentelését; a nők papokra vonatkozó kánonok is leginkább az első házasság utáni vétségekre

³⁶³ „Hi vero, qui missas peccatorum sacerdotum respuunt et qui eis ante iudicii nostri censuram opinionis suae preiudicium inferunt, communione sanctae ecclesiae usque ad emendationem priventur...” – uott 12-14.

(újraházasodás, konkubinátus) térnek ki.³⁶⁴ A nyugati gyűjtemények hatása mellett szól továbbá, hogy a 31. esztergomi kánon, amely a papok számára megengedte törvényes feleségük megtartását, párhuzamba állítható a fentebb már idézett, 4. század eleji Elvirai Zsinat 33. kánonjával, amely a Pseudo-Isidorus-féle gyűjteménybe is bekerült.³⁶⁵

Kétségtelen, hogy az említett nyugati gyűjtemények, amelyek még nem tartalmazták minden tekintetben a cölibátusra vonatkozó, s a 11. századtól különböző nyugati zsinatokon erőteljesen képviselt szigorú követelményeket (mindenekelőtt a feleségtől való elválás kötelezettségét), bátorítólag hathattak a hazai szinódusok számára a tekintetben, hogy a gregoriánus reformtól és az aktuális római állásponttól – bár azt nyilván ismerték – eltérő, engedékenyebb szabályokat alkossanak. A korabeli keleti gyakorlattal több ponton megmutatkozó hasonlóság azonban – állásponton szerint – továbbra is nyitva hagyja annak lehetőségét, hogy a szabolcsi és esztergomi döntéshozók tekintetbe vették a trulloszi zsinati határozatokat is. Ennek kapcsán mindenképp érdemes megvizsgálni, vajon nem származhatnak-e ezek a keleti szabályok valamilyen nyugati gyűjteményből.

A Trulloszi Zsinatot II. Jusztinianosz császár hívta össze 691-ben Konstantinápolyba, a császári udvar kupolacsarnokába (τροχῆλος = kupola), formailag az V. és a VI. egyetemes zsinat folytatásaként, mivel e két utóbbi zsinat csak dogmatikai kérdésekkel foglalkozott, s nem adott ki egyetlen egyházfegyelmi kánont sem. Ezt volt hivatva pótolni a Trulloszi Szinódus a maga 102 kánonjával, amelyek egyrészt megerősítették a korábbi (keleti) egyházi törvényhozás eredményeit, másrészt átfogó egyházfegyelmi szabályozást adtak klerikusokra és laikusokra egyaránt. A zsinati aktákat aláírta a császár, a konstantinápolyi, az alexandriai, a jeruzsálemi és az antiokhiai pátriárka, valamint összesen 211 görög és más keleti püspök ill. küldött, s az anyag az ortodox egyház jog legfontosabb része lett. A római pápa kézjegyenek

³⁶⁴ SZUROMI (2002a) 92-97.; SZUROMI (2002b) 149-150.; rövidebben: SZUROMI (2006b) 196-197.

³⁶⁵ SZUROMI (2002a) 93., 95. és SZUROMI (2002b) 148. Ugyanakkor – véleményem szerint – látni kell a két kánon megfogalmazása közötti különbséget is: az elvirai határozat a feleségtől való *teljes tartózkodást* ír elő, továbbá megtiltja a gyermekek nemzését, míg az esztergomi határozat kifejezetten megengedi a törvényes feleséggel való *mérsékelt kapcsolattartást*. Ez utóbbinak a tartalmát a kánon nem fejti ki, álláspontom szerint azonban valószínűsíthető, hogy ezzel a keleti egyházban szokásos gyakorlatra utal, amelynek értelmében a testi kapcsolat csak azon időszakban tilos, amikor a klerikus a szent dolgokkal érintkezik (lásd erre nézve a 419-es Karthágói Zsinat vonatkozó kánonjait [fentebb: 312. jegyzet] és a Trulloszi Zsinat 13. kánonját), egyébként viszont szabad, miként az esztergomi kánon megfogalmazza: az emberi gyarlóságra tekintettel. Ennek kapcsán figyelemre méltó a két párhuzamba állítható kánon megfogalmazásában érezhető különbség is: az elvirai szigorúan tiltó, míg az esztergomi megengedő.

fenntartott hely azonban üresen maradt. A császár elküldte ugyan az aktákat I. Sergius pápának (687-701) aláírás végett, ő azonban át sem vette azokat, mivel a kánonok közül jónéhány kifejezetten vagy burkoltan szemben állt a nyugati szokásokkal (ilyen volt pl. a papok házasságáról szóló 13. kánon is).³⁶⁶ A császár később VII. János pápát (705-707) is megkérte, hogy hívjon össze zsinatot, amely állást foglalhatna a trulloszi kánonokról, s felsorolhatná azokat, amelyeket Róma nem fogad el, ám a pápa egyszerűen visszaküldte az aktákat. A trulloszi rendelkezések korlátozott nyugati recepciója talán I. Konstantin (708-715) pápa idején kezdődött, majd folytatódott I. Hadrián (772-795) alatt, aki egy levelében leírta, hogy elfogadja az addigi hat egyetemes zsinat kánonjaiból azokat (hatodik alatt a Trulloszi Szinódust értette), amelyek megfelelnek az egyházi és az isteni törvényeknek. Később VIII. János pápa (872-882) egy nyugaton tartott zsinatán – szintén óvatosan fogalmazva – recipiálta a Trulloszi Zsinat azon rendelkezéseit, amelyek nem ellentétesek a korábbi kánonokkal, a Szentszék dekrétumaival és a jó erkölcsökkel.³⁶⁷

Ennek ellenére a zsinat ökumenikus volta a nyugati egyházban később is vitatott maradt, rendelkezései teljes elismerést sohasem nyertek. A görög szöveget először Anastasius Bibliothecarius (800-879) fordította latinra a 9. század második felében, nyugaton eddig az időpontig görög nyelve miatt sem igen terjedhetett el. Az első nyugati kánonjogi gyűjtemények, amelyekben trulloszi kánonok felbukkannak, Chartres-i Ivo Tripartitája, valamint Decretuma és Panormiája.³⁶⁸ A Collectio Tripartita második részében területi alapon, s ezen belül időrendben egy sor zsinati rendelkezést tartalmaz, s ezek között megtalálható a Trulloszi Zsinat anyagának egy mindössze 17 kánonra kiterjedő kivonata is.³⁶⁹ Ivo ezeket a klerikusokra vonatkozó görög egyházfegyelmi szabályokból vette át; szerzetesekre és laikusokra vonatkozó kánonokat a gyűjteményben nem találunk. Csak olyan rendelkezéseket recipiált, amelyek összeegyeztethetők voltak a nyugati egyház gyakorlatával, így a Tripartitában nem szerepel pl. a papok házasságáról szóló 13. trulloszi kánon (bár megtalálható a Panormiában). Gratianus később Ivo műveiből merítette mindazt, amit a trulloszi

³⁶⁶ A kérdésre lásd: OHME. A 13. kánon mellett kifejezett Róma-ellenességet mutat a szombati bűjt tilalmáról szóló 55. kánon; s tartalmilag egy sor további rendelkezés is ellentétben áll a nyugati fölfogással.

³⁶⁷ A Trulloszi Zsinat ökumenikus voltának nyugati elismeréséről lásd: HEFELE III. 345-348.; JOANNOU I, 1. 99-100.; DURĀ.

³⁶⁸ Chartres-i Ivo műveiről lásd: FOURNIER; LANDAU (1987); ERDŐ (1998) 154-158. SZUROMI (2006a). A Decretum és a Panormia kiadása: PL 161. köt.

³⁶⁹ FOURNIER 474-475.

határozatokból felvett Decretumába.³⁷⁰ Az átvett határozatok rövid, tömör megfogalmazásban adják vissza a terjengős eredeti szöveget.³⁷¹ Hogy Ivo számára Anastasius latin fordítása, vagy a görög eredeti volt a forrás, nem tudni. A gyűjteményből – s ennek megfelelően a későbbi nyugati összeállításokból – mindenestre hiányoznak a 3., 5. és 48. trullloszi kánonok, amelyekkel azonban a vizsgált magyar források kapcsolatot mutatnak. Ezenkívül valószínűsíthető, hogy Ivo három említett műve 1093 és 1095 között készült el,³⁷² így az 1092-es Szabolcsi Zsinat semmiképp sem meríthetett belőlük.³⁷³ Az I. Esztergomi Zsinat ugyan néhány évvel későbbi, mint Ivo művei, az említett, nyugati gyűjteményekből hiányzó kánonok azonban itt is szerepelnek, így ezúttal is valószínűsíthető, hogy a vizsgált esztergomi határozatok nem Ivo-tól származnak. Más korabeli nyugati kánonjogi összeállításról pedig nem tudunk, amelyben a trullloszi határozatok fellelhetők lettek volna. Lehetséges lenne, hogy görög forrást használtak az említett magyar zsinatokon?

Ennek kézirati bizonyítéka nem maradt fenn. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a papok számára milyen súlyos teher lehetett a nyugati egyház részéről egyre erőteljesebben megfogalmazott elvárás: a felszentelés után tartózkodjanak feleségüktől, akkor könnyen juthatunk arra a feltételezésre, hogy előbb-utóbb megtalálták azt az

³⁷⁰ A Trullloszi Zsinat határozatainak nyugati kánonjogi gyűjteményekben való áthagyományozódására nézve lásd: LANDAU (1994). A 220-221. oldalon Landau táblázatos formában mutatja be a szóban forgó kánonok útját: 1.) Trull. c. 4 = Trip. c. 1 = C. 27, q. 1, c. 6; 2.) Trull. c. 6 = Trip. c. 2 = Pan. 3.102 = Dist. 32, c. 7; 3.) Trull. c. 7 = Trip. c. 3 = Ivo Decr. 6.123 = Dist. 93, c. 26; 4.) Trull. c. 9 = Trip. c. 4 = Dist. 44, c. 3; 5.) Trull. c. 11 = Trip. c. 5 = Ivo Decr. 13.116 = C. 28, q. 1, c. 13; 6.) Trull. c. 13 = Pan. 3.86 = Dist. 31, c. 13; 7.) Trull. c. 15 = Trip. c. 6 = Dist. 77, c. 4; 8.) Trull. c. 17 = Trip. c. 7 = C. 21, q. 2, c. 1; 9.) Trull. c. 20 = Trip. c. 8; 10.) Trull. c. 21 = Trip. c. 9 = Ivo Decr. 6.124; 11.) Trull. c. 23 = Trip. c. 10 = Ivo Decr. 2.92 = C. 1, q. 1, c. 100; 12.) Trull. c. 26 = Trip. c. 11 = Dist. 28, c. 16; 13.) Trull. c. 27 = Trip. c. 12 = C. 21, q. 4, c. 2; 14.) Trull. c. 28 = Trip. c. 13 = Dist. 2, c. 6 de cons.; 15.) Trull. c. 31 = Trip. c. 14 = Dist. 1, c. 34 de cons.; 16.) Trull. c. 32 = Trip. c. 15 = Dist. 1, c. 47 de cons.; 17.) Trull. c. 35 = Trip. c. 16 = C. 12, q. 2, c. 48; 18.) Trull. c. 36 = Trip. c. 17 = Dist. 22, c. 6.

³⁷¹ Ezúton is kifejezem köszönetemet a müncheni Kuttner Intézetnek azért, mert rendelkezésemre bocsátotta a Tripartita egy 12. századi kéziratának mikrofilm-másolatát (MS Paris BN, lat. 3858B); a rövidítve átvett trullloszi kánonok helye: 86v-88v.

³⁷² A Collectio Tripartita I. (pápai dekretálisok) és II. (zsinati és patrisztikus anyagok) része (együttesen: „A” gyűjtemény) feltehetőleg 1093-1094 táján született; a Tripartita III. része („B” gyűjtemény) pedig – általános vélemény szerint – lényegében kivonat a Decretumból, amely 1094-re valószínűleg már elkészült, így a Tripartita egységes változata („A” + „B” egyben) is az ezt követő időre tehető, akárcsak a Panormia, amely szintén a Decretum kivonatának tekinthető – vö. LANDAU (1987) 422-423. Az újabb kutatásokból lásd azonban Szuromi összehasonlító vizsgálattal elért eredményeit, amelyek rávilágítanak arra, hogy az egyes gyűjtemények különböző kéziratai a létező hasonlóságok mellett is sok tekintetben eltérnek egymástól, így Ivo műveinek elhatárolása is rendkívül képlékeny; még az sem állapítható bizonyossággal, hogy a Tripartita „B” része a Decretumból vagy a Panormiából származik-e – vö. SZUROMI (2006a), különösen 229-230. Egyazon mű sokféle változatát eredményezhették a mindennapi használatban történt hozzátoldások, kiegészítések is, amelyek olykor az egyetemes kánonjog helyi szokásokkal színezett voltát mutatják – vö. SZUROMI (2006c) 58-59.

³⁷³ Lengyelországba pl. 1104-ben jutott el a Tripartita – LANDAU (1987) 423.

egyházi jogforrást, amelynek segítségével fennálló élethelyzetüket jogilag is védhették valamelyest. A gregoriánus reform korában mind Nyugat-Európában, mind Magyarországon igen elterjedt jelenség volt, hogy a papoknak feleségük s gyermekeik voltak. Ennek megfelelően Európa-szerte nagy volt az ellenállás Róma törekvéseivel szemben.³⁷⁴ Okkal gondolhatjuk, hogy a keleti kereszténység peremén élő nős klérus a pápa vagy legátusa ellenében a görög egyház szabályaira is hivatkozhatott, legalábbis ha ismerte azokat. Ennek lehetősége a kárpát-medencei papság részére minden bizonnyal adott volt: az ország déli és keleti vidékén ekkortájt még erős volt a keleti kereszténység, több helyen görög kolostorok működtek. Bár a vizsgált magyar zsinatok nem hivatkoznak kifejezetten arra, hogy valamely keleti egyházi kánont veszik át, de könnyen elképzelhető ez a megoldás. Nem sokkal korábbi időből, 1050 tájáról fennmaradt egy zsinati feljegyzés Dabralis spliti érsek ügyéről,³⁷⁵ aki az érseki palotában együtt élt feleségével és gyermekeivel. A pápa, értesülve az esetről, nyomban elküldte legátusát, s mikor az a zsinaton kérdőre vonta az érseket, Dabralis arra hivatkozott, hogy jogosan tartja magánál feleségét, mivel erre a keleti egyház szokása lehetőséget biztosít.³⁷⁶ A legátus természetesen nem fogadta el az érvelést, s Dabralist véglegesen eltávolította a spliti egyház éléről. Bár az érsek tévesen hozta fel saját védelmére a keleti szabályokat, hiszen a püspöki rangon lévők számára a 12. trullloszi kánon megtiltotta, hogy feleségükkel éljenek, egy pap vagy diakónus azonban okkal hivatkozott volna a megfelelő trullloszi határozatokra. Mindenesetre látható, hogy a nyugati egyház fennhatósága alatt lévő területen – nem messze a keleti kereszténységtől – előfordult, hogy valamely klerikus ortodox egyházi szabályt hozott fel saját védelmére. Ugyanez legalább ennyire elképzelhető egy magyarországi zsinaton is. Jelen lehettek görög papok, esetleg kezükben valamely ortodox kánonjogi gyűjteménnyel (pl. az ún. 14 címből álló nomokánon-gyűjteménnyel), de akár fejből is előadhatták a kérdésre illő trullloszi határozatok lényegét: immár négy évszázada ez volt a görög egyházjog legfontosabb része, változatlan tartalommal.

Összefoglalva: a vizsgált magyar zsinatok engedékenysége a papok első törvényes feleségükkel való együttélése tekintetében élesen szembenállt a korabeli nyugati egyház törekvéseivel. A megfelelő trullloszi 13. kánonnal való hasonlóság azt

³⁷⁴ BOELENIS 144-146.

³⁷⁵ Közli BATTHYÁNY I. köt. 401. Említi BARSTOW 69. 2. jegyz.; elemzi még WALDMÜLLER 51-54.

³⁷⁶ „Dicebat enim praedictam mulierem sibi fore legitimam, quam ex consuetudine Orientalis Ecclesiae secum poterat licite retinere...” – BATTHYÁNY 401.

valószínűsíti, hogy Szabolcsban és Esztergomban tudatosan kölcsönöztek a görög-keleti egyházjogból (a vonatkozó esztergomi szabályok esetleg visszavezethetők a szabolcsi kánonokra). Ennek valószínűségét erősíti a többi párhuzam is (a nőtlenül felszentelt papok későbbi házasságának tilalma, a másodnős, özvegyeket vagy eltaszított asszonyokat elvett papok, továbbá a szolgálónővel együttélő klerikusok, valamint a püspökök nőtlenségének előírása tekintetében), amelyeknél a magyar szabályok ugyan tartalmilag megegyeznek a nyugati egyház felfogásával is, de a Trulloszi Zsinat megfelelő rendelkezéseivel szintén közeli hasonlóságot mutatnak. A keletről való kölcsönzést nem zárja ki a Szent László és III. Kelemen közti jó politikai kapcsolat, mivel az ellenpápa elődjeihez hasonlóan maga sem engedélyezte, hogy a papok házassági kapcsolatot tartsanak fenn, bár kevésbé lépett fel szigorúan a női papság visszaszorítása érdekében. A korabeli nyugati kánonjogi gyűjtemények, amelyek az aktuális, szigorú nyugati álláspontot még nem mindenben közvetítették, szintén nem teszik eleve valószínűtlenné a hasonló trulloszi szabályok átvételét, mivel azonban ez utóbbiak csak az 1090-es évek közepe táján jelentek meg jelentős nyugati kánonjogi gyűjteményekben, mindenekelőtt Chartres-i Ivo Tripartitájában, legalábbis kétséges, hogy a magyar zsinatok pusztán nyugati forrásból merítették volna a szóbanforgó szabályokat. Valószínűbb, hogy görög gyűjteményt is használtak, vagy legalábbis ismerték annak tartalmát. Mindezek fényében a hagyományos, a görög egyházjogból való átvételt valószínűsítő magyarázat továbbra is fenntarthatónak tűnik.

A papok önmegtartóztató életmódjára nézve végül a II. Esztergomi Zsinat (1112) fogadta el a gregoriánus álláspontot. A zsinat 9. kánonja előírta, hogy a püspök ne szenteljen fel klerikust diakónusnak vagy magasabb rendre, hacsak az előbb önmegtartóztatást nem fogad, s ha felesége van, csak az ő beleegyezésével és hasonló fogadalmával szentelhető fel.³⁷⁷ A 10. kánon ezt kiegészítve úgy rendelkezett, hogy egyetlen házas pap vagy diakónus se szolgálja az oltárt, csak ha felesége is hozzájárul és önmegtartóztatást fogad, és ő előbb gondoskodik az asszony külön lakásáról és élete szükségleteiről.³⁷⁸ Itt tehát már nincs szó időleges engedélyről vagy a keleti egyházjog által megengedett mérsékelt kapcsolattartásról: követelmény a teljes önmegtartóztatás.

³⁷⁷ 9. kánon: „Ut nullus episcoporum aliquem promoveat clericorum ad diaconatum vel ultra, nisi prius continenciam voverit, et si uxorem habuerit, ex eius fiat consensu idem promittendis.” ZÁVODSZKY 208.

³⁷⁸ 10. kánon: „Ut nullus coniugatus presbiter aut diaconus altari deserviat, nisi prius uxori concedenti et continenciam voventi locum separatam, et necessaria vite temporalis provideat, et secundum apostolum habens, quasi non habentem se esse intelligat.” ZÁVODSZKY uott.

A felszentelés feltételévé tett önmegtartóztatási fogadalom kapcsán esetleges előképként az 1031-es Bourges-i Szinódus főttebb már idézett 6. kánonját lehet említeni, a testi kapcsolattól való tartózkodásra és az asszonytól való elválásra az 1089-es Melfi Zsinat szintén idézett 2., 3. és 12. kánonjait.³⁷⁹ Figyelemreméltó, hogy a magyar előírások elvárták az asszony beleegyezését is, s igyekeztek gondoskodni későbbi létfenntartásáról. Ugyancsak a II. Esztergomi Zsinat határozott a másodnős, az özvegyet, eltaszított asszonyt elvett, vagy ágyast tartó papokról is;³⁸⁰ ezek a szabályok részben az I. Esztergomi Zsinat 71. kánonjával, részben a 12. melfi zsinati kánonnal rokoníthatók. Megjegyzendő azonban, hogy bár a nyugati egyház álláspontja a tételes jog szintjén érvényre jutott Kálmán második zsinatán, a tényleges gyakorlat még hosszú ideig eltért tőle. Még a 13-14. századból is jónéhány esetről tudunk, amelyekben a pápa levelével vagy küldöttje útján próbálta elérni a papi cölibátus komolyan vételét.³⁸¹

2. BÖJT

A papok házasságára vonatkozó szabolcsi szabályok mellett, mint a keleti egyházjog hatásának példáját szokták említeni a Szabolcsi Zsinat 31. kánonját is, amely a nagyböjtről rendelkezvén kimondja, hogy „azok a latinok, akik a magyarok törvényes szokásával egyetérteni nem akarnak, akik, miután a magyarok a húst elhagyták, ők azt még hétfőn és kedden is megeszik: ha a mi jobb szokásunkkal nem akarnak egyetérteni, ahová akarnak, menjenek. A pénzt azonban, amit szereztek, hagyják itt, hacsak talán észre nem térnek, és a húst velünk együtt nem hagyják el.”³⁸² A szövegből kitűnik, hogy a magyarok „törvényes szokása” szerint a nagyböjti hústilalom már a hét

³⁷⁹ ZÁVODSZKY 122-123. SZUROMI (2002a) 123-124. SZUROMI (2006b) 197. A Melfi Zsinat 3. kánonját egyébként szó szerint idézi az 1099-es Római Zsinat 14. kánonja – MANSI 20. köt. 963.

³⁸⁰ 8. kánon: „Ut clerici bigami et viduarum et repudiatarum mariti, temporalibus ecclesie beneficiis et cunctis dignitatibus ecclesiasticis priventur.” 12. kánon: Si presbiter altari deserviens concubinam habuerit, illa auferatur, ipse vero iuxta preceptum episcopi fructu peracto penitencie ad ministrandum altari restituatur ecclesie.” ZÁVODSZKY 207-208.

³⁸¹ ROSZNER 229-234.

³⁸² „Latini, qui Hungarorum consuetudini legitime consentire noluerint, scilicet, qui postquam Hungari carnes dimiserunt, ipsi iterum in secunda et tertia feria comederint, si se nostre consuetudini meliori non consenserint, quocumque volunt, eo vadant. Pecuniam vero, quam hic acquisierunt, hic relinquunt, nisi forte resipuerint et carnes nobiscum dimiserint.” ZÁVODSZKY 163. [Ford.: SZILÁGYI LORÁND, in: LEDERER (1964) 42-43.]

elején, hétfőn elkezdődött, szemben az általános nyugati gyakorlattal, amelyben a böjt első napja a hamvazószerda.

Az egyház a korai időkben csak egy vagy két napig, esetleg valamivel tovább, helyenként negyven óráig böjtölt húsvét előtt.³⁸³ Később, a 3. század közepe táján vált gyakorlattá, hogy az egész nagyhét böjti időszaknak számított; hétfőtől csütörtökig csak a nap kilencedik órája táján (azaz délután három órakor) volt szabad kenyeret és sőt enni, ill. vizet inni, pénteken és szombaton azonban teljesen tartózkodni kellett az ételektől. A negyvennapos böjt először a Nikaiai Egyetemes Zsinat (325) 5. kánonjában tűnik fel, amely előírta, hogy ún. püspöki zsinatokat évente kétszer kell tartani, ebből az egyiket „ $\pi\rho\tau-\varsigma$ $\tau\theta\sigma\sigma\alpha\rho\alpha\kappa\omicron\sigma\tau-\varsigma$ ” („*ante quadragesimam paschae*”), tehát a negyvennapos húsvéti böjt előtt. A negyven napot azonban másként számították keleten és nyugaton. A római egyházban a *Quadragesima*ba beletartozott a nagyhét is, így összesen 6 hétig tartott a nagyböjti időszak, melynek során csak a vasárnapokon nem böjtöltek, a hét többi napján viszont igen, így $6 \times 6 = 36$ nap volt valóban böjti nap. Ez volt a gyakorlat Illíriában, Görögországban, továbbá Egyiptomban és Palesztinában is. A többi keleti területen azonban, Konstantinápolytól Főníciaig, beleértve Kis-Ázsiát is, a nagyhetet nem számították bele a nagyböjtbe, hanem a *Quadragesima* után helyezték, így az egész böjti idő 7 hétig tartott. Ezeken a vidékeken további eltérést jelentett, hogy szombaton nem böjtöltek – ezt tiltotta már a 66. apostoli kánon is –, mivel az a teremtés befejezésének napja, kivéve nagyszombatot, Krisztus sírban fekvésének napját. Lassanként egész Keleten ez a szokás vált általánossá,³⁸⁴ ennek megfelelően $7 \times 5 + 1 = 36$ nap volt ténylegesen böjti nap. Később ez a hét hetes böjtölés terjedt el az összes keleti területen. A nagyböjt mind a nyugati, mind a keleti egyházban hétfőn kezdődött, mégpedig nyugaton a húsvétot megelőző 6. vasárnapot, keleten pedig a 7. vasárnapot követő hétfőn. Később, a 7. században mind nyugaton, mind keleten meghosszabbították a nagyböjti időszakot, aminek indoka az volt, hogy az Úr pusztai böjtiének negyven napja (Mt 4,2; Mk 1,13; Lk 4,2) teljesen meglegyen. A római egyház ezért a 6 hét ill. 36 nap elé további négy böjti napot rendelt, a

³⁸³ A következő rövid történeti áttekintésben mindenekelőtt FUNK művét vettem alapul. A keleti egyház böjti fegyelmeire lásd továbbá a következőket: BECK (1977) 253-257.; SCHMEMANN–CLÉMENT 1. jegyz. 236-242.; SZEMERSZKY.

³⁸⁴ A Trullloszi Zsinat idején, tehát a 7. sz. végén a szombatok kivétele a böjtből már régről áthagyományozott szokásnak számított; a zsinat 55. kánonja – kifejezetten a római gyakorlat ellenében – lefokozást ill. kiközösítést rendelt a szombaton böjtölőkre.

Quadragesima így a húsvétot megelőző 7. hét szerdáján, hamvazószerdán kezdődött (s ezt is megelőzte három előkészületi vasárnap, amelyek azonban csak liturgiájukban különböztek az egyéb évközi vasárnapoktól). A keleti egyház ezzel szemben – előbőjtként – egy teljes hetet csatolt a hét hetes ill. 36 napos időszak elé, s mivel itt szombaton nem böjtöltek, összesen nyolc hétre volt szükség ahhoz, hogy a 40 (nagy szombattal együtt 41) napot elérjék. (Ezen kívül itt is bevezettek még további két előkészületi vasárnapot.) A nagyböjt azonban keleten továbbra is hétfőn, méghozzá a húsvétot megelőző hetedik hét hétfőjén kezdődött. Az ezt megelőző, előkészületi héten azonban már részleges böjtöt tartottak: csak a hús fogyasztása volt tilos, a tejből készült ételeké nem, s ezért e hét a ἡβδομὰς τῆς τυροφαγίας, (a magyarban: „túrós” vagy „vajás hét”) nevet viselte, az előtte lévő vasárnapot pedig húshagyó vasárnapnak (κυριακὴ τῆς ἀπόκρεω) nevezték. A vajás hét után kezdődött a szigorú böjt, a tulajdonképpeni nagyböjt (μεγάλη τεσσαρακοστή), melynek során már csak száraz és nyers ételek fogyasztása volt megengedett.

A Szabolcsi Zsinat tehát a hétfői böjtkezdettel láthatóan keleti hagyományt őrzött meg. A szöveg nem utal egyértelműen arra, hogy a húsvét előtti hetedik vagy nyolcadik hét hétfőjéről van-e szó. Ha azonban a szankcióval sújtott latini – a nyugati előírásoknak megfelelően – a magyarokhoz képest két nappal később, hamvazószerdán kezdték el a hústól való önmegtartóztatást, akkor könnyen lehet, hogy ez a húsvét előtti hetedik hét volt, tehát a magyar szabályozás részben a keleti, részben a nyugati szokást követte: a keresztény keletről származik a hétfői böjtkezdet, de a hústilalom nem a húsvét előtti nyolcadik héten állt be, mint keleten, hanem csak a hetedik hét hétfőjétől (amely hét szerdáján, hamvazószerdán a nyugati egyház is elkezdett böjtölni).³⁸⁵

Érdekes kérdés, hogy vajon kiket ért a zsinat „*latini*” alatt. KARÁCSON „olasz” kereskedőket és iparosokat, esetleg latin rítus szerinti őslakosokat feltételez a kifejezés mögött;³⁸⁶ több forrásfordításunk egyszerűen „olaszok”-nak vagy vallonoknak tartja őket.³⁸⁷ Tudjuk azt is, hogy I. András idején Magyarországra hívták az 1047-ben felgyújtott verduni társaskáptalan 24 kanonokját, akiket későbbi forrásaink szintén „*latini*” néven emlegetnek.³⁸⁸ Önmagában a kifejezés tehát jelenthet világiakat és

³⁸⁵ Hasonlón SZENTIRMAI (1961a) 82.

³⁸⁶ KARÁCSON 74.

³⁸⁷ A CJH-ban (59.) NAGY GYULA „olaszok”-nak; LEDERER (1964) 42. a 17. jegyzetben olaszokról és vallonokról beszél; ezt követi KRISTÓ (1999) 119.

³⁸⁸ GYÖRFFY (1994) 6.

klerikusokat is; azonban az a kitétel, mely szerint „a pénzt, amit szereztek, hagyják itt”, inkább világiakra: kereskedőkre vagy más üzleti tevékenységet folytatókra enged következtetni, ilyenek pedig már a 11. században is érkeztek az országba.³⁸⁹ A zsinati határozat szövegéből kitűnik az is, hogy a törvénybe foglalt böjti rend „a magyarok törvényes szokásán” alapszik, amely „jobb”, mint a latinoké, tehát feltehetően régen meggyökeresedett gyakorlatról van szó, amelyet a magyarság akár a honfoglalást megelőző korszakból is magával hozhatott.³⁹⁰

3. EGYÉB EGYHÁZFEGYELMI SZABÁLYOK

Szükséges még kitérni néhány további egyházjogi kérdésre, melyeknek hazai szabályozása közelebbi vagy távolabbi párhuzamot, hasonlóságot mutat a keleti forrásokkal. A tárgyalt magyar rendelkezések vegyesen származnak a Szent Istvántól Könyves Kálmánig terjedő időszak királyi törvényeiből és zsinati határozataiból. Többségüknél a keleti szabályozással való hasonlóság nem jelent kizárólagosságot: legtöbb esetben mind a keleti egyházjogi anyagban, mind a nyugati kánonjogban fellelhetők hasonló szabályok. Az összevetésnél görög részről az Apostoli Kánonokat, valamint az egyetemes és a keleti helyi zsinatok anyagát, tehát a korabeli keleti egyházjog törzsanyagát vettem alapul. E zsinatok határozatai pedig – néhány kivételtől eltekintve – fel-felbukkannak nyugati kánonjogi gyűjteményekben is, ennek megfelelően az esetleges kölcsönzés – elvileg – innen is, onnan is történhetett.³⁹¹

Az egyik ilyen párhuzam a középkorban általános *privilegium fori* elvéhez kötődik, amelynek értelmében klerikusok csak egyházi bíró előtt voltak kötelesek perbe szállni. E kiváltságot kötelezettséggént is megfogalmazták a klerikusok számára, különböző szankciók terhe mellett előírván, hogy egyházi ügyekben ne vegyék igénybe világi bíróság segítségét. Ez jelentkezik az I. Esztergomi Zsinat 25. kánonjában is, amely ügyének elvesztésével ill. vezekléssel sújtja azt a papot és apátot, aki egyházi ügyben a püspöki bíraskodás mellőzésével a királyi udvarhoz vagy világi bírósághoz

³⁸⁹ KRISTÓ (1999) uott.

³⁹⁰ Ezt tartja MORAVCSIK (1953) 63-64. és PIRIGYI 47.

³⁹¹ A 85 ún. apostoli kánonból az első 50 vált a nyugati egyházjog részévé. Az egyházjogi szempontból jelentős egyetemes zsinatok anyaga – a trulluzzi zsinati kánonok kivételével – mind a nyugati, mind a keleti egyházban jogforrásnak számított, s a korai keleti helyi zsinatok kánonjai is fel-felbukkannak a nyugati latin gyűjteményekben – vö. ERDŐ (1983) 42-44., 53-64.

fordul. Hasonló szabályt a nyugati egyházjogban is találunk,³⁹² de egész sor hasonló kánon hozható fel a keleti zsinatok anyagából is,³⁹³ példaként álljon itt közülük a Karthágói Zsinat egy rendelkezése:

I. Esztergomi Zsinat 25. kánon:

*Si quis vero clericorum aut abbatum in causis ecclesiasticis relicto episcopali iudicio regalem curiam aut seculare iudicium adierit, causam perdat aut penitencia emendet.*³⁹⁴

Karthágói Zsinat 15. kánon:

Ὅμοιος ἦρεσεν, ἵνα ὅστις δὴποτε τῶν ἐπισκόπων ἢ πρεσβυτέρων ἢ διακόνων ἢ κληρικῶν, πράγματος αὐτῷ ἐγκληματικοῦ ἢ πολιτικοῦ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ κινουμένου, εἰς παραιτούμενος τὸ ἐκκλησιαστικὸν δικαστήριον δημοσίως θελήσῃ καθαρθῆναι δικαστηρίοις, κἂν ὑπὲρ αὐτοῦ ἡ ψήφος ἐκφωνηθῇ, ὅμως τὸν ἴδιον τόπον ἀπολέσῃ· καὶ τοῦτο μὲν ἐπὶ ἐγκληματικοῦ· ἐπὶ δὲ τοῦ πολιτικοῦ ἀπολέσῃ τὸ εἰς ὃ ἐνίκησεν, εἰς τὸν ἴδιον τόπον θελήσῃ κατέχειν.³⁹⁵

E körben érdemel említést az is, hogy az egyházi személyek tanúira és vádlóira vonatkozó előírások (hogy ti. feddhetetlen erkölcsű, nős, családost, teljesen Krisztus tanítását valló emberek legyenek), amelyeket Szent István dekrétumában (I. 3.) találunk, szintén felmutatnak bizonyos hasonlóságot a keleti egyház rendelkezéseivel.³⁹⁶ Itt azonban biztos, hogy nem keleti, hanem nyugati átvételről van szó, mivel a magyar dekrétum szövege e helyütt szó szerint egyezik Pseudo-Isidorus gyűjteményének megfelelő helyével.³⁹⁷

Érdekes párhuzamot kínál egy további intézmény: a püspöki zsinat Kálmán I. törvényében való megjelenése. Már a Nikaiai Egyetemes Koncílium 5. kánonja elrendelte, hogy minden eparkhiában évente kétszer tartsanak zsinatot annak érdekében, hogy ott a püspökök közössége megvizsgálja a korábban hozott kiközösítő döntéseket, s esetleg enyhítsen azokon. E zsinatok közül az egyiket nagyböjt előtt, a

³⁹² ZÁVODSZKY 104. a Conc. Vernense (755) 8. kánonját említi, amely azonban maga is vélhetően a Karthágói Zsinatra megy vissza, hisz szinte szó szerint annak 15. kánonját idézi latinul: „Qui relicto ecclesiastico iudicio publicis iudiciis purgari voluerit, etiam si pro ipso fuerit prolata sententia, locum suum amittat...”

³⁹³ A legkorábbiak közül említhetők az Antiokhiai Zsinat 11. és 12., az 5. századból pedig a Karthágói Zsinat 15. és 104. kánonjai, valamint a Khalkédóni Egyetemes Zsinat 9. kánonja – JOANNOU I, 2. 113-114., 228., 369. és I, 1. 76-77.

³⁹⁴ ZÁVODSZKY 200.

³⁹⁵ JOANNOU I, 2. 228. „Hasonlóképpen az a döntés született, hogy ha valaki a püspökök, presbiterek, diakónusok vagy klerikusok közül, aki ellen büntető vagy polgári ügyben eljárást indítottak az egyház előtt, elhagyván az egyházi bíróságot, magát világi bíróságok előtt akarja a vádaktól tisztára mosni, még ha javára szolt is az ítélet, veszítse el (a klérusban betöltött) helyét, ha büntetőügyről van szó. Ha pedig polgári ügyről, veszítse el azt, amit kiperelt, ha meg akarja tartani helyét a klérusban.”

³⁹⁶ Az I. Konstantinápolyi Egyetemes Zsinat 6. és a Khalkédóni Egyetemes Zsinat 21. kánonjai, továbbá a Karthágói Zsinat 8. és 129. kánonjai is hasonló értelemben rendelkeznek – JOANNOU I. 1. 49-52. és 86.; I, 2. 221-222. és 403-404., amelyek bizonyos követelményeket és tilalmakat, valamint előzetes vizsgálatot írnak elő az egyházi személyek vádlóira.

³⁹⁷ Vö. SAWICZKI 403. Az „átvétel” valószínűleg későbbi másoló műve – BÓNIS (1938) 485.

másikat az őszi időszakban kellett megtartani.³⁹⁸ Későbbi keleti kánonok ezt az eparkhiai zsinatot mindenfajta vitás egyházi kérdés megtárgyalására felhatalmazták, s idejét is pontosabban rögzítették: az elsőre pünkösöd negyedik hetében, a másodikra pedig október idusán kellett sort keríteni.³⁹⁹ Kálmán I. törvényének elején ehhez hasonló fórumról szóló rendelkezést találunk: a 2. fejezet bíraskodási ügyekre írja elő püspöki zsinat tartását, minden püspökség területén évente két alkalommal, Fülöp és Jakab apostolok napján, valamint Szent Mihály nyolcadán. Az első május 1-re, a második október 6-ra esik. A rendelkezés indoka, hogy a nép az utazás, másrészt az élelmezés nehézségei miatt nem tud minden ügy végett a királyi udvarba menni. A zsinaton az ispánok és más tisztségviselők püspökükkel együtt összegyűlnek, s döntenek a nép vitás ügyeiről; ha valaki nem megy el, pervesztes lesz. A törvény 7. fejezete e zsinat hatáskörébe utalja az ispánok egymás közti, 8. fejezete pedig az apátok egymás közti ügyeinek megtárgyalását és eldöntését is.⁴⁰⁰ Más magyar forrásból e bíraskodási céllal, ispánok részvételével tartott zsinatokról nincs tudomásunk.⁴⁰¹

A keleti kánonokban szabályozott eparkhiai zsinat és a magyar intézmény között nyilvánvaló különbség, hogy míg az előbbi csak egyházi kérdésekről, egyházi személyek jelenlétében döntött, addig az utóbbi hatáskörrel bírt világiak egymás közti ügyeire is, s a döntéshoztalba a püspök mellett világi tisztviselőket is bekapcsolt. Az évente kétszeri időpont azonban (mindkét esetben tavasszal és október elején), s a sajátosan vitafeloldásra rendeltség némi tartalmi rokonságot mutat: mintha egy eredetileg egyházi ügyekre szakosított döntési fórumot fejlesztett volna tovább Kálmán – a királyi kúriát kisegítendő, s a népet az utazástól megkímélendő – civil ügyekre is hatáskörrel bíró döntéshozó testületé.

³⁹⁸ JOANNOU I, 1. 27-28.; BERKI 57.

³⁹⁹ Az antiokhiai helyi zsinat 20., a Khalkédóni Egyetemes Zsinat 19., a Trulluszi Zsinat 8., a II. Nikaiai Egyetemes Zsinat 6. kánonjai; az időpontot először a 20. antiokhiai kánon, majd a 37. apostoli kánon határozta meg ilyen formán – JOANNOU I, 2. 120-121., I, 1. 84-85., 135-136., 258-260. Figyelemre méltó, hogy a 37. apostoli kánon az októberi időpont tekintetében külön is meghatározza, hogy ez a keleti egyházban hüperberetaiosz hó 9-e, Egyiptomban phaophi hónap 12-e, a római egyházban pedig október 9-e – JOANNOU I, 2. 26.

⁴⁰⁰ Kálmán I. 2. „Quia populus noster magnis sepe tam vie, quam inopie laboribus pregravatus pro qualibet necessitate curiam regalem adire non potest, bis in anno, id est in festivitate apostolorum Philippi et Jacobi, et in octavis sancti Michaelis synodum in unoquoque episcopatu celebrari constituimus, in qua tam comes et comites, quam reliquorum magistratum potestates ad suum episcopum conveniant, ad quam quicumque eciam sine sigillo vocatus non venerit, reus iudici(i) erit.” 7. „Si duo comites pro causa aliqua dissideant, in supradicta synodo ventillentur.” 8. „Si duo abbates contenderint, in eadem synodo iudicentur.” ZÁVODSZKY 184. A 24. fejezet egyéb általános követelményeket fogalmaz meg a zsinat feladataira vonatkozóan.

⁴⁰¹ LEDERER (1964) 47. 4. jegyzet.

Árpád-kori törvényeink és zsinataink több ízben hoztak rendelkezéseket az egyházi vagyon kezeléséről, használatáról is. Ennek egyik első példája Szent István I. törvényének elején található (I. 2.), melyben a püspökök felhatalmazást kaptak az egyházi javak gondozására, igazgatására és kormányzására, valamint a felettük való rendelkezésre; világiaknak pedig előíratott, hogy engedelmeskedjenek püspököknek az egyházak igazgatása, valamint az özvegyek és árvák védelmezése tekintetében. A hivatkozott fejezet esetében a (valószínűleg a törvény keletkezésénél későbbi) szerkesztő szó szerint másolta a 847-es Mainzi Zsinat 7. kánonját,⁴⁰² tehát világosan nyugati kölcsönzésről beszélhetünk, mégis érdemesnek tűnik a szöveg mellé helyezni néhány hasonló keleti kánon:

Szt. István I. törv. 2. fejezet:

*Volumus, ut episcopi habeant potestatem res ecclesiasticas providere, regere et gubernare atque dispensare secundum canonicam auctoritatem. Volumus ut et laici in eorum ministerio obediant episcopis ad regendas ecclesias, viduas et orphanos defensandos...*⁴⁰³

Antiokhiai Zsinat 25. kánon:

Ἐπίσκοπον ἔχειν τῶν τῆς ἐκκλησίας πραγμάτων τὴν ἐξουσίαν, ὥστε διοικεῖν εἰς πάντας τοὺς δεομένους μετὰ πάσης εὐλαβείας καὶ φόβου θεοῦ...⁴⁰⁴

Szárdikai Zsinat 7. kánon:

...πολλοὶ γὰρ τῶν ἐπισκόπων οὐ διαλείπουσιν εἰς τὸ στρατόπεδον παραγινόμενοι... καὶ μὴ ὥς ὀφείλει γίνεσθαι καὶ ὥς προσήκον ἐστὶ, τοῖς πένησι καὶ τοῖς λαϊκοῖς ἢ ταῖς χήραις συνέρχεσθαι καὶ ἐπικουρεῖν...⁴⁰⁵

Khalkédóni Egyetemes Zsinat 3. kánon:

...Ὡρισεν τοίνυν ἡ ἁγία καὶ μεγάλη σύνοδος μηδένα τοῦ λοιποῦ, μὴ ἐπίσκοπον μὴ κληρικὸν μὴ μονάζοντα, ἢ μισθοῦσθαι κτήματα ἢ πραγμάτων κοσμικῶν παρεισάγειν ἑαυτὸν διοικητὴν, πλὴν εἰ μήπου ἐκ νόμων καλοῖτο εἰς ἀφελικῶν ἀπαραίτητον ἐπιτροπὴν, ἢ ὁ τῆς πόλεως ἐπίσκοπος ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτρέψοι φροντίζειν πραγμάτων, ἢ ὀρφανῶν καὶ χηρῶν ἀπρονοήτων καὶ τῶν προσώπων τῶν μάλιστα τῆς ἐκκλησιαστικῆς δεομένων βοηθείας, διὰ τὸν φόβον τοῦ κυρίου...⁴⁰⁶

Látható, hogy a püspök egyházi vagyon felett való rendelkezési jogához ill. általános feladatköréhez a keleti zsinati fordulatok is gyakran kapcsolják az egyház karitatív tevékenységének követelményét, az özvegyekről, árvákról, s egyéb rászorulókról való

⁴⁰² Lásd: SAWICZKI 401-402.

⁴⁰³ ZÁVODSZKY 143.

⁴⁰⁴ JOANNOU I, 2. 125. Ford.: „A püspöknek legyen hatalma rendelkezni az egyház javai fölött, hogy a rászorulóknak segítségére fordítsa őket teljes körületekintéssel és istenfélelemmel...” – ERDŐ (1983) 303.

⁴⁰⁵ JOANNOU I, 2. 168. Ford.: „Sok püspök ugyanis szüntelenül az udvarba jár... ahelyett, hogy a szegények, a nép és az özvegyek segítségére sietnének, amint kötelesek és illik...” – ERDŐ (1983) 307-308.

⁴⁰⁶ JOANNOU I, 1. 71-72. Ford.: „A szent és nagy zsinat elhatározta, hogy ezentúl senki, sem püspök, sem klerikus, sem szerzetes, nem bérelhet birtokokat, sem világi hatóságok dolgait magára nem vállalhatja; hacsak a törvény által nem hívatnék el kiskorúak gyámságára; vagy ha a város püspöke meg nem engedi, hogy egyházi dolgokról gondoskodjék, vagy árvákról, vagy ellátatlan özvegyekről, vagy olyan személyekről, akik leginkább rászorulnak az egyházi segítségre, – istenfélelemből.” – BERKI 81.

gondoskodást, s előírják a világi hívságoktól való tartózkodást. Természetesen a püspök nem használhatta magáncéljaira az egyház javait, s rokonaira sem ruházhatta át azokat.⁴⁰⁷ Ugyanezt az elvárást a keleti kánonok többször megfogalmazzák más klerikusokkal szemben is – akárcsak a 11. század végi hazai zsinatok. Példaként álljon itt néhány hasonló értelmű rendelkezés:

Szabocsi Zsinat 6. kánon:

Si quis presbiterorum res ecclesie ad propria loca duxerit et ibi vendiderit, vel per incuriam suam perdiderit, tripliciter ecclesie restituat.

73. apostoli kánon:

Σκευὸς ἀργυροῦν ἢ ὀθόνιον ἁγιασθὲν μηδεὶς εἰς οἰκείαν χρῆσιν σφετεριζέσθω· Εἰ δέ τις φωραθείη, ἐπιτιμάσθω ἀφορισμῷ.

I. Esztergomi Zsinat 14. kánon:

*Si quis eorum, qui ecclesiis presunt, res earum dissipaverit, duplo restituat. Si non habet, deponatur, donec emendet.*⁴⁰⁸

Karthágói Zsinat 33. kánon:

Ὅμοίως ἤρεσεν, ὥστε τοὺς πρεσβυτέρους παρὰ γνώμην τῶν ἰδίων αὐτῶν ἐπισκόπων πρᾶγμα μὴ πιπράσκειν τῆς ἐκκλησίας, ἐν ᾗ καθιέρονται...⁴⁰⁹

A szankció a keleti szabályoknál kiközösítés, míg a magyar zsinatok csak vagyoni büntetést írnak elő. Hasonló normákat a nyugati kánonjogban is találhatunk; ZÁVODSZKY a Szabolcsi határozat valószínű előképeként a 847-es Mainzi Zsinat 8. kánonját idézi, amely azonban szó szerint megegyezik a 33. karthágói kánon latin szövegével.⁴¹⁰ Látható tehát, hogy a keleti és a nyugati szabályozás olykor közös töről fakadt; a magyar zsinat elvileg egyikből is, másikból is meríthetett.

További hasonlóságot mutat az egyházi személyek saját helyükről való eltávozására, s az idegen klerikusok befogadására vonatkozó hazai és külföldi normaanyag. A kérdésről rendelkező zsinatok arra törekedtek, hogy megakadályozzák a kóbor papság létrejöttét, ezért úgy rendelkeztek, hogy papokat és szerzeteseket csak meghatározott helyre szenteljenek fel, másrészt – későbbi elvándorlásuknak gátat állítandó – többnyire püspöki engedélyt írtak elő költözésükhöz, valamint ajánlólevelet befogadásukhoz. A meghatározott helyre történő felszentelés követelményére példa a következő:

⁴⁰⁷ Antiokhiai Zsinat 25. kánon, 38. apostoli kánon – JOANNOU I, 2. 125-126. és 26-27.

⁴⁰⁸ ZÁVODSZKY 159. és 199.

⁴⁰⁹ JOANNOU I, 2. 45. és 248. „Megszentelt arany vagy ezüst kegyszert, vagy kendőt senki se bitorolja otthoni használatra, mert az törvényellenes. Ha pedig valakit rajta érnek, kiközösítéssel feddessék meg.” BERKI 44. A 33. karthágói kánon: „Hasonlóképpen, a papok ne adjanak el saját püspökük véleménye nélkül azon egyházhoz tartozó dolgot, ahová rendelték őket...” A 73. apostoli kánont megújította és más szent tárgyakra is kiterjesztette az „első-második” Konstantinápolyi Zsinat 10. kánonja 861-ben – JOANNOU I, 2. 466-467.

⁴¹⁰ ZÁVODSZKY 62.: „...Presbyteri vero non vendant rem ecclesiae ubi sunt constituti, nescientibus episcopis suis, non habentes necessitatem.” Conc. Mogunt. (847) c. 8.

I. Esztergomi Zsinat 18. kánon:
*Nullus presbiter sine titulo ordinetur.
Nullus haberetur in clero, qui non est
adtitulatus alicui ecclesie.*⁴¹¹

Khalkédóni Egyetemes Zsinat 6. kánon:
Μηδένα ἀπολελυμένως χειροτονεῖσθαι, μήτε πρεσβύτερον
μήτε διάκονον, μήτε ὅλως τινὰ τῶν ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ
τάγματι, εἰ μὴ ἰδικῶς ἐν ἐκκλησίᾳ πόλεως ἢ κώμης ἢ
μαρτυρίῳ ἢ μοναστηρίῳ ὁ χειροτονούμενος
ἐπικηρύττοιτο...⁴¹²

A klerikusok elköltözéséhez előírt püspöki engedélyről szólnak a következő kánonok:

I. Esztergomi Zsinat 23. kánon:
*Quicumque ad titulum ordinatus est
vel cum professione susceptus...
neque ipse recedere audeat, nisi forte
ad maiorem promoveatur gradum,
quod etiam episcopus suus benigne
debet consentire.*⁴¹³

Laodikeiai Zsinat 42. kánon:
Ὅτι οὐ δεῖ ἱερατικὸν ἢ κληρικὸν ἄνευ κελεύσεως
ἐπισκόπου ἀποδημεῖν.⁴¹⁴

15. apostoli kánon:
Εἴ τις πρεσβύτερος ἢ διάκονος ἢ ὅλως τοῦ καταλόγου τῶν
κληρικῶν, ἀπολείψας τὴν ἑαυτοῦ παροικίαν, εἰς ἐτέραν
ἀπέλθοι, καὶ παντελῶς διαστὰς διατρίβῃ ἐν ἄλλῃ
παροικίᾳ παρὰ γνώμην τοῦ ἰδίου ἐπισκόπου, τοῦτον
κελεύμεν μὴκέτι λειτουργεῖν...⁴¹⁵

A hazai és külföldi kánonok a szerzetesekre is helybenmaradási kötelezettséget írtak elő:

Szabolcsi Zsinat 21. kánon:
*Abbates secundum decreta patrum in
procuracione episcoporum suorum, in
cuius territorio sunt, humiliter
permaneant... Deinceps autem aliquis
episcopus aut abbas sine titulo certi
loci monachum aut monacham non
audeat ordinare.*⁴¹⁶

Khalkédóni Egyetemes Zsinat 4. kánon:
...ἔδοξε μηδένα μηδαμοῦ οἰκοδομεῖν μηδὲ συνιστᾶν
μοναστήριον ἢ εὐκτήριον οἶκον παρὰ γνώμην τοῦ τῆς
πόλεως ἐπισκόπου. Τοὺς δὲ καθ' ἐκάστην πόλιν καὶ χώραν
μονάζοντας ὑποτετάχθαι τῷ ἐπισκόπῳ, καὶ τὴν ἡσυχίαν
ἀσπάζεσθαι, καὶ προσέχειν μόνῃ τῇ νηστείᾳ καὶ τῇ
προσευχῇ, ἐν οἷς τόποις ἀπετάξαντο προσκαρτεροῦντες,
μήτε δὲ ἐκκλησιαστικοῖς μήτε βιωτικοῖς παρενοχλεῖν
πράγμασιν ἢ ἐπικοινωνεῖν, καταλιμπάνοντες τὰ ἴδια
μοναστήρια, εἰ μὴ ποτε ἄρα ἐπιτραποῖεν διὰ χρείαν
ἀναγκαίαν ὑπὸ τοῦ τῆς πόλεως ἐπισκόπου...⁴¹⁸

I. Esztergomi Zsinat 38. kánon:
*Ut abbates raro de monasteriis
egrediantur, neque ad regem, neque
ad remotas possessiones sine
consciencia episcopi pergant, ubi
tamen diucius immorari non debent.*⁴¹⁷

II. Nikaiai Egyetemes Zsinat 21. kánon:
Μὴ δεῖν μοναχόν, ἢ μονάστριαν, καταλιμπάνειν τὴν
οἰκίαν μονὴν καὶ ἐν ἐτέρᾳ ἀπέρχεσθαι...⁴¹⁹

⁴¹¹ ZÁVODSZKY 200. Nyugati párhuzamokat említ SZUROMI (2002a) 98-101.

⁴¹² JOANNOU I, 1. 74-75. Ford.: „Senkit sem szabad elbocsátóan fölszentelni, sem presbitert, sem diakónust, sem bárki mást az egyházi rendből, hanem csakis (úgy, hogy) a fölszentelendő határozottan kijelöltessék egy város, vagy helység egyházára, vagy vértanúsírra, vagy kolostorra...” BERKI 83.

⁴¹³ ZÁVODSZKY 200.

⁴¹⁴ JOANNOU I, 2. 148. Ford.: „Szent szolgálatra rendelt személy vagy más klerikus ne induljon útnak püské engedélye nélkül.” ERDŐ 326.

⁴¹⁵ JOANNOU I, 2. 15. Ford.: „Ha valamely presbiter, vagy diakónus, vagy bárki a klerikusok jegyzékéből, elhagyván saját egyházmegyéjét, másikkba megy át, és teljesen elköltözve, más egyházmegyében tartózkodik püspökének engedélye nélkül, erről azt parancsoljuk, hogy többé ne végezhesen papi szolgálatot...” BERKI 22.

⁴¹⁶ ZÁVODSZKY 161.

⁴¹⁷ ZÁVODSZKY 202. Újra utalhatunk az I. Esztergomi Zsinat előbb idézett 23. határozatára is, amely a fogadalommal (szerzetesnek) felvettek eltávozására is püspökének jóváhagyását írja elő.

⁴¹⁸ JOANNOU I, 1. 73. Ford.: „...úgy döntött (a zsinat), hogy senki sehol nem építhet kolostort, vagy imaházat a város püspökének beleegyezése nélkül; minden város és helység szerzetesei vessék alá magukat a püspöknek és szeressék a csendet, és csak a bűjtel és imádsággal törődjenek, és (mindig) azokon a helyeken maradjanak,

Az idézett szabolcsi zsinati kánon „*secundum decreta patrum*” fordulata a keleti zsinati határozatokban is gyakran előfordul, ha valamely korábbi zsinat kánonjait erősíti meg egy későbbi egyházi gyűlés. Jelen esetben sem kizárt, hogy éppen valamely egyetemes zsinaton összegyűlt atyákra, s az általuk hozott kánonokra kívánt utalni a szabolcsi határozatok szerkesztője.

Végül se szeri, se száma azon keleti kánonoknak, amelyek az idegen egyházi személyek befogadását püspöki ajánlólevélhez kötik. Ugyanez a gyakorlat egy sor hazai zsinati rendelkezésben is tükröződik, azzal, hogy ezt nemcsak az egyik egyházmegyéből a másikba költözőkre, hanem a külföldről jövőkre is előírták:

Szabolcsi Zsinat 17. kánon:

Si quis hospes clericus in hanc patriam sine commendaticiis litteris episcopi sui venerit, ne forte monachus aut homicida fuerit vel alicuius ordinis se confessus fuerit, iudicio vel testimonio discuciatur.

Kálmán I. törvénye, 3. fejezet:

Alienigena presbiter vel dyaconus cum commendaticiis litteris recipiatur...

Esztergomi Zsinat 19. kánon:

*Nullus clericus de alio episcopatu vel provincia sine commendaticiis litteris suscipiatur.*⁴²⁰

Antiokhiai Zsinat 7. kánon:

Μηδένα ἄνευ εἰρηνικῶν δέχεσθαι τῶν ξένων.⁴²¹

33. apostoli kánon:

Μηδένα τῶν ξένων ἐπισκόπων ἢ πρεσβυτέρων ἢ διακόνων ἄνευ συστατικῶν προσδέχεσθαι, καὶ ἐπιφερομένων δὲ αὐτῶν ἀνακρινέσθωσαν· καὶ ἂν μὲν ὥσι κήρυκες τῆς εὐσεβείας, προσδέχεσθωσαν· εἰ δὲ μήγε, τὰ πρὸς τὰς χρείας αὐτοῖς ἐπιχρηγήσαντες, εἰς κοινωνίαν αὐτοὺς μὴ προσδέχεσθε· πολλὰ γὰρ κατὰ συναρπαγὴν γίνεται.⁴²²

Khalkédóni Egyetemes Zsinat 13. kánon:

Ξένους κληρικοὺς καὶ ἀναγνώστας ἐν ἐτέρᾳ πόλει δίχα συστατικῶν γραμμάτων τοῦ ἰδίου ἐπισκόπου μηδὲ ὅλως μηδαμοῦ λειτουργεῖν.⁴²³

Trulloszi Zsinat 17. kánon:

...ὀρίζομεν, ὥστε... μηδένα τῶν ἀπάντων κληρικῶν, καὶ ἐν οἰωδῇποτε τυγχάνη βαθμῷ, ἅδειαν ἔχειν, ἐκτὸς τῆς τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου ἐγγράφου ἀπολυτικῆς, ἐν ἐτέρᾳ κατὰττεσθαι ἐκκλησίᾳ...⁴²⁴

A kóbor papság problémája a középkori egyházban évszázadokon át folyamatosan napirenden volt, ezért hasonló kánonok időről időre születtek mind a nyugati, mind a

ahol felvétettek; ne avatkozzanak bele és ne vegyenek részt sem egyházi, sem világi dolgokban, elhagyván kolostorukat, hacsak azt a város püspöke feltétlen szükség esetén meg nem engedi...” BERKI 82.

⁴¹⁹ JOANNOU I, 1. 281. Ford.: „Nem szabad a szerzetesnek, vagy szerzetesnőnek elhagynia saját kolostorát és másikba átmenni...” BERKI 181.

⁴²⁰ ZÁVODSZKY 161., 184., 200. E tárgykörbe sorolható az I. Esztergomi Zsinat 21. kánonja is – uott. A 19. kánonra hasonló rendelkezést említ Wormsi Burchard Dekrétumából SZUROMI (2006b) 194.

⁴²¹ JOANNOU I, 2. 110. Ford.: „Egyetlen idegent se fogadjanak be ajánlólevél nélkül.” ERDŐ (1983) 296.

⁴²² JOANNOU I, 2. 23. Ford.: „Az idegen püspökök, vagy presbiterek, vagy diakónusok közül senkit sem szabad ajánló (levél) nélkül befogadni (az egyházi közösségbe); ha pedig hoznak olyant, vizsgáltassanak meg; és ha az istenfélelem hirdetői, fogadtassanak be, ha pedig nem – megadva azt, amire szükségük van – ne fogadjátok be őket az (egyházi) közösségbe; ugyanis nagyon sok (rossz) történik csalás révén.” BERKI 28-29.

⁴²³ JOANNOU I, 1. 80. Ford.: „Idegen és ismeretlen papoknak más városban, püspökük ajánló levele nélkül semmiképpen és sehol sem szabad működniük.” BERKI 87.

⁴²⁴ JOANNOU I, 1. 148-149. Ford.: „...elhatározzuk, hogy... senkinek se legyen szabad magát más egyházba fölvétetnie, kivéve, ha saját püspökének írott elbocsátó (levelével rendelkezik)...” BERKI 115.

keleti zsinatokon. Párhuzamos rendelkezéseket ezért szép számmal fel lehet vonultatni a nyugati zsinatok anyagából is (lásd pl. ZÁVODSZKYNál), de a gregoriánus kánonjogi gyűjteményekből is.⁴²⁵ A magyar szabályozás elsődleges oka is nyilván a helyi viszonyokban keresendő; a megfogalmazáshoz azonban nyugati és keleti minták egyaránt számításba jöhettek.

Az előzőkben tárgyalt témával némiképp összefügg az I. Esztergomi Zsinat 72. kánonjának rendelkezése, amely előírja, hogy se egyházi személy, se ispán ne fogadjon fel valamely klerikust istentisztelet végzésére, csupán megyéspüspökének keze által. A tilalom kétségtelenül jól illeszkedik abba a gregoriánus törekvésbe, amely igyekezett elhárítani az egyháznak a világi hatalomtól való függését, ez esetben azt, hogy valamely földesúr a sajátjaként rendelkezzen a földjén élő egyházzal és papjával.⁴²⁶ De ehhez hasonló rendelkezéseket a korábbi nyugati törvények is megfogalmaztak,⁴²⁷ sőt, a keleti egyházjog is igyekezett megszüntetni azt a gyakorlatot, hogy a klerikusok magánházak belsejében misézzenek, vagy főurakhoz elszegődve ott végezzék a szent liturgiát; ehhez – akárcsak a magyar – a keleti zsinatok is a püspök engedélyét írták elő.

I. Esztergomi Zsinat 72. kánon:

Nullus clericus, nullus comes quemlibet clericum suscipiat ad divinum officium tenendum, nisi per manum sui parrochiani episcopi.

Általánosabb szinten ide tartozik Kálmán I. törvényének 65. fejezete is: *Nullus comitum vel militum in ecclesia presumptat sibi vindicare potestatem preter solum episcopum.*⁴²⁸

Trulloszi Zsinat 31. kánon:

Τοὺς ἐν τοῖς εὐκτηρίοις οἴκοις, ἔνδον οἰκίας τυγχάνουσι, λειτουργοῦντας κληρικοὺς, ὑπὸ γνώμην τοῦτο πρᾶττειν τοῦ κατὰ τὸν τόπον ἐπισκόπου ὀριζομεν· ὥστε, εἴ τις κληρικὸς μὴ τοῦτο οὕτω παραφυλάξῃ, καθαιρεῖσθω.⁴²⁹

II. Nikaiai Egyetemes Zsinat 10. kánon:

Ἐπειδὴ τινες τῶν κληρικῶν, παραλογιζόμενοι τὴν κανονικὴν διάταξιν, ἀπολιπόντες τὴν ἑαυτῶν παροικίαν εἰς ἐτέρας παροικίας ἐκτρέχουσι, κατὰ πλεῖστον δὲ ἐν ταύτῃ τῇ θεοφυλάκτῳ καὶ βασιλίδι πόλει, καὶ εἰς ἄρχοντας προσεδρεῶουσιν, ἐν τοῖς αὐτῶν εὐκτηρίοις τὰς λειτουργίας ποιοῦντες, τοὺτους οὖν χωρὶς τοῦ ἰδίου ἐπισκόπου καὶ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως οὐκ ἔξεστι δεχθῆναι ἐν οἴῳδῳποτε οἴκῳ ἢ ἐκκλησίᾳ· εἰ δὲ τοῦτο ποιήσῃ, ἐπιμένων καθαιρεῖσθω...⁴³⁰

⁴²⁵ SZUROMI (2002a) 98-100.

⁴²⁶ Vö. LEDERER (1964) 67.; SZUROMI (2002a) 114-115.

⁴²⁷ ZÁVODSZKY 118. a bajor törvényekből idéz párhuzamos rendelkezést.

⁴²⁸ ZÁVODSZKY 206. és 191. A 72. esztergomi kánon jól beleillik a gregoriánus reformfolyamatba is – vö. SZUROMI (2006b) 198-199.

⁴²⁹ JOANNOU I, 1. 162. Ford.: „Elhatározzuk, hogy azok a klerikusok, akik a (magán)házak belsejében levő imaházakban végeznek (szent) szolgálatot, vagy keresztnelnek, a helyi püspök beleegyezésével tegyék azt; eszerint, ha valamely pap ezt így nem tartaná be, fokoztassék le.” BERKI 123. Ezt a szabályt később megerősítette az ún. első-második Konstantinápolyi Zsinat (861) 12. kánonja is – JOANNOU I, 2. 469-470.

⁴³⁰ JOANNOU I, 1. 264. Ford.: „Mínthogy némelyek a klérikusok közül – kijátszva a kánoni rendelkezést – otthagynak saját paróchiájukat, más paróchiába szöknek ki, (mégpedig) legtöbbször ebbe az istenvédte és császári városba, és főuraknál helyezkednek el, azoknak imaházaiiban végezván a liturgiákat, ezeket, saját püspökük és Konstantinápoly (püspökének engedélye) nélkül nem szabad befogadni semmiféle házba, vagy egyházba; ha pedig valaki megteszi azt és makacsodik, fokoztassék le.” BERKI 172.

A vizsgált egyházi szabályoknak egy további körét képezik azok az egyházfegyelmi rendelkezések, amelyek a klerikusok viselkedésével kapcsolatosak. Ide tartoznak a részegségre, a kocsmabajjárásra, az uzsorára és a ruházkodásra vonatkozó kánonok. A legelsőről szólnak a következők:

I. Esztergomi Zsinat 49. kánon:

Si presbiter coegerit vel coactus fuerit inebriatus, deponatur.

42. apostoli kánon:

Ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος κύβοις σχολάζων καὶ μέθαις, ἢ παυσάσθω ἢ καθαιρείσθω.

I. Esztergomi Zsinat 50. kánon:

*Si quis presbiterum inebriatum invenerit, [un]jam pensam, vel archidiaconum, III pensas ab eo accipiat. Et si idem presbiter secundo inebriatus inventus fuerit, deponatur.*⁴³¹

43. apostoli kánon:

Ὑποδιάκονος ἢ ἀναγνώστης ἢ ψάλτης τὰ ὅμοια ποιῶν ἢ παυσάσθω ἢ ἀφοριζέσθω. Ὡσαύτως καὶ λαϊκός.⁴³²

Ezeknél közelebbi hasonlóságot mutatnak a kocsmázó és pénzkölcsönző papokra vonatkozó szabályok. E téren az I. Esztergomi Zsinat 61. kánonja fogalmaz meg szűkszavú szabályokat, a keleti zsinatok anyagában pedig termérek párhuzamos rendelkezésre bukkanhatunk, példaként álljanak itt a Trulloszi Zsinat 9. és 10. kánonjai.

I. Esztergomi Zsinat 61. kánon:

*Ne clerici tabernarii vel fenatores sint. Quicumque in tabernaria domo biberit, si clericus est, deponatur, si laicus, in testimonio non recipiatur.*⁴³³

Trulloszi Zsinat 9-10. kánon:

Μηδενὶ ἐξεῖναι κληρικῶ καπηλικὸν ἐργαστήριον ἔχειν· εἰ γὰρ τῷ τοιοῦτῳ εἰσιέναι ἐν καπηλειῷ οὐκ ἐπιτέτραπται, πόσῳ μᾶλλον οὐ χρὴ αὐτὸν ἄλλοις ἐν τούτῳ διακονεῖσθαι καὶ ἂ μὴ θέμις αὐτῷ ἐγγχεῖν; Εἰ δέ τις τοιοῦτον διαπράξῃτο, ἢ παυσάσθω ἢ καθαιρείσθω.
Ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος τόκους ἢ τὰς λεγομένας ἐκατοστὰς λαμβάνων, ἢ παυσάσθω ἢ καθαιρείσθω.⁴³⁴

Hasonló rendelkezéseket a különböző nyugati zsinatok is hoztak,⁴³⁵ de az esztergomi és a trulloszi kánonok közti hasonlóság is meggyőzőnek tűnik, ami tovább erősíti azt a

⁴³¹ ZÁVODSZKY 203.

⁴³² JOANNOU I, 2. 29-30. Ford.: „Püspök, vagy presbiter, vagy diakónus, aki kockázásra és részegeskedésre adja magát, vagy hagyja abba, vagy fokoztassék le.” „Hypodiakónus, vagy felolvasó, vagy énekes, aki hasonlót tesz, vagy hagyja abba, vagy közösítették ki; ugyanúgy világi is.” BERKI 33-34.

⁴³³ ZÁVODSZKY 204. A 36. esztergomi kánonra nyugati párhuzamokat említ SZUROMI (2002a) 104-105.

⁴³⁴ JOANNOU I, 1. 136-137. Ford.: 9. kánon: „Semmiféle klerikusnak nem lehet kocsmáüzeme. Mert ha az olyannak (t. i. a klerikusnak) nincs megengedve kocsmába bemenni, mennyire inkább (nincs megengedve) abban másokat kiszolgálni és azt végezni, ami nem illik hozzá? Ha pedig ilyesmit megtenne, vagy hagyja abba, vagy fokoztassék le.” 10. kánon: „Püspök, vagy presbiter, vagy diakónus, aki kamatokat, vagy úgynevezett százalékot szed, vagy hagyja abba, vagy fokoztassék le.” BERKI 109-110. Lényegében ugyanezeket a szabályokat mondják ki még a kamatszédés tekintetében a következő keleti zsinati rendelkezések: Laodikeiai Zsinat 4. kánon; 44. apostoli kánon; I. Nikaiai Egyetemes Zsinat 17. kánon; a kocsmázás tekintetében: Laodikeiai Zsinat 24. kánon; 54. apostoli kánon; Karthágói Zsinat 40. kánon.

⁴³⁵ Závodszy II. Jenő pápának a 826-os Római Zsinaton adott kánonját említi (ZÁVODSZKY 114.), de tiltja az uzsorát egy sor későbbi nyugati zsinat is, így pl. az 1049-es Reims-i Zsinat 7. kánonja: „Ne quis clericus vel laicus usuras exerceret.” – MANSI 19. köt. 742.

feltételezést, hogy a női papság kérdéseiben történő határozathozatal során Esztergomban szem előtt tarthatták a keleti szinódus határozatait.

További szabályok vonatkoznak a klerikusok öltözködésére, melyeknek célja az egyházi személyek fényűző, világias ruházódásának visszaszorítása:

Kálmán I. törvénye, 70. fejezet:
Nullus, qui in clero estimatur, vestibus utatur laicalibus, utpote fisso pellicio vel tunica sparsa, manica gilva, rubra stragula vel viridi clamide, caliga seu cappa, calceo picto vel sericato, camisia quoque et tunica et serico; non in pectore conserantur nodis vel fibulis, sed amplexantur collum quasi.

I. Esztergomi Zsinat 36. kánon:
*Abbatessas mitram, sandalia, cirothecas, nolam ad capellam vel cetera episcopalia insignia non habeant...*⁴³⁶

Trulluszi Zsinat 27. kánon:

Μηδεὶς τῶν ἐν κλήρῳ καταλεγόμενων ἀνοίκειον ἐσθήτα ἀμφιεννύσθω, μήτε ἐν πόλει διάγων, μήτε ἐν ὁδῷ βαδίζων, ἀλλὰ στολαῖς κεκρήσθω ταῖς ἤδη τοῖς ἐν κλήρῳ καταλεγόμενοις ἀπονεμηθείας. Εἰ δέ τις διαπράξοιτο τὸ τοιοῦτον, ἐπὶ ἑβδομάδα μίαν ἀφορίζεσθω.⁴³⁷

II. Nikaiai Egyetemes Zsinat 16. kánon:

Πᾶσα βλακεία καὶ κόσμησις σωματικῇ ἁλλοτρία ἐστὶ τῆς ἱερατικῆς τάξεως· τοὺς οὖν ἑαυτοὺς κοσμοῦντας ἐπισκόπους ἢ κληρικοὺς, δι' ἐσθήτων λαμπρῶν καὶ περιφανῶν, τούτους διορθοῦσθαι χρὴ· εἰ δὲ ἐπιμένειεν, ἐπιτιμίᾳ παραδίδοσθαι... Ἐκ γὰρ τῶν ἄνωθεν χρόνων πᾶς ἱερατικὸς ἀνὴρ μετὰ μετρίας καὶ σεμνῆς ἀμφιάσεως ἐπολιτεύετο... Ἀλλ' οὐδὲ ἐκ σηρικῶν ὑφασμάτων πεποικιλμένην ἐσθήτα ἐνδεδυτό τις, οὐδὲ προσετίθεσαν ἐτερόχροα ἐπιβλήματα ἐν τοῖς ἄκροις τῶν ἱματίων...⁴³⁸

A Kálmán törvényéből idézett rendelkezés inkább részletező; a keleti kánonok általánosabbak, akárcsak a korabeli nyugatiak,⁴³⁹ de a motívum azonos.

A tárgyalt magyar zsinati és törvényi normák gyakran mutatnak közeli hasonlóságot a megfelelő keleti kánonokkal, éppúgy, mint a nyugati egyház szabályaival. Egyik vagy másik befolyás mellett döntetni legtöbbször aligha lehet; elég, ha megállapítjuk, hogy a törvényalkotó mind nyugaton, mind keleten megfelelő előképeket találhatott saját alkotása számára. Legtöbb esetben elképzelhető, hogy akár mindkét irányból azonos ötleteket és javaslatokat kapott, tekintettel a két egyház gyakran szinte teljesen egyező normáira és szokásaira. Mindenesetre, ha a cölíbatúra és a böjtre vonatkozó szabályok kapcsán elfogadjuk a keleti hatást, akkor azon

⁴³⁶ ZÁVODSZKY 192., 201.

⁴³⁷ JOANNOU I, 1. 158. Ford.: „Senki a klérikusok közül se öltözzék (öt) meg nem illető ruhába, sem amikor a városban tartózkodik, sem amikor úton van, hanem olyan ruhákat használjon, amelyeket a klérushoz tartozók részére rendszeresítettek; ha pedig valaki ilyesmit tenne, egy hétre közössiessék ki.” BERKI 121.

⁴³⁸ JOANNOU I, 1. 272-274. Ford.: „Minden testi cicomázás és ékesítés idegen a papi rendtől és állapottól. Ezért azokat a püspököket, vagy klérikusokat, akik magukat ragyogó és pazar ruhákkal ékesítik, meg kell javítani; ha pedig makacskodnának, megfédésnek kell alávetni... Mert a régi időktől fogva minden papi ember egyszerű és szerény öltözetrel elégedett meg... De selyemszövetekből való sokszínű ruhába sem öltözködtek, se nem varrtak holmi másszínű szegélyeket köntösük széléhez...” BERKI 177.

⁴³⁹ ZÁVODSZKY 92. Kálmán törvényének 70. fejezete kapcsán az 1090-es Melfi és az 1102-es Londoni Zsinat hasonló rendelkezéseit idézi. A 36. esztergomi kánon további rendelkezéseiben tiltja az apátok számára a keresztelést, a gyóntatást és a szentbeszéd tartását is – „(Abbatessas) ...neque baptizent, neque penitenciam dent, neque ad populum sermonem faciant.” –, s ennek alapján igen közeli rokonságot mutat az 1100-as Poitiers-i Zsinat két kánonjával is – vö. KARÁCSON 104.; ZÁVODSZKY 106.; SZUROMI (2002a) 104.

esetekben sincs okunk kategorikusan kizárni azt, amelyekben a bizánci és a nyugat-európai gyakorlat hasonló volt egymáshoz, s azt a hazai szabályok is visszatükrözték.

4. HÁZASSÁGKÖTÉS

A házasságkötés középkori magyar szabályozása kapcsán SZENTIRMAI több forrást is említ, amelyek a keleti egyházjog hatását valószínűsítik.⁴⁴⁰ Az egyik a II. Esztergomi Zsinat 16. kánonja, amely elrendeli, hogy minden házasságkötés az egyház színe előtt, pap jelenlétében, alkalmas tanúk szeme láttára, az eljegyzés valamely jelével és mindkét fél beleegyezésével történjék, különben nem házasságnak, hanem paráznaságnak tekintendő.⁴⁴¹ A házasságkötés kritériumainak ily részletes meghatározása korához képest szokatlan.⁴⁴² Bár a középkori házasságkötési szokások változatosak voltak, s a Kálmán-féle formai elemek is fel-felbukkantak a korabeli gyakorlatban, például a papi áldás, a nyilvánosság követelménye, vagy a gyűrű,⁴⁴³ de csak elszórtan, esetlegesen, s nem jelentek meg valamely jogforrás egységes felsorolásában. Az felek konszenzusának követelményét – mint a házasság lényegi előfeltételét – egyes korai szerzők⁴⁴⁴ már hangsúlyozták ugyan, de kiforrott tanná csak Gratianusnál és követőinél (pl. Petrus Lombardusnál, s még inkább III. Sándor pápánál) vált,⁴⁴⁵ egyetemes zsinati szinten pedig az 1215-ös Lateráni Zsinaton fogalmazódott meg először, amely előírta azt is, hogy a házasságot az egyház előtt kössék, ez nyilvánosan történjék, s hogy előzetesen hirdessék ki.⁴⁴⁶ A több mint egy évszázaddal korábbi Kálmán-kori zsinati határozat tehát – egyszerre követelvén meg az

⁴⁴⁰ SZENTIRMAI (1961a) 79-81.

⁴⁴¹ II. Esztergomi Zsinat 16. kánon: „Placuit sancte synodo, ut omnis coniugalis desponsacio in conspectu ecclesie, presente sacerdote, coram ydoneis testibus, aliquo signo subarracionis ex consensu utriusque fieret, aliter non coniugium, sed opus fornicarium reputetur.” ZÁVODSZKY 208.

⁴⁴² Vö. SZUROMI (2002a) 122-123.; SZUROMI (2006b) 198.

⁴⁴³ FREISEN 122-138.

⁴⁴⁴ Pl. Szent Ambrus, Aranyszájú Szent János, később I. Szent Miklós pápa, többnyire római jogi alapon – vö. FREISEN 151-152., 162.

⁴⁴⁵ FREISEN 164-169., 179., 192-193.

⁴⁴⁶ ROSZNER 108.; SZUROMI (2003) 338. A formai kritériumok részletes szabályait végül a Trienti Zsinat (1545-1563) fogalmazta meg – vö. SZUROMI (2006b) 198.; ROSZNER 111-120. A házasságkötés egyházi szabályozásának fejlődésére lásd továbbá: ERDŐ (2001) IV. rész 5. fejt., az ókorra és a középkorra különösen 224-226., 228-231.

egyház papja előtti kötést, a nyilvánosságot és a felek konszenzusát – meghaladja a korabeli nyugati kánonjog szintjét.⁴⁴⁷

A bizánci egyházjog azonban e tekintetben előrébb járt. A házasság pap által történő megszentelését az egyház a korai időkben még nem tekintette elengedhetetlen feltételnek; beérte azzal is, ha a felek konszenzusát a civil nyilvánosság bizonyította. Egyes keleti egyházatyák hatására azonban már a 4. századra szokássá vált a házasságkötést papi áldással vagy kézrátétellel egybekötni.⁴⁴⁸ Az egyházi közreműködés szokását Bölc Leó 89. rendelete emelte véglegesen a világi törvények sorába (895 táján), midőn előírta, hogy az *adoptio* mellett a házasság is egyházi megszentelés révén nyerje el jogerejét, s kimondta, hogy ha valaki e nélkül kötne házasságot, az kezdettől érvénytelen lesz, az együttélés pedig nem jár a házasság joghatásaival.⁴⁴⁹ A nyilvánosság követelménye is a bizánci jog része volt: a Prokheirosz Nomosz már általános érvénnyel úgy rendelkezett, hogy titokban házasodni tilos, a házasságkötéshez tanúk jelenléte szükséges. A szabály megszegőjére megintést és büntetést írt elő, a titkos házasságkötésben közreműködő papra pedig kánoni szankciót rendelt.⁴⁵⁰ A keleti egyház ezen előírásokat kiegészítvén – a szabad akarattal történő beleegyezés egyértelművé tétele érdekében – elvárta, hogy a házasfelek plébánosuk és legalább két tanú előtt személyesen jelentsék ki a házasságkötésre való végleges elhatározásukat. A kötés tehát a felek konszenzusán alapult, nyilvános, egyházi áldással⁴⁵¹ (εὐλογία), templomban végzett liturgikus

⁴⁴⁷ FREISEN 149. „érdekes”-nek tartja; ZÁVODSZKY 124. pedig úgy látja, hogy a határozat „századokkal előzte meg a nyugatot”, s a párhuzamos helyként idézett 1102-es Londoni Zsinat, mely „az egykorú törvények közül legközelebb áll” hozzá, „csak gyenge negatív képe a magyar törvénynek.”

⁴⁴⁸ ZHISHMAN 156-160. A keleti egyház házassági jogára lásd továbbá: DAUVILLIER–DE CLERCQ. Az ortodox egyház házassággal kapcsolatos mai fölfogására (szentségi jellege, célja, felbonthatatlansága, újráházasodás, stb.) lásd PECKSTADT összefoglalóját.

⁴⁴⁹ Bölc Leó 89. novellája: „...οὕτω δὴ καὶ τὰ συνοικέσια τῇ μαρτυρίᾳ τῆς ἱερᾶς εὐλογίας ἐρρῶσθαι κελεύομεν, ὡς ἔνθα γε μὴ ὀρῶτο τοῖς συνοικεῖν βουλομένοις τοιαύτη διαιτῶσα ἀρμογή, οὐδὲ τὴν ἀρχὴν ῥηθῆσεται συνοικέσιον, οὐδ’ ἐπιτεύχεται τῶν τούτου δικαίων ἢ τοιαύτη συμβίωσις...” NOAILLES–DAIN 297. [Ford.: „...hasznlóképpen azt is elrendeljük, hogy a házasságokat a szent áldás tanúsága erősítse meg, s ha a házasulandók nem kívánják ilyen módon rendezni viszonyukat, akkor házasságuk kezdettől érvénytelen lesz, s az ilyen együttélés a házasság joghatásaival sem fog rendelkezni...”]

⁴⁵⁰ Proch. IV. 27.: „Μηδεὶς μυστικῶς στεφανοῦσθω, ἀλλὰ παρόντων πλειόνων. ὁ γὰρ τοῦτο τολμήσας ἐργάσασθαι, σωφρονιζέσθω τιμωρούμενος, δηλονότι τοῦ ἱερέως, ὡς ἐν τοῖς ἀπρεπέσιν ἑαυτὸν παρεμβάλλοντος, τὰς ἀξίας εὐθύνας εἰσπραττομένου κατὰ τὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων διάταξιν.” IGR II. 128. [Ford.: „Senki se házasodjék titokban, csak sok tanú jelenlétében (a στεφανῶω = megkoronázni ige itt a keleti egyház házasságkötési szertartásának szokásos elemére utal). Aki pedig ezt (a szabályt) meg merészelné szegni, azt büntetéssel fegyelmezzék meg. A papot pedig, aki ilyen szabálytalanságban vesz részt, szintén vessék alá a megfelelő büntetésnek az egyházi kánonok szerint.”] Vö. ZHISHMAN 670-671.

⁴⁵¹ A papi áldásnak a házasság szentségénél betöltött szerepére rövid történeti bevezetővel, de elsősorban a latin és az ortodox hagyomány mai összeegyeztethetőségét vizsgálva lásd: SZABÓ.

cselekmények közepette és ünnepélyes formában történt (az ifjú pár megkoszorúzásának ill. megkoronázásának szokását a bizánciak a rómaiaktól vették át, keresztény értelmet adva neki).⁴⁵² Ezen együttes feltételek fennforgását a bizánci egyházjog már a 10-11. században előírta, így a II. Esztergomi Zsinat inkább ez irányból nyerhette a motivációt. Megjegyzendő azonban, hogy ez a Kálmán-kori zsinati határozat a gyakorlatban nem vert igazán gyökeret. Az *Ars notarialis* részletesen foglalkozik a titokban kötött ún. alattomos házasságkötésekkel, s több eset mutatja, hogy elterjedt gyakorlat volt a bíró előtti házasságkötés is.⁴⁵³

SZENTIRMAI a házasságkötés további bizánci eredetű elemeként említi a vőlegény csókját.⁴⁵⁴ Gentilis bíboros, a Szentszék magyarországi követe 1309-ben leírta, hogy az egyházi szertartásban a jelenlévők nyilatkozata és a jegyajándék átadása után – az ország szokásai szerint – a vőlegény csókja következik.⁴⁵⁵ ROSZNER egy 14. századi misekönyvet is idéz, amely szerint a nászmise befejező mozzanatként „*sponsus osculetur sponsam suam*.”⁴⁵⁶ Míg a nyugati gyakorlatban a férj a paptól kapott békecsókot adta tovább hitvesének,⁴⁵⁷ addig a bizánci szertartásban a vőlegény csókja (φίλημα) a békecsóktól független, a rómaiak szokásából átvett elem volt, amely eredetileg az eljegyzéskor történt, akárcsak a gyűrű és az eljegyzési foglaló (•ÖÖαβών) átadása. Mindhárom a hűség szimbolikus biztosítéka gyanánt szolgált.⁴⁵⁸

5. VÁLÁS ÉS ÚJRAHÁZASODÁS

Bizánci hatás gyanúja merül fel a házasságtörést válóokként elismerő és az ilyen esetben új házasságkötést engedélyező hazai szabályok kapcsán is. A szakirodalomban e tekintetben elsősorban az I. Esztergomi Zsinat 55. kánonját szokták idézni, amelynek 2. bekezdése lehetővé tette a feleségére házasságtörést bizonyító férj számára, hogy más feleséget vegyen magának. A házasságtörő nőt, ha nemes asszony volt, vezeklésre

⁴⁵² ZHISHMAN 684-686., 689-694., 156.; MILASCH 583-584., 594-596.; DAUVILLIER–DE CLERCQ 32-48.

⁴⁵³ ROSZNER 80-88.

⁴⁵⁴ SZENTIRMAI (1961a) 80-81.

⁴⁵⁵ „...per verba de presenti matrimonium fuisset contractum, arris hinc inde datis, et osculo, ut patrie moris est, subsecuto...” Mon. Vat. Ser. I. vol. II. (szerk.: PÓR ANTAL és ROSTI KÁLMÁN) 404.

⁴⁵⁶ A fenti szövegrészt a következő forrásból idézi: Nemzeti Múzeum kéziratok, fol. lat. 1987. ROSZNER 99-100. Ugyanott utal más, hasonló tartalmú 14. századi misekönyvekre is.

⁴⁵⁷ SZENTIRMAI (1961a) 81.

⁴⁵⁸ ZHISHMAN 139., 387-388.

ítélték és eltiltották az újabb házasságtól, ha pedig a népből származott, eladták. Ha viszont a férj nem tudta bizonyítani a házasságtörést, őt érte hasonló büntetés, s ilyenkor az asszony kereshetett magának újabb házastársat.⁴⁵⁹ Ugyanez a kánon egyébként egy további esetben is megengedte a nő számára a férjétől való elválást és új házasság kötését: akkor, ha férje öelöle menekülve adóssá tette (eladta) magát, s onnan az asszony iránti gyűlöletből nem kívánt visszatérni. A rendelkezés értelmében ilyenkor a férfinak örök szolgaságban kellett maradnia, felesége viszont, akihez akart, férjhez mehetett.⁴⁶⁰ A két idézett zsinati határozatban leginkább az új házasságkötés engedélyezése a különös, amelyből úgy tűnik, hogy az első házassági köteléket a házasságtörés (ill. annak hamis vádja), valamint az elszökés alapján megszűntnek tekintették, ellentétben a római egyháznak a házasság felbonthatatlanságáról szóló tanításával. Az Esztergomi Zsinat engedékenysége ezen túlmenően azért is furcsa, mert szabályozása visszalépést jelentett a nem sokkal korábbi Szabolcsi Zsinathoz képest, amely 20. kánonjában csak vezeklést rendelt a házasságtörésen ért feleségre, új házasságot viszont egyik félnek sem engedett, hanem a férjnek választása szerint vagy vissza kellett fogadnia az asszonyt, vagy mindkettejüknek meg kellett maradni házasság nélkül életük végéig.⁴⁶¹

Az idézett 55. esztergomi kánont KARÁCSON, SZENTIRMAI és ZLINSZKY hozták összefüggésbe a keleti egyházjoggal;⁴⁶² ZÁVODSZKY pedig azzal magyarázta a zsinat engedékenységet, hogy hazánkban akkor még a fejlődés stádiumában volt a

⁴⁵⁹ I. Esztergomi Zsinat 55. kánon 2. bek.: „Si quis uxorem suam adulteram probaverit, si voluerit, ducat aliam; illa vero, si nobilis est, sine spe coniugii peniteat; si plebeia, sine spe libertatis venundetur. Quod si probare non poterit, idem iudicium maritus paciatur, et illa, si voluerit, maritetur. Eodem modo, qui cum alterius uxore, vel que cum marito alterius peccat, iudicetur.” ZÁVODSZKY 203.

⁴⁶⁰ Uott 5. bek.: „Si quis uxorem fugiens, se sponte debitorem fecerit, unde se expedire nolit propter odium, quod in uxorem habet, semper in servitute permaneat. Et si umquam liber videatur, iterum venundetur, uxor vero eius, cui velit, nubat.” – ZÁVODSZKY 204. E zsinati határozatnak némiképp előzményének tekinthető Szent István I. törvényének 30. fejezete, amely lehetővé tette az újbóli férjhez menetelt annak az asszonynak, akitől férje – az iránta érzett utálat okán – külföldre menekült. Ha a férj tudomást szerzett felesége újabb házasságáról, s ezután visszatért, ő már csak a püspök engedélyével vehetett magának más feleséget: „...in hoc regale decretum statutum est, ut si quis protervitate peditus propter abhominacionem uxoris patriam effugerit, uxor cuncta, que in potestate mariti habebantur, possideat, dum velit expectare virum et nemo in aliud coniugium cogere presumat. Et si sponte nubere velit, liceat sumptis congruis sibi vestimentis et dimissis ceteris bonis ad connubium ire. Et si vir hoc audito redierit, ne liceat sibi aliam ducere preter suam, nisi cum licencia episcopi.” – ZÁVODSZKY 150.

⁴⁶¹ Szabolcsi Zsinat 20. kánon: „Si quis uxorem suam in adulterio deprehenderit et in iudicium statuerit, secundum statuta canonum penitencia imponatur et peracta penitencia, si maritus voluerit, iterum recipiat, sin autem, quamdiu ambo vixerint, innupti permaneant.” – ZÁVODSZKY 161.

⁴⁶² KARÁCSON 90-91.; SZENTIRMAI (1961a) 81.; ZLINSZKY (1996) 274. SZUROMI (2002a) 108. is említi a keleti egyház felfogását, mely szerint a házasságot nemcsak a házaspár halála, hanem a kötelék házasságtörés következtében bekövetkező „halála” is megszüntetheti, ebből azonban nem következett bizánci hatásra.

kereszténység, s így időnek kellett eltelnie a külföldi álláspontnak megfelelő szabályozáshoz.⁴⁶³

A középkori egyház házasságról és válásról vallott álláspontja a Szentírás szavain nyugodott: „*Quod ergo Deus coniunxit, homo non separet.*”⁴⁶⁴ Ennek megfelelően, aki feleségét elbocsátja és mást vesz el, az házasságtörő; hasonlóképpen az is, aki elbocsátott asszonyt vesz el.⁴⁶⁵ A házasság tehát élethossziglan tart: új házasságot csak a házastárs halála után lehet kötni.⁴⁶⁶ A válás általános tilalma alól a Szentírás alapján csak két kivétel akad: Krisztus szavai szerint a paráznaság esete,⁴⁶⁷ amelyhez Szent Pál hozzáfűzi még azt is, amikor a keresztény felet elhagyja hitetlen házastársa.⁴⁶⁸ Egyik esetben sem szól azonban a Szentírás arról, hogy vajon ilyenkor a vétlen fél újrահázasodhat-e.⁴⁶⁹ A válás tilalmához – a paráznaság kivételével – a korai egyházatyák is (Hermasz, Jusztinosz vértanú, Alexandriai Kelemen, Tertullianus) következetesen tartották magukat; s bár a kivételesen megengedett válás eseteiben az újrահázasodás lehetőségéről nem nyilatkoztak teljesen egyértelműen, azt mindenesetre nem védtek, hanem inkább helytelenítették.⁴⁷⁰ Lényegében ehhez ragaszkodtak a korai zsinatok is. A 4. századi Elvirai Zsinat 9. kánonja például eltiltotta a házasságtörő férjét elhagyó asszonyt az újabb házasságtól, ill. a tilalom megszegése esetén volt férje élete végéig kizárta őt az Eucharisziából (kivéve a súlyos betegség miatti szükség esetét).⁴⁷¹ A 314-es Arles-i Zsinat 10. kánonja is főszabályként az újrահázasodás tilalmát fogalmazta meg azzal, hogy ha a feleségét házasságtörésen érő férj még fiatal,

⁴⁶³ ZÁVODSZKY 111.

⁴⁶⁴ Mt 19,6 = Mk 10,9. „ὁ οὖν ὁ θεὸς συνέζευξεν, ἄνθρωπος μὴ χωρίζετω.”

⁴⁶⁵ Lk 16,18: „Πᾶς ὁ ἀπολύων τὴν γυναῖκα αὐτοῦ καὶ γαμῶν ἑτέραν μοιχεύει, καὶ ὁ ἀπολελυμένην ἀπὸ ἀνδρὸς γαμῶν μοιχεύει.” Ford.: „Aki elbocsátja feleségét és mást vesz el, házasságot tör, és az is házasságot tör, aki férjétől elbocsátott asszonyt vesz el.”

⁴⁶⁶ 1Róm 7,2. A férjétől mégis elvált feleségnek házasság nélkül kell maradnia: 1Kor 7,10.

⁴⁶⁷ Mt 5,32: „...ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν ὅτι πᾶς ὁ ἀπολύων τὴν γυναῖκα αὐτοῦ παρεκτὸς λόγου πορνείας ποιεῖ αὐτὴν μοιχευθῆναι, καὶ ὃς ἐὰν ἀπολελυμένην γαμήσῃ, μοιχᾶται.” Ford.: „...Én pedig azt mondom nektek, hogy aki elbocsátja feleségét – hacsak nem paráznasága miatt –, okot ad neki a házasságtörésre. S aki elbocsátottat vesz feleségül, házasságot tör.”

⁴⁶⁸ 1Kor 7,15: „εἰ δὲ ὁ ἄπιστος χωρίζεται, χωριχέσθω· οὐ δεδούλωται ὁ ἀδελφὸς ἢ ἡ ἀδελφὴ ἐν τοῖς τοιοῦτοις· ἐν δὲ εἰρήνῃ κέκληκεν ὑμᾶς ὁ θεός.” Ford.: „De ha a nem hívő fél elválk, hadd váljk el. ilyen esetben a testvér vagy nővér nincs lekötve, hiszen Isten békességre hívott minket.”

⁴⁶⁹ FREISEN 770. A nyugati egyházjog válással kapcsolatos szabályozásának fejlődése tekintetében nagymértékben e műre támaszkodom (főképp: 769-802.). Lásd továbbá a kérdésre a következőket: GEFFCKEN; VILLIEN; SIPOS–GÁLOS 552-554.; PLÖCHL I. köt. 232., 234-235.; CROUZEL; DEMEL, SABINE: „Ehescheidung. III. Historisch-theologisch, IV. Kirchenrechtlich” – Lexikon für Theologie und Kirche 3. köt. 1995. 501-502.

⁴⁷⁰ FREISEN uott.

⁴⁷¹ Elvirai Zsinat 9. kánon: „Item foemina fidelis, quae adulterum maritum reliquerit fidelem et alterum ducit, prohibeatur ne ducat; si duxerit, non prius accipiat communionem, nisi quem reliquerit, prius de saeculo exierit; nisi forte necessitas infirmitatis dare compulerit.” MANSI 2. köt. 7.

lehetőség szerint *tanácsolják* neki, hogy felesége életében ne vegyen el mást.⁴⁷² A 48. apostoli kánon is kiközösítéssel rendelte büntetni azt, aki feleségét elűzvén másik asszonyt vagy elbocsátott nőt vett el.⁴⁷³ Szent Ambrus, Szent Ágoston és Szent Jeromos, keleten Aranyszájú Szent János is egyaránt következetesen a szigorú álláspontot képviselték: a házasságtörés nem teszi lehetővé a vétlen fél újraházasodását.⁴⁷⁴

Ennek ellenére az 5. századtól számos helyi egyházban – német, frank és angolszász területen egyaránt – gyakorlattá vált, hogy bizonyos okok fennforgása esetén (mindenekelőtt a másik fél házasságtörésekor) nemcsak a válást engedték meg, hanem a vétlen fél újraházasodását is (olykor a vétkes félét is, csak néhány év vezeklés után). Az engedékeny hozzáállás mögött a világi jogot, elsősorban a római jogot kell keresni, amely a közös megegyezés mellett az egyoldalú válást is lehetővé tette, bár ehhez a császárkortól elkezdtek megkövetelni bizonyos bontóokok fennforgását is. Ennek hatására egyes helyi zsinatok és penitenciáskönyvek is megengedték a válást és az újraházasodást a házasságtörésen túl egyéb ok alapján is, mint pl. a hűtlen elhagyás, a férj szabadságvesztésre ítéltése (de egymással házasságban élő szolgálknál egyikük felszabadítása is lehetővé tette a felszabadított fél újraházasodását), a fogságba esés, a két pogány házaspár közül az egyik megtérése vagy a férfi impotenciája esetén. E szabályok természetesen ellentétben álltak a nyugati egyház hivatalos álláspontjával.⁴⁷⁵

Ezért a megengedő gyakorlat ellen Róma a 8. század végétől egyre erőteljesebben lépett fel, s akárcsak a papi nőtlenség kérdésében, ezúttal is igyekezett a helyi zsinatokat – olykor pápai legátusok útján – rábírtani a szigorú, újraházasodást nem engedő felfogás törvénybe iktatására. Itáliában pl. már a 796-os Friuli Zsinat 10. kánonja kimondta, hogy a vétlen férj a nő házasságtörése miatti válás esetén sem köthet új házasságot; a vétkes nő pedig még férje halála után sem.⁴⁷⁶ A 829-es párizsi

⁴⁷² Arles-i Zsinat 10. kánon: De his qui conjuges suas in adulterio deprehendunt, et iidem sunt adolescentes fideles, et prohibentur nubere, placuit ut in quantum possit consilium eis detur, ne viventibus uxoris suis, licet adulteris, alias accipiant.” MANSI 2. köt. 472.

⁴⁷³ 48. apostoli kánon: „Εἴ τις λαϊκὸς τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἐκβαλὼν ἐτέραν λάβοι, ἢ ὑπὸ ἄλλου ἀπολελυμένην, ἀφοριζέσθω.” JOANNOU I, 2. 32. Ford.: „Ha valamely világi, elűzvén feleségét, másikat venne el, vagy mástól elbocsátottat, kiközösítsék ki.” BERKI 35.

⁴⁷⁴ FREISEN 772.

⁴⁷⁵ Az engedékenyebb helyi és a szigorú római álláspontnak megfelelő szabályozások egymás mellett élésére ill. küzdelmére lásd FREISEN részletes összefoglalóját: 775-792.

⁴⁷⁶ Friuli Zsinat 10. kánon „Item placuit ut, resolutio fornicationis causa jugali vinculo, non liceat viro, quamdiu adultera vivit, aliam uxorem ducere, licet sit illa adultera; sed nec adulterae, quae poenas

reformszinódus ugyancsak előírta, hogy a férj házasságtörés okán sem bocsáthatja el feleségét, s ha mégis megteszi, akkor maga is házasságtörőnek minősül.⁴⁷⁷ Hasonlóképpen rendelkeztek a német reformzsinatok, továbbá Benedictus Levita és Pseudo-Isidor gyűjteménye is.⁴⁷⁸

A szigorú és enyhe felfogás közti küzdelem azonban egy ideig még folytatódott; a zsinatok gyakran nem fogalmaztak a Róma által elvárt pontossággal. Az 1031-es Bourges-i Szinódus 16. kánonja pl. csak annyit mondott ki, hogy akik feleségüket *anélkül* hagyják el, *hogy az asszony házasságtörő lenne*, nem köthetnek újabb házasságot a nő életében (s a nő sem),⁴⁷⁹ arról viszont nem szólt, hogy a tilalom a házasságtörés esetén is érvényes-e. A Toursi Zsinat pedig 1060-ban csak azt sújtotta kiközösítéssel, aki a *püspök ítélete nélkül* hagyta el feleségét és vett el helyette más asszonyt,⁴⁸⁰ arról már nem rendelkezett, hogy mi történjék, ha volt az asszonyt elmarasztaló püspöki ítélet. Az 1072-es Roueni Szinódus azonban már inkább a szigorú álláspontot látszik követni, mivel előírta, hogy akit házasságtöréssel gyanúsítottak, még özvegységre jutása után sem köthet házasságot azzal, akivel a vád szerint a házasságtörést elkövette. A zsinat egyébként sem a házastárs kolostorba vonulása, sem hosszú távolléte esetén nem engedte meg új házasság megkötését, csak azután, hogy az újrَاهázasodni kívánó a másik fél haláláról bizonyosságot szerzett.⁴⁸¹ A szigorúbb és enyhébb felfogás kettőssége tükröződik még Wormsi Burchard 1008 és 1022 között

gravissimas vel poenitentiae tormentum luere debet, alium accipere virum, nec vivente, nec mortuo, quem non erubuit defraudare, marito.” MANSI 13. köt. 849.

⁴⁷⁷ Párizsi Zsinat lib. III. 2. kánon: „...et quod nisi causa fornicationis, ut Dominus ait, non sit uxor dimittenda, sed potius sustinenda. Et quod hi, qui causa fornicationis dimissis uxoribus suis alias ducunt, Domini sententia adulteri esse notentur...” MANSI 14. köt. 596.

⁴⁷⁸ FREISEN 792-794. A római állásponttal ellentétes, a válást és újrَاهázasodást különböző okokból lehetővé tevő, de „hivatalosnak” nem tekinthető szabályokra lásd pl. a 753-ban tartott Verberie-i Zsinat 5. kánonját, amely megengedte a férj számára a válást és az új házasságkötést, ha felesége más férfival összeesküdve az életére tört. Ugyanezen zsinat 9. kánonja vezeklés fejében megengedte, hogy a hűbérurát követni köteles vagy egyéb okból menekülni kénytelen, s ezért hazáját elhagyó férj újra megnősüljön, ha a hazatérésben nem reménykedhetett (otthon maradó felesége azonban nem köthetett újabb házasságot) – vö. FREISEN 783.; GEFFCKEN 55.; NAZ 1317.

⁴⁷⁹ Bourges-i Zsinat 16. kánon: „Ut illi qui uxores legitimas sine culpa fornicationis dimittunt, alias non accipiant illis viventibus, nec uxores viros, sed sibimet reconcilientur.” MANSI 19. köt. 505.

⁴⁸⁰ Toursi Zsinat 9. kánon: „...qui suam uxorem sine iudicio episcopali dimittens, aliam duxit, vel duxerit... a corpore et sanguine domini nostri Jesu, et a liminibus ecclesiae se exclusum... agnoscat.” MANSI 19. köt. 928.

⁴⁸¹ Roueni Zsinat 16. kánon: „Item interdictum est, ne aliquis qui vivente sua uxore de adulterio calumniatus fuerat, post mortem illius unquam de qua calumniatus fuit accipiat...” 17. kánon: „Item nullus, cujus uxor velata fuerit, ipsa vivente unquam aliam accipiat.” 18. kánon: „Item si uxor viri, qui peregre, ut alias profectus fuerit, alii viro nupserit, quousque prioris mortis certitudinem habeat, excommunicetur usque ad dignam satisfactionem.” MANSI 20. köt. 38-39. Az imént idézett zsinatokat FREISEN 799-800. még a megengedőbb és a szigorú álláspont közötti „harc” jegyében említi; GAUDEMET 180. viszont a felbonthatatlanság elvéhez való ragaszkodást látja bennük.

keletkezett⁴⁸² Dekrétumában is, aki mindkét álláspontnak megfelelő forrásokat felvett gyűjteményébe. A házasságtörés pl. válóok, de a kötelék ilyenkor nem oldható fel (szigorúbb álláspont), néhány más esetben azonban a kötelék felbontása is lehetséges (enyhébb álláspont).⁴⁸³ Luccai Anselm gyűjteménye (1083 körül⁴⁸⁴) és Chartres-i Ivo Dekrétuma és Panormiája (1093 és 1095 között) viszont már lényegében csak a szigorú felfogással összeegyeztethető normákat tartalmaznak, amelyek szerint a házasfeleket el lehet ugyan választani egymástól, a kötelék azonban nem bontható fel, így újabb házasság sem köthető a másik fél életében.⁴⁸⁵

Összefoglalva: a nyugati egyházi szabályozás elvi alapját a házassági kötelék felbonthatatlansága képezte, ez alól azonban – főként a világi jog és a tényleges helyzet hatására – helyenként kivételeket tettek. A latin egyház végül nagyjából a 11. századra (annak is inkább második felére) jutott el oda, hogy a kérdésben mindig is képviselt hivatalos álláspont, amely szerint a felek különélése bizonyos okok fennforgása esetén lehetséges, azonban a kötelék felbontása és újabb házasság kötése a másik házaspár életében nem, a korabeli zsinatokon is általános elfogadást nyert.⁴⁸⁶

Az egyházi és a világi álláspont közti szembenállás hosszú ideig a keleti egyházi területeken is érzékelhető volt, itt azonban az egyház nagyobb mértékben alkalmazkodott a világi jog előírásaihoz, mint Nyugat-Európában.

A hagyományos római szabályozás szerint a házasság közös megegyezéssel bármikor felbontható volt. A kereszténység hatására azonban a császárok már a 4. századtól elkezdték meghatározni a kötelék felbontásának kizárólagos okait.⁴⁸⁷ E törekvés végleges érvényre jutását sokáig akadályozta a régi felfogás: 22. novellájában még Jusztinianosz császár is a válás szabadságát vallotta, mondván, hogy mindaz, ami

⁴⁸² ERDŐ (1998) 138-139.

⁴⁸³ Vö. FREISEN 801-802. és GEFFCKEN 80. A kötelék felbonthatóságára vonatkozó példák épp a Verberie-i Zsinat fentebb említett kánonjai közül valók: Decretum VI. 41.: a férj életére összeesküvő feleség eltaszítható és a férj más nőt vehet el (Verberie-i Zsinat 5. kánon); IX. 54.: a kényszerűségből idegenbe menekülő férj, ha a visszatérésben nem reménykedhet és felesége – bár tehetné – nem követi, más feleséget vehet, ha nem tudja magát megtartóztatni (Verberie-i Zsinat 9. kánon). Vö. FRANSEN – KÖLZER 106., 129.

⁴⁸⁴ ERDŐ (1998) 147.

⁴⁸⁵ GEFFCKEN 80-82. Az egyetlen „kivétel” Ivo Decretumában (VIII. 258.) található, amely nem más, mint a 314-es Arles-i Zsinat idézett 10. kánonja; ez a kánon azonban a Panormiában már nem található meg – Vö. PL 161. köt. 641. és GEFFCKEN 81. 6. jegyz. Ivo egyébként a Verberie-i Zsinat 5. és 9. kánonját szintén felvette a Decretumba ill. a Panormiába, azok szövegéből azonban törölte az újr házasság lehetőségét (Decr. X. 169.; VIII. 189.; Pan. VI. 91.) – vö. GEFFCKEN 82. 1. jegyz.

⁴⁸⁶ Erre a következtetésre jut FREISEN 800. és GEFFCKEN 82.

⁴⁸⁷ ZHISHMAN 102.

emberek által kötött, felbontható,⁴⁸⁸ s hogy a házaspár úgy szabályozzák érdekeiket, ahogy nekik tetszik, legfeljebb a válás bizonyos formái büntetést vonnak maguk után, míg mások nem. Néhány évvel később azonban, 117. novellájában már elvetette a közös megegyezésből történő válást, s úgy határozott, hogy a házasságot csak és kizárólag az e novellában megjelölt okok alapján lehet felbontani. A bontó okokat a rendelet külön sorolja fel a férfiről és külön a nőre.⁴⁸⁹ Bár a császár utódja, II. Jusztinosz ismét megengedte a megegyezéssel való válást,⁴⁹⁰ a bizánci világi jog a későbbiekben a két jusztinianuszi novellához (elsősorban a 117. novellához) tartotta magát, azok megfelelő részeit a Bazilikába is felvették.⁴⁹¹ Az egyházi állásponthoz egyébként az Eklogé állt legközelebb, amely mindössze négy bontó okot ismert el.⁴⁹² A tényleges gyakorlat természetesen itt is eltért az egyházi hatásra szigorodó világi normáktól.

A keleti egyház jog kiindulópontját⁴⁹³ ezzel szemben – akárcsak nyugaton – a házasság felbonthatatlansága képezte, azzal, hogy a köteléket végső soron a halál oldhatja csak fel, de – Mt 5,32 és 19,9 alapján – a válásra ok lehet a házasságtörés is. E mellé azonban a keleti egyház jog további válókokat is hozzáfűzött, amelyeket részben a jusztinianuszi szabályokból, részben pedig egyes keleti zsinatok és egyházatyák kánonjaiból kölcsönzött. Elvi alapjuk az, hogy bizonyos tettek ill. események éppúgy a házasság halálához vezethetnek, mint a természetes halál vagy a házasságtörés.⁴⁹⁴ E válási okokat a bizánci kánon jog az említett 22. és 117. jusztinianuszi novella felosztása szerint büntetéssel járó (*cum damno*, τιμωρί) és büntetéssel nem járó (*bona gratia*, •γαθῆ, χάριτι, λύσις γάμου •ζήμιος) okokra osztotta. *Büntetéssel járó* válókok a (1) felségsértés; (2) a házastárs életére törés; (3) a házasságtörés⁴⁹⁵; (4) a

⁴⁸⁸ Nov. 22, 3: „|πῆλθον τᾶν |ν •νθρώποις παρακολουθούντων τῆ δόξαν απαν λυτόν...”. Lásd még uott a rendelet 4. fejezetét.

⁴⁸⁹ Nov. 117, 8-10.

⁴⁹⁰ ZHISHMAN 104.

⁴⁹¹ Nov. 22. – B. 28, 4-5, 7, 12, 14; Nov. 117. – B. 28, 4, 7, 12; B. 31, 6; B. 41, 5; B. 45, 6.

⁴⁹² A férfi számára: ha a feleség paráználkodik; a férj életére tör; bár tudja, hogy más a férje életére tör, nem szól; ha az asszony leprás (Ecl. 2. 9. 2.). A feleség számára: ha a férj a házasságkötést követő három éven belül nem tud érintkezni feleségével; ha a férj az életére tör; ha a férj tudja, hogy más a felesége életére tör, de nem szól; ha a férje leprás (Ecl. 2. 9. 3.) – BURGMANN (1983) 183.

⁴⁹³ A bizánci egyház jogának a kötelék felbontásával és az újránházassággal kapcsolatos szabályozására ZHISHMAN monográfiájának vonatkozó részein túl lásd továbbá: DAUVILLIER–DE CLERCQ 84-92.; a mai helyzetre, főképp pasztorális szempontból: PECKSTADT 4-8.

⁴⁹⁴ ZHISHMAN 729-730.

⁴⁹⁵ Illetve ha a házasságtörés ténye kellően nem bizonyított, de fennáll a következő tényállások valamelyike, akkor azok alapján a házasságtörést vélelmezni kell. A *férfi számára* így módon válókok, ha a feleség (3a) a férj akarata ellenére idegen férfiak által tartott lakomán vesz részt vagy érzéki vonzalom által vezéreltetve

magzatelhajtás; (5) ha a hitetlen házastársak közül az egyik a keresztyénségre tér (az így előálló vallási különbözőség miatt); továbbá (6) a saját gyermek keresztség alá tartása (az így keletkező lelki rokonság miatt). *Büntetéssel nem járó* válóokok a következők: (1) a házastársi kötelesség nem teljesítése; (2) a távollét, a fogság és a rabszolgaság; (3) az örültség és a gyengeelméjűség; (4) a szerzetesi rendbe lépés; (5) a püspöki méltóságra emeltetés és (6) a lepra.⁴⁹⁶ A felsorolt válóokok többsége, valamint azok rendszerbe sorolása (büntetéssel járó és azzal nem járó okok; külön a férfi és a nő részére) a jusztinianoszi jogra vezethető vissza. A büntetéssel járó válóokként elismert cselekmények egyházi szankciója a zsinati kánonok meghatározása szerint hét évre szóló kiközösítés és vezeklés,⁴⁹⁷ a válás egyéb (pl. vagyoni) következményeit tekintve azonban a keleti egyház jog szintén sokat merített a jusztinianoszi rendeletekből.⁴⁹⁸

Ami a válás utáni újraházasodás kérdését illeti, a 407-ben tartott Karthágói Zsinat 102. kánonja még úgy rendelkezett, hogy az egymástól elvált házaspár vagy béküljenek ki egymással, vagy maradjanak újabb házasság nélkül, egyébként pedig császári rendelet kibocsátását kérte a kérdés rendezésére.⁴⁹⁹ Végül e tekintetben is Jusztinianosz 22. novellája vált az egyház jog kiindulópontjává, amelynek értelmében, ha a nő volt *felelős* a válásért, akkor újabb házasságot köthetett, de csak öt év elteltével;⁵⁰⁰ ha pedig a férfi, akkor a vétlen nő – az esetleg később születő utódok származása körüli bizonytalanság elkerülése végett – köteles volt egy évet várni az újabb házassággal.⁵⁰¹ A férfi számára ilyenkor – bár ő volt a válás okozója – a novella szerint nem volt kötelező a várakozás, de a keleti egyház a felek egyenjogúságának elve alapján öt esztendeig öt sem engedte újabb házasságot kötni. Sőt, a bontást kimondó egyházi ítéletekbe az ok mellett gyakran azt is felvették, hogy a válásért felelős házaspár a későbbiekben egyáltalán nem köthet újabb házasságot harmadik

velük fürdőbe jár; (3b) alapos ok nélkül és a férj engedélye nélkül idegen házban éjszakázik (kivéve a szülői házat); (3c) a férj tudta és beleegyezése nélkül vagy tilalma ellenére lóversenyre, színházba vagy állatviadalra jár. A nő számára hasonlóképp válóokként szolgálnak a következők: (3d) ha felesége erkölcsi tisztaságát figyelmen kívül hagyva a férj az asszonyt másokkal igyekszik nemi kapcsolatba hozni; (3e) ha a férj házasságtöréssel vádolta meg feleségét, de azt a bíróság előtt bizonyítani nem tudta; (3f) ha a férj a figyelmeztetések ellenére makacsul ágyassági viszonyt folytat.

⁴⁹⁶ ZHISHMAN 119. és részletesen elemezve 731-783.

⁴⁹⁷ 48. apostoli kánon; Ankürai Zsinat 20. kánon; Trulluszi Zsinat 87. kánon.

⁴⁹⁸ ZHISHMAN 740., 791-794.

⁴⁹⁹ JOANNOU I, 2. 367-368.

⁵⁰⁰ Nov. 22, 15, 3.

⁵⁰¹ Nov. 22, 16pr.

személlyel. Mindazonáltal, ha nem szentírási eredetű, hanem egyéb válóokról volt szó – egyes korai zsinatok határozataira is figyelemmel – a püspök lerövidíthette a kiszabott vezeklési időt, ha a vétkes fél bűnbánatát elég őszintének látta,⁵⁰² így legkorábban öt év elteltével ismét megházasodhatott. A *válásért nem felelős* házaspár újabb házasságkötését – eltekintve a vétlen nőre vonatkozó egyéves várakozási időtől – a keleti egyház lehetővé tette, mivel a vétlen felet úgy kezelte, mintha megözvegyült volna.⁵⁰³

A 11. század második felében tehát a nyugati és keleti egyházjog közötti alapvető különbség a válás tekintetében az volt, hogy míg a keleti – meghatározott válási okok valamelyikének fennforgása esetén – nemcsak az elválást, hanem a kötelék felbontását és új házasság megkötését is lehetővé tette, addig a nyugati – bár a házaspár elválását szintén lehetővé tette bizonyos esetekben –, a kötelék megszüntetését és az újabb házasságot nem engedte meg. E kettősséget látva az 1100 körüli I. Esztergomi Zsinat idézett 55. kánonjának 2. bekezdése a korabeli keleti egyház felfogásához áll közelebb, mikor az új házasságot is megengedi. Szent István I. törvénykönyvének említett 30. fejezete, amely szintén megengedte a válás utáni házasságkötést, még abban az időszakban keletkezett, amikor még a nyugati egyházi területeken is voltak kivételek a hivatalos római állásponttal szemben, így e rendelkezés akár ezek körébe is beilleszthető, bár megfelel a bizánci egyházjognak is. Az Esztergomi Zsinat kánonját azonban már olyan időben fogalmazták meg, amikor a nyugati területeken egyöntetűen érvényesült a kötelék felbonthatatlanságának szabálya, így valószínűbb, hogy a kérdéses rendelkezés eszmei forrása a keleti egyházi felfogásban keresendő. Elvileg nyitva marad azonban annak a lehetősége is, hogy a zsinat egyszerűen a tényleges viszonyokat és szokásokat tartotta szem előtt, s nem vette figyelembe sem a keleti, sem a nyugati egyház véleményét.

Egy további körülmény azonban még inkább megerősíti azt a gyanút, hogy a kérdéses esztergomi határozat a bizánci jogra vezethető vissza. Szövege ugyanis kifejezetten említi azt az esetet is, amikor a férfi vádolja meg feleségét a

⁵⁰² A Nikaiai Egyetemes Zsinat 12. kánonja; az Ankürai Zsinat 2., 5. és 7. kánonjai; a Trulluszi Zsinat 102. kánonja az egyes vétségek (pl. a katonai szolgálatba való tiltott visszatérés, bálványoknak való áldozatbemutatás) miatt kiszabott vezeklési idő esetleges lerövidítését ill. a vezeklés könnyítését a püspök belátására bízta, aki e diszkrecionális jogkörben annak alapján döntött, hogy a bűnös mennyire őszinte és mély megbánást tanúsított – JOANNOU I, 1. 34. és 241., továbbá I, 2. 57., 60-62.

⁵⁰³ ZHISHMAN 802-804.

házasságtöréssel, de ezt bizonyítani nem tudja, s ezért azt a büntetést kell elszenvednie, amely az asszonyt sújtaná, ha a vád beigazolódott volna (házasság nélkül maradva vezekel, vagy eladják rabszolgának); az asszony pedig új házasságot köthet.⁵⁰⁴ Ez az eset Jusztinianosz 117. novellájában szintén kimondottan szerepel, mint válóok a feleség számára.⁵⁰⁵ A keleti egyházjog is felvette a válóokok sorába, s több bizánci világi forrás is tartalmazta.⁵⁰⁶ A házasságtörés miatti bontóperekben egyébként a keleti egyház igyekezett nagy körültekintéssel eljárni: az egyházi hatóság jegyzőkönyvet vett fel, rögzítve a felek, tanúk, szülők és más személyek vallomásait.⁵⁰⁷ Ezzel némileg rokonítható a Szabolcsi Zsinat 13. kánonja, amely szintén viszonylag részletesen taglalja, hogy a bíróság mely körülményeket köteles megvizsgálni abban az esetben, ha a férj mással fajtalankodó feleségét megölte, s emiatt az asszony rokonai közül valaki vádat emelt ellene.⁵⁰⁸

A Szabolcsi Zsinat 20. kánonja egyébként, amelyet fentebb már idéztem, mint – szemben az 55. esztergomi zsinati rendelkezéssel – a nyugati egyházjognak inkább megfelelőt, egyes keleti szinódusok szabályaival is közeli hasonlóságot mutat. A Karthágói Zsinat említett 102. kánonja pl. ugyancsak nem engedte meg az elvált felek újraházasodását, hanem kibékülést várt el tőlük, ennek hiányában pedig életük végéig házasság nélküli életet írt elő számukra. Itt is fellelhető továbbá a szabolcsi határozatbeli szankció, a vezeklés, amely egyébként további keleti zsinatok kánonjaiban is megtalálható:

Szabolcsi Zsinat 20. kánon:

Si quis uxorem suam in adulterio deprehenderit et in iudicium statuerit, secundum statuta canonum penitentia

Karthágói Zsinat 102. kánon:

Ἦρεσεν, ὥστε κατὰ τὴν εὐαγγελικὴν καὶ ἀποστολικὴν ἐπιστήμην, μήτε ὁ ἀπὸ γυναικὸς ἐαθεῖς, μήτε ἡ ἀπὸ ἀνδρὸς καταληφθεῖσα, ἐτέρῳ συζευχῆται, ἀλλ' ἢ οὕτω

⁵⁰⁴ Itt kell megemlíteni, hogy ROSZNER abban látja a keleti egyházjog hatását a magyar házassági törvényekre, hogy azok – mind Szent László, mind Könyves Kálmán esetében – csak a házasságtörő nő fenyítéséről intézkednek, s csak a férj emelhet vádat felesége házasságtörése miatt, fordítva nem – ROSZNER 261.

⁵⁰⁵ Nov. 117, 9, 4: „...ἐὰν ὁ ἀνὴρ περὶ μοιχείας ἐγγράψῃται τὴν γυναῖκα καὶ τὴν μοιχείαν μὴ ἀποδείξῃ...”.

⁵⁰⁶ Eis. 21, 6; B. 28, 7, 1; Proch. 11, 17.

⁵⁰⁷ Vö. ZHISHMAN 595. és 787-789.

⁵⁰⁸ Szabolcsi Zsinat 13. kánon: „Si quis uxorem cum alio viro adulterantem necaverit, deo rationem reddat, et si voluerit, aliam ducat. Si vero ex propinquis aliquis femine in eum insurrexit, quod interfecisset iniuste, iudicio discutiatur, et illud a vicinis eorum omnimodis investigetur, si in despeccione et contemptu apud virum suum prius esset, aut aliqua suspicio fornicacionis de illa prius orta fuisset, et hoc, secundum quod rationabile videtur, diiudicetur.” ZÁVODSZKY 160. A vizsgálat részletes és megalapozott voltát nemcsak a keleti egyházjog tartotta fontosnak, hanem a bizánci világi jog is: házasságtörés miatt indított bűnügyek esetére pl. az Eklogé is részletesen előírta, hogy a vádlókat gondos vizsgálatnak kell alávetni, s meghatározta, hogy milyen vádló szava mennyit ér – vö. Ecl. 17, 27. BURGMANN (1983) 235.

*imponatur et peracta penitencia, si
maritus voluerit, iterum recipiat, sin
autem, quamdiu ambo vixerint,
innupti permaneant.*⁵⁰⁹

μείνωσιν, ἢ ἑαυτοῖς καταλλαγῶσιν· οὐπερ ἐὰν
καταφρονήσωσι, πρὸς μετάνοιαν καταναγκασθῶσιν...⁵¹⁰

A házasságtörés megítélésében végül – akárcsak a papi nőtlenség kérdésében – a II. Esztergomi Zsinat helyezkedett véglegesen a nyugati egyház álláspontjára: kánonjai közül mindegyik a házasság felbonthatatlansága mellett foglalt állást.⁵¹¹ A tényleges gyakorlat itt is csak hosszú idő után követte az írott törvényt: még a 13. században is akadtak példák arra, hogy a házasságot – akár közös megegyezés okán, akár más alapon – felbontották.⁵¹²

6. NÉHÁNY „MAGÁNJOGI” RENDELKEZÉS

Külön érdemel említést néhány olyan, a személyállapottal (a szolgálással) és az örökléssel kapcsolatos kérdés, amelyeket antik római jogi alapon a magánjog körében tárgyalhatnánk, a középkorban azonban inkább az egyház jogi felségterületéhez tartoztak.

Az első ezek között a szolgákra vonatkozó szabályozás. Egyházfegyelmi és – a gazda hatalma szempontjából – magánjogi vonatkozása is van azon rendelkezéseknek, amelyek a szolgák klérusba való felvételéről szólnak. Ennek kapcsán mind a keleti egyházjog, mind pedig az esztergomi kánonok kimondták, hogy rabszolgát urának tudta és beleegyezése nélkül nem szabad pappá szentelni.

⁵⁰⁹ ZÁVODSZKY 161.

⁵¹⁰ JOANNOU I, 2. 367-368. Ford.: „Úgy tetszett (a zsinatnak), hogy az Evangélium és az apostoli tanítás szerint sem a felesége által elhagyott férj, sem a férj által elhagyott asszony ne kössön mással házasságot, hanem vagy maradjanak így, vagy béküljenek ki egymással. Aki pedig ezt (a rendelkezést) megveti, vessék alá vezeklésnek.” A vezeklés idejét az Ankürai Zsinat 20. kánonja 7 évben határozta meg, s így rendelkezett a Trulluszi Zsinat 87. kánonja is – JOANNOU I, 2. 70. és I, 1. 223.

⁵¹¹ II. Esztergomi Zsinat 4. kánon: „Ut si qua mulier a viro suo fugerit, reddatur ei, et quociens fugerit, restituatur ei, quia scriptum est, quod deus coniunxit, homo non separet.” 5. kánon: „Ut si quis uxorem suam coram legibus adulteram probaverit, ipsa penitencie subiaceat, et postea si voluerint, reconcilientur, aliter innupti permaneant.” (Ez a kánon egyébként tartalmában megfelel a 20. szabolcsi kánonnak.) 7. kánon: „Ut si quis uxorem exosam habens, sponte servituti se subdiderit, ut ab ea exosa separetur, uxor eum salva libertate sequatur, aliter innupti permaneant.” ZÁVODSZKY 207. A gregoriánus reformok eredményeinek megszilárdításában nagy szerepe lehetett a 12. században Magyarországon járt pápai legátusoknak is – vö. SZUROMI (2006b) 199-200.

⁵¹² ROSZNER 302-303., 306-307.

I. Esztergomi Zsinat 30. kánon:
Nullius servus clericus ordinetur, nisi antea dominus eius plenam sibi dederit libertatem.

I. Esztergomi Zsinat 69. kánon:
*Si quis alterius servum vel servientem talem, qui domino suo sine ipsius voluntate alienari non potest, aut quemlibet de civili populo literas docuerit, seu clericum fecerit absque consciencia et confessione domini sui, ipsum redimat et insuper L pensas persolvat.*⁵¹³

82. apostoli kánon:

Οἰκέτας εἰς κλῆρον προχειρίζεσθαι ἄνευ τῆς τῶν δεσποτῶν γνώμης οὐκ ἐπιτρέπομεν ἐπὶ λύπῃ τῶν κεκτημένων· οἴκων γὰρ ἀνατροπὴν τὸ τοιοῦτον ἐργάζεται. Εἰ δέ ποτε καὶ ἄξιός φανεῖν ὁ οἰκέτης πρὸς χειροτονίαν βαθμοῦ, οἷος καὶ Ὁνήσιμος ὁ ἡμέτερος ἀνεφάνη, καὶ συγχωροῦσιν οἱ δεσπόται καὶ ἐλευθεροῦσι καὶ τοῦ οἴκου ἑαυτῶν ἀποστέλλουσι, γινέσθω.⁵¹⁴

Khalkédóni Egyetemes Zsinat 4. kánon:

...Μηδένα δὲ προσδέχεσθαι ἐν τοῖς μοναστηρίοις δοῦλον ἐπὶ τὸ μονάσαι παρὰ γνώμην τοῦ ἰδίου δεσπότου...⁵¹⁵

A két idézett esztergomi kánon tiltásából egyébként következik, hogy az úr hozzájárulásával lehetséges volt a szolga pappá szentelése, aki ilyenkor nyilván szabadságát is elnyerte. A bizánci világi jog is a rabszolgaságból való felszabadulás egyik módjának ismerte el, ha a szolga urának tudtával és beleegyezésével klerikus vagy szerzetes lett.⁵¹⁶

Itt kell említendő Szent István törvényének egy szabálya is (I. 18.), amely szerint ha valaki könyörületességből tanúbizonyság mellett felszabadítja szolgálait vagy szolgálólányait, halála után irigységtől vezéreltetve senki se hívja vissza azokat a szolgaságba; ha pedig szabadságot ígért, de halála miatt ezt kinyilatkoztatni nem tudta, felesége, ill. fiai nyilatkoztathassák ki a szabadságot, s rendezhessenek a férj lelki üdvéért szeretetlakomát, ahogyan akarják.⁵¹⁷ A magyar királyi dekrétum szövegében ezúttal is a rabszolga-felszabadítás két római jogi eredetű, Bizáncban is ismert módja sejlik fel:⁵¹⁸ a tanúk (barátok) előtti és a végrendeletben történő *manumissio*.⁵¹⁹

⁵¹³ ZÁVODSZKY 201., 205. Természetesen ezúttal is találhatunk hasonló nyugati rendelkezéseket is – vö. ZÁVODSZKY 105., 117-118.; SZUROMI (2006b) 194.

⁵¹⁴ JOANNOU I, 2. 49-50. Ford.: „Rabszolgának a klérusba való felvételét, gazdájuknak a beleegyezése nélkül és a tulajdonos gazdák bosszúságára, nem engedjük meg; mert az ilyesmi a házak felfordulását okozza. Ha pedig valamely rabszolga egyszer méltónak is találtatnék a fölszentelés rangjára – mint amilyennek a mi Onézimoszunk is találtatott – és a gazdák beleegyeznek és felszabadítják (őt) és a házból elbocsátják, legyen (klerikus).” BERKI 47-48.

⁵¹⁵ JOANNOU I, 1. 73. Ford.: „...Semmiféle rabszolga se fogadtassék szerzetesi életre a kolostorokba gazdájának beleegyezése nélkül...” BERKI 82.

⁵¹⁶ Ecl. 8, 1, 4. „...ἢ καὶ ἐὰν εἰδήσει καὶ βουλῇ τοῦ κυρίου αὐτοῦ κληρικὸς ἢ μοναχὸς γένηται” – BURGMANN 200.

⁵¹⁷ Szt. Istv. I. 18.: „Si quis misericordia ductus proprios servos at ancillas libertate ferierit cum testimonio, decrevimus, ut post obitum eius nemo invidia tactus in servitutem eos audeat reducere. Si autem libertatem promiserit et morte impediens non testificatus fuerit, habeat mulier illius vidua et filii potestatem hanc eandem libertatem testificari et agapen facere pro redemptione animæ sui mariti, qualitercunque velit. ZÁVODSZKY 147. LEDERER (1964) 20.

⁵¹⁸ A római-bizánci kölcsönzés lehetőségét ennek kapcsán felvetette már ZLINSZKY (1996) 274.

⁵¹⁹ A végrendeleti rabszolga-fölszabadításra lásd a római jogban: D. 40, 4 és C. 7, 2; a bizánci jogban ezek alapján: B. 48, 3; a barátok előtti *manumissio*-ra lásd: C. 7, 6, 1, 2 és B. 48, 14; mindkét felszabadítási módot

Nem a felszabadítás, hanem a rabszolgává válás egyik Szent István törvényében szabályozott esete is felveti a római-bizánci hatás gyanúját. Az I. dekrétum 28-29. fejezetei szerint ugyanis a más szolgájával fajtalankodó szabad személy első ízben veréssel, másodízben veréssel és lenyírással büntetendő, harmadízben azonban maga is rabszolgává válik, hacsak meg nem váltja magát. Hasonlón, aki a gazda tudtával annak rabszolganőjét választja feleségül, elveszítve saját szabadságát, örökös szolgaságra vetendő.⁵²⁰ A rabszolgává válás e sajátos esetére vonatkozó szabályozás kétségtelenül hasonlít a Kr. u. 54-ben keletkezett *SC Claudianum* rendelkezéséhez,⁵²¹ amely szerint az a szabad nő, aki más tulajdonjogát sértve idegen rabszolgával folytatott nemi viszonyt, s azt a gazda tiltakozása ellenére sem hagyta abba, maga is rabszolgává vált.⁵²² A principátus idején kelt szenátusi határozatot azonban – mint korához méltatlant – utóbb Jusztinianosz eltörölte, s az ilyen helyzetek megoldását a rabszolga urának fegyelmező jogkörébe utalta.⁵²³ Ugyanezt megerősítette később a Baszilika is.⁵²⁴ Hogy azonban a rabszolgává válás e módja tovább élt, mutatja Bölcs Leó 100. novellája, amely kifejezetten a szokás által szentesített gyakorlattal szemben – legalábbis a jogsértő házassági szándéka esetére – enyhébb szabályokat fogalmazott meg. Előírta, hogy ha szabad ember rabszolgát kíván feleségül venni, akkor e házasság legyen érvényes, feltéve, hogy a szabad állapotú kérő maga is vállalja a szolgaságot, vagy kötelezettséget vállal a gazda felé a rabnő árának megfizetésére, aki így szabaddá válik.⁵²⁵ A rendelet egyébként inti a rabszolga urát, hogy a házassággal ne viselkedjen embertelenül, s előírja, hogy a gazda halálakor a szolgaságot vállalt férj és felesége is

említi továbbá a római-bizánci jogban: Inst. 1, 5, 1-2; Ecl. 8, 1, 1 és Proch. 34, 8. Az Eklogé öt, ennek hiányában legalább három tanú jelenlétét kívánta meg a felszabadításhoz, s ez utóbbit rendelte a Trulluszi Zsinat 85. kánonja is – JOANNOU I, 1. 221-222. BERKI 153.

⁵²⁰ Szt. Istv. I. 28.: „...Quisquis transgrediens, fornicatur cum ancilla alterius, sciatur se reum criminis et pro eodem crimine inprimis decoriari. Si vero secundo cum eadem fornicatus fuerit, iterum decorietur ac depiletur. Si autem tercio, sit servus pariter cum ancilla, aut redimat se...” 29.: „...decretum est, ut si quis liber connubium ancillae alterius sciente domino ancillae elegerit, perdita libertatis suae industria perpetuus efficiatur servus.” ZÁVODSZKY 149-150.

⁵²¹ A bizánci hatás gyanúját itt is megfogalmazta már ZLINSZKY (1996) 274.

⁵²² FÖLDI – HAMZA 214. Gai. Inst. I, 91 és 160.

⁵²³ C. 7, 24.; Iust. Inst. 3, 12, 1.

⁵²⁴ C. 7, 24. = B. 48, 25.

⁵²⁵ Bölcs Leó 100. novella: „...θεσπίζομεν, ἔαν ἐλευθερίᾳ τιμώμενον πρόσωπον δουλικῆς ἔλοιτο γάμον τύχης, ὑπὸ δυσὶ τούτοις τὸν γάμον συνέχουσι πράγμασι συνίστασθαι τὴν συνάφειαν · ἡ γὰρ καὶ τὴν ἴσιν ἀναλαμβάνετω τύχην ὁ τῷ δουλικῷ προσώπῳ διὰ τοῦ ἔρωτος συναπτόμενος, ἡ καταβολὴν προσομολογείτω τιμήματος δι’ οὗ ἀπολελυμένον τῆς δουλείας τὸ ὑπ’ αὐτῆς κατεχόμενον μέρος τῆς ἐλευθερίας γενήσεται...” Ford.: „...ha egy szabad állapotú személy szolgáló állapotú vesz feleségül, a házasság legyen érvényes a következő kettős törvényi feltétel mellett: a szerelem által hajtott szabad vagy öltse magára a rabszolga állapotát, vagy ígérje meg (a gazdának) olyan ár fizetését, amelynek révén az általa választott házasság szabaddá válik...” – NOAILLES – DAIN 331. Lásd még: ZACHARIÄ (1955) 60.

nyerjék el a szabadságot, ha pedig a férj a rabnő pénzen való megváltását vállalta, de az ár előteremtése nehezebbre esik, azt inkább dolgozza le évente két nomiszma bér fejében, amelyből a megváltás lehetségessé válik. A bizánci fejlődésben tehát a rabszolganővel való házasság az említett feltételekkel megengedetté vált, s a *SC Claudianum* szigorú szankciója – legalábbis a *házassági szándék megléte esetén* – enyhült ill. pénzen megválthatóvá vált. A bizánci jog azonban továbbra is a büntetendő cselekmények közé sorolta azt az esetet, ha szabad ember *házassági elhatározás nélkül* folytatott nemi viszonyt más szolganőjével, s ezt – társadalmi rangtól függően – pénzbeli kárpótlással ill. testi fenyítéssel szankcionálta.⁵²⁶

A Szent István törvényében megfogalmazott rendelkezések tekintetében tehát a bizánci hatás nem egyértelmű: a más szolganőjével való testi kapcsolat *házassági szándék nélkül* a magyar dekrétum szerint első és másodízben testi és megszégyenítő büntetéssel, harmadízben rabszolgává válással büntetendő, amely pénzen megváltható; az Eklogé azonban hasonló tényállásra csak testi büntetést és a gazdának fizetendő kárpótlást ír elő, rabszolgává válást nem. *Házassági szándék esetén* a magyar szabályozás csak a rabszolgává válás szankcióját rendeli alkalmazni, míg a bizánci törvényhozás ennél enyhébb álláspontot képviselve vagylagosan lehetővé teszi a rabnő pénzen való megváltását is. Első hazai dekrétumunk rendelkezései tehát leginkább magára a *SC Claudianumra* hasonlítanak, azonban ahhoz képest is fordított szerepekkel: míg az antik római jogforrás a más szolgájával nemi viszonyt folytató *szabad nőt* szankcionálta, addig a magyar dekrétum a más rabnőjével testi kapcsolatba lépő *szabad férfit*. A gondolati rokonság persze fennáll, hasonló szabályokat azonban a korabeli nyugat-európai jogokban is találhatunk.⁵²⁷

Eredendően magánjogi, ám a középkori fejlődésben részben egyházi befolyás alá került az öröklés normaanyaga is. E körben a római-bizánci hatás gyanúját mindenekelőtt a szabad végrendelkezés szentistváni biztosítása vetette fel.⁵²⁸ Az államalapító törvényei⁵²⁹ ugyanis – szemben a nemzetség tagjainak öröklési jogával –

⁵²⁶ Ecl. 17, 22.

⁵²⁷ ZÁVODSZKY 39-40.

⁵²⁸ ZLINSZKY (2002a) 950.

⁵²⁹ Szt. Istv. I. 6.: „Decrevimus nostra regali potencia, ut unusquisque habeat facultatem sua dividendi, tribuendi uxori, filiis filiabusque atque parentibus sive ecclesie, nec post eius obitum quis hoc destruere audeat.” Szt. Istv. II. 2.: „Consensimus igitur petitioni tocus senatus, ut unusquisque propriorum simul et donorum regis dominetur, dum vivit, excepto, quod ad episcopatum pertinet et comitatum, ac post eius vitam filii simili dominio succedant...” ZÁVODSZKY 144., 153.

elismerték az örökhagyó azon szabadságát, hogy vagyonát feleségére, fiaira és lányaira, rokonaira vagy az egyházra örökítse.⁵³⁰ MURARIK mutatott rá arra, hogy a kor viszonyaihoz képest igen széles körben biztosított szabad végrendelkezés gyökere az egyház buzdításában keresendő, amellyel Szent Ágoston óta igyekezett ösztönözni az egyház javára való végrendelkezést.⁵³¹ A szegényeknek, s az őket felkaroló szociális tevékenységet végző egyháznak tett juttatás elvi alapja a keresztény tanításban keresendő: aki felebarátjával jót tesz, Krisztussal tesz jót, s az ilyen bejut a mennyek országába (Mt 25,35-40). A buzdítás nyomán terjedt el hazánkban is az a gyakorlat, hogy az örökhagyó végrendeletében az egyházat is örökössé nevezte, kvázi egy fiúgyermek helyén, lelkének megmentése érdekében. Az ilyen juttatásnak ezért MURARIK találó módon a „*donum pro salute animae*” nevet adta, s több példát is felvonultatott rá a középkori nyugati jogalkotásból. Az idézett szentistváni törvényhely mellett a 30. szabolcsi zsinati kánon kifejezetten is egy ilyen lélekváltság-adományról szól, melynek tárgyát egyház javára felszabadított rabszolgák képezik.⁵³²

Kevéssé ismert azonban, hogy a lélekváltság-adományt, mint élők közötti vagy halál esetére szóló juttatást ὕψρ ψυχικ-ς σωτηρίας vagy γὰρ ψυχικόν, Bizáncban is gyakorolták. Korai lelkes szószólója Aranyszájú Szent János volt, aki számos szentbeszédében buzdította híveit a szegények és az egyház javára való adakozásra, valamint az örökhagyót arra, hogy lelke megmentésére Krisztust (tehát az egyházat) is nevezze örökössé fiai mellett vagyonának egy részére (pl. harmadára, máshol felére), vagy hogy meglátva az Urat rabszolgájának személyében, szabadítsa fel őt.⁵³³ Ezután Bizáncban is szokássá vált az egyház javára való végrendelkezés, többnyire telek vagy épület hagyományozása formájában.⁵³⁴

A lélekváltság intézménye későbbi császári rendeletekben is megjelent, kivételes esetekben egyenesen egyházi törvényes öröklés formájában.⁵³⁵ Bölcs Leó például a hadifogságban lévők végrendelkezési jogáról szóló 40. novellájában hosszasan érvel amellelt, hogy a régi szabály, mely szerint hadifogságban lévők nem

⁵³⁰ A nemesek szabad rendelkezési jogát később a Tripartitum a szerzett jószágok körében ismerte el, az ősiekre nézve azonban nem (I. 57-58.).

⁵³¹ MURARIK (1934); MURARIK (1938) 114. skk.

⁵³² Szabolcsi Zsinat 30. kánon: „...Qui autem pro animarum salute libertate mancipati fuerint, eo tenore tamen, ut ecclesie serviant, ipsi nemini, nisi soli persbitero administrent.” ZÁVODSZKY 162.

⁵³³ BRUCK 398.

⁵³⁴ Uott 385.

⁵³⁵ Összefoglalón tárgyalja ZACHARIÄ (1955) 139-143. és BRUCK 377-380.

tehetnek érvényes végrendeletet,⁵³⁶ ellentétes a filantrópia és az igazságosság követelményével. Egyrészt ugyanis, ha a jog nem teszi lehetővé a hadifogoly számára végrendelet készítését, ezáltal annak törvényes örököseit arra készíti, hogy ne tegyenek semmit az örökhagyó kiszabadítása érdekében, hisz a törvény révén úgyis örökölni fognak (talán épp olyanok, akik az örökhagyó ellenségei voltak). Másrészt annak a lehetőségét is elveszi a hadifogolytól, hogy a kiszabadítására tett esetleges erőfeszítéseket végrendeletileg honorálja (esetleg előzetesen is ösztönözze); harmadrészt pedig – mint legsúlyosabb igazságtalanság, ami érheti a szerencsétlent – az a lehetősége is elvész, hogy vagyonának egy részét lelke megmentésére szentelje.⁵³⁷ Ezért a császár elrendelte, hogy a hadifogoly öt – ill. ha ez nem lehetséges, három – tanú előtt tett és esküjükkal megerősített írásbeli vagy szóbeli végrendelettel akár gyermekeire, akár más rokonaira hagyhassa vagyonát. Ha végül nem tett végrendeletet, akkor lemenő ill. felmenő rokonai örököljék javait, ha pedig ilyenek nincsenek, az örökséget a tartozások levonása után egyharmad-kétharmad arányban meg kell osztani, s az egyharmad rész az elhunyt lelke üdvére (tehát az egyház javára) fordítandó, a kétharmad részt pedig – a szolganép kivételével – a *fiscus*nak kell adni. A szolgálkat, hacsak a hagyatéki adósságok megfizetését ez nem akadályozza, fel kell szabadítani.⁵³⁸ Az egyház tehát e rendelkezéssel az elhunyt hadifogoly lélekváltsága címén törvényes öröklést nyert. Később ezt az egyházi törvényes öröklést Bíborbanszületett Konstantin 12. novellája általánossá tette gyermek és végrendelet nélkül elhalt örökhagyó esetén, a hagyatéki javak harmadrésze tekintetében.⁵³⁹

Az egyház javára történő végrendelkezést ösztönző szentistváni normák, valamint az említett szabolcsi zsinati szabályozás tehát olyan gyakorlatot tükröznek, amely nemcsak a középkori Nyugat-Európában élt, hanem – tán még erőteljesebben – a keleti kereszténység területein is. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a bizánci világi jog is magától értetődőnek tartotta a végrendelkezési szabadságot,⁵⁴⁰ akkor talán nem túlzás feltételezni, hogy az államalapító dekrétumaiban meghatározott, a szokásjog szerinti

⁵³⁶ D. 28, 1, 8; Inst. 2, 12, 5; Ecl. 5, 1.

⁵³⁷ „...Εἰ δὲ γὰρ λύτρον ψυχῆς ἡ ἰδία κτήσις, πῶς οὐχὶ καὶ κατὰ τοῦτο ἀδικίαν ἀκροτάτην ὑπομένουσιν οἱ αἰχμάλωτοι, οὐκ ἐώμενοι παρὰ τοῦ νόμου περὶ τῶν προσόντων ὀρίζειν, ἂν τοῦτο βούλωνται, ὑπὲρ ψυχῆς αὐτῶν τινα διανεμεῖσθαι τῶν πραγμάτων...” NOAILLES – DAIN 161.

⁵³⁸ „...τὸ μὲν τρίτον εἰς τὴν ὑπὲρ ψυχῆς διανομὴν ἀφορίζειν, τοῦ δ’ ἐτέρου μέρους ἐν τοῖς βασιλείῳς ταμείοις γίνεσθαι τὴν ἀνάληψιν, ἄνευ μέντοιγε τῶν οἰκετῶν. Ταῦτα γὰρ, εἰ μὴ τῶν χρεῶν ἢ ἐκπλήρωσις ἐκποδῶν σταίη, πάντα ἐλευθερίᾳ τετιμῆσθαι βουλόμεθα...” uott 163-165.

⁵³⁹ BRUCK 378.; ZACHARIÄ (1955) 141. IGR I. 235-238.

⁵⁴⁰ ZACHARIÄ (1955) 149-150. Ecl. 5; Proch. 21; B. 35, 1-3.

nemzetségi törvényes örökléssel szemben igencsak engedékeny, nyilván kivételes⁵⁴¹ szabályok ilyen alakítását a keletről jövő impulzus is elősegíthette.

Szent István I. törvényének fentebb már idézett 18. fejezete egyébként szintén szól a lélekváltságról, amely azonban ezúttal nem az örökhagyó egyház javára tett rendelkezése formájában nyilvánul meg, hanem túlélő rokonai, felesége és fiai által a férj lelki üdvéért rendezett, keleti gyökerű szeretetlakoma formájában. A dekrétum a görög *ἀγάπη* szót használja, a görög nyelv szabályai szerinti accusativusban (...*et agapen facere*...). A kifejezés az ókeresztény korban egyrészt a felebaráti szeretetet, másrészt az Úrvacsora közös elköltését jelentette, de hamar szokásba jött, hogy egy-egy keresztény közösség tagjai az Eucharisziától függetlenül is rendeztek egymás számára szeretetlakomákat.⁵⁴² Az összes helyi hívek számára rendezett vacsora később a keresztény közösségek növekedtével kisebb csoportokban, többnyire klerikus jelenlétében tartott összejövetellé vált, amelyről a korai keleti zsinatok is rendelkeztek, pl. a laodikeiai, amely egyrészt megtiltotta az agapéra meghívottaknak (klerikusoknak és világiaknak egyaránt), hogy az étel egy részét hazavigyék, másrészt azt, hogy az ilyen vendégségeket a templomban tartsák.⁵⁴³ A 3. század táján a szeretetlakomák már elsősorban karitatív célokat szolgáltak: agapé keretében gondoskodtak az özvegyekről és a szegényekről. A Gangrai Zsinat 11. kánonja már ebben az értelemben vett agapéről beszél, amikor szankcióval illeti azokat, akik mint jelentéktelen dolgot visszautasítják a szegényeknek rendezett szeretetlakomákra szóló meghívást.⁵⁴⁴ Az agapét a keleti zsinatok közül a trulloszi említi utoljára,⁵⁴⁵ de később is gyakorlatban maradt; előfordult, hogy az örökhagyó végrendeletében hagyta meg utódjainak, hogy agapét tartsanak.⁵⁴⁶ A karitatív célú szeretetlakomák közben nyugaton is elterjedtek, gyakran a

⁵⁴¹ Vö. ILLÉS (1904) 18-19.; BÓNIS (1972) 92-93.

⁵⁴² Ilyen értelemben említi az agapét az Újszövetségben az I. Korintusi levél (11,20-34), valamint Júdás levele (12).

⁵⁴³ Laodikeiai Zsinat 27-28. kánonok – JOANNOU I, 2. 141-142. Ford. ERDŐ (1983) 323.

⁵⁴⁴ Gangrai Zsinat 11. kánon: „Εἴ τις καταφρονοῖ τῶν ἐκ πίστεως ἀγάπας ποιοούντων καὶ διὰ τὴν τιμὴν τοῦ κυρίου συγκαλοούντων τοὺς ἀδελφοὺς, καὶ μὴ θέλοι κοινωνεῖν ταῖς κλήσεσι διὰ τὸ ἐξευτελίζειν τὸ γινόμενον, ἀνάθεμα ἔστω.” JOANNOU I, 2. 93-94. Ford.: „Ha valaki megveti azokat, akik hívő lélekkel szeretetlakomát adnak a szegényeknek, és az Úr tiszteletére meghívják rá a testvéreket is, és nem is válaszol az ilyen meghívásokra, mert jelentéktelen dolognak tartja az ilyesmit, közöszítség ki.” ERDŐ (1983) 335.

⁵⁴⁵ Trulloszi Zsinat 74. kánon, ezúttal is az agapé templomban való tartását megtiltva – JOANNOU I, 1. 212.; 147.

⁵⁴⁶ BRUCK említett művének 386. old. 46. jegyzetében közli egy 8. századi kopt végrendelet szövegének fordítását, amelyben az örökhagyó két túlélő gyermekének, lányának és fiának hagyja meg, hogy ha lányára háramolna valami az anya vagyonából, akkor azt osszák három részre, s egy-egy részt maguknak megtartva a harmadikat korábban elhalt testvérük lelke üdvéért ajánlják föl agapé formájában.

holtak lelki üdvéért rendezték őket, s a források tanúsága szerint a korai középkorban is gyakorolták ezt a szokást, mint az alamizsnálkodás egy formáját.⁵⁴⁷

Szent István törvényében tehát ezúttal is egy olyan szokás szerepel, amely – miként a lélekváltság-adomány – mind keleten, mind nyugaton ismert volt. A magyar dekrétumba is jöhetett mindkét irányból.⁵⁴⁸

A végrendelkezés szabadságát István egy szintén eredendően római jogi intézmény, az özvegyi jog révén korlátozta.⁵⁴⁹ Az első dekrétum 26. fejezete szerint a gyermekeivel visszamaradt özvegy, ha ígéretet tesz azok felnevelésére, s arra, hogy nem megy újra férjhez, hanem velük marad élete végéig, nem kényszeríthető újabb házasságra, s fennmarad a férj életében fennállt vagyonközösség. Ha azonban megváltoztatja fogadalmát, s az árvákat elhagyván ismét férjhez megy, csak az őt illető ruhákat viheti magával, gyermekei vagyonából pedig nem követelhet semmit. Gyermekek nélkül megözvegyült asszony szintén megígérheti, hogy házasság nélkül marad, s akkor megtarthatja hatalmát összes javai felett, amelyek csak halála után szállnak vissza férje rokonaira, ezek hiányában pedig a királynak.⁵⁵⁰ Ezt a rendelkezést a szakirodalom a középkori magyar jogban elterjedt özvegyi jog (*jus viduale*) gyökerének tekinti, melynek alapján a férj halála után az özvegy nőt, akár vannak gyermekei, akár nincsenek, férje hagyatékán haszonélvezeti jog illeti meg haláláig, vagy addig, amíg újra férjhez nem megy.⁵⁵¹ Az özvegyi jog a római jogban Jusztinianosz nevéhez fűződik, aki a rászoruló özvegy nőnek – közös gyermek léte esetén – részleges (negyedrésnyi) haszonélvezetet biztosított, a férjjel közös gyermek hiányában pedig e részt tulajdonba adta az asszonynak.⁵⁵² Egyébként a korábban fennállt, a családfő irányítása alatt álló házassági vagyonközösség a férj halálával

⁵⁴⁷ A kérdéskörre lásd: HAUSCHILD – NIEBERGALL.

⁵⁴⁸ SZTRIPSZKY 26. a keleti egyház gyakorlatára ismer benne.

⁵⁴⁹ A Szent István törvényében biztosított özvegyi jog kapcsán ZLINSZKY (2002a) 950. vetette föl a bizánci hatás lehetőségét.

⁵⁵⁰ Szt. Istv. I. 26. „Volumus quidem, ut et viduę et orphanı sint nostrę legis participes tali tenore, ut si qua vidua cum filiis filiabusque remanserit, atque nutrire eos et manere cum illis, quamdiu vixerit, promiserit, habeat potestatem a nobis sibi concessam hoc faciendi et a nemine iterum cogatur in coniugium. Si vero mutato voto iterato nubere voluerit et orphanos deserere, de rebus orphanorum nichil omnino sibi vendicet, nisi tantum sibi congrua vestimenta. Si autem vidua sine prole remanserit, et se inuuptam in sua viduitate permanere promiserit, volumus, ut potestatem habeat omnium bonorum suorum, et quidquid velit inde facere, faciat. Post obitum autem eius eadem bona ad suos redeant parentes mariti, si parentes habet; sin autem rex sit heres.” ZÁVODSZKY 149. A Tripartitum később a gyermektelenül és végrendelet nélkül elhalt férj ingóságait a feleségnek hagyta, ingatlan vagyonát pedig – fősabályként – addig, amíg a nő újabb házasságot nem kötött. Gyermekek létében az ingók fejenként egyenlő részenként az özvegyet és a gyermekeket illették (I. 98-99.).

⁵⁵¹ ILLÉS (1904) 79. skk.

⁵⁵² FÖLDI – HAMZA 622.; Nov. 117, 5.

megszűnt: az asszony visszakapta a hozományt, a *donatio propter nuptias*⁵⁵³ egy gyermekrésnyi tulajdont, többi részén pedig haszonélvezetet szerzett.⁵⁵⁴

Az özvegyi jog jusztinianoszi szabályait a későbbi bizánci jogfejlődésben az Eklogé némiképp módosította. Közös gyermekek léte esetén fenntartotta a családi vagyontársaságot, s a túlélő feleséget mind saját, mind férjének (külön jegyzékbe vett) javai tekintetében általános vagyonkezelővé tette, melyből köteles volt gyermekeit felnevelni és kiházásítani. A gyermekek nem követelhatték a rájuk eső rész kiadását. Ha azonban az özvegy újból férjhez ment, gyermekei vagyoni szempontból különváltak tőle, s ki kellett adnia számukra az apai vagyont, ő pedig csak a házasságba egykoron bevitt hozományt (προίξ), valamint a férjtől kapott *donatio propter nuptias* (a későbbi jogi nyelvben: ὑπόβολον; együttesen: προικοὑπόβολον) tarthatta meg.⁵⁵⁵ Ez fő vonalait tekintve (a vagyontársaság és az özvegy jogának fenntartása elhalt férje javain ismételt férjhezmeneteléig) hasonló szabályozás a Szent István-féle rendelkezéshez; eltérés a nő újra férjhezmenetele esetén neki járó vagyonrészt illetően mutatkozik: István csak ruháit engedte kiadni az asszonynak,⁵⁵⁶ az Eklogé szerint azonban a teljes hozomány és házasság utáni ajándék is visszajárt. A különbség a római-bizánci és a magyar házassági vagyonjog intézményeinek jelentős eltéréseiből is adódhat.⁵⁵⁷

A gyermek nélküli házasságban megözvegyült asszony helyzete azonban még inkább különbözik a középkori magyar jog és az Eklogé rendszerében. Míg az előbbi ilyenkor is fenntartotta az özvegy jogát a férj vagyonán, amely csak a nő újabb férjhezmenetele vagy halála esetén szállt át a férj rokonaira, addig az utóbbi rögtön felosztani rendelte a vagyont és abból az özvegynek csak hozományát (ill. a προικοὑπόβολον-t), valamint a férji vagyonból a hozomány értékének negyedrészt

⁵⁵³ Amely Jusztinianosz óta egybeolvadt a *donatio ante nuptias*szal.

⁵⁵⁴ ZACHARIÄ (1955) 88-89.; FÖLDI – HAMZA 259-260. Nov. 127, 3.

⁵⁵⁵ Ecl. 2, 5, 1.; ZACHARIÄ (1955) 91-92.

⁵⁵⁶ Hogy a feleség ruhái a kiházásítás tárgyait (*res allatae* – a középkori magyar jogban: hozomány) vagy a jegyajándékot (*res paraphernales*) jelentik-e, kérdéses; bár okleveles adatok szerint női ruhák tipikusan a jegyajándék tárgyát képezték a magyar jogban – vö. ILLÉS (1904) 79. 2. jegyz.

⁵⁵⁷ A római-bizánci jogban elterjedt hozomány a hazai szokásban még csak kifejlődőben volt, s jelentőségében elmaradt a hitbér (a törvényes házasság megkötésével a nőt a férj vagyonából megillető rész – nálunk: *dos*) és a jegyajándék (a nő által az eljegyzés vagy a házasságkötés alkalmával férjétől vagy szüleitől kapott ajándék) mögött. A jegyajándékot egyébként nálunk a *parapherna* terminussal jelölték, ami a római-bizánci terminológiában a női különvagyonát jelentette – vö. ILLÉS (1900) 15., 34., 42. A hitbérről és a jegyajándékokra nézve utóbb a Tripartitum részletes szabályozást adott (I. 93-97., 100., 103-105.).

kitevő további vagyont biztosította, a maradék javak pedig elhalt urának végrendeleti vagy törvényes örököseire szálltak.⁵⁵⁸

Az Eklogé módosításait a „makedóniai reneszánsz” átfogó kodifikációs hulláma (Prokheirosz Nomosz, Baszilika) eltörölte, s lényegében visszatért a jusztinianuszi rendelkezésekhez. Ez a visszaállítás azonban valószínűleg nem ment zökkenők nélkül, mivel Bölcs Leó három novellát (20., 22., 85.) is szentelt a kérdéskör rendezésének, s ezzel sajátos, a régi és új szabályokat vegyítő rendszert hozott létre, amely a későbbi korok számára is érvényes maradt.⁵⁵⁹ Ennek értelmében gyermekek – és a házastársak közti, a törvénytől eltérő tartalmú megállapodás – hiányában a férj halála után az asszony mind a hozományt, mind a hűpobolont megkapta tulajdonba, míg a többi vagyonrész a férj örököseire szállott.⁵⁶⁰ Gyermekek létében az asszony igényt tarthatott a hozományi vagyon tulajdonjogára, a hűpobolon egy gyermekrészének tulajdonára, többi részének haszonélvezetére, sőt, a férj egyéb vagyonán is egy gyermekrésznyi tulajdonjogra. Ha a férj vagyonát a hűpobolon teljesen kimerítette, akkor az özvegy ezen kapott egy gyermekrész tulajdont, ill. a maradékra haszonélvezetet. Végül, ha az elhunyt férj tényleges vagyona az ígért hűpobolonnál is kisebb volt, a túlélő özvegy akkor is az ígért mérték alapján számolt gyermekrésznyi tulajdonjogot nyert belőle, s gyermekeinek a maradékból jutott, amennyi jutott.⁵⁶¹

Az özvegyi jog tehát Bizáncban lényegesen részletesebb szabályozást nyert, mint a középkori magyar jogban, s a fejlődés különböző fázisaiban tartalmilag is eltért a szűkszavú hazai rendelkezésektől. Aránylag közeli párhuzamot csak az Eklogé közös gyermek megléte esetére szóló szabályai nyújtanak. A többenél alapvető különbség, hogy míg a bizánci szabályok a férj halála után felbontották a házasság alatt fennállt vagyonközösséget, s csak azt szabályozták, hogy ilyen esetben mi jár az özvegynek, s mi a férj rokonainak, addig a magyar dekrétum ezzel ellenkező módon a férj halála után is fenntartani rendelte a családi vagyon egységét, legalábbis az asszony ismételt férjhezmenetele vagy halála időpontjáig. Az alapgondolat, hogy ti. a túlélő özvegy anyagi egzisztenciájáról gondoskodni kell, természetesen közös, de erre vonatkozó

⁵⁵⁸ Ecl. 2, 4, 2. ZACHARIÄ (1955) 91.

⁵⁵⁹ ZACHARIÄ (1955) 94.

⁵⁶⁰ Nov. 20. NOAILLES – DAIN 81-83.

⁵⁶¹ Nov. 22. NOAILLES – DAIN 86-89. ZACHARIÄ (1955) 94-95.

szabályokat a korabeli nyugati jogokban is találhatunk.⁵⁶² Közvetlen bizánci átvételre mindezek alapján nincs okunk gyanakodni.

Felvetette a római-bizánci hatás gyanúját a szabad végrendelkezés másik korlátja, az Aranybulla 4. cikkében⁵⁶³ felbukkanó leánynegyed is.⁵⁶⁴ Bár az idézett szakasz csak a fiúörökös *nélkül* elhalt nemesre nézve mondja ki, hogy birtokának negyedrészt leánya örökölje (a többi pedig szabadon másra örökítheti⁵⁶⁵), a gyakorlatban a negyed fiúörökös létében is kötelezőn járt a leánynak.⁵⁶⁶ Kétségtől való, hogy hasonló rendelkezésről van itt szó, mint az ókori *lex Falcidia* (Kr. e. 40) esetében, melynek alapján az örökösnek legalább törvényes örökrésze negyedrészt (*quarta Falcidia*) hagyományoktól mentesen kellett megkapnia, vagy az e szabály nyomán a császárkorban kialakított kötelesrész intézményénél, amely azt jelentette, hogy a jogosult végrendeleti öröklés esetén is legalább törvényes örökrészenek negyedére (*quarta*) igényt tarthatott.⁵⁶⁷ A *quartalium puellarum* is a végrendelkezés szabadságát korlátozta (a leány javára), negyedrészt biztosítva számára az átörökítésre kerülő vagyonból.⁵⁶⁸

A kérdés kapcsán MURARIK meggyőzően mutatta be, ahogy a középkori jogokban a falcidiánus negyedrészt és a *legitima portio* egybeeséséről, s végül a „*falcidia*” kifejezést a kötelesrész szinonimájaként kezdték használni. Azt is kimutatta, hogy a megváltozott körülmények között (végrendelkezés helyett törvényes öröklés) leginkább épp a leányok javára lehetett alkalmazni az intézményt leánynegyed

⁵⁶² ZÁVODSZKY 37. és ILLÉS (1904) 79-80. is utal a magyarhoz hasonló bajor törvényre, amely azonban az özvegynek nem a teljes férji vagyonon, csak annak egy részén biztosított haszonélvezetet (*usufructuaria portio*), s e tekintetben épphogy közelebb áll a római-bizánci fölfogáshoz, mint a magyar jog.

⁵⁶³ „Si quis serviens sine filio decesserit, quartam partem possessionis filia obtineat, de residuo – sicut ipse voluerit – disponat...” AB 25. A Tripartitum meghatározása szerint a negyedjog a leányoknak és a nőknek az atyai örökös javából, nem gyökeres vagy örök, hanem megváltható joggal és feltétel mellett juttatott jószágot jelenti (I. 88. § 1.). A szolgálatokkal szerzett atyai jószágok azért nem illették a nőágot, mivel azokat fegyveres szolgálatért kapták, amiben a leányok és asszonyok nem járatosak (I. 18.).

⁵⁶⁴ MURARIK (1938) 164-166., 181., 183.; ZLINSZKY (1996) 274.; ZLINSZKY (2002a) 950.

⁵⁶⁵ Ez valójában a nemzetség tagjaira való átörökítést jelentette. A szabad végrendelkezés szentistváni biztosítása ellenére ugyanis az ősi birtokra továbbra is erősen élt a szokásban a nemzetség tagjainak öröklési joga, a királytól kapott adománybirtokra pedig Kálmán törvénye (I. 20.) előírta a leszármazó, ennek hiányában a testvér kötelező öröklését, ezek nemlétében (magszakadás) pedig a birtoknak a királyra való visszaháramlását. A magyar nagybirtokosok ugyanakkor igyekeztek megszerezni a királytól a szabad rendelkezés privilégiumát, amely a gyakorlatban éppen a nemzetségi öröklést biztosította a király háramlási jogával szemben. Az Aranybulla e passzusa is – bár kényszerűségből – e fejlődésnek ad teret – vö. HOMOKI NAGY 79-81. A király háramlási jogát a Tripartitum is rögzítette (I. 10.).

⁵⁶⁶ ILLÉS (1904) 35-36. A leánynegyedről lásd még: MURARIK (1938) 163-192. ECKHART (1932) és HOLUB (1938).

⁵⁶⁷ FÖLDI – HAMZA 643., 658-659. Inst. 2, 22. és 2, 18, 6-7.; D. 5, 2.

⁵⁶⁸ Az analógiára Murarik és Zlinszky mellett rámutatott már korábban ILLÉS (1904) 98. old. lábjegyzetben és BÓNIS (1964a) 97.

formájában, mivel az antenovelláris források szerinti egyéb kötelesrészjogosultak a középkori népjogokban jobb jogi helyzetben voltak az öröklés terén annál, mintsem hogy kötelesrészt kellett volna igényelniük.⁵⁶⁹ A leánynegyed bevezetésére vezető impulzus pedig nyilván abból az irányból érkezett a közép-európai térség országaiba, ahol a Digesta a 11. század második felében újra tudományos feldolgozás tárgya lett: Bolognából és más nyugat-európai egyetemekről, Magyarországra talán épp Paulus Hungarus és az északitáliai magyar *peregrinatio* közvetítésével.⁵⁷⁰

A hatás tehát végső soron római-bizánci, de ezúttal biztosan nem kelet felől érte a magyar jogot. A korábban negyedrésze jogot adó quarták ugyanis a közép-bizánci jogfejlődésben rendre harmadrészekké (τρίτον, τριταούγκιον) váltak. Már Jusztinianosz felemelte a kötelesrészt a törvényes rész harmadára (négyenél több gyermek esetén felére – Nov. 18, 1), amit átvett az Eklogé (5, 7), s később a Prokheirosz Nomosz is (utóbbi a kötelesrésze és a hagyományok korlátjára egyaránt – 32, 1-2), akárcsak a Baszilika (41, 1, 1).⁵⁷¹ Később, miután nyugaton a novellák tudományos vizsgálata is megkezdődött, a *tertia* is beszüremkedett ugyan a nyugat-európai jogokba (főként özvegyi kötelesrész formájában, a 14. századtól), eddigre azonban nálunk a leánynegyed már olyan mélyen gyökeret vert, hogy a harmadrész gondolata nem szoríthatta ki.⁵⁷²

Végül ki kell térnünk az elbirtoklás intézményére is, melynek kapcsán szintén felmerült már a római-kánonjogi⁵⁷³ ill. bizánci hatás⁵⁷⁴ gyanúja. BÓNIS kiindulópontja, hogy Werbőczy a *praescriptio* meghatározásánál sem a jóhiszeműt, sem a megfelelő jogcímet nem említi a tulajdonszerzés feltételeként,⁵⁷⁵ így a definíció rokonítható a 12. századi kánonjog, elsősorban Gratianus (C. 16, § 3 és 4) felfogásával, amely az elbirtokláshoz szintén nem kívánta meg a *bona fidei*-t, csak a *titulust*.⁵⁷⁶ A kánonjog

⁵⁶⁹ MURARIK (1938) 163. skk., összefoglaló jelleggel 180-181.

⁵⁷⁰ Paulus Hungarus épp egy évvel azelőtt érkezett Magyarországra a dominikánus rend itteni provinciájának megalapítása céljából, hogy a leánynegyed megjelent az Aranybullában – MURARIK (1938) 186.

⁵⁷¹ Vö. ZACHARIÁ (1955) 202-203.

⁵⁷² MURARIK (1938) 187.

⁵⁷³ BÓNIS (1964a) 92-94.; BÓNIS (1972) 90-92.

⁵⁷⁴ ZLINSZKY (1996) 274. Bónis nyomán.

⁵⁷⁵ Trip. I. 78. § 1.: „Sciendum igitur, quod praescriptio est termini, ad iudicam tum retentionem, tum reacquisitionem bonorum de iure statuti, temporalis completio.” Bónis is említi ugyanakkor, hogy Werbőczy a ius regiumnál az annak érvényesítésére szolgáló százéves határidőt kifejezetten a királyi javak rosszhiszemű birtokosai ellenében fogalmazza meg – Trip. I. 23-24.

⁵⁷⁶ A helyzet valójában nem ilyen egyértelmű. A Dekrétumban valóban található olyan hely, ahol a jóhiszemű nem nyer említést, pl.: C. 16 q. 3 p.c. 7: „...Que quisque sua auctoritate usurpat, quia *nullo titulo* possidere incipit, prescribere non potest...” – FRIEDBERG 791.; a 10 és 20 éves elbirtoklás általános szabályainak

forrása a *praescriptio* kérdésében kétségtől a római jog volt, amely már a klasszikus korban meghatározta az elbirtoklás öt feltételét (*res habilis, titulus, fides, possessio, tempus*).⁵⁷⁷ A posztklasszikus kor azonban e követelmények tekintetében eltért a klasszikus tradíciótól. A 4. századra a *iustum initum*on (*iusta causán*, de legalábbis *bona fidesen*), valamint 10 ill. 20 évi birtoklason alapuló ún. *longi temporis praescriptio*t felváltotta a 40 éves elbirtoklás (*annorum quadraginta praescriptio*), ahol a *iustum initum* már nem volt feltétele a tulajdonszerzésnek, tehát a megfelelő időtartamú zavartalan birtoklason túl sem jóhiszeműség, sem megfelelő jogcím nem kellett az elbirtokláshoz. Utóbb a 40 éves határidőt kiszorította az egy emberi nemzedék hosszához jobban igazodó 30 éves időtartam (*annorum triginta praescriptio*).⁵⁷⁸

Jusztinianosz reformtörvényében (C. 7, 31, 1) a klasszikus szabályozást vette alapul, de azon jelentős változtatásokat is végrehajtott: ingatlanok esetében a 10 ill. 20 éves határidőket alkalmazta (*longi temporis praescriptio*), ingóknál pedig 3 éves elbirtoklási időt szabott (*usucapio*). Mindkét esetben a klasszikus kori egyéb feltételeket, így a *iustus titulus*t és a *bona fide*st is megkövetelte. A dologi keresetek elévülését ugyanakkor 30 ill. 40 éves határidővel az elbirtoklás speciális formájává tette (későbbi elnevezéssel: *longissimi temporis praescriptio*), amelynél a jóhiszeműséget előírta, az érvényes jogcímet viszont nem (C. 7, 39, 8, 1).⁵⁷⁹

A középbizánci jog a jusztinianoszi rendelkezéseken lényegében nem változtatott. A tulajdonjoggal kapcsolatos szabályokat általában annyira magától értetődőnek tekintették, hogy a kisebb törvénykönyvek egyáltalán nem, vagy alig

leírásánál azonban Gratianus mind a *bona fide*st, mind pedig a *iustus titulus*t szükséges feltételként említi – vö. C. 16 q. 3 p.c. 15: „...Qui enim *bona fide et iusto titulo* rem presentis per decennium, absentis uero per uicennium tenuerit, perpetua exceptione tutus erit...”; azzal, hogy csak az egyik feltétel meglétében is lehetséges az elbirtoklás, de csak 30 év alatt: „...Si autem *nullo titulo, bona tamen fide*, per tricennium rem alicuius possederit, simili gaudebit presidio.”; „...Quod si *mala fide* rem alienam quis possidere ceperit, post XXX. annos aduersus omnem petentem exceptione tutus erit.” Gratianus itt is hangsúlyozza azonban: „Si uero aliquo casu a possessione ceciderit, actionem non habebit, quia praescriptio hec *non fauore malae fidei possessoris*, sed odio tantum rem suam persequi negligentis introducta est...” és korábban: „Hae praescriptiones sunt introductae fauore possidentis et odio petentis, *quia lex fauet his, qui bona fide et iusto titulo, uel bona tantum fide possident*, odit autem et punit circa rem suam negligentes et desides.” FRIEDBERG 794.

⁵⁷⁷ A *bona fides* és a *iustus titulus* már valószínűleg a Kr. e. 2. századtól az elbirtoklás két alapvető követelménye volt – vö. HAMZA (2002a) 19.; a római jogi elbirtoklás fejlődésére lásd továbbá: HAMZA (1986); KASER I. 418-425. és II. 285-288.; FÖLDI – HAMZA 324-328.

⁵⁷⁸ HAMZA (1986) 32-35.; lásd továbbá: KASER II. 285-286.

⁵⁷⁹ KASER II. 286-287.; HAMZA (1986) 35-36.; FÖLDI – HAMZA 328.

tesznek említést róluk.⁵⁸⁰ A Baszilikába mindenestre felvették a Jusztinianosz által a *praescripti*óra megállapított normákat,⁵⁸¹ az elbirtoklás általános eseténél szükséges feltételként rögzítve a jóhiszeműség és a megfelelő jogcím meglétét is.⁵⁸² A kisebb törvénykönyvek közül az Eklogé hallgat a kérdésben, a Prokheirosz Nomosz és az Eiszagógé pedig az általános szabályokhoz képest inkább különös rendelkezéseket tartalmaznak, nem fejtve ki részletesen a jóhiszeműségre és a megfelelő jogcímre vonatkozó feltételeket.⁵⁸³ Ebből kétféle következtetés vonható le: egyrészt értelmezhető úgy, hogy a gyakorlatban (ahol inkább a kisebb összefoglalókat használták) nem ügyeltek a részletszabályokra, másrészt azonban elképzelhető az is, hogy a Jusztinianosz által újra felelevenített (és a Baszilikába is felvett) elbirtoklási feltételek továbbra is érvényesültek, bár a kisebb törvénykönyvek elkészítésekor nem tartották szükségesnek ezek bővebb kifejtését, ha a hivatalos és érvényes jusztinianoszi joganyagban egyébként benne voltak.⁵⁸⁴ Mindezek alapján nem lehet eldönteni, hogy a jóhiszeműséget és jogcímet meg nem követelő hazai gyakorlat, amelyet végül a Tripartitum rögzített, vajon bizánci forrásra megy-e vissza.

Az elbirtoklási idő tekintetében szintén tarka képpel szembesülhetünk. A királyi jog 100 éve talán visszavezethető Jusztinianoszhoz az egyházi javakra szóló határidejével (C. 1, 2, 23, 2), ezt azonban a Basziliika már nem tartalmazta, mivel a novellák 40 évre csökkentették (Nov. 111, 1 és 131, 6). Az egyházi vagyon tekintetében a középkori magyar jogban 40 ill. 42 éves, a nemesi birtoknál 30 ill. 32 éves határidőket alkalmaztak. A 40 és a 30 évet akár a középbizánci időben is továbbbővítő *longissimi temporis praescripti*óból is meríthették (a 40 évet talán az említett

⁵⁸⁰ ZACHARIA (1955) 215.

⁵⁸¹ Az elbirtoklás általános szabályaira nézve (C. 7, 31, 1) a Basziliika rövid tartalmi összefoglalót ad (B. 50, 10, 4), a kivételes 30-40 éves elbirtoklásra vonatkozó rendelkezéseket pedig egyszerűen átv teszi (C. 7, 39, 8, 1 = B. 50, 14, 9, 1).

⁵⁸² B. 50, 10, 3.: „Ο κατῆ πίστει νεμόμενος οὐ δύναιται διὰ τῆς χρονίας νομῆς δεσπόζειν...”; B. 50, 11, 5.: „Ἐὰν μὴ ὕπεστιν ἀληθῆς τίτλος νομῆς, οὐ δύναιται τις διὰ χρονίας νομῆς δεσπόζειν τὸ πρᾶγμα.”

⁵⁸³ Proch. 38, 38 (= Eis. 39, 38): a telki jogok – nem gyakorlás esetén – jelen lévő jogosult esetén 10, távol lévő jogosult esetén 20 év alatt elévülnek; Proch. 38, 41 (= Eis. 39, 41): ha a rosszhiszemű birtokos rendelkezik az ingatlanról és a tulajdonos értesül erről, elveszíti jogát, ha helyben lakás esetén 10, távol lévőként pedig 20 éven belül nem intézkedik a föld visszaszerzése iránt; ha viszont nem tud a rendelkezésről, akkor 30 év a határidő; Proch. 38, 42 (= Eis. 39, 64): az ingatlan jogos tulajdonosának a jogtalan birtokossal szembeni igénye nem enyészik el 30 év elteltével sem, s visszaszerezheti tulajdonát; Proch. 38, 43 (= Eis. 39, 42): ha az ingó vagyontárgy birtokosa három évig háborítás nélkül birtokban marad, elbirtoklással tulajdont szerez rajta; Proch. 38, 60 (= Eis. 39, 59): egyházi vagyon elbirtoklási ideje 40 év; Proch. 38, 62-64 (= Eis. 39, 61-63): akadályoztatott (börtönbe zárt, hivatalos ügyben távol lévő, süket, néma, örült, stb.) személyekkel szemben az elbirtoklási idő csak az akadály megszűntekor kezd el folyni.

⁵⁸⁴ Gaius Intitúciói sem írják elő kifejezetten a jogcímet az elbirtokláshoz, holott a klasszikus korban az már feltételt képezett – Gai. Inst. 2, 43.

jusztinianuszi novelláris szabályozásból), de a nyugati kánonjogból is levezethető. A polgárookra vonatkozó elbirtoklási időt Werbőczy 12 évben határozta meg; ennek bizánci előképe nem található.⁵⁸⁵

Összefoglalva: A rabszolga pappá szentelésének és különböző felszabadítási módjainak hazai ill. bizánci szabályozásának hasonlósága folytán van okunk feltételezni, hogy itt keleti hatásról van szó, bár ez biztosan nem állítható, hisz hasonló szabályok nemcsak Bizáncban, de a nyugat-európai jogokban is éltek. Ugyanezt mondhatjuk a végrendelkezési szabadságról, a vele összefüggésben álló lélekváltság-adományról, valamint az agapékról. A *SC Claudianum*ra hasonlító, a más szolgájával nemi viszonyt folytatóra ill. azt feleségül venni akaróra előírt szankció, továbbá az özvegyi jog tekintetében legfeljebb gondolati rokonságról lehet szó, azonban a közép-bizánci részletszabályok eltérnek a hazai jog normáitól, így ez esetben a keleti hatás inkább valószínűtlennek tűnik. A leánynegyed intézménye azonban római-bizánci hatásra alakult ki a magyar jogban, bár nem keleti impulzus nyomán, hanem nyugati közvetítéssel. Az elbirtoklás intézményénél a jóhiszemre és a jogcímre, valamint az elbirtoklási időre vonatkozó szabályok között is akadnak hasonlóságok a magyar és a bizánci jog között, de különbségek is, így a keleti minta követése ezúttal kérdéses; egyöntetű átvételről mindenesetre nem beszélhetünk.

⁵⁸⁵ Lásd BÓNIS (1972) 90-91. (és jegyzetei) részletes adatait, valamint Trip. I. 78. § 2.: „Quae super bonis, seu iuribus possessionariis venditis, occupatis et quomodolibet alienatis regalibus: centum; ecclesiarum quadraginta; nobilium triginta duorum; civium vero duodecim annorum curriculis completur.”

V. BÜNTETŐJOG

Árpád-korból fennmaradt királyi dekrétumaink jelentős részét büntetőjogi rendelkezések teszik ki, ezért a következő áttekintésben ezek lehetséges bizánci előképeit keressük. A szakirodalom e téren is felvetette már a keleti hatás kérdését, s általában arra a következtetésre jutott, hogy hazánkban is használatosak voltak különböző bizánci testi büntetések, mint a megvakítás, az orr, a nyelv és a kéz levágása, valamint a hajlenyírás.⁵⁸⁶ Kérdésünk, hogy vajon ennél közelebbi hasonlóság is kimutatható-e a két jogrendszer elvi alapjai ill. tételes büntetőjogi szabályai között.

1. ÁLTALÁNOS JELLEMZŐK

A hasonlóságok keresése előtt mindenekelőtt szembetűnő, bár a fejlettségi szint eltéréséből könnyen érthető az a különbség, amely a büntetőjog különállásának, önállóságának terén a bizánci és a magyar jog között megmutatkozik. Árpád-kori törvényeink – bár egyes tematikus egységek felfedezhetők bennük – világos jogági tagozódást nem mutatnak, így büntető rendelkezéseik is többé-kevésbé esetlegesen, következetes rendszer nélkül, elszórtan jelentkeznek. Ezzel szemben a büntetőjog Bizáncban Jusztinianosz óta a különböző kodifikációk világosan elkülönült, önálló részeként, hagyományosan azok vége felé tűnik fel,⁵⁸⁷ sőt, a bűncselekmények az Eklogéban már a védett érték szerint is megkülönböztethető csoportokat alkotnak (állam és egyház elleni, vagyon elleni, nemi erkölcsöt, valamint az életet és testi épiséget sértő bűncselekmények). A bizánci büntetőjog fejlődése és külföldi kisugárzása szempontjából egyébként e törvénykönyvnek volt a legnagyobb jelentősége: az Eklogé büntető rendelkezései jórészt átkerültek a későbbi középbizánci törvénykönyvekbe, így

⁵⁸⁶ MORAVCSIK (1953) 103.; JÁNOSI (1996) 52. – utóbbi okkal jegyzi meg azonban, hogy a testcsönkítő büntetések Nyugat-Európában is ismertek és használatosak voltak; ZLINSZKY (1996) 274. a más szolgálojával való viszony fentebb már érintett szankcionálásánál és egyéb szabályoknál gyanít bizánci hatást.

⁵⁸⁷ Institutiones 4. könyv (bár eljárásjogi szabályokkal vegyesen); Digesta 47-48. könyvek; Codex 9. könyv; Eklogé 17. cím, Eiszagógé 40. cím; Basziliika 60. könyv; Prokheiosz Nomosz 39. cím.

az Eiszagógéba, a Prokheirosz Nomoszba,⁵⁸⁸ részben a Baszilikába is, s a szlávok is sokat átvettek belőle, pl. a Zakon sudnyj ljudem-en keresztül.⁵⁸⁹ Büntetőjoga lényegében a bizánci birodalom végéig irányadó maradt.⁵⁹⁰

Az eredendően magánjogias jellegű büntető szabályoktól a közjogi büntetőjog felé haladó fejlődési skálán elfoglalt hely tekintetében is észlelhető a különbség a két jogrendszer között. Vizsgált korszakunkban a magyar büntetőjog az egyéni ill. törzsi bosszú rendszerétől az egyezkedésen és jóvátételen át az állami büntetőjog felé haladó fejlődés vonalán nagyjából abban a köztes stádiumban volt, amikor az államhatalom már világos határt szabott a bosszúnak,⁵⁹¹ a sértett és sértő fél közötti – a nomád népeknél szokásos – szabad egyezkedés helyett pedig egyre többször maga állapította meg a fizetendő jóvátétel összegét, amelyből olykor – a jogrend megsértésének díjaként: bírságként – a kincstár is kihasított egy részt.⁵⁹² Megindult tehát a büntetőjog közjogiasodása, e folyamat azonban teljességre még nem jutott: a magánjogias kompenzáció az egész Árpád-korban jellemző maradt.⁵⁹³ A kereszténység hatására azonban a vagyoni megváltás logikája átalakult: a tettes már nem a sértett személy „értékét” kellett hogy megtérítse, hanem saját fejét volt kénytelen megváltani.⁵⁹⁴ A magán- és közbüntetőjog kettőssége a római-bizánci jogban is megfigyelhető, ez azonban a közép-bizánci korban már nem elsősorban az államhatalom gyengeségén, beavatkozásának korlátozott mértékén, s ezért bizonyos téren a felek egyezkedésének tudatos engedélyezésén múlt, hanem a köz- és magánérdek, ennek alapján a köz- és magánjog, a büntetőjog tekintetében pedig a közüldözés alá eső *crimenek* és a magánjogi szankciót maguk után vonó *delictumok* hagyományos megkülönböztetésén. A későantik és bizánci korra egyébként a közbűncselekmények kerültek túlsúlyba, a

⁵⁸⁸ Lásd BURGMANN (1983) 121. táblázatát.

⁵⁸⁹ Vö. BURGMANN (1983) 25-26. (összefoglaló táblázat itt is: 120.). A Baszilikába természetesen felvételre kerültek a jusztinianuszi kodifikáció büntető rendelkezései is, ezek azonban elsősorban olyan büntettek esetén juthattak komoly jelentőségre, amelyeket az Eklogé nem érintett – vö. ZACHARIÄ (1955) 333-334. Az Eklogé későbbi hatására lásd még: SINOGOWITZ 8-15.

⁵⁹⁰ TROIANOS (1992) 74.

⁵⁹¹ Szent István mindössze a kuruzslással vagy varázslással mást megrontó, megölő személyt adja a sértett vagy rokonai kezére, hogy azok akaratuk szerint ítéljenek róla (I. 34.).

⁵⁹² Szent István pl. a szándékos emberölésre 110 penza büntetést rendel, melyből azonban csak 50 jár a sértett rokonainak, 50-et az államkincstárnak, 10-et pedig a bírának és közbenjáróknak kell adni (I. 14.).

⁵⁹³ A kérdéskörre s a középkori magyar büntetőjogra lásd: KIRÁLY (1908) 267.; TIMON 397-400.; BARANYAY 169-171.; HEGEDÜS 49-50., 57.; BÓNIS (1938) 456-460.; ANGYAL (1938) 14.; ANGYAL (1941) 83.; ANGYAL (1942) 14.; CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS 243.; KOVÁCS (1988) 12.; 246.; MEZEY (1991) 229.

⁵⁹⁴ A Tripartitum még említi a *homagiumot*, annak váltságdíj értelmében, hozzáfűzve azonban, hogy ez nem a megölt személy ára, hanem a gyilkos fejének váltsága (fejváltság), aminek csak akkor van helye, ha az elkövető elmenekült. Egyébként a szándékos gyilkosságért végre kell hajtani a fejvesztés büntetését (III. 5. § 2-5.) Az elfogáskor a marasztalt személynél talált dolgok a bírót illetik (II. 55. § 4.).

köz- és magánbüntetőjog közti határvonal pedig elhalványult.⁵⁹⁵ Jól látható ez az Eklogé rendelkezésein: a lopás és károkozás alapeseteiben még alkalmazzák a római *furtumért, damnum iniuria datumért* járó, kártérítési jelleggel is bíró *duplum*-büntetést (17, 8; 17, 11), bűnismétléskor és egyéb minősített esetekben azonban már testcsonkító szankció jár (17, 11; 17, 13). Kompenzáció jellegű jóvátétel – akárcsak hazai dekrétumainkban – még ritkán, de előfordul,⁵⁹⁶ testi-, halál- vagy egyéb súlyos büntetés pénzen való megváltásával azonban, ami a magyar törvényekben megtalálható,⁵⁹⁷ nem találkozunk.

Hasonlóság azonban, hogy mind a korabeli bizánci, mind a magyar büntetőjog érzékelhetőn magán viseli az egyházi hatás nyomait. Hazai törvényeink gyakran rendelkeznek az egyház sérelmére elkövetett, vagy a keresztény erkölcsöt sértő bűntettekről, melyeknek büntetése – világi *poena* mellett, vagy akár önállóan – sokszor egyházi szankció, vezeklés, melyet esetenként nem is világi, hanem egyházi hatóság érvényesít.⁵⁹⁸ Mindez összhangban áll a keresztény királyeszménnyel: a királyság kötelessége nem csak a béke fenntartása, hanem az alattvalók érdemszerző életre vezetése is.⁵⁹⁹ Hasonló felfogás érvényesült Bizáncban is, ahol a császár, mint Isten hívő népének irányítója („a nyáj legeltetője”), legfontosabb feladatának tekintette, hogy a rábízottakat az ítélkezésben és az igazságosságban vezérelje.⁶⁰⁰ Ezért világi törvényeiben szankcionált bizonyos egyház elleni, vagy a keresztény erkölcsöt sértő bűncselekményeket.⁶⁰¹ Egyes tényállások nyilvánvalón kánonjogi rendelkezésekre

⁵⁹⁵ A köz- és magánbűncselekmények római kettősségére lásd: ZLINSZKY (1991) 9-12.; FÖLDI – HAMZA 557.; a későantik és bizánci korszakra: BURGMANN, LUDWIG: „Strafe, Strafrecht B. Spätantike und Byzanz” LMA VIII. 197.

⁵⁹⁶ Például idegen rabnő vagy hajadon elcsábításánál – Ecl. 17, 22 és 17, 29; kiskorú megrontásánál – 17, 31. A kérdéskörre lásd: ZACHARIÄ (1955) 325-326.; SINOGOWITZ 30-31. A bizánci büntetőjogra ezen túlmenően lásd még a következő műveket: MOULAKIS; GREGORY [recenziója: SIMON (1976)]; PATLAGEAN; TROIANOS (1986) és TROIANOS (1992).

⁵⁹⁷ Szt. István I. 17. – esküszegő; I. 28. – más szolgájával fajtalanzkodó; II. 6. – tolvaj rabszolga; II. 7. – szabad állapotú tolvaj.

⁵⁹⁸ Szent István törvényében – a kánonok rendelkezései szerint – az egyház ítél pl. azokról, akik haldokló hozzátartozóikhoz nem hívnak papot, a keresztény vallást egyebekben nem tartják meg (I. 12-13.); az emberölés különböző eseteinél és az esküszegésnél is egyházi vezeklés alkalmazandó a vagyoni megváltás mellett (I. 14-15.; 17.). Kálmán egyházi fórum elé utalja a magzatölő nőket, az asszonyok elrablóit és a házasságtörőket (Kálm. I. 58-59.; 61.).

⁵⁹⁹ Vö. BÓNIS (1938) 461-467., különösen 462-463.; az egyházi jog büntetőjogbeli térnyerésére: BARANYAY 161.; ANGYAL (1938) 14-15.

⁶⁰⁰ Ecl. prooimion 24-26. BURGMANN (1983) 160-162.

⁶⁰¹ Az Eklogé pl. veréssel és száműzéssel rendeli büntetni a papra kezet emelő személyt (17, 4); megvakítással ill. veréssel, lenyírással és száműzéssel a templomból lopó tolvajt (17, 15); orrlévágással az apácával paráználkodót (17, 23) ill. részletesen szabályozza az egyéb, nemi erkölcs elleni bűntetteket (17, 19-39).

vezethetők vissza,⁶⁰² s a világi és egyházi bíraskodás határai itt is elmosódtak.⁶⁰³ Az egyház befolyását mutatja a – hazánkban szintén ismert – *asylum*-jog viszonylag széles értelmezése is.⁶⁰⁴ Mindazonáltal olyan sűrű átfedést egyházi és világi büntetőjog között, mint hazai törvényeinkben, a bizánci világi jogkönyvekben nem találhatunk, mivel az egyházi szankciókat (klerikusokra felfüggesztés vagy lefokozás, világiakra kiközösítés, börtölés) elsősorban a kánonjogi gyűjtemények tartalmazták.

Mindkét jogrendszerben – inkább eseti, mint rendszeres jelleggel – előfordul a modern büntetőjogi dogmatikában az alanyi oldalhoz sorolt tényezők szabályozása is. Így helyenként mind a magyar, mind a bizánci törvényben megjelenik a szándékos és a véletlen elkövetés elhatárolása,⁶⁰⁵ az utóbbiban némileg részletesebb megfogalmazásokban, de ezek az előírások csak egyes bűncselekményeknél jelentkeznek, általános szabályozásukról nem beszélhetünk. Ugyanez áll az ismételt bűnelkövetés tekintetében, amelynek következménye némely büntetteknel súlyosabb büntetés.⁶⁰⁶ Hasonló a két jogrendszer hozzáállása a közös elkövetés elbírálásánál is: a bűncselekményben közvetlenül vagy közvetve közreműködők, vagy az arról pusztán tudomással bírók egyaránt – általában egyformán – büntetendők, ez azonban konkrét megfogalmazást csak esetenként nyer.⁶⁰⁷ Eltérő büntetés jár azonban olykor az elkövető rendi állása, anyagi helyzete szerint. Ilyen szabályozást magyar dekrétumainkban viszonylag gyakran találunk,⁶⁰⁸ Bizáncban azonban ritkábban, mivel III. Leó igyekezett

⁶⁰² Mint pl. a Trulluszi Zsinat 98. kánonjában foglalt bűncselekmény (mással eljegyzett nő feleségül vétele ill. megbecstelenítése), valamint az 54. kánonban tilalmazott bizonyos rokonházasságok (Ecl. 17, 32 és 37) – vö. SINOGOWITZ 37.

⁶⁰³ Az ellenség fogságában hitét megtagadót, ha visszatér, az egyháznak szolgáltatták ki (Ecl. 17, 6) – vö. TROIANOS (1992) 64.

⁶⁰⁴ TROIANOS (1992) uott, ZACHARIÁ (1955) 326-330. A menedékjogot hazánkban először Szent István törvénye említi (II. 17.).

⁶⁰⁵ Szent István különböztet pl. szándékos gyilkosság és véletlen emberölés között (I. 14.), de többen a szállítások felgyűjtásának büntetésében föllelhető distinkciót (ti. csak akkor büntetendő, ha „ellenségeskedésből” – „*per inimicicias*” – történik a bűncselekmény) is szándékosság és gondatlanság elhatárolásának tekintik (I. 32.) – vö. TIMON 403.; BARANYAY 177. Az Eklogé ugyancsak a tűzokozás (17, 41) és az emberölés különböző eseteiben (17, 45 és 17, 47-49) írja elő a szándékosságot ill. gondatlanságot valószínűsítő körülmények vizsgálatát.

⁶⁰⁶ Szent Istvánnál pl. a más szolgájával fajtalankodó (I. 28.), Szent Lászlónál a tolvaj rabszolga esetében (II. 2.); az Eklogében hasonlóan a bűnismétlő tolvajnál (17, 11) és az idegen nyáj elűzőjénél (17, 13); az Eiszagógében és a Prokheironban is hasonlóan (Eis. 40, 72-73.; Proch. 39, 54 és 56).

⁶⁰⁷ Lásd pl.: D. 48, 9, 2, 6-7 (= B. 60, 40, 2, 5-6); C. 9, 13, 1, 3 (= B. 60, 58, 1, 3); Eis. 40, 8 és 10 = Proch. 39, 8; Eis. 40, 38 = Proch. 39, 36; Eis. 40, 45 = Proch. 39, 40. Hasonló szemlélettel az egyházi kánonokban is találkozhatunk – vö. pl.: Trulluszi Zsinat 92. kánon. A kérdéskörre további példákat is hoz TROIANOS (1992) 62. A magyar szabályozásból példaként említhető a király elleni összeesküvéssel egyetértőnek, ill. azt fel nem jelentőnek az elkövetővel azonos büntetése (Szt. István II. 17.), a tártettesek megbüntetésére pedig a házratörés szabályozása (Szt. László II. 11.).

⁶⁰⁸ Szent István törvényében feleséggyilkosság esetén eltérő a büntetés aszerint, hogy az elkövető ispán, vitéz (*miles*) ill. gazdagabb ember vagy a népből való (*vulgaris*) személy (I. 15.); esküszegésnél a „hatalmas”

felszámolni a jusztinianoszi büntetőjogban még ténylegesen érvényesülő rendi különbségeket.⁶⁰⁹

Szintén csak eseti említésével találkozunk a két jogrendszerben a bűncselekmény – modern terminológiával élve – megvalósulási stádiumainak. Így a büntetettre való előkészület és a kísérlet is büntetendő bizonyos súlyos bűncselekményeknél, pl. mind a magyar, mind a bizánci jogban felségsértés esetén,⁶¹⁰ Szent István törvényében a pusztá kardrántásnál, az Eklogéban a magzatelhajtásnál.⁶¹¹ A két fogalom – előkészület és kísérlet – tudatos elválasztásáról és meghatározásáról azonban még nincs szó.

Lássuk most már, mely hasonlóságok mutatkoznak a büntetési rendszer tekintetében. Különösnek tűnhet, de az Eklogéban rendszeresített kegyetlen bizánci testcsonkító büntetések valójában enyhítés eredményei, III. Leó ugyanis „az emberségesség jegyében” javítva a törvény szigorán,⁶¹² több, korábban halálbüntetéssel sújtott büntetettre „pusztán” különböző testi büntetéseket rendelt alkalmazni,⁶¹³ s a *halálbüntetés* különösen kegyetlen római fajtáit (pl. keresztre feszítés, máglyahalál, állatviadal, lovakkal történő széttépés, vaskarmokkal való megnyúzás, élve eltemetés) sem vette át. A kivégzés többnyire kard általi lefejezéssel történt (ξίφει τιμωρεῖσθαι). Halálbüntetéssel szankcionálták a legsúlyosabb állam elleni bűncselekményeket, egyes élet elleni büntetteket és eretnekségeket, valamint a legsúlyosabbnak ítélt szexuális bűncselekményeket.⁶¹⁴ Két esetben találkozunk kegyetlenebb halálbüntetési móddal: a

(*valens*) magasabb díjjal válthatja meg kezét, mint a népből való (I. 17.); de eltérő a büntetés más szolgájának illetéktelen felszabadításánál (I. 21.), leányrablásnál (I. 27.) és házratörésnél is (I. 35.). Szent László ugyancsak különböztet idegen rabszolga befogadása esetén ispán, tisztviselő (*minister*) és népből való elkövető (III. 21.), valamint saját hozzátartozók között talált tolvaj esetén nemes, nem nemes és rabszolga elkövető között (II. 9-10.). A büntetés különbözősége többnyire abban áll, hogy az előkelőbb, jobb vagyoni helyzetű elkövető magasabb kompenzációt köteles fizetni.

⁶⁰⁹ Az Eklogé pl. a házasságban élő parázna személyre kiszabandó büntetésnél hozzáteszi, hogy a szankció mind szegény, mind gazdag elkövetőnél egyformán alkalmazandó (17, 19 – figyelemreméltó, hogy ez utóbbi félmondatot az Eiszagógé [40, 57] és a Prokheiron [39, 59] már elhagyta). Más esetekben azonban a vagyoni helyzet mégis különböző elbírálást eredményez: így pl. lopás (17, 11), idegen szolgánövél való paráznaság (17, 22) és hajadon elcsábítása esetén (17, 29). Szerényebb vagyonú elkövetőnél a vagyoni büntetés kisebb (vagy egyáltalán nincs), helyette azonban testi büntetést alkalmaznak. A kérdéskörre lásd: ZACHARIÁ (1955) 333.; SINOGOWITZ 39.; TROIANOS (1992) 68.

⁶¹⁰ Szt. István II. 17.; Ecl. 17, 3.

⁶¹¹ Szt. István II. 15.; Ecl. 17, 36.

⁶¹² „...ἐπιδιόρθωσις εἰς τὸ φιλανθρωπότερον...” – Ecl. cím, 6. sor: BURGMANN (1983) 160.

⁶¹³ Vö. ZACHARIÁ (1955) 330-333.; SINOGOWITZ 37-39.; az enyhítés eszmei hátterére: GREGORY.

⁶¹⁴ Így kard által büntették pl. a császár ellen összeesküvőket és merénylőket (Ecl. 17, 3), valamint az ellenséghez átfutó dezertőröket (Ecl. 17, 53). Ez volt a szankciója az előre megfontolt szándékkal való ölésnek, mint pl. a megmérgezésnek (Ecl. 17, 42) és a karddal elkövetett gyilkosságnak (Ecl. 17, 46). Halálbüntetés volt a manicheusok és montanisták, valamint a démonokat idéző varázslók szokásos büntetése (Ecl. 17, 52 és 43); s halállal szankcionálták a közeli rokonok közti vérfertőzést (Ecl. 17, 33) és a

városon belül szándékosan tűzvészt okozókat máglyán égették el (πυρὶ παραδίδοσθαι), a rablógyilkosokat pedig az elfogás helyszínén felakasztották (φουρκίζεσθαι).⁶¹⁵ A középkori magyar jogban is a fővesztés volt a halálbüntetés általános módja.⁶¹⁶ Kard általi büntetés járt pl. a kardrántásért, a karddal történő gyilkosságért, valamint az ispán által elkövetett házratörésért.⁶¹⁷ Az akasztás is előfordult a lopás szankciójaként, elsősorban Szent László törvényében.⁶¹⁸ A kivégzés minősített fajtái (mint a nyársrahúzás, keréketörés, vízbefulladás, máglyán való elégetés) a városi jogokban bukkannak fel, valószínűleg nyugati hatásra.⁶¹⁹

A *testi büntetések* közül legjellemzőbbek az ún. *testcsonkító* büntetések voltak. Kézlevágással (χειροκοπεῖσθαι) büntették a legtöbb vagyon elleni bűncselekmény elkövetőjét;⁶²⁰ orrlevágás (ῥινοκοπεῖσθαι) volt a szexuális bűncselekmények többségének büntetése.⁶²¹ A férfi nemi szerv levágását (καυλοκοπεῖσθαι) csak az állatokkal való fajtalankodás esetében alkalmazták;⁶²² a nyelv kivágása (γλωσσοκοπεῖσθαι) a hamis tanúzás szokásos szankciója volt.⁶²³ Az Eklogé egy esetben írta elő a megvakítást (τυφλοῦσθαι), akkor, ha valaki az oltártérből lopott szent dolgot,⁶²⁴ de megjegyzendő, hogy ezt a szankciót a későbbi korban gyakran alkalmazták politikai bűncselekményekre is.⁶²⁵ Mindezek (a férfi nemi szervtől való megfosztást kivéve) a középkori magyar jogban is előfordultak. Szent István első törvénye kézlevágással rendelte büntetni az esküszegőt, a László-kori Szabolcsi Zsinat azt, aki engedély nélkül távol maradt az ún. kalendás társaságtól.⁶²⁶ A tolvaj rabszolga

homoszexuális kapcsolatot (Ecl. 17, 38). Karddal végezték ki ezen kívül a városon kívül szándékosan gyújtogatókat is (Ecl. 17, 41).

⁶¹⁵ Ecl. 17, 41 és 50. Vö. TROIANOS (1986) 105.; TROIANOS (1992) 64-65.

⁶¹⁶ TIMON 414.; HEGEDÜS 47-48. A Tripartitum főszabályként pallossal való fővesztést ír elő, a tolvajokra azonban bitófát, a rablókra pedig karóba húzást vagy kerékbe törést (I. 15pr.).

⁶¹⁷ Szt. Istv. I. 16, 35 és II. 12.

⁶¹⁸ Szt. László II. 1-2, 6, 9, 12.

⁶¹⁹ TIMON 414.; HEGEDÜS 48.

⁶²⁰ Pl. a vagyontalan bűnismétlő tolvajt és az idegen nyáj elűzőjét, a holttest kifosztóját, a szabad embert rabszolgaként eladót és a pénzhamisítót, de azt is, aki mást karddal megsebesített – Ecl. 17, 11, 13-14, 16, 18, 46.

⁶²¹ Így büntették pl. a házasságtörés esetén a férfit és a nőt egyaránt, az apácával paráználkodót (ilyenkor magát az apácát is), továbbá az apácát vagy világi hajadont elrablót és megbecstelenítőt, a saját keresztanyjával, ill. mással eljegyzett hajadonnal testi kapcsolatra lépőt, valamint azt, aki távolabbi rokonnal létesített vérfertőző viszonyt – Ecl. 17, 27, 23-26, 30-34.

⁶²² Ecl. 17, 39.

⁶²³ Ecl. 17, 2.

⁶²⁴ Ecl. 17, 15. Hasonlón Eis. 40, 69 és Proch. 39, 58.

⁶²⁵ GREGORY 274.; TROIANOS (1992) 67. old. 69. j.

⁶²⁶ Szt. Istv. I. 17. – de megválthatta kezét vagyoni helyzetétől függően 50 vagy 12 tinóval; Szt. László I. 14. – a testcsonkítás itt is megváltható volt 10 penzával.

büntetése Szent Istvánnál és Szent Lászlónál is orrlevágás volt; orrát vesztette a tolvaj férjes asszony is.⁶²⁷ Nyelvkivágással bűnhődött a hamis tanú és a cselszövő beszéd terjesztője, később az esküszegő és a tolvajt rejtő paraszt is.⁶²⁸ A felsorolt esetek többségében mód volt viszont a testcsonkító büntetés vagyoni megváltására. Megvakítást főleg a tolvajra írtak elő korabeli törvényeink,⁶²⁹ de az uralkodók nem ritkán vetélytársaikkal szemben is alkalmazták ezt a szankciót.⁶³⁰

Testfenyítő büntetésként az Eklogé a pálcával, bottal vagy korbáccsal való megverést alkalmazta (δέρεσθαι, τύπτεσθαι), általában mellékbüntetésként a testcsonkítás vagy a száműzetés mellett. A bizánci jog megverést írt elő pl. a kettős házasságban élőre, a szajhászkodóra, arra, aki a templomba menekült bűnelkövetőt erőszakkal kihozta onnan, továbbá a magzatelhajtási kísérlet elkövetőjére és az idegen nyáját elűzőre.⁶³¹ A rendelkezések olykor azt is meghatározták, hogy az elkövetőt hány ütés érje. A magyar jog szintén sokféle bűncselekményre írta elő a megverést (ostorozást, korbácsolást), enyhébb (pl. vallás elleni) és súlyosabb (pl. házratörés) tetteknél egyaránt; utóbbiaknál többnyire más, súlyosabb büntetések mellett.⁶³²

A bizánci jog tipikus *megszégyenítő* büntetése a hajlenyírás volt, amit az Eklogé két esetben írt elő mellékbüntetésként: a templom hívek számára nyitva álló részéből való lopásra, valamint a hajadont megrontó vagyontalan elkövetőre, akivel a lány utóbb nem kötött házasságot.⁶³³ A hajlenyírás mindkét esetben a megverés és a száműzés mellett került kiszabásra („τυπτόμενος καὶ κουρευόμενος ἐξοριζέσθω” – Ecl. 15, 29). Korabeli magyar törvényeink szintén mellékbüntetésként alkalmazták, de többfajta cselekményre, az istentisztelet elmulasztásától a más szolgájával való fajtalankodásig.⁶³⁴ A magyar jogban előforduló további megszégyenítő büntetéseket

⁶²⁷ Szt. Istv. II. 6. és Szt. László II. 2, 10, 14; III. 6.

⁶²⁸ Szt. Istv. II. 20.; Szt. László III. 1 (d).

⁶²⁹ Szt. László II. 12 (b) és (e); III. 4, 6, 8 (a)-(b); Kálm. I. 84.

⁶³⁰ Szt. István megvakíttatta pl. Vazult, I. András Orseolo Pétert, Kálmán király Álmos herceget és fiát – KRISTÓ (1998a) 113., 119., 141.

⁶³¹ Ecl. 17, 35, 19-20, 1, 36, 13.

⁶³² Megverték a vasárnapi szentmisét elmulasztókat (Szt. Istv. I. 9. és Szt. László I. 11.), a pert 30 napnál tovább halogató bírót (Szt. László III. 24.); a jóslással foglalkozókat a püspök megostoroztatta (Szt. Istv. I. 34.); korbács által bűnhődött a más szolgájával első ill. másodízben fajtalankodó is (haját is lenyírták – Szt. Istv. I. 28.); a házratörő vagyontalan nemest lenyírták, megostorozták és eladták (Szt. László II. 11.).

⁶³³ Ecl. 17, 15 és 29.

⁶³⁴ Hajlenyírást szabtak ki a misén mormogó közrendű fiatalokra és a vasárnapi istentiszteletet elmulasztókra (mindkettőnél a megverés kíséretében – Szt. Istv. I. 19, 9.); arra, aki a bíró pecsétjét megvetve harmadszor sem ment el az ellene folyó per tárgyalására (Szt. László III. 26., egyben el is adták tartozásáért); a leányrablóra, ha a törvényes elégtételt megfizetni nem tudta (Kálm. II. 55. (c) – a lenyíráson felül itt is eladták az elkövetőt); továbbá a más szolgájával első és másodízben fajtalankodóra (Szt. Istv. I. 28. – a

azonban, mint pl. a templom kulcsának a boszorkány testére való rásütése, vagy a hamis tanú arcának kereszttel történő megbélyegzése,⁶³⁵ sem az Eklogé, sem pedig az Eiszagógé és a Prokheirosz Nomosz büntető rendelkezései nem említik.

A mai értelemben vett *szabadságvesztést* a korai bizánci jog nem ismerte,⁶³⁶ az Eklogében egy helyen szereplő, a császár ellen összeesküvőre alkalmazott „vizsgálati fogság” csak átmeneti intézkedés volt.⁶³⁷ Ilyen ideiglenes szabadságvesztés Szent László törvényében is előfordul, karddal való emberölés és lókiviteli tilalom kísérlete esetén; a saját családja körében lopást elkövető nemest pedig ugyanezen törvény szerint kényszermunkára kellett ítélni.⁶³⁸ A kényszermunkát a középbizánci törvénykönyvek nem nevesítik, a gyakorlatban azonban alkalmazták, többnyire a száműzetés mellett.⁶³⁹ Időleges szabadságvesztésnek tekinthető még a magyar jogban a kalodába zárás,⁶⁴⁰ bizánci megfelelője azonban nem ismeretes. Egyébként, ahogy Bizáncban sem, úgy a középkori Magyarországon sem volt jellemző a börtönbüntetés. Gyakran előfordult viszont a *rabszolgaságba vetés*. Ezt a bizánci büntetőjog az ellenséghez átszökő, majd onnan visszatérő esetében alkalmazta,⁶⁴¹ a magyar jog azonban egy sor egyéb esetben, így a lopás és gyilkosság egyes alakzatainál, házratörésnél és hamis vádnál.⁶⁴²

A *száműzetés* (έξορία) a bizánci törvénykönyvekben viszonylag gyakran fordult elő, legtöbbször veréssel együtt, pl. a véletlen ölés vagy a pusztá kézzel való ölés eseteiben, a papra kezet emelő tettesnél, a templom szentélyen kívüli részében lopást elkövető személynél, továbbá a nyereségvágyból amuletteket gyártók és a

korbácsolás mellékbüntetéseként). Alkalmazták még a lenyírást a házratörés bünteténél, itt is mellékbüntetésként (Szt. László II. 11.).

⁶³⁵ Szt. Istv. I. 33. és Kálm. I. 83.

⁶³⁶ TROIANOS (1992) 70.

⁶³⁷ Ecl. 17, 3.

⁶³⁸ Szt. László II. 8, 16, 9.

⁶³⁹ TROIANOS (1992) 69-70.

⁶⁴⁰ Szt. László I. 25.

⁶⁴¹ Ecl. 8, 4.2.

⁶⁴² Szent István rendelkezése szerint azt a szabad embert, aki a lopás váltságdíját nem tudta megfizetni, rabszolgának kellett eladni (II. 7.). Külföldre adták el azt a nemes tolvajt, aki a bűncselekményt saját családtagja ellen követte el (Szt. László II. 9.). A templomba menekült tolvaj Szent László törvénye alapján az egyház rabszolgája lett, ha pedig onnan elengedték, eladták idegen országba (III. 4.). Szabadságát vesztette a 110 penzánál kisebb értékű vagyonnal rendelkező gyilkos is (Szt. László II. 8.), valamint a más házára törő, magát megváltani nem tudó nemes (II. 11.). Rabszolgának adták el a rabszolga megbüntetését elmulasztó bírót, valamint azt is, aki a bírót hamisan vádolta meg ártatlan ember felakasztásával (feltéve, hogy gazdagabb volt, mint a bíró – Szt. László II. 6.).

magzatelhajtók esetében.⁶⁴³ A vizsgált magyar törvényekben e büntetés kevésbé jellemző, a városi jogok azonban esetenként alkalmazták.⁶⁴⁴

A vagyoni büntetések legsúlyosabbika a kelet-római jogban a *vagyonelkobzás* volt (δημευσίς). A középbizánci törvénykönyvekben azonban már nem túl gyakori, az Eklogé egyedül a már említett amulett-gyártóknál alkalmazta, száműzetés mellett. Az Eiszagógé és a Prokheirosz Nomosz halállal és vagyonelkobzással rendelte büntetni azt, aki az uralkodó ellen támadt, valamint azt a férjes asszonyt, aki saját szolgájával fajtalankodott.⁶⁴⁵ A magyar jog a honárulás ill. hűtlenség esetén rendelte el az általános vagyonelkobzást, a halálbüntetés mint főbüntetés kísérőjeként. Szent Lászlónál vagyonelkobzás volt a szankciója a hadjárat idején, valamint az előkelők rokona által elkövetett lopásnak. Kálmán törvénye ezen kívül tisztségének és vagyona kétharmad részének elvesztésével büntette a rabszolgá- és állatkiviteli tilalmat megsértő ispánt.⁶⁴⁶

Enyhébb károkozási esetekben a bizánci büntetőjog olykor egyszerű, kártérítés jellegű vagyoni szankciót alkalmazott: az Eklogé szerint pl. a tolvaj szolga gazdája vagy megtérítette az okozott kárt, vagy a kárt szenvedett tulajdonába adta a szolgát; a kölcsönkapott és a meghatározott helyen kívül használt ló épségében esett kár esetén szintén pusztá kártérítés járt.⁶⁴⁷ Más esetekben *duplum*-büntetést alkalmaztak.⁶⁴⁸ A károkozás egyszerű esetein kívül azonban – szűk körben – egyes, fentebb említett nemi büntetteknel is előfordult a vagyoni elégtétel.⁶⁴⁹ Az Árpád-kori magyar jog ennél súlyosabb bűncselekményeknél is ismerte a kompenzációt, pl. szándékos és véletlen emberölésnél; de lehetséges volt a megváltás megrontásnál és egyéb esetekben is.⁶⁵⁰ Előfordult a kár többszörös megtérítése is, mint szankció.⁶⁵¹

⁶⁴³ Ecl. 17, 47-48, 4, 15, 44, 36.

⁶⁴⁴ TIMON 417. 36-37. j.

⁶⁴⁵ Eis. 40, 12. – Proch. 39, 10.; Eis. 40, 49. – Proch. 39, 43., utóbbinál mellékbüntetésként az orrlévágás, lenyírás és a városból kiűzés mellett.

⁶⁴⁶ Szt. Istv. II. 2.; Szt. László III. 10. és II. 1.; Kálm. I. 77.

⁶⁴⁷ Ecl. 17, 12 és 7.

⁶⁴⁸ Pl. idegen állatok bezárása és éheztetése ill. elpusztítása (Ecl. 17, 8), vagy idegen fa kivágása esetén (Ecl. 17, 40).

⁶⁴⁹ A hajadont – annak beleegyezésével – megbecstelenítő tettes, amennyiben később nem kötöttek házasságot, vagyoni helyzetétől függően volt köteles vagy egy font aranyat, vagy vagyonának felét a sértettnek adni; ha teljesen vagyontalan volt, akkor megverve és lenyírva száműzték (Ecl. 17, 29). A serdületlen (13 év alatti) hajadont megrontó orra mellett vagyona felét is elvesztette a leány javára (Ecl. 17, 31). Az idegen szolgálólánnyal paráználkodó tettes vagyona nagyságához képest volt köteles a szolga urának vagyoni elégtételt adni (Ecl. 17, 22).

⁶⁵⁰ A szándékos emberölés vérdíja Szent István törvénye szerint 110 bizánci aranypénz volt, amiből 50 járt a rokonoknak, 50 a királynak, 10 pedig a bírának és közbenjáróknak. Véletlen emberölésnél 12 aranypénzt kellett fizetni. Mindkét esetben egyházi vezeklés is sújtotta az elkövetőt (Szt. Istv. I. 14-15.). Szent László törvénye a karddal elkövetett gyilkosság tettesének vagyonából kétharmad részt a meggyilkolt rokonainak,

Az áttekintés alapján megállapítható, hogy a büntetési rendszer tekintetében valóban számos hasonlóság van a két jogrendszer között, a büntetések bizánci fajtái szinte kivétel nélkül előfordultak a magyar jogban is. Látható azonban, hogy ugyanazon szankció viszonylag ritkán vonatkozott mindkét jogban ugyanarra a bűncselekményre. A bizánci jog szankciórendszere – mint TROIANOS megállapítja – az Eklogé óta átgondolt koncepcióra épült, amelynek középpontjában a speciális prevenció állt: annak megakadályozása, hogy a tettes újabb hasonló bűncselekményt kövessen el.⁶⁵² A hamisan esküvő nyelvének kivágása, a tolvaj kezének levágása, vagy az állatokkal fajtalanzkodónál a nemi szervtől való megfosztás mind arra szolgáltak, hogy az elkövetőt fizikailag is meggátolják a bűnismétlésben. A nemi büntettek szinte mindegyikénél szokásos orrlevágás szintén a prevenciót szolgálta, megnehezítvén az elkövető számára az újabb csábítást, hisz mindenki láthatta, hogy megrontóval van dolga.⁶⁵³ Ilyen átfogó koncepciót, s annak következetes, tartós alkalmazását korabeli magyar törvényeink nem mutatnak. A király az aktuális helyzetet értékelve határozta meg a szankciót, nem ritkán megváltoztatva a korábbi törvényt, olykor a saját maga által alkotott szabályt is.

Néhány büntett és szankciója tekintetében azonban közelebbi hasonlóság is megállapítható a magyar és a bizánci jog között.

2. EGYES BŰNCSELEKMÉNYEK

A király halálára vagy az ország elárulására összeesküvést szövő ill. idegen országba menekülő bűnelkövető Szent István II. dekrétuma szerint fej- és jószágvesztéssel

egyharmad részt pedig a gyilkos gyermekeinek és feleségének juttatott (Szt. László II. 8.). A leányrabló által fizetendő kiengesztelési díj István törvénye szerint 10 tinó, szegény elkövető esetén 5 tinó volt; feleség megölése esetén 50, 10 ill. 5 tinót kellett a rokonoknak fizetni; a szolgát kereső küldött megverésének büntetése ugyancsak 10 tinó volt (Szt. Istv. I. 27, 15, 25.). A fenyítő büntetés megváltására – mint fentebb láthattuk – lehetőség volt pl. esküszegésnél (Szt. Istv. I. 17.).

⁶⁵¹ Pl. a király részét elsikkasztó ispán az elsikkasztott rész visszaadásán felül köteles volt annak kétszeresét is megtéríteni (Szt. Istv. II. 8.).

⁶⁵² Valójában nemcsak a speciális prevenció, hanem a modern büntetőjogok szokásos egyéb céljai is – igazságos „megtorló” büntetés, általános prevenció, megjavítás – megjelennek az Eklogé bevezetőjében, mely szerint a kodifikációnak célja volt „a gonosztevők igazságos megbüntetése, valamint a megtévedésre hajlók visszatartása és megjavítása” (...τὴν δικαίαν τῶν πλημμελούντων ἐπεξέλευσιν καὶ τὴν τῶν ἐπιρρεπῶς πρὸς τὸ πλημμελεῖν διακειμένων ἀναστολὴν καὶ διόρθωσιν.) – Eklogé prooimion 50-51. BURGMANN (1983) 162. Vö. TROIANOS (1986) 99-100.

⁶⁵³ Ha a törvényalkotó egyszerűen tükröző büntetést akart volna kiszabni, akkor a szexuális bűncselekményekre is a nemi szerv levágását rendelte volna büntetésként – vö. TROIANOS (1992) 66-67.

büntetendő, ártatlan gyermekeit azonban nem éri bántódás, sőt, apjuk javai is átszállnak rájuk (II. 2.). Ugyanezen törvény 17. fejezete már kiközösítést ír elő az összeesküvőre, sőt arra is, aki ezt csak megkísérelte, azzal tudva egyetértett, vagy nem jelentette fel, s kimondja, hogy az összeesküvőt nem védi a menedékjog. A jusztinianوسي jog szintén fej- és jószágvesztéssel rendelte büntetni a *crimen maiestatis* elkövetőjét, nemcsak a cselekményt bevégzőt, hanem az azt megkísérlőt is, s ezt a Bazilika utóbb szó szerint átvette.⁶⁵⁴ Tömören ugyanezt mondta ki az Eiszagógé és a Prokheirosz Nomosz is arra nézve, aki az uralkodó ellen agitált.⁶⁵⁵ Kiközösítést a 84. apostoli kánon írt elő a császárt sértő világi személyre (papra lefokozást). Végül az *asylum*-jog Bizáncban sem vonatkozott a felségsértőre.⁶⁵⁶

Szt. István II. 2.:

...*Nec pro ullius causa reatus detrimentum bonorum suorum paciatur quis, nisi consiliatus mortem regis aut tradicionem regni fuerit, vel in aliam fugerit provinciam; tunc vero bona illius in regiam veniant potestatem. Ast si quis in consilio regie mortis aut tradicionis regni legaliter inventus fuerit, ipse vero capitali subiaceat sentencie, bona vero illius filiis innocentibus inremota sint remanentibus salvis.*

Szt. István II. 17.:

*Si quis in regem aut in regnum conspiraverit, refugium nullum habeat ad ecclesiam. Et si quis circa regis salutem aut dignitatem quolibet modo aliquid conspiraverit aut conspirare aliquid temptaverit, seu temptanti sciens consenserit, anatematizetur et omnium fidelium communione privetur. Et si quis huiusmodi aliquem noverit et probare valens edicaverit, predictae subiaceat dampnacioni.*⁶⁵⁷

C. 9, 8, 5 pr. (= B. 60, 36, 19 pr.):

Quisquis cum militibus vel privatis, barbaris etiam scelestam inierit factionem aut factionis ipsius susceperit sacramenta vel dederit, de nece etiam virorum illustrium qui consiliis et consistorio nostro intersunt, senatorum etiam (nam et ipsi pars corporis nostri sunt), cuiuslibet postremo qui nobis militat cogitarit (eadem enim severitate voluntatem sceleris qua effectum puniri iura voluerunt), ipse quidem utpote maiestatis reus gladio feriat, bonis eius omnibus fisco nostro addictis.

Eis. 40, 12 (= Proch. 39, 10):

Ὁ κατὰ τῆς σωτηρίας τοῦ βασιλέως μελετήσας φονεύεται καὶ δημεύεται.⁶⁵⁸

84. apostoli kánon:

Ὅστις ὑβρίσει βασιλέα ἢ ἄρχοντα παρὰ δίκαιον, τιμωρίαν τινυέτω· καὶ εἰ μὲν κληρικὸς εἴη, καθαιρείσθω, εἰ δὲ λαϊκός, ἀφορίζέσθω.⁶⁵⁹

⁶⁵⁴ Az elkövető fiaival szemben azonban a bizánci jog nem volt olyan elnéző, mint Szent István törvénye: életüket ugyan meghagyta, kizárta viszont őket mind anyai, mind ősi örökségükből, végrendelet által sem részesülhettek örökségben, s életük végéig *infamia* sújtotta őket (C. 9, 8, 5, 1 = B. 60, 36, 19, 1).

⁶⁵⁵ Megjegyzendő azonban, hogy a nyugati jogokban – pl. Rothari törvényében – is találhatunk hasonló szabályozást – Vö. ZÁVODSZKY 46.

⁶⁵⁶ ZACHARIA (1955) 328.

⁶⁵⁷ ZÁVODSZKY 153., 155. Szt. Istv. II. 17. második mondatát átvette a Kálmán-kori II. Esztergomi Zsinat 2. fejezete is – ZÁVODSZKY 207. A felségsértés a Tripartitum szerint a hűtlenség fogalomkörébe tartozott (I. 14. § 1.), amely fej- és jószágvesztéssel volt büntetendő (I. 16.). Ilyenkor a hűtlenség miatt elítélt bűnelkövető javai főszabályként meglévő gyermekeire sem háramolhattak át, szemben az ún. főbenjáró ítélettel, amelynél a javak az illető fiaira és egyéb törvényes örököseire szálltak (Trip. II. 55.).

⁶⁵⁸ „Aki az uralkodó üdve ellen agitál, halállal és vagyoneklkobzással büntetendő.” IGR II. 361, 217.

⁶⁵⁹ JOANNOU I, 2. 50. „Ha valaki jogtalanul szidalmazná a császárt, vagy fejedelmet, büntetésnek vettessék alá, mégpedig: ha pap, fokoztassék le, ha pedig világi, közösíttessék ki.” BERKI 48.

A bizánci jog nyelvkivágással büntette a hamis esküt, s Szent István ugyanezzel a büntetéssel sújtotta azt, aki hamis bizonytságot vagy cselszövő beszédet terjesztett mások között azért, hogy egymás ellen fordítsa őket, bár a szankció ez esetben megváltható volt.⁶⁶⁰ A hasonlóság azonban nem tökéletes: míg a bizánci rendelkezés a peres eljárásban félként vagy tanúként tett esküre vonatkozik, a magyar törvény inkább a bíróságon kívüli rágalmazásra.⁶⁶¹ Valamivel közelebbi analógiát találhatunk azonban a magyar jogban arra a tömör bizánci rendelkezésre, mely szerint a hamis feljelentő ill. vádló ugyanazon büntetéssel sújtandó, mint ami azért a cselekményért jár, amelynek elkövetésével hamisan vádolt valakit. A Kálmán-kori I. Esztergomi Zsinat hasonló egyszerűséggel mondta ki, hogy ha a vádló nem tudja bizonyítani azt, amit állított, akkor ugyanazon vezeklés alá essék:

I. Esztergomi Zsinat 54. kánon:

*Si accusator quod iniecit, probare non poterit, eidem penitencie subiaceat.*⁶⁶²

Eklogé 17, 51 (= Eis. 40, 18 = Proch. 39, 15):

Οἱ συκοφάνται, ἐν οἷα δ' ἂν αἰτίᾳ συκοφαντήσωσί τινα, τῇ ταυτοπαθείᾳ ὑποκεῖσθωσαν.⁶⁶³

Ezen általános rendelkezés konkrét esete volt a Kálmán-kori I. Esztergomi Zsinat fentebb már idézett azon rendelkezése, mely szerint a feleségét hamisan házasságtöréssel vádoló férjet ugyanazzal a büntetéssel kell megbüntetni, ami a feleséget érte volna, ha a vádat sikerül bizonyítani. Ugyanezt a speciális szabályt mondta ki a bizánci jog is.

I. Esztergomi Zsinat 55. kánon 2. bek.:

*Si quis uxorem suam adulteram probaverit, si voluerit, ducat aliam... Quod si probare non poterit, idem iudicium maritus paciatur, et illa, si voluerit, maritetur.*⁶⁶⁴

Eklogé 17, 27:

..εἰ δὲ [οἱ κατηγοροῦντες τὴν μοιχείαν] οὐκ ἀποδείξωσιν, ἀλλὰ δι' ἔχθραν τὴν κατηγορίαν ἐποίησαν, τὴν ταυτοπάθειαν ὡς συνκοφάνται ὑπομενέτωσαν.⁶⁶⁵

⁶⁶⁰ Ecl. 17, 2 – Eis. 40, 70 – Proch. 39, 46; Szt. Istv. II. 20. A Tripartitum a hitszegőt (ludast) jószágvesztéssel és becstelenséggel sújtotta, ha a korona jogára nézve tett hamis esküt; más felperes ellen elkövetett hitszegés esetén pedig díjában és kétszáz forint váltságban marasztalták az elkövetőt (II. 30.). A nyelvváltság 100 aranyforint volt (II. 72.).

⁶⁶¹ Az eljárás során elkövetett esküszegésre inkább Szent István I. törvényének 17. fejezete vonatkozik, amely kézlevágással ill. vagyoni helyzettől függő megváltással büntette a hitszegőt. Kálmán törvénye szerint a hamis tanút tüzesvaspróbának vetették alá, s ha bűnössége bebizonyult, kereszt alakú jelet sütöttek arcára, hogy többé ne fogadják el tanúságát – I. 83.

⁶⁶² ZÁVODSZKY 203.

⁶⁶³ „A hamis feljelentők (vádlók) ugyanazon büntetést szenvedjék, amely azon bűncselekményért jár, amellyel hamisan vádoltak valakit.” BURGMANN (1983) 242.

⁶⁶⁴ ZÁVODSZKY 203. Egyes cselekmények esetén már a korábbi magyar törvényhozás is tartalmazott hasonló normát: így pl. Szent László dekrétuma (II. 6.) arra, aki a bírót hamis ítélettel, ill. azzal vádolta, hogy a tolvajt nem büntette meg a törvény szerint, ugyanazon büntetést rendelte, mint amit a bírónak kellett volna kiállnia a hamis vád miatt.

⁶⁶⁵ „...ha pedig [a vádlók a házasságtörést] nem tudják bizonyítani, hanem a vádat ellenséges érzületből emelték, akkor mint hamis vádlók ugyanazon büntetést szenvedjék.” BURGMANN (1983) 234. A házasságtörés szankciója azonban eltérő: az Esztergomi Zsinat megengedte, hogy az asszonyt férje eltaszítsa, s ha nemes asszonyról volt szó, nem köthetett újabb házasságot, ha pedig a népből valóról, eladták. A bizánci jog egyszerűen orrvágással büntette a házasságtörést.

A cölibátus kérdéseit tárgyalva fentebb már érintettük a Szabolcsi Zsinat azon előírását, mely szerint az olyan pap, aki rabszolganőjét vette maga mellé feleség gyanánt, a nőt köteles eladni, s ha ezt nem tenné, erőszakkal adják el az asszonyt, ára pedig a püspököt illeti. E tényállásról a keleti kánonjog körében a Trulloszi Zsinat 3. kánonja rendelkezett, de szankcióként csak kánoni büntetést írt elő: az elkövető nem tölthetett be egyházi funkciót (lásd fentebb). A bizánci világi jog azonban civilekre nézve a Szabolcsi Zsinathoz hasonlóan kimondta, hogy ha házas ember saját szolgálonőjével folytat nemi viszonyt, az eset kivizsgálása után a helyi előjáró köteles a rabszolganőt elkobozni és a tartomány határain túlra eladni. A vételár itt nem a püspökre, hanem a *fiscus*ra háramlik:

Szabolcsi Zsinat 2. kánon:

*Si quis autem presbiter ancillam suam uxoris in locum sibi associaverit, vendat; et si noluerit, venundetur tamen, et precium eius ad episcopum transferatur.*⁶⁶⁶

Eklogé 17, 21 (≈ Eis. 40, 58; Proch. 39, 60; B. 60, 37, 82)

‘Ο ἔχων γυναῖκα καὶ τῇ ἰδίᾳ συγγινόμενος δοῦλῃ διαγινωσκομένου τοῦ πράγματος ταύτην ὑπὸ τοῦ κατὰ τὸν τόπον ἄρχοντος ἐπαίρεσθαι καὶ παρ’ αὐτοῦ ὑπὲρ ἐπαρχίαν πιπράσκεσθαι τῶν τιμῶν αὐτῆς εἰσκομιζομένων τῷ μέρει τοῦ δημοσίου.⁶⁶⁷

Szent István törvénye többször is a talio-elvet érvényesítette kardrántás, karddal való megsebesítés esetén. Ha valaki karddal embert ölt, ugyanazzal a karddal kellett kivégezni, ha pedig mást megcsönkített kirántott kardjával, testének hasonló sérelmét kellett elszenvednie. Az I. dekrétum a pusztá kardrántást is kard általi halállal rendelte büntetni. A bizánci jog is tartalmazott ehhez igen hasonló rendelkezést: aki mást karddal megsebesített és halálát okozta, kard által volt büntetendő, ha pedig a sérült nem halt meg, a tettesnek le kellett vágni a kezét, mivel egyáltalán használta a kardját:

Szt. István II. 12-13.:

Si quis gladio hominem occiderit, eodem gladio iuguletur.

Si quis autem gladio evaginato alium quemlibet debilitaverit, vel in oculo, vel in pede, vel in manu, consimile dampnum sui corporis paciatur.

Eklogé 17, 46 (≈ Eis. 40, 88; Proch. 39, 82; B. 60, 39, 12):

‘Ο μετὰ ξίφους πλήττων τινά, εἰάν φονεύσῃ, ξίφει τιμωρεῖσθω· εἰ δὲ οὐκ ἀποθάνῃ ὁ πληγείς, χειροκοπεῖσθω ὁ δεδωκώς, δι’ ὧν ὅλως μετὰ ξίφους δοῦναι ἐτόλμησεν.⁶⁶⁹

Szt. István I. 16.:

Ut pax firma et incontaminata per omnia maneat, tam inter maiores natu, quam inter

⁶⁶⁶ ZÁVODSZKY 158.

⁶⁶⁷ BURGMANN (1983) 232.

⁶⁶⁸ ZÁVODSZKY 155, 146.

⁶⁶⁹ „Aki mást karddal megsebesít s ezáltal halálát okozza, kard által büntetendő; ha a sérült nem hal meg, a tettes keze levágandó, mivel egyáltalán használni merészelte kardját.” BURGMANN (1983) 242.

*minores, cuiuscunque condicionis sint, interdiximus omnino, ut nullus ad ledendum aliquem evaginet gladium. Quod si quis posthac stimulis suę audacię tactus temptaverit, eodem iuguletur gladio.*⁶⁶⁸

Valójában lehetséges, hogy mindkét szabályozás gyökere az Újszövetségi Szentírásban keresendő: „Aki kardot ragad, az kard által vész el.”⁶⁷⁰

A gyilkossághoz egyébként korabeli törvényeink egyházi szankciót is rendeltek: mind Szent István I. dekrétuma, mind az I. Esztergomi Zsinat egyházi vezeklést is előírt az elkövetőre.⁶⁷¹ Az esztergomi zsinati kánon kifejezetten meg is jelöli az Ankürai Zsinat határozatait, mint a vezeklésre vonatkozó szabályok forrását.⁶⁷² E korai keleti zsinat kánonjai azonban nemcsak keleti, hanem nyugati egyházjogi gyűjteményekbe is bekerültek,⁶⁷³ így a rá való hivatkozás – elvileg – mindkét irányból érkező impulzus hatásának betudható.

A magzatelhajtás kánoni szankcióját szintén meghatározta az Ankürai (később a Trulloszi) Zsinat (tíz év vezeklés),⁶⁷⁴ Kálmán törvénye azonban – akárcsak a gyilkosságnál Szent Istváné – nem részletezi a büntetést, csak általában az esperes által kiszabandó vezeklést ír elő,⁶⁷⁵ így nem tudni, a rendelkezés hátterében a korai keleti szinódus határozata áll-e.

Elképzelhető azonban az Ankürai Zsinat rendelkezéseivel való kapcsolat a leányrablásra vonatkozó szabályozás esetében. E bűncselekménnyről – vagyoni elégtételt szabva – már Szent István törvénye is rendelkezett, egyházi vezeklést később az I. Esztergomi Zsinat fűzött hozzá. A keleti egyházban az Ankürai Zsinat mellett az Apostoli Kánonok, a Khalkédóni Egyetemes Zsinat és a Trulloszi Zsinat is foglalkozott e deliktummal,⁶⁷⁶ a világi elkövetőkre ill. segítőkre kiközösítést, a laikusokra elmozdítást rendelve. A 11. ankürai kánonnal való közelebbi hasonlóságot mind Szent

⁶⁷⁰ Mt 26, 52: „...Omnes enim, qui acceperint gladium, gladio peribunt.” – „...πάντες γὰρ οἱ λαβόντες μάχαιραν ἐν μάχαιρῃ ἀπολοῦνται.” A Tripartitum a szándékos gyilkosságot fővesztéssel büntette (III. 5. § 4.).

⁶⁷¹ Szt. Istv. I. 14.: „...Ipse quidem homicida secundum institutionem canonum ieiunet.” A feleséggyilkosra hasonlóan: Szt. Istv. I. 15. ZÁVODSZKY 146.

⁶⁷² I. Esztergomi Zsinat 70. kánon: „Si quis homicidium fecerit, secundum decreta Ancirani concilii peniteat.” ZÁVODSZKY 205. Az Ankürai Zsinat 22. kánonja rendelkezett a szándékos emberölést elkövetőt sújtó egyházi vezeklésről – JOANNOU I, 2. 71.

⁶⁷³ Vö. SZUROMI (2002c), e rendelkezések tekintetében: 82-86. Szuromi Wormsi Burchard Dekrétumának használatát tartja a legvalószínűbbnek, amely szintén tartalmaz Ankürai Zsinati kánonokat.

⁶⁷⁴ Ankürai Zsinat 21. kánon; Trulloszi Zsinat 91. kánon – JOANNOU I, 2. 71. és I, 1. 27.

⁶⁷⁵ Kálm. I. 58.: „Mulieres partum suum necantes archidiacono oblate penitenciam agant.” ZÁVODSZKY 191.

⁶⁷⁶ 67. apostoli kánon (JOANNOU I, 2. 42.), Khalkédóni Egyetemes Zsinat 27. kánon (JOANNOU I, 1. 90.), Trulloszi Zsinat 92. kánon (JOANNOU I, 1. 227-228.).

István törvénye (I. 27.), mind az I. Esztergomi Zsinat rendelkezése (55. kánon 4. bek.) esetében felfedezhetünk:⁶⁷⁷

Szt. István I. 27.:

*Si quis militum impudicia fedatus puellam aliquam sine concessione parentum sibi in uxorem rapuerit, decrevimus puellam parentibus reddi, eciamsi ab illo aliqua vis sibi illata sit...*⁶⁷⁸

Ankürai Zsinat 11. kánon:

Τὰς μνηστευθείσας κόρας καὶ μετὰ ταῦτα ὑπὸ ἄλλων ἀρπαγείσας ἔδοξεν ἀποδιδόσθαι τοῖς προμνηστευσαμένοις, εἰ καὶ βίαν ὑπ’ αὐτῶν πάθοιεν.⁶⁸⁰

I. Esztergomi Zsinat 55. kánon 4. bek.:

*Si quis sponsam rapuerit alterius, si illa non consensit, reddatur proprio sponso...*⁶⁷⁹

A lopás szokásos bizánci büntetése a kézlevágás volt,⁶⁸¹ a magyar törvények azonban legtöbb esetben inkább akasztást vagy megvakítást alkalmaztak.⁶⁸² A bizánci jogban is előfordult viszont a megvakítás a lopás speciális esetében: a szentélyből valamely szent dolgot eltulajdonító tolvajt érte ez a szankció. Szent László a templomba menekült tolvajra írt elő megvakítást (ha nem menekült be a templomba, akasztás volt a büntetés), kisebb értékű lopásnál (liba, tyúk) az elkövető fél szemének kiszúrását rendelte:

Szt. László II. 12.:

Si quis liber vel servus in furto captus fuerit, suspendatur. Si vero pro evadendo patibulo ad ecclesiam confugerit, eductus ab ecclesia obcectur...

*Servus autem vel liber, si anserem aut gallinam furatus fuerit, monoculus efficiatur, et quod furatus est, reddat.*⁶⁸³

Eklogé 17, 15 (≈ Eis. 40, 69; Proch. 39, 58; B. 60, 45, 12):

Ὁ εἰσερχόμενος ἐν θυσιαστηρίῳ ἐν ἡμέρᾳ ἥ καὶ ἐν νυκτὶ καὶ τι τῶν ἱερῶν ἀφελόμενος τυφλοῦσθω...⁶⁸⁴

E körben említendő az I. Esztergomi Zsinat 60. kánonjának és a 25. apostoli kánonnak azon szabálya, amely az egyházi személyek lopása esetére kánoni szankcióként lefokozást rendelt (a magyar zsinati rendelkezés vagyoneklobzást is):

⁶⁷⁷ SZUROMI (2002c) 78-82. csak az I. és II. Esztergomi Zsinat rendelkezéseivel veti össze az Ankürai Zsinat vonatkozó kánonját, s ezúttal is nyugati gyűjtemény hatását valószínűsíti.

⁶⁷⁸ ZÁVODSZKY 149.

⁶⁷⁹ ZÁVODSZKY 204. Hasonló rendelkezést említ Wormsi Burchard Dekrétumából SZUROMI (2006b) 195-196.

⁶⁸⁰ JOANNOU I, 2. 64-65. Ford.: „Azokról az eljegyzett leányokról, akiket aztán mások ragadtak el, azt határoztuk, hogy adják vissza ezeket vőlegényüknek, még akkor is, ha a rablók megerőszakolták őket.” ERDŐ (1983) 176.

⁶⁸¹ Ecl. 17, 10, 11, 13-14, 16.

⁶⁸² Csak Szt. László II. 9. és Kálm. I. 84. említ tagcsönkítást.

⁶⁸³ ZÁVODSZKY 169. Kálmán a templomba menekült tolvajt akkor sújtotta megvakítással (vagy tagcsönkítással), ha az ártatlannak vallotta magát, de utóbb mégis bűnösnek bizonyult (I. 84.).

⁶⁸⁴ „Ha valaki nappal vagy éjjel az oltárhoz bemegy és a szent dolgokból elvesz valamit, vakítsák meg.” BURGMANN (1983) 230.

I. Esztergomi Zsinat 60. kánon:

*Si quis clericorum furti arguitur, ab episcopo vel archidiacono iudicetur. Si reus inventus fuerit, deponatur, et bona sua perdat; si nichil habuerit, vendatur.*⁶⁸⁵

25. apostoli kánon:

Εἴ τις ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος ἁλῶ ἐπὶ πορνείᾳ ἢ ἐπιορκίᾳ ἢ κλοπῇ, καθαιρεῖσθω καὶ μὴ ἀφοριζέσθω...⁶⁸⁶

A felsorolt esetek többsége tehát egyes konkrét bűncselekmények és a hozzájuk rendelt szankciók tekintetében tartalmi hasonlóságot mutat a két jogrendszer rendelkezései között. Közvetlen átvétel gyanúja csak ott merül fel erősebben, ahol a megfogalmazás módja is igen hasonló, pl. a hamis vádra vagy a kardrántásra vonatkozó szabályok esetében. E rendelkezések azonban egyúttal olyan egyszerűek is, hogy még a nagyfokú hasonlóság sem bizonyíthatja a direkt kölcsönzést. Az egy-egy szabály mögött meghúzódó, esetleg bizánci eredetű alapgondolat természetesen nemcsak azonos vagy igen hasonló megfogalmazásban köszönhet vissza hazai törvényeinkben, így nincs okunk kizárni, hogy az egykori magyar jogalkotót befolyásolta az idegen minta. Joggal feltételezhető, hogy az uralkodó vagy a királyi tanács tagjai rendelkeztek némi ismeretekkel a korabeli bizánci büntetőjog legalapvetőbb sajátosságairól. Akár erre is utalhatnak a büntetési rendszer, a büntetőjog általános jellemzői körében kimutatható, vagy a konkrét tényállás-büntetés kapcsolatok tekintetében fennálló hasonlóságok. Összességében azonban a felsorolt párhuzamok semmiképpen sem mutatják valamely bizánci törvénykönyv büntetőjogi részének tudatos, teljes (vagy részleges) átvételét. Az összehasonlítás sokkal inkább azt a képet erősíti, amelyet a korábbi kutatás a nyugati minták vizsgálata kapcsán már megrajzolt: az Árpád-kori magyar törvényalkotást nem a recepció, hanem az önálló jogfejlesztés jellemezte; ez azonban – mint az a hasonlóságokból kitűnik – nagy valószínűséggel idegen, nyugati és keleti minták figyelembevételével zajlott.

⁶⁸⁵ ZÁVODSZKY 204.

⁶⁸⁶ JOANNOU I, 2. 19. „Püspök, vagy presbiter, vagy diakónus, akit paráznaságon, esküszegésen, vagy lopáson érnek, fokoztassék le, de ne közöszíttessék ki...” BERKI 25.

VI. A KÖZHITELŰ JOGI ÍRÁSBELISÉG INTÉZMÉNYEI

A kutatás a középkori magyar jogi írásbeliség kialakulása és fejlődése tekintetében régóta számol különböző idegen minták eltanulásának, meghonosításának lehetőségével. Nem kétséges, hogy az írás fontosságának fokozatos felismerésében, formáinak és intézményeinek kialakításában a külföldi impulzus is lényeges szerepet játszott, s ebben a nagy nyugati és keleti kulturális központok alakító hatása egyaránt feltételezhető. Áll ez azokra a megoldásokra is, melyek révén akár az állam, akár egyes magánfelek különböző jogi aktusai közhitelű jelleget nyertek. Többször Bizánc kisugárzása is említést nyert már e körben: a korai királyi okleveles praxis,⁶⁸⁷ az udvari írásbeliség s a központjának számító kancellária,⁶⁸⁸ valamint a később kialakuló hiteles helyek intézménye és gyakorlata tekintetében.⁶⁸⁹ Ezen felvetéseknek különös nyomatékot ad, hogy a magyar jogi írásbeliségnek s a közhitelűség intézményeinek látványos fellendülése időben éppen a Mánuel császár jövőbeni trónutódjaként tíz esztendeig Bizáncban nevelkedett, majd hazatért s magyar királlyá koronázott III. Béla uralkodására esik. Kérdésünk, hogy valóban beszélhetünk-e bizánci hatásról közhitelű jogi írásbeliségünk e korszakban megszilárduló formái és intézményei kapcsán, s ha igen, követnek-e azok konkrét keleti előképeket, vagy a fejlett bizánci jogi írásbeliség ennél áttételesebb, általánosabb módon gyakorolt hatást hazai jogéletünkre.

1. KÖZPONTI ÍRÁSBELISÉG

A magyar királyság első két századát a királyi oklevelek túlsúlya jellemzi. Ezek közt is túlnyomó számban jelentkezik az uralkodó alapításait, adományait, ítéleteit rögzítő dokumentumok. A 11. század első feléből csak ilyenek maradtak fenn. A század második felében már feltűnnek azon magánoklevelek is (jórészt adományok), amelyeket

⁶⁸⁷ A már tárgyalt veszprémi görög oklevél tekintetében SZENTPÉTERY (1930) 40-41.; KUMOROVITZ (1944) 29.; KUMOROVITZ (1963) 382.

⁶⁸⁸ Általában az udvari írásbeliség III. Béla-kori megerősödése tekintetében a király bizánci neveltetését hangsúlyozza KUMOROVITZ (1944) 50. KUMOROVITZ (1963) 397. és ZLINSZKY (2002a) 951.; az ún. „petíciózásra” is figyelemmel MEZEY (1967) 62-63., MEZEY (1974) 331-332.; MEZEY (1979) 132-133. és ÉRSZEGI (1986) 23.

⁶⁸⁹ MEZEY (1974) 332.; Mezey nyomán WOLF 508.

megegyezés végett a király elé vittek, mivel többnyire a királytól kapott javak ajándékozásáról révén szó, ennek továbbadásához az ő engedélye is kellett.⁶⁹⁰ A jogi cselekmény maradandóságát, kétségszűre vonható jellegét ilyenkor a királyi jóváhagyás biztosította. A megegyezés formája valószínűleg előkelő tanúk jelenlétében adott egyszerű királyi engedély volt, amint az a disponáló fél nevében megfogalmazott szövegekből gyakran kitűnik.⁶⁹¹ Pecsétet még nem használtak, vagy csak jóval később függesztették az oklevélre.⁶⁹² A 11. század végétől aztán egyre több, immár királyi pecséttel is megegyezett magánoklevéllel találkozunk, melyeket vagy az érdekelt fél – többnyire egyházi személy, monostor – *scriptorai* szerkesztettek, vagy a királyi *notarius*. A királyi megegyezés és pecsét még nem a jogügylet érvényességéhez volt szükséges, ehhez elegendő volt a tanúk bizonyossága. Az oklevélbe foglalás és a *sigillum* ekkor még csak járulékos: az ügylet tartós erejét, tekintélyét biztosította, törvényes voltát garantálta.⁶⁹³ A későbbi fejlődés során azonban a pecsét érvényességi kellékké vált. II. Béla (1131-41) egy 1135-ben kelt oklevelében már pecséttel való megegyezésről beszél.⁶⁹⁴ A tanúk felsorolása még megmarad, de az oklevél már nem pusztán a tanúbizonyítás megkönnyítésére szolgáló többletbiztosíték, hanem – a hitelesítő pecsét révén – az ügy valódiságának biztosítója. Állandósulni látszik az udvari oklevelekkel foglalkozó személyzet is, bár elnevezésük használata még nem következetes: a király udvarában mostantól *scriptor* és *sigillator* (máskor: *notarius* ill. *cancellarius*) működik. Utóbbi feladata egyelőre csak a pecsételés, az írást pusztán alkalmasszerű megbízatásként látja el, hisz az oklevelet többnyire maga az érdekelt fél hozza.⁶⁹⁵

Hasonló jelenséget a külföldi okleveles praxisban is felfedezhetünk. Angliában már a 7. században szokásba jött, hogy az alattvalók kegyes adományait az uralkodó erősítette meg. Francia területeken a Merovingok és Karolingok idején olykor különböző egyházi és

⁶⁹⁰ SZENTPÉTERY (1930) 47-48.; KUMOROVITZ (1944) 43-44.

⁶⁹¹ A Tripartitum később azt is előírta, hogy a királyi adományt egy éven belül törvényes beiktatással is erősítsék meg (I. 32.).

⁶⁹² Az első ilyen eredetiben fennmaradt oklevél Gudené (1079), aki László király engedélyével a veszprémi egyháznak adományozta paloznaki birtokát – ÁO 25. E korai, királyi megegyezésű magánoklevelek közé tartozik még Radó nádor adománya a pécsi püspökségnek (1057 – DHA 160-162.), Atha somogyi ispán zselicszentjakabi alapítása (1061 – DHA 169.) és Péter comesnek a százdi monostort alapító oklevele (1067 – DHA 182-185.). Ez utóbbiak későbbi átiratban fennmaradt ill. interpolált oklevelek. A kérdésről s az említett oklevelekről részletesebben szól KUMOROVITZ (1963) 382-384.

⁶⁹³ SZENTPÉTERY (1930) 54.; KUMOROVITZ (1963) 388-389.

⁶⁹⁴ A király Lampertus comes kolostoralapítását erősíti meg pecsétjével: „...Regnante gloriosissimo Bela II. ipsoque sigilli sui impressione confirmante... Ioannes Notarius, Filius Tybus, de his omnibus priuilegium Wacie sigillo regali consignauerat.” FEJÉR II. 85.

⁶⁹⁵ SZENTPÉTERY (1930) 56.; KUMOROVITZ (1944) 46.

világi előkelőségek – püspökök, hercegek, grófok, bírák – látták el pecsétjükkel bizonyos magánszemélyek okleveleit, de emellett csakhamar megjelentek a királyi *signum*mal vagy pecséttel megerősített magánoklevelek is. A királyi vagy kancelláriai pecsétet lassan az ilyen oklevelek érvényességi kellékeként kezdték felfogni. E gyakorlat Franciaországban a 10-11. században élte virágkorát, a 12. században azonban visszaszorult. A Német-Római Birodalom nyugati területein szintén felbukkant valamelyest szűkebb körben (nyilván francia hatásra), s elvétve még a 13. századból is akadnak rá példák.⁶⁹⁶ Főként a 13-14. századból azonban olyan bizánci magánoklevelek is fennmaradtak, amelyeket egyházi vagy világi hatóság (püspök, világi bíró), sőt ritkán maga a császár erősített meg aláírásával.⁶⁹⁷ Az oklevélmegerősítés e módja a keleti impériumban kivételesnek tekinthető; a példaként szolgáló oklevelek többnyire későbbi korszakból származnak, mint a hasonló nyugat-európai és magyarországi oklevelek. Valószínűsíthető tehát, hogy a királyi megerősítés hazai gyakorlatunkba inkább a nyugati, talán a francia szokásból került át.⁶⁹⁸

II. Géza (1141-62) és III. István (1162-72) idején a hazai oklevelek száma hirtelen ugrásszerűen megnőtt s ez maga után vonta egy, az oklevelek kiállításával foglalkozó állandó udvari „hivatal” létrehozásának szükségességét. Uralkodásuk 31 esztendejének diplomatikai forrásanyagát feldolgozva KUBINYI rajzolt átfogó képet e hivatal, a királyi kápolna felépítéséről és tevékenységéről. A *capella regiá*ba tömörülő udvari papság (királyi káplánok) feletti felügyeletet az esztergomi érsek látta el. Közvetlen felettesük a kápolnaispán (*comes capellae*), a mindenkor érsek bizalmasa, aki – mint a királyi pecsét őrzője – egyben az oklevéladásért is felelős volt. A dokumentumok tényleges megszerkesztését a kápolna egyik tagja, a néha *scribának*, *scriptornak* is nevezett *notarius* végezte, aki olykor főnökét, a kápolnaispánt is helyettesítette. Az oklevélszerkesztés valószínűleg akként zajlott, hogy a *notarius* által megfogalmazott, vagy a felektől származó s a jegyző által javított fogalmazványt a királyi káplánok vagy az uralkodó által éppen meglátogatott egyházi központok, főként a székeskáptalanok papjai tisztázták le, s ezt a kápolnaispán (helyette olykor a *notarius* ill. a káplán) látta el királyi pecséttel. Mind a *comes capellae*, mind a királyi kápolna többi tagja tekintélyes személyiségek voltak. A kápolnaispán utóbb többnyire püspöki, olykor érseki rangot nyert. A *notariusok* és

⁶⁹⁶ GIRY 712-713., 741-742.; DE BOÜARD 353-355.; KUMOROVITZ (1944) 45-46.

⁶⁹⁷ Erre vonatkozóan lásd: SARADI-MENDELOVICI (1988).

⁶⁹⁸ KUMOROVITZ (1944) 45.

káplánok is magas egyházi – pl. kanonoki, préposti – tisztséget viseltek, s jelentős javadalmakkal rendelkeztek a királyi egyházakban. Gyakran jártak el királyi megbízatásban, s a királyi tanács ülésein is részt vettek.⁶⁹⁹

A 12. század közepén tehát kibontakozóban van egy a királyi oklevéladással már nem pusztán esetileg, hanem rendszeresen és hivatalból foglalkozó udvari szervezet. Rá külföldi analógiát Nyugat-Európában mindenekelőtt a pápai, valamint a frank és a német császári kancelláriában találunk. Antik gyökerekkel leginkább az első rendelkezett, tartós formát azonban csak a 9. században kezdett öltetni. Vezetője I. Paszkál pápa (817-824) óta a Szentszék könyvtárosa (*bibliothecarius*) volt, aki a 10. század első felétől viselte a kancellár (*cancellarius*, *archicancellarius*) címet is, s érseki vagy bíborosi ranggal rendelkezett. II. Viktor (1054-57) pápaságától kezdve a pápai okleveleken rendszeresen szerepeltek a *notarius*ok vagy *scriniarius*ok kézjegyei is. A 11. század vége óta az általuk szerkesztett oklevelek különböző fajtákra, kis és nagy bullákra oszlanak. III. Ince (1198-1216) reformját követően a kancellár szerepét az alkancellár (*vicecancellarius*) vette át, s a kiadott oklevelekről – azok szövegét kivonatossan vagy teljesen tartalmazó – nyilvántartásokat, registrumokat vezettek. A kancelláriai szervezet a későbbiekben tovább finomult, s újabb funkcionáriusok jelentek meg (az ügyek előadói: *referendarii*, keltező: *datarius*, fogalmazók: *abbreviatores*, a politikai ügyeket érintő leveleket megfogalmazó titkár: *secretarius*).⁷⁰⁰

A frank udvari kancellária kialakulása a Karolingok idején kezdődött. A 9. században még kápolnának (*capella*) hívták, élén a főkáplán (*archicappellanus*, *summus cappellanus*) állt, akit a 10. század közepétől főkancellárnak neveztek (*archicancellarius*, *summus cancellarius*). Általában a királyi családhoz tartozó magas rangú egyházi személyiség töltötte be e pozíciót. Ő irányította a királyi oklevelekkel, kapitulárékkal, diplomákkal kapcsolatos feladatokat, őrizte a királyi levéltárat. Aláírása e dokumentumokon érvényességi kellék, bár e tekintetben gyakran egy *notarius* helyettesítette átruházott hatáskörben. Utóbbiak az oklevelek tényleges megszerkesztői, szintén egyházi személyek, általában diakónusi vagy subdiakónusi rangban. Ők utasították a scribeket az oklevélmásolatok kiadására, s ügyeltek azok formai követelményeinek betartására. Az okiratokon gyakran a kérelmezők ill. a kedvezményezett személyek, s

⁶⁹⁹ KUBINYI (1975) 60., 91-98., 101., a fenti összefoglalóra különösen 106. A kérdéskörre lásd még: SOLYMOSI LÁSZLÓ: „kápolnaispán” KMTL 325.; ZSOLDOS ATTILA: „királyi kápolna” KMTL 355.

⁷⁰⁰ ÉRSZEGI (1986) 18-20.; GÍRY 671., 674-76., 683., 685.; BRESSLAU I. 149. skk. és 6. fejezet. Egyes középkori nyugat-európai kancelláriákra összehasonlító jelleggel lásd továbbá: KELEMEN (2006b), különösen 70-81.

tanúként magas egyházi és világi, udvari méltóságok szignója is szerepelt. A Capetingek idején a főkancellár megjelölésére egy sor szinonim kifejezés jött divatba: a régi *cancellarius (palatii)* mellett megtalálható a *cartigraphus*, *signator*, *aprocrisarius* elnevezés is, a jegyző olykor királyi jegyzőként (*notarius regis*) szerepel. A főkancellár egyébként sokáig a reimsi érsek, I. Fülöp (1060-68) idején a párizsi püspök volt. A kancellária személyzetét továbbra is egyháziak, káplánok (*capellani*) és jegyzők (*notarii*) képezték, kik közül az egyik helyettes kancellári rangot viselt (*vicecancellarius* v. *subcancellarius*). Ekkor jött szokásba az oklevelek érvényesítésére a viaszpecsét használata, de emellett más formák is divatoztak: királyi aláírás ill. monogramm, az uralkodó saját kezével írt kereszt, a kancellár és a tanúk aláírása – olykor egymás mellett is.

VI. Lajos (1108-37) és VII. Lajos (1137-80) uralkodása alatt a kancelláriai szervezet és az oklevélkiállítás is rendezettebbé vált. A tanúk aláírása helyett egyre inkább négy nagy hivatalvezető egyike látta el az okiratot kézjeggyel: az udvarmester (*dapifer*), a főistállómester (*constabularius*), a főpohárnok (*buticularius*) vagy a kamarás (*camerarius*). Közülük a legfontosabb az udvarmester funkciója: gyakorlatilag a király helyetteseként irányította a hadsereget, hatáskört gyakorolt különböző udvari funkcionáriusok és a kancellária felett is. Többnyire tekintélyes családok tagjai töltötték be e hivatalt, s a királyok – növekvő hatalmuktól félve – gyakran hagyták üresen a pozíciót, de az oklevelek ilyenkor is utaltak a *dapifer* betöltetlen hivatalára. A kancellár (továbbra is mindig egyházi személy) aláírása azonban rendszeresen szerepelt a 12. századi francia királyi okiratokon, s VII. Lajostól alkalmazták a hazánkban is – éppen III. Béla korától – elterjedt „*datum per manus*” formulát. II. Fülöp (1180-1223) idején (1194-ben) a pápai kancellária mintájára bevezették a *registrum*okat, amelyek rendszeresen tartalmazták a politikai szempontból fontosabb dokumentumokat (les Layettes), valamint az uralkodó által kiadott egyéb okleveleket (les Registres), amelyekről átiratokat is készítettek.⁷⁰¹

A Német-Római Szent Birodalom udvari dokumentumai sok tekintetben hasonlóak a francia királyi oklevelekhez, a Rómával való szoros kapcsolattartás azonban a pápai kancellária gyakorlatának egyes elemeit is meghonosította, s magával hozta az egyháziak tartós jelenlétét a császári kancellárián. A birodalom széttagoaltsága s az állandó főváros

⁷⁰¹ A frank császári ill. francia királyi kancelláriára lásd: GIRY 724., 737-42., 747-52.; ÉRSZEGI (1986) 20.; BRESSLAU I. 359. skk.

hiánya miatt azonban a császári oklevelek formája, stílusa és az alkalmazott formulák tekintetében a középkor során jellemző maradt egyfajta sokféleség.⁷⁰² Kancellária is több működött párhuzamosan: a császári mellett létezett külön itáliai és burgundi kancellária. Előbbit főkancellárként a kölni, utóbbit a trieri érsek vezette, a tényleges vezető azonban a kancellár volt, akit esetenként egy főjegyző (*protonotarius*), a 13. századtól az alkancellár (*vicecancellarius*) helyettesített, s fontos politikai megbízásokat is ellátott. Itt is megtaláljuk az alsóbb rangú ügyintézőket, a jegyzőket (*notarii*) és írnokokat (*scriptores*). Javítók (*correctores*) és regisztrálók (*registratores*) IV. Károly (1346-78) óta működtek.⁷⁰³

A legrégebbi, a római antikvitásba visszanyúló hagyományokkal rendelkező s egyben a legkifinomultabb és legfejlettebb középkori európai kancellária azonban a bizánci volt. Már az 5. században különböző feladat- és hatáskörrel rendelkező tisztviselőkből és ügyosztályokból állt. A (1) *quaestor sacri palatii* saját hivatal nélkül, de ún. *adiutorok* segítségével a törvényhozással kapcsolatos adminisztratív munkák felelőseként a császári dekrétumok előkészítésében segédkezett és azokat a 6. századtól ellenjegyzésével látta el. A (2) *magistri scriniorum* hivatala keretében négy különböző kompetenciával felruházott *magister* felelt a császár által az elé terjesztett írásos folyamodványokra írt vagy íratott észrevételek feldolgozásáért (*magister memoriae*), a hatóságok és polgárok által benyújtott írásbeli kérelmek megválaszolásáért (*magister epistolarum*), egyes iratok görögre fordításáért vagy e nyelven való megszerkesztéséért (*magister epistolarum graecarum*) és a császári bírósághoz első fokon beterjesztett ügyek elintézéséért (*magister libellorum*). Végül a kancelláriához tartozott a Nagy Konstantin által alapított (3) *schola notariorum*, melynek élén a *primicerius* állt, aki irányította a kancellária jegyzőinek képzését, valamint vezette és naprakészen tartotta a magas rangú katonai és polgári méltóságviselők lajstromát. A császárral hivataluknál fogva napi kapcsolatban álló tisztviselőkből később külön csoport jött létre, melynek tagjait a *σηκρητάριοι* (*secretarii* vagy „*a secretis*”) névvel jelölték. Ők is a *schola notariorum* tagjai voltak, s a császár belső titkáraiként szolgáltak, őrizték titkos iratait, sőt a császári tanács (*consistorium principis*) munkájában is részt vettek.⁷⁰⁴

⁷⁰² GIRY 788-789.

⁷⁰³ ÉRSZEGI (1986) 20. A német királyi ill. császári kancellária részletes ismertetését adja BRESSLAU I. 7. fejezet.

⁷⁰⁴ DÖLGER–KARAYANNOPULOS 57-60. A bizánci központi igazgatás intézményeire lásd továbbá: KELEMEN (2004), különösen 209-225.; továbbá KELEMEN (2006a) 28-43.

Ez a kezdeti hivatalsszervezet a későbbiekben folyamatos átalakuláson ment keresztül. A változások során az – egykori *quaestor*ból képzett görög néven megjelenő – κοιαίστωρ a 8-9. századra magához vonta a *magistri epistolarum*, *epistolarum graecarum* és *libellorum* eddigi feladatait is, a korábbi *magister memoriae* felváltotta az ἐπὶ τῶν δεήσεων, a *primicerius* pedig a πρωτοασηκρήτης. Az utóbbi feladata volt, hogy az adott ügyben hatáskörrel rendelkező tisztviselő által készített első írásos tervezet alapján megszerkessze és tisztázza a császári oklevelek (továbbá a 10. századtól a törvények) végleges változatát. Ebben segítségére voltak a hivatalához tartozó ún. ἀσηκρήται, a náluk alacsonyabb rangú βασιλικοὶ νοτάριοι, valamint a mindmáig pontosan tisztázatlan szerepű δεκανός. Az elkészült végleges dokumentumot azonban nem ő, hanem a császár legbizalmasabb belső titkára, az ún. ἐπὶ τοῦ κανικλείου (olykor mint titkokat tudó μυστικός) terjesztette az uralkodó elé aláírás végett. Nevét onnan kapta, hogy ő őrizte a kizárólag a császár által használt cinóber tintát tartalmazó birodalmi tintatartót (κανίκλειον) és nád íróvesszőt (κάλαμος). Ő ellenőrizte utolsóként a császári oklevelek tartalmát s látta el azokat cinóbervörös hitelesítő jelekkel. Valószínűleg feladatköréhez tartozott az oklevelek díszes stílusban írt prooimónjának elkészítése is. Külön beosztottakkal nem rendelkezett.⁷⁰⁵

A 9. század első negyedétől elsősorban külpolitikai hatáskörrel rendelkező tisztviselőként jelentkezik a λογοθέτης τοῦ δρόμου, aki e témakörben a császár legfőbb referensévé, valamint a külügyi tárgyú oklevelek első változatának felelősévé vált. Esetenként a πρωτονοτάριος helyettesítette. 1081-ben I. (Komnénosz) Alexiosz hozta létre a λογοθέτης τῶν σεκρέτων tisztségét: feladata az összes kancelláriai irodák felügyelete és koordinációja volt. E pozíció azonban csak a 12. század végéig maradt meg, ekkortól a μέγας λογοθέτης gyakorolta funkcióját, aki ugyanakkor a külügyi természetű ügyeket is átvette.⁷⁰⁶ Egy további magas rangú tisztviselőt, a μεσάζων-t a források először a 11. században említik. Eleinte az uralkodó és minden más személy közti közvetítőként szerepelt, a későbbiekben azonban a császár legfőbb tanácsadójává, valóságos miniszterelnökké, a kancellária vezetőjévé s az ott készült oklevelek előkészítőjévé és végső ellenőrzőjévé vált. Ez utóbbi feladatkörében ő volt az egyetlen, aki a császáron kívül vörös tintát használhatott, s beírhatta vele a dokumentum végére az oklevél császári

⁷⁰⁵ DÖLGER (1963) 83-86.; DÖLGER–KARAYANNOPULOS 61-62.; OIKONOMIDES (1972) 310-311.

⁷⁰⁶ DÖLGER–KARAYANNOPULOS 63.; OIKONOMIDES (1972) 311.; OIKONOMIDES (1976) 132-133.; OIKONOMIDES (1985) 168-171.

akarattal való megegyezését is tanúsító „*legimus*” szót, valamint a szövegben e célból fenntartott helyekre a λόγος kifejezést. Ezzel gyakorlatilag egy személyben egyesítette az ἐπὶ τοῦ κανικλείου, a λογοθέτης τῶν σεκρέτων és a μέγας λογοθέτης szerepkörét. Egy idő után tartósan és rendszeresen egy és ugyanazon személy töltötte be mindhárom funkciót.⁷⁰⁷ A Komnénoszok idején végbement változások közé tartozik még, hogy az ἀσηκρῆται (szintén ezidőtájt bevezetett új terminussal: γραμματικοί) élére a πρωτονοτάριος került, a πρωτοασηκρῆτης pedig – leadva korábbi kancelláriai funkcióját – legfelsőbb bírói szerepkört kapott.⁷⁰⁸

A kancellária legfőbb vezető tisztségviselőin túl meg kell emlékeznünk a személyzetről is. A 12. századtól a titkárokat βασιλικοὶ γραμματικοί-nak hívták. Túlnyomórészt laikus, jó általános műveltséggel rendelkező személyek voltak, akik gyakran teljesítettek eseti küldetést a provinciai igazgatásban, de külföldön is. Találunk még mellettük tolmácsokat (διερμηνευταὶ), élükön a μέγας διερμηνευτῆς-szel: ők fordították, olykor szerkesztették első változatban a külügyi természetű iratokat. Ugyanekkor szokássá vált, hogy a császár a gyakorta előforduló ügyekre olyan „névtelen jegyzőket” (ἀνώνυμοι γραμματικοί) alkalmazott, akik nem számítottak valódi kancelláriai hivatalnokoknak.⁷⁰⁹ VIII. (Palaiologosz) Mihály uralkodásától latin származású *notarius*ok is előfordultak a kancellárián, ők készítették el a Bizánc és Velence, valamint Genova közti szerződéseket. Utóbb görög jegyző kollégáik is megjelentek. Az általuk írt oklevelekben a 15. század elejétől az „*imperiali auctoritate notarius*” (βασιλικὸς νοτάριος βασιλικῇ ἐξουσίᾳ) formulát használták, s a közjegyzők mintájára az uralkodó után ők is szignálták az okleveleket, annak hitelességét megerősítendő.⁷¹⁰

Bizáncban azonban nemcsak a császár rendelkezett fejlett kancelláriával, hanem a pátriárka is. Röviden erre is ki kell térnünk. A pátriárkai kormányzat kezdetben a metropolitakéhoz hasonló szervezettel bírt, s olyan klerikusokból állt, akik a pátriárkát legkülönbözőbb liturgikus funkcióiban, igazságszolgáltató és vagyonkezelő funkciójában segítették. A konstantinápolyi pátriárka szerepének növekedésével azonban ez az udvari

⁷⁰⁷ A μεσάζων-ról részletesen lásd: BECK (1955), továbbá DÖLGER (1963) 85.; DÖLGER–KARAYANNOPULOS 64.; OIKONOMIDES (1976) 131-133.; OIKONOMIDES (1985) 169-170.

⁷⁰⁸ DÖLGER–KARAYANNOPULOS 64-65.

⁷⁰⁹ DÖLGER–KARAYANNOPULOS 64. Az ἀνώνυμοι γραμματικοί és III. Béla szintén „névtelen” jegyzője, Anonymus közötti névhasználat nem valószínű, hogy bizánci átvételre utalna: a Gesta Hungarorum szerzője művében P. dictus magisterként azonosítja magát, az Anonymus elnevezést pedig csak az utókortól kapta – vö. KORDÉ ZOLTÁN: „Anonymus” KMTL 50-51.

⁷¹⁰ OIKONOMIDES (1985) 172-173.

közösség is több osztályból álló hierarchikus rendbe tagolódott, melyek élén tekintélyes hivatalvezető állt, beosztott hivatalnokokkal. A főméltóságok közül a legfőbb sokáig a σύγκελλος volt, eredetileg a pátriárka egyszerű bizalmasa, később már a császári palota hierarchiájába is felvett, s a pátriárka lehetséges utódjaként tisztelt személyiség. Rangja azonban a 11. századra pusztán tiszteletbeli, a császárok által adományozott címmé változott, majd eltűnt a gyakorlatból.⁷¹¹

Ekkoriban öt magas rangú hivatalnok állt a pátriárkai udvar élén: az οἰκονόμος, a σακελλάριος, a σκευοφύλαξ, a σακελλίου és a χαρτοφύλαξ. Nevük elé rendszerint odatették a „μέγας” („nagy”) jelzőt is, összefoglalón pedig „Πεντάς” néven emlegették őket. A 12. században az „Ötök” közé lépett hatodikként a πρωτέκδικος is.⁷¹²

Az οἰκονόμος volt a patriarkátus általános vagyongazdálkodója: beszédte és a kedvezményezettek között elosztotta az egyházi bevételeket, azok helyzetéről évente négyszer beszámolt a pátriárkának, valamint jurisdikeciót gyakorolt az egyház anyagi javaival összefüggésben felmerült jogvitákban. Számos beosztottja volt, akik közül kiemelkedett általános helyettese (παροικονόμος), valamint megbízott igazgatója (ἐπιτηρητής).⁷¹³ A σακελλάριος a monastorok feletti igazságszolgáltató hatalmat gyakorolta, s bár ez a funkció utóbb csak a női kolostorok tekintetében maradt meg, hivatala kibővült, mivel a kolostorok anyagi ügyleteit is felügyelni kezdte. Fő segítőitársai a monostorarkhónok (ἀρχων τῶν μοναστηρίων) voltak, irodájában azonban rajtuk kívül számos χαρτουλάριος is dolgozott alacsonyabb rangú hivatalnokként.⁷¹⁴ A σκευοφύλαξ elsősorban a liturgiával kapcsolatos tárgyak (szent ruhák és könyvek) őrzője volt, felügyelte a Hagia Szófia belső rendjét s a szertartások menetét. Vigyázta a pátriárkai kincstárat is, amelynek tartalmáról jegyzéket készített hivatalba lépésekor. Irodája – előző kollégáiéhoz képest – kicsiny, hatásköre ugyanis nem terjedt túl Hagia Szófián, mivel az összes többi templomoknak saját σκευοφύλαξα volt.⁷¹⁵ A σακελλίου fő feladatát a konstantinápolyi plébániatemplomok igazgatása képezte, s ő is saját hivatallal rendelkezett, benne osztályvezető arkhónokkal és alacsonyabb rangban beosztott chartulariosokkal.⁷¹⁶ A πρωτέκδικος (*defensor* – az eredetileg több ún. ἐκκλησιέκδικος-

⁷¹¹ BRÉHIER (1970) 502-505.

⁷¹² BECK (1977) 119-120.

⁷¹³ BRÉHIER (1970) 505-506.; BECK (1977) 106-107.; DARROUZÈS 304-309.

⁷¹⁴ BRÉHIER (1970) 506.; BECK (1977) 108-109.; DARROUZÈS 310-314.

⁷¹⁵ BRÉHIER (1970) 506-507.; BECK (1977) 101., 112-113.; DARROUZÈS 314-318.

⁷¹⁶ BRÉHIER (1970) 510.; DARROUZÈS 318-322.

ból álló kollégium feje) sajátos funkciókat gyakorolt: a források sokszor homályos említései szerint az egyház „ügyvédje” volt az állam követeléseivel szemben, képviselte az árvákat és özvegyeket, egyházi szankciókat szabott ki az emberölésben bűnösökre, ugyanakkor védte is őket az igazságszolgáltatás túlkapásaitól. Ezen kívül fellépett a szabad személyeket rabságban tartók ellen, ítélkezett az *asylumba* menekülők felett, s megvizsgálta a más hitről kereszténységre térőket, valamint büntette őket, ha visszatértek régi vallásukhoz.⁷¹⁷

Az említett egyházi tisztviselőknél is tekintélyesebb volt azonban a χαρτοφύλαξ. Eredetileg diakónusi rangú titkár volt a pátriárka mellett, a püspöki levéltár anyagának növekedésével párhuzamosan azonban egyre nagyobb szerep hárult rá: ő lett a zsinatok és a pátriárka jogalkotásának, a császár egyházat érintő rendeleteinek, valamint a püspökjelöltek oklevélbe foglalt hitvallásainak és az egyéb egyházi dokumentumoknak az őrzője és kezelője. A 9. századra a pátriárka valódi helyettesévé vált, aki megvizsgálja az egyházi szentségre készülőket, széleskörű egyházfegyelmi hatósági jogköröket gyakorol, a pátriárka vagy a zsinat nevében kánoni döntéseket bocsát ki, s megválaszolja a hozzá intézett egyházjogi kérdéseket. A pátriárka pasztorális leveleinek és adminisztratív döntéseinek kiállítójaként egyben hitelesítette is azokat aláírásával és a püspöki pecséttel.⁷¹⁸ Irodájában (σέκρετον) nagyszámú hivatali segédszemélyzet dolgozott; nevüket gyakran a császári adminisztrációból kölcsönözte a pátriárkai kancellária. A tisztviselők közül legfőbb a ὑπομνηματογράφος volt, a χαρτοφύλαξ jobbkeze és első számú segítője az ünnepélyes akták, a pátriárka által személyesen adott privilégiumok megszerkesztésében és a zsinatokról szóló beszámolók elkészítésében.⁷¹⁹ A πριμικήριος (később: πρωτονοτάριος) a jegyzők kollégiumának (σεκρετικοί) feje és a levéltárnak az igazgatója. A ιερομνήμων a pap- és püspökszentelésekkel foglalkozó liturgikus szolgálat előljárója, aki az ünnepi szertartásokon rendszerint a pátriárka által mondott imádságok és áldások előolvasójaként is szerepelt.⁷²⁰ A λογοθέτης szintén a kancelláriai segédszemélyzet első sorába tartozott, a róla szóló források azonban homályosan írják le

⁷¹⁷ BECK (1977) 101., 115.; DARROUZÈS 323-332.

⁷¹⁸ BRÉHIER (1970) 502-505.; BECK (1977) 507-508.; DARROUZÈS 334-344.; MACRIDES, R. J.: „Chartophylax” ODB I, 415-416.

⁷¹⁹ BECK (1977) 111.; DARROUZÈS 362-368.

⁷²⁰ BECK (1977) 111-112.; DARROUZÈS 354-359. és 368-373.

tevékenységét. Komoly adminisztratív feladattal valószínűleg nem rendelkezett, inkább a pátriárka amolyan „szóvivője” volt, aki gyakran mondott ünnepi beszédeket is.⁷²¹

A pátriárkai adminisztrációban dolgozók sora folytatható a másodrangú tisztviselőkkel és alkalmazottakkal. Előbbiek között említendő a latinos nevű ῥεφερενδάριος,⁷²² a pátriárka rendszeres küldötte a császárnál és egyéb világi tisztviselőknél, akit a császári palotában való gyakori tevékenysége miatt a 12. század végétől παλατῖνος-nak is neveztek; a ὑπομυνήσκων, a pátriárka belső titkára és tanácsadója,⁷²³ az ún. ἐπὶ τῶν σεκρέτων és az ἐπὶ τῶν κρίσεων, a pátriárkai bíróság belső rendjének őrzői, akik a vádlottakat a hatóság elé vezették;⁷²⁴ végül az ἐπισκοπειανοί, az egyház belső fegyelmi ügyeit eldöntő külön bíróságon ítélező tisztviselők.⁷²⁵ Voltak olyan, eredetileg civil tisztségek is, melyek utóbb fokozatosan egyháziakká váltak, mint pl. a νομοφύλαξ, aki IX. Konstantin (1042-1055) óta a konstantinápolyi jogi fakultás dékáni tisztét látta el, minthogy azonban gyakran neves egyházjogász klerikusok töltötték be e hivatalt, utóbb az egyház és állam közötti pozícióvá vált.⁷²⁶ Végül említsük meg a minden középkori kancelláriában megtalálható jegyzőket, akiket a χαρτοφύλαξ hivatalszervezetében νοτάριος-nak, a Πεντάς más tagjainak beosztottjaiként azonban χαρτουλάριος-nak hívtak. Előbbiek külön testületet képeztek, élükön a már említett πριμκήριος-szal ill. később πρωτονοτάριος-szal.⁷²⁷

A vázolt hivatalszervezet rugalmas keretekkel rendelkezett, a különböző funkciók tényleges tartalma, elnevezése időről időre módosult, átalakult. A feladatkörök és tisztségek sokféleségét, magas fokú specializációját látva az sem lehet kétséges, hogy a korabeli Európa legfejlettebb központi adminisztrációja a bizánci császári ill. pátriárkai udvaré volt.

A külföldi udvari írásbeliség központjai felé tett kitérő után most térjünk vissza hazai kancelláriánkhoz. Mint láttuk, II. Géza és III. István korában az oklevélkiállítással foglalkozó udvari kápolna szervezete már állandósult az immár állandó tisztviselőként

⁷²¹ DARROUZÈS 359-362. nem támasztja alá BECK (1977) 116. óvatos véleményét, mely szerint a logothetész a Πεντάς könyvelője és pénztárosa lett volna.

⁷²² BECK (1977) 103., 116.; DARROUZÈS 373-374.

⁷²³ BECK (1977) 111-112.; DARROUZÈS 374-375.

⁷²⁴ A források hol egyiknek, hol másiknak tulajdonítják az említett funkciót – vö. DARROUZÈS 375-378.

⁷²⁵ BECK (1977) 111.; DARROUZÈS 385-386.

⁷²⁶ BECK (1977) 115-116.; DARROUZÈS 314.; KAZHDAN, ALEXANDER: „Nomophylax” ODB III. 1491-92.

⁷²⁷ BECK (1977) 109.; DARROUZÈS 379-385.

alkalmazott *comes capellae* és a *notarius* személyében.⁷²⁸ Miben hozott újat akkor a Bizáncból hazatérő, s a trónon bátyjának örökébe lépő III. Béla? „Reformját” gyakorta híres, 1181-ben kelt oklevelével magyarázták, amely megerősítette Froa asszonynak szelesi (udvardi) birtokeladását s egyben összeírta a falu határait. Az oklevél arengájában ugyanis a király a következő rendelkezést tette: „Minthogy az emberi természet gyarlósága következtében az idők folyása során az elmúlt dolgok emlékezetének helyére könnyen belopakodik a feledés, illő írásba foglalva megerősíteni azt, amiben a szerződő felek egymás közt megállapodtak, hogy mind az írás megerősítésével, mind alkalmas férfiak tanúbizonyságával sérthetetlen és megrendíthetetlen legyen. Én, Béla Magyarország kiváló királya ezt megfontolván és a jövőre nézve királyi felségemről gondoskodva – nehogy valamilyen, az én személyem előtt tárgyalt és befejezett ügy érvénytelenné váljék – szükségesnek tartottam, hogy minden felségem jelenlétében elintézett dolgot az írás tanúbizonyságával erősítsenek meg...”⁷²⁹ E rendelkezést a szakirodalom sokáig III. Béla általános előírásaként értelmezte, amellyel bevezette az írásbeliséget a központi adminisztrációban.⁷³⁰ Utóbb ezen álláspont erejét többen azzal gyengítették, hogy a kérdéses arenga valójában az ún. *oblivio-memoria* típusú bevezetők sorába tartozik, amelyeket a korabeli nyugati gyakorlat is alkalmazott.⁷³¹ KUBINYI hasonló szövegű, 1171-ben Lüttichben, valamint 1181-ben Altenburgban kiállított okleveleket is talált, így lehetségesnek tartja, hogy a „rendelkezés” csak egy vallon származású klerikus, netán egy német kancelláriáról származó jegyző emlékeinek tudható be.⁷³² ÉRSZEGI egy 1181-ben kelt másik magyar királyi oklevélben, amelyben Béla a zágrábi kanonokoknak visszaítélte egyik elveszett birtokukat, szintén hasonló megfogalmazásra lett figyelmes: „Mivel az idők folyamán gyakran kitörlődtek a jótevők az emlékezetből és amit kegyes

⁷²⁸ Így látja FEJÉRPATAKY 2-3. is.

⁷²⁹ „Quoniam ex defectu nature humane in memoriam rerum preteritarum per temporum successus de facili surrepti obliuio, dignum est scripto supportari et confirmari, quod inter legitimas contractum est personas. Quatinus et scripti confirmatione et uirorum idoneorum testificatione inuiolabiliter constet inconcussum. Quod ego Bela illustrissimus rex Hungarie considerans et in futurum mee regie maiestati precauens, ne aliqua causa in mei presentia uentilata et definita in irritum redigatur, necessarium duxi, ut negotium quodlibet in audientia celsitudinis mee discussum scripti testimonio confirmetur...” ÁO 82. A magyar szöveget Kumorovitz L. Bernát fordításából kölcsönöztem – uott 140.

⁷³⁰ Lásd pl. HÓMAN-SZEKFÜ I. 406.; FEJÉRPATAKY 4., 12., 18.; BÓNIS (1971) 17.; MÁLYUSZ (1973) 9.

⁷³¹ KUBINYI (1975) 108.; ÉRSZEGI (1984) 74. – mindketten Marsina, Richard: *Urkundenbuch der Slowakei und sein Programm*, Studia Historica Slovaca 3 (1965) 276. 58. jegyzet alapján.

⁷³² 1171 Lüttich: „Quecumque instituta vel conventiones inter diversas personas sollemniter contrahuntur, dignum reputamus, ut scripto diligenter annotentur, ne per successiones temporum transeant in oblivionem mentium et a memoria hominum deleantur.” 1181 Altenburg: „Equum et rationi censem consentaneum, ut contractus, qui in nostra fiunt audientia, nostre auctoritatis pragmatica sanctione roorentur.” – KUBINYI (1975) 109-110.

szándékkal adnak, azt alig néhány nap múlva elrejtí a hálátlan feledés, ezért elhatározott szándékom, hogy királyi tekintéllyel erősítsem meg és privilégiumokkal örökítsem meg azokat, amiket a mi felségünktől és bőkezűségünkől, vagy nemes férfiaktól, vagy hatalmunk alatt élő bármelyik Istenben hívőtől Isten egyházai kaptak.”⁷³³ Az alapgondolat hasonlósága valóban megállapítható az említett két külföldi és két magyar oklevél arengája között, az utóbbiak azonban valamivel határozottabban fogalmazzak. Bár általános normatív rendelkezést nem lehet kiolvasni belőlük, a tartós királyi szándék azért kitűnik a megfogalmazásból.⁷³⁴

Kevésbé ismert, hogy hasonló toposzokat – olykor előre elkészített mintákból – a bizánci császári oklevelekben is alkalmaztak. HUNGER egy Heidelbergben őrzött görög kódexből 20 ilyen prooimion-mintát közöl (*Codex Palatinus graecus* 356, 65v-69v), amelyeket a legkülönbözőbb alkalmakkor kiadott császári aranybullák megszövegezésénél használtak. A klisé-gyűjteményt 1300 körül készítették régebbi khrüszobullonok bevezetőiből.⁷³⁵ A köztük 4-es számmal jelzett a régi aranybullák vagy más oklevelek császári megerősítésének prooimion-mintasövegét tartalmazza: „A császári hatalom feladatai közé nemcsak az tartozik, hogy az ellenségre fegyvert emeljen, ellenük a harctérre vonuljon s a kártételeket és erőszakot, amellyel ezek az alattvalókat fenyegetik, távol tartsa, hanem az is, hogy leküzdje az időt, amely az alattvalókra szintén súlyos igazságtalanságot és kárt hoz. Számos előny ugyanis, amelyet élveznek, az idő szüntelen folyása révén megváltozik, némelyek előrecednek, mások teljesen elhomályosulnak, áldozatul esnek a megsemmisülésnek s ezáltal a velük járó haszon is elenyészik.”⁷³⁶ Ezután jön a kérelmező ügyének előadása, aki a minta szerint azért fordul a császárhoz, mert az ősei által ráhagyott s számára bizonyos ingatlant biztosító aranybullát részben az idő, részben pedig az oklevél könnyen tönkremenő anyaga, a papír

⁷³³ „Quoniam diuturnitate temporum benefactorum sepius obliteratur memoria et quod pie devotionis geritur officio, post paucos admodum dies ingrata celat oblivio, idcirco que tam a nostra regia maiestate et munificentia quam ab illustribus viris sive quibuscunque Dei fidelibus sub nostra potestate degentibus Dei ecclesie sunt collata, regia auctoritate firmare et privilegiis perpetuare proposui.” – ÉRSZEGI (1984) 79. 7. jegyzet, a fordítást is tőle kölcsönöztem: uo. 73. Részben idézi SZENTPÉTERY (1930) 73. is.

⁷³⁴ ÉRSZEGI (1984) 76-77. erre következett a praesens perfectum logicum értelemben álló „duxit” és „proposuit” igealakokból.

⁷³⁵ HUNGER 217-245. (német fordítással).

⁷³⁶ „Βασιλικῆς ἄρα καὶ τοῦτο μεγαλειότητος τὸ μὴ μόνον πρὸς ἐχθροὺς αἴρειν ὅπλα καὶ τοῖς ἀπεναντίας ἀντιστρατεύεσθαι καὶ τὴν ἐξ αὐτῶν ἀπειλουμένην τοῖς ὑπηκόοις ἀδικίαν ἢ βλάβην ἀποτειχίζειν καὶ ποιεῖσθαι τούτων μακράν, ἀλλὰ δὴ καὶ πρὸς χρόνον οὐ μετρίως ἀδικοῦντα τοῖς ὑπὸ χεῖρα καὶ λυμαινόμενον ἀντιπράττειν, ἅτε πολλὰ τῶν προσόντων τούτοις καλῶν τῇ ἀπαύστῳ ῥοῇ τούτου συγκινοῦντα καὶ μεταβάλλοντα, καὶ τὰ μὲν παλαιοῦντα, τὰ δὲ πάντα ἐξαμαυροῦντα καὶ βυθοῖς φθορᾶς παραπέμποντα καὶ τοῦ ἐκεῖθεν ἀποστεροῦντα συνοίσοντος...” HUNGER 220.

megsemmisüléssel fenyegeti, s ez az ő személyes létalapját is aláássa. Ezért a császár megerősíti a régi aranybullát: „Mivel a fent nevezett személy fenségemet sürgősséggel arra kérte, hogy ezen aranybullát készítssem el, vezessem be a nyilvántartásba s az eredeti érvényességét mindenben hitelesítsem, a kérelemnek eleget teszek s biztosítom számára ezt és azt...”⁷³⁷ A császár tehát hivatott arra is, hogy az egykoron elődei által adott privilégiumokat megóvja az idő vasfogától s a feledés homályától. (Hasonló szerepet játszott Kálmán király is, amikor a veszprémvölgyi görög alapítólevelet megerősítette.) Ugyanez az alapgondolat – még általánosabb formában – a bizánci törvények bevezetőiben is felbukkan: az emberi természet alakulása és a külső körülmények folyamatosan változó volta a törvények rendjét is képes összekavarni, a bizonytalanságban pedig a császár köteles megteremteni a harmóniát. HUNGER erre is több példát említ. Jusztinianosz 49. novellájának bevezetőjében pl. ez áll: „A folyamatosan változó emberi természet, amely sosem képes egy helyben megállapodni, hanem mindig a születés, nem pedig az állandóság állapotában van, nyugtalanságot visz a törvényhozásba, s ami rendben, s biztosítva lenni látszott és a részletekre ügyelés révén szilárd volt, azt az események tarka változása gyakran mozgásba hozta...”⁷³⁸ Ugyanő 107. novelláját a következő szavakkal vezeti be: „Az Istenben nyugvó Konstantintól rendelkezésre áll egy a régi egyszerűségnek megfelelő törvény; a körülmények tarka mozgása és a gyakran változó természet következtében azonban ez a törvény megjavításra szorul...”⁷³⁹ VI. Leó is hasonlóképpen elmélkedik novellagyűjteményének elején: „Az emberek változékonysága és állhatatlansága azonban, amely sokmindent jóról rosszra fordít és sok rendben lévő elront, másokat meg feledésbe ejt, ...ezekben (a törvényekben) nem csekély kárt tett, ...úgy, hogy ennek következtében a törvényekben zavar támadt, a körülmények pedig megromlottak, mivel (az emberek) esetről esetre változtatták véleményüket, miként az ostáblán folyó kockajátéknál...”⁷⁴⁰ A császár ezért a nagy zavar

⁷³⁷ „...καὶ δὴ καὶ ἐξελιπάρησε τὴν βασιλείαν μου ὁ διαληφθεὶς γενέσθαι μὲν ἀντίγραφα τῶν τοιούτων χρυσοβούλλων τῆς βασιλείας μου, καταστρωθῆναι δὲ καὶ τὴν τῶν πρωτοτύπων ἰσχὺν ἐν ἅπασιν ἀποφέρεσθαι. ἡ βασιλεία μου προσχοῦσα τῇ αἰτήσῃ αὐτοῦ ποιεῖ τόδε καὶ τόδε...” – uott 220-222.

⁷³⁸ „...Τὸ ῥευστὸν δὴ τοῦτο καὶ ἀνθρώπινον καὶ μένει ἐπὶ ταύτῳ μηδεπώποτε δυνάμενον, ἀλλὰ γινόμενον μὲν αἰεὶ μένον δὲ οὐδέποτε, καὶ ταῖς νομοθεσίαις εἰσάγει τινὰ ταραχήν, καὶ τὸ δόξαν ἔχειν ὀρθῶς καὶ ἐν βεβαίῳ κεῖσθαι δοκοῦν καὶ τῇ τῶν ἀκριβῶν κατασφαλισθὲν παρατηρήσει πολλάκις ἐκίνησεν ἡ τῶν ἐπισυμβάντων ποικιλία πραγμάτων.” HUNGER 171.

⁷³⁹ „...Κωνσταντίνῳ τῷ τῆς θείας λήξεως νόμος γέγραπται τῆς παλαιᾶς ἐστοχασμένος ἀπλότητος, ἡ δὲ τῶν πραγμάτων ποικιλία καὶ ἡ φύσις ταῦτα συχνῶς μεταβάλλουσα δεῖσθαι τὸν νόμον ἐκεῖνον ἐπανορθώσεως ἡμετέρας παρεσκεύασε.” – uott 172.

⁷⁴⁰ „...ἀλλὰ γὰρ ἡ ἀνθρωπίνη φορὰ καὶ παλirroia ἄνω τε καὶ κάτω πάντα στρέφουσα τε καὶ μεταφέρουσα, καὶ πολλὰ μὲν εὖ κείμενα κακῶς μετατιθεῖσα, πολλῶν δὲ λήθην κατασκευάζουσα, ...οὐ μικρὰ τούτους ἐλυμήνατο,

és rendetlenség leküzdése érdekében felülvizsgálta a törvényeket és amelyeket közülük hasznosnak találta, megerősítette.

A bizánci császáreszményhez tartozik tehát egy olyan uralkodó képe, aki a világ tűnő változásai közepette is őrzi a régi értékeket, s mind a törvények világában, mind pedig az alattvalók egymás közti viszonyaiban megerősíti azt, amit különben az idő s feledés kikezdenének. Természetesen az említett megfogalmazásoknak Béla okleveleibe való közvetlen átvételéről nincs szó, mégsem zárható ki, hogy a császárnak nevelt ifjú herceg tanulmányai során maga is látott bizánci császári okleveleket, s előbb-utóbb némiképp megismerte a baszileusznak a központi adminisztrációban játszott szerepét. Életének talán legfogékonyabb fiatal éveit töltötte a konstantinápolyi udvarban, ahová 1163-ban, tizenhárom-tizenöt évesen került, s ahonnan huszonkét-huszonnégy évesen tért vissza hazájába. E szűk évtized mintegy felében (1165-69) hivatalos trónutódként tisztelték.⁷⁴¹ Mánuel fontosnak tarthatta képzését, hisz maga is szerteágazó tudományos érdeklődéssel rendelkezett: a teológiát, orvostudományt és asztrológiát egyaránt űzte, mindamellett tapasztalt hadvezér, kitűnő diplomata és államférfi volt, akinek szeme előtt a birodalom Jusztinianosz korában helyreállított egysége lebegett. Uralkodása idején a művészet, a kultúra és az udvari élet újabb fénykorát élte – nyilván leendő utódját is e szellemben nevelte.⁷⁴² Hogy Bélát bevonta az állami és egyházi ügyek intézésébe, tanúsítja egy zsinati feljegyzés, mely szerint az ifjú Alexiosz deszpotész 1166-ban az elnöklő császár mellett, Lukasz konstantinápolyi, Athanasziosz antiokhiai és Nikéforosz jeruzsálemi pátriárkák körében részt vett egy dogmatikai kérdésekkel foglalkozó konstantinápolyi zsinaton.⁷⁴³

Hazatérve és a trónra ülve azonban Béla egészen más viszonyokkal szembesült, mint az oly fejlett írásbeliséggel rendelkező bizánci udvarban. Állandó kancellária már volt, bár személyzetében lényegesen kisebb, működését tekintve pedig jóval egyszerűbb, mint Konstantinápolyban. Tagjai valójában nem egy zárt hivatal írói, hanem a király kíséretének tagjai.⁷⁴⁴ Tevékenységének helye is változó: a királyi nótárius elkíséri az uralkodót annak vidéki útjain, s olykor ott, helyben írja le urának rendelkezéseit, mint az

...ὥστε καὶ ἐντεῦθεν συμβῆναι μὲν πολλὴν τοῖς νόμοις τὴν σύγχυσιν, οὐκ ὀλίγον δὲ βλάβος τοῖς πράγμασιν, ἄλλων πρὸς ἄλλας (sc. διανοίας) μετατιθέντων καὶ κατὰ κύβους πεττευόντων.” – uo 172-173. A teljes szöveget lásd: NOAILLES–DAIN 5-9.

⁷⁴¹ KRISTÓ–MAKK 10-13.; MAKK (1982) 33.

⁷⁴² BRÉHIER (1969) 306-307.; SCHREINER 57.

⁷⁴³ KRISTÓ–MAKK 52.

⁷⁴⁴ BÓNIS (1971) 17.

kiderül Caba 1177-ben kelt okleveléből, amely szerint a király egy vasárnapon Ssene ispán házában egy tölgyfa alatt ülve erősítette meg hívének Szent Márton Pannónia hegyén lévő monostora javára tett adományát.⁷⁴⁵

Mindazonáltal a Béla-kori kancelláriai oklevelek nem utalnak valamilyen hirtelen bekövetkező reformra. A királyságának első szűk évtizedéből fennmaradt iratok nem mutatnak egységes szerkezetet, az oklevélkiállító személyek is viszonylag gyakran váltották egymást. Komolyabb újítás jelei Kalán kancellárságának két esztendeje (1181-83) alatt mutatkoznak: ő az első a királyi írószerv élén, aki kezdettől következetesen kancellárnak nevezi magát („*aule regie cancellarius*”), okleveleiben pedig már szerepelnek mindazon állandó formulák, amelyek a későbbi századokban is jellemző részei maradnak az okleveleknek (*invocatio, intitulatio, arenga, promulgatio, narratio, dispositio, sanctio, corroboratio*, dátum a méltóságsorral és *annotatio*).⁷⁴⁶ Ezidőtájt érte el Magyarországot III. Sándor pápának az autentikus pecsétről szóló tana is.⁷⁴⁷ 1183-ban azonban újabb változás állt be: két gyanús hitelű oklevélben Saul tűnik fel a kancellária vezetőjeként, aki magát protonotáriusnak címezi. E megjelölés lehet egyrészt a külföldi kancelláriák hatása,⁷⁴⁸ de azt is jelentheti, hogy a hivatal keretei között immár több jegyző dolgozik.⁷⁴⁹ Saul okleveleinek szövegezése mindenesetre eltér a korábbiakétól. 1185-től aztán ismét a Kalán által lefektetett alapokon zajlik a hivatali írószerv munkája, egy ideig Adorján (1185-86), majd újra Saul, végül Katapán (1192-97) vezetésével. Az oklevelek szerkezete ettől kezdve egységesnek mondható, rendszeresen alkalmazzák a *datum per manus* formulát is.⁷⁵⁰

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az udvari írásbeliség hivatalszerkezete, az oklevélkiállítás módja nem alakult át egy csapásra III. Béla színre lépésével, de még az „írásbeliséget elrendelő” 1181-es oklevelével sem. Valószínűbb, hogy a már régebben

⁷⁴⁵ „...Tale uotum et oblationem meam rex et omnes principes qui aderant approbarunt et ut perhenniter ratum esset, rege iubente per manum Pauli prepositi et eiusdem regalis notarii presenti scripto confirmatum est et sigillo regali roboratum. Quando rex ista fieri precepit, in die dominico in domo Ssene comitis sub quadam quercu sedebat...” ÁO 81. Ez az utolsó királyi magánoklevél, amelyet magánszemély nevében állítottak ki.

⁷⁴⁶ ÉRSZEGI (1984) 75.

⁷⁴⁷ KUBINYI (1975) 110-114. Az autentikus kánoni pecsétet Miklós esztergomi érseknek egy 1183-ban kelt oklevele említi először: „...ut quod obliterare posset temporis diuturnitas, ad memoriam hominum sigilli authenticí revocet auctoritas” – ECKHART (1914) 22. [414.].

⁷⁴⁸ FEJÉRPATAKY 22. szerint a pápai udvarból átvett tisztség, de protonotárius létezett a német, sőt – a Komnénoszok óta – a bizánci császári, valamint a pátriárkai kancellárián is.

⁷⁴⁹ KUBINYI (1975) 114.

⁷⁵⁰ KUBINYI (1975) 114-115.; ÉRSZEGI (1984) 77. Az udvari írószerv 12. századi vezetőinek listáját lásd: SZENTPÉTERY (1930) 69-70. A pápai oklevelek hatása is nagyjából ettől a kortól érezhető a hazai kancellárián – vö. SOLYMOSI (1997) 186. skk.

kialakult gyakorlat fejlődött tovább egy-egy új kancellár, mindenekelőtt Kalán, Adorján és Katapán működésének köszönhetőn. Közülük az utóbbi kettőről tudjuk: Párizsban tanulták az írás tudományát, így aligha lehet kétséges, hogy hazai munkájuk során is külföldön szerzett ismereteiket kamatoztatták.⁷⁵¹ A francia hatást jól mutatják HAJNAL paleográfiai kutatásai is: a korszak több magyar királyi oklevelének írásképe igen közel áll egykorú francia királyi oklevelekéhez.⁷⁵² Nem csodálkozhatunk hát, ha a magyar udvari írószerv funkcionáriusainak megjelölésében, okleveles gyakorlatában nem találjuk a lényegesen fejlettebb viszonyokra szabott bizánci kancellária terminusait. A görögös műveltségű Béla ugyan emlékezhetett rájuk, keze ügyében viszont a nyugati módszereket megtapasztalt klerikusok voltak, akikkel aligha építhetett volna ki a konstantinápolyihoz hasonló szervezetrendszert. Erre alighanem nem is volt szükség.

Hogy azonban a reform mellett a király is elkötelezett volt, az 1181-es okleveleken kívül megerősíteni látszik a krónikák egy további adata is. Az ún. XIV. századi krónikakompozíciónak⁷⁵³ valószínűleg V. István (1270-72) idején – feltételezés szerint Ákos mester tollából – készült 171. fejezete III. Béláról megjegyzi, hogy „üldözte a tolvajokat és latrokat, valamint bevezette a petíciók útján való szolást, amint az a római és a császári udvarban szokás.”⁷⁵⁴ Ezt egy bő évtizeddel később Kézai Simon is megerősítette Gesztájában (1282-85), s kiegészítette Béla egyes görög vonatkozásaival.⁷⁵⁵ Rogerius mester Siralmas éneke (1243) azonban ugyanezen intézkedést IV. Bélának tulajdonítja, s részletesen leírja, hogy az írásbeli kérvényezés bevezetése a király és a nép közti viszony megromlásának egyik oka volt. A király ugyanis akként rendelkezett, hogy „a nemesek, bármily kimagasló rangúak is, nem indíthatják el peres ügyeiket az ő udvarában, és nem mondhatják el neki dolgaikat élőszóval, hanem kérvényeket kell benyújtaniuk a kancellárokhöz, és tőlük kellett ügyük befejezését várniuk. Emiatt számosan oly sokáig tartózkodtak az udvarban a legcsekélyebb ügy miatt, hogy

⁷⁵¹ SZENTPÉTERY (1930) 64-65.; BÓNIS (1971) 22.; KUBINYI (1975) 115-117.

⁷⁵² Lásd: HAJNAL (1921) 135. és a függelékben a VII. (12. A + B) és a VIII. (13. A + B) táblák; HAJNAL (1943) függelék V. 5. és VIII. a).

⁷⁵³ Több évszázad magyar történeti írásbeliségének termékeit magába foglaló kollektív alkotás; egyes elemeinek lejegyzése valószínűleg már a 11. században megkezdődött, amit későbbi krónikafolytatások követtek, ezek összeszerkesztésére azonban csak a 14. század közepe táján került sor – vö. KRISTÓ GYULA: „krónikakompozíció” KMTL 381-382.; SZOVÁK KORNÉL: Krónikák, legendák, intelmek – Utószó: VI. *Chronici Hungarici compositio* saeculi XIV. SRH II. 750-761.

⁷⁵⁴ „Postea regnavit Bela frater eius, qui fures et latrones persecutus est et petitionibus loqui (*sic*) traxit originem, ut Romana habet curia et imperii...” SRH I. 462.

⁷⁵⁵ „Sed post hunc regnavit Bela Graecus, quem Becha et Gregor apud imperatorem Graecorum diutius tenuerunt. Hic quidem fures et latrones persecutus est petitionibusque loqui (*sic*) traxit originem, ut Romana habet curia et imperii...” SRH I. 183.

kénytelenek voltak a kiadások fejében lovaikat és más holmijukat eladni, és sokszor ügyük elintézése nélkül kellett távozniuk. Mert – ahogy mondogatták – a kancellárok egyeseket elnyomtak vagy felemeltek, ahogy éppen kívánták, hiszen a királlyal csak az ő felkeresésük után lehetett beszélni...”⁷⁵⁶ Rogerius az uralkodó mentségére felidézi, hogy „mivel a király minden erejével reformokra törekedett, és a súlyos ügyekkel elfoglalva nem volt képes az egyes emberek számára jóindulatú meghallgatást biztosítani, gondos megfontolás után azt a határozatot hozta, hogy az ország lakosainak ügyes-bajos dolgait a Római Kúria mintájára kérvényezés útján kell udvarában elintézni.” Ezért kancellárjaira bízta az egyszerűbb ügyek elintézését, s csak a fontos és nehéz esetekkel kívánt személyesen foglalkozni, a gyorsabb ügyintézés és az elnyomottakon való könnyítés érdekében.⁷⁵⁷

A források több lehetséges külföldi mintára is utalnak a petíciózás bevezetése tekintetében. A római kúria – különösen a két előbbi krónikában – jelentheti akár az antik római udvart is:⁷⁵⁸ itt a principátustól *supplicatio*nak hívták a magánszemélyek császárhoz intézett kérelmeit, melyekben a császár személyes ítélezését vagy külön e célra általa delegált bíró döntését kérték. Eldöntött vagy függőben lévő perben eredetileg nem volt helye *supplicatio*nak, az eljárás kezdetén is csak akkor, ha ezt valamely különös ok – pl. a jogvédelem illetékes bíró általi elutasítása, a pártatlanság kétséges volta – indokolta. Nagy Konstantin idején a *supplicatio* kiegészítő jogorvoslattá vált, melynek révén a császár a *praefectus praetorio* – immár megfellebbezhetetlen – ítéletét is felülbírálhatta. A kérelem benyújtásának határidejét utóbb II. Theodosziosz a megtámadott határozatot meghozó *praefectus* hivatali idejének lejártát követő két évben ill. utódja hivatalba lépésének időpontjában határozta meg. A császár a hozzá intézett *supplicatio* elintézésére általában vagy a korábban döntéshozó *praefectust*, vagy – ha már nem volt hivatalában – annak utódját jelölte ki. Előbbi esetben az ügyben már egyszer eljáró *praefectus* a *quaestor sacri palatii*-t is bevonta a döntéshozatalba a pártatlan ítélet biztosítása érdekében.⁷⁵⁹ A *supplicatio*ók írásbeli ügyintézésével a *magistri scriniorum* hivatala foglalkozott.⁷⁶⁰

⁷⁵⁶ SRH II. 556. A magyar szöveget Horváth János fordításából idéztem: SIRALMAS ÉNEK 405-406.

⁷⁵⁷ SRH II. 559. SIRALMAS ÉNEK 408-409.

⁷⁵⁸ A krónikák adatát ezért a római jog hazai hatása körében említi ZAJTAY 190-191.; BÓNIS (1964a) 22.; s az antik római jogra gondol GERICS (1993) 242. is.

⁷⁵⁹ KASER – HACKL 540-541., 623.

⁷⁶⁰ Első fokon a császárhoz benyújtott kérelmek esetén a *magister libellorum*, fellebbezési ügyekben pedig a *magister epistolarum*; míg a császár által az eléterjesztett kérelmekre rávezetett vagy rávezetett megjegyzéseket a *magister memoriae* dolgozta föl, majd kiadmányozta – uott 542.; DÖLGER–KARAYANNOPULOS 58-59.

A középbizánci fejlődésben az írásbeli kérvényezés a perjogon túlmutató, általánosabb intézménnyé vált. Most már nemcsak peres, hanem más ügyekben is fordultak a császárhoz alattvalói. A kérelmet (δέησις) meghatározott formában kellett elkészíteni. A fontosabb személyiségek igyekeztek ügyüket közvetlenül az uralkodó, esetleg a *μυστράζων* elé terjeszteni, vagy legalább más magas rangú tisztviselőtől ajánlást szerezni. Az alacsonyabb sorú kérelmezők beadványaival külön hivatalnok, az egykori *magister memoriae*-t felváltó *ἡπὶ τὰν δέησις* foglalkozott: elsőként ő vizsgálta meg ügyüket, majd képviselte őket egy ajánlás keretében, ha a kérvény a császár elé került. Esetenként a válasziratot is ő készítette, rendszerint külön okiratba foglalva, néha – főleg ha az ügyet valamely helyi hatósághoz továbbította – az eredeti kérelem hátoldalára vezetve, s ellátta pecsétjével. Ilyen tisztviselők egyes provinciákban is tevékenykedtek, ha Konstantinápolyból delegált hatáskörrel, valamely különleges helyi körülmény okán meghatározott időre oda küldték őket.⁷⁶¹ Később a pátriárkai udvarban is megjelent e tisztség: viselője közvetítette a szegények kéréseit a pátriárkához, valamint – a *Ὁμοῦ ὁμοῦ δάριος*-szal együtt – képviselte a pátriárka császárhoz intézett kegyelmi kérvényeit.⁷⁶²

A középkori Nyugat-Európában – antik római alapokon – elsőként valószínűleg a pápai kúrián éledt újjá az írásbeli kérvényezés gyakorlata. A beadványt (*petitio, supplicatio*) az iroda újraserkesztette *in stylo curiae*, jelezve rajta az alkalmazandó klauzulát is arra az esetre, ha a kérelem az egyházfő részéről pozitív elbírálásban részesül. III. Ince (1198-1216) idején a Laterán mellett már külön magánjegyzők (*petitionarii*) foglalkoztak azzal, hogy a felek kérvényeit írásba foglalják, majd továbbítsák a pápai kancellária jegyzőinek. Ha a kérést a pápa teljesítendőnek ítélte, ezt az iraton a „*fiat ut petitur*” szavakkal jelezte. Kisebb jelentőségű ügyekben a pápa egyik prelátusára bízta az aláírás feladatát, aki a jóváhagyást a kérelem hátoldalára vezette („*concessum ut petitur in presentia domini nostri papae*”) és dátummal látta el. A 13. századtól az ügyeknek külön előadói (*referendarii*) voltak.⁷⁶³

Nagyjából ugyanezidőtájt, a 13. század első felében kezdett terjedni az írásbeli kérvényezés a nyugat-európai királyi udvarokban is. II. Frigyes szicíliai királyként törvénykönyvének, a Liber Augustalisnak egy 1244-ben kelt novellájában elrendelte,

⁷⁶¹ DÖLGER (1963) 84.; DÖLGER–KARAYANNOPULOS 61.; OIKONOMIDES (1972) 322.; OIKONOMIDES (1985) 174.

⁷⁶² BECK (1977) 118.; DARROUZÈS 378-379.

⁷⁶³ GIRY 701-702.; ÉRSZEGI (1986) 18.

hogy az igazságügyi és kegyelmi petíciókat a *magister iustitarius* elé terjesszék, aki azokat a bírák egyikével még aznap (vagy másnap) intézze el, a többit pedig küldje át a jegyzőnek. Frigyes utóbb német császárként (1220-50) a császári kancellárián is bevezette az ügyintézés e formáját.⁷⁶⁴ Angliában I. Edward 1280-ban úgy rendelkezett, hogy a királyi parlament tehermentesítése érdekében a kérelmeket először a kancellárhoz vagy az egyéb hatáskörrel rendelkező tisztviselőkhöz kell beadni, s azok terjesszék a sürgős vagy kegyelmi természetű ügyeket a király elé.⁷⁶⁵

Rogierius a magyarországi gyakorlat kapcsán a petíciózás szélesebb, perjogon túlmutató értelmére utal leírásában.⁷⁶⁶ Itáliai származású klerikusként, Pecoriai Jakab bíboros, pápai legátus káplánjaként a mintaként szolgáló római kúria alatt nyilván a pápai udvart érthette. A 14. századi krónikakompozíció és Kézai Gesztája eleve két külföldi példára hivatkozik: a római és a császári kúria szokására. Utóbbi jelentheti a német császári udvart, de – különösen Kézainál, aki az előző mondatban kiemeli III. Béla görög vonatkozásait – a bizáncit is.⁷⁶⁷ Kérdés azonban, hogy az intézkedés valóban III. Bélához köthető-e, mint a két magyar krónika említi, vagy unokájához, IV. Bélához, ahogy arról a kortárs szemtanú, Rogierius beszámol. Mindkettő lehetséges. Elképzelhető, hogy a két szűkszavú forrás szerzői a IV. Bélára nehezedő népszerűtlenség terhére igyekeztek részben III. Bélára tolni, s ezért tulajdonították neki a nem túl kedvezően fogadott intézkedést. Az is lehet, hogy Ákos mester egyszerűen csak tévedésből jegyezte fel neve mellé azt, amit IV. Béláról akart leírni, s ezt utóbb átvette Kézai is.⁷⁶⁸ Ám az sem zárható ki, hogy IV. Béla csak felújította nagyapjának egyszer már bevezetett intézkedését, amely akkoriban még – a kezdetleges viszonyok miatt – nem tudott tartósan gyökeret verni.⁷⁶⁹ Tény, hogy még IV. Béla idején sem ment zökkenők nélkül; az 1267. évi dekrétum 10. cikkelye rögzítette is a nemesek azon követelését, mely szerint ügyeiket kérvények nélkül kell elintézni.⁷⁷⁰ Ennek ellenére ez a 13. század végére ismét szokássá vált, s a petíciókkal

⁷⁶⁴ GERICS (1993) 242.; GYÖRFFY (1974) 335.

⁷⁶⁵ GERICS (1993) 242-243.

⁷⁶⁶ Perjogi értelemben a királyhoz, mint legfelsőbb bíróhoz való folyamodás az Árpád-kor elejétől szokásos volt, aki személyes bíráskodása keretében döntött a panaszról – HAJNIK 42., 411. E tekintetben nem is indokolt külföldi mintára gyanakodni.

⁷⁶⁷ GERICS (1993) 241-242. a német és a bizánci császári udvart is elveti; GYÖRFFY (1974) 335. – Szilágyi Lorándot idézve – csak a bizáncit. ÉRSZEGI (1986) 23. a pápai és a bizánci császári udvart olvassa ki a krónika megjegyzéséből. Györffy egyébként részletesen ismerteti a kérdéskör korábbi irodalmát.

⁷⁶⁸ GYÖRFFY (1974) 335-336. Ákos mester tévedésére gyanakszik, s idézi a korábbi véleményeket is a véletlen elírásról (Szilágyi Loránd) és a tudatos torzításról (Mályusz Elemér).

⁷⁶⁹ ÉRSZEGI (1986) 23. is lehetségesnek tartja.

⁷⁷⁰ „Item cause nobilium sine petitionibus debeant expediri.” SZENTPÉTERY (1927) 55.

kapcsolatos ügyvitelt ekkor már az alországbíró (*vice-iudex curiae regis*) hivatala látta el.⁷⁷¹

Kétségtelen tehát, hogy az általános írásbeli ügyintézésre III. Béla korában még nem érett meg a helyzet. Törekvés azonban volt rá, s ezt – a krónikák petíciózásra vonatkozó, vitatható adatán túl – néhány egyéb forrás is alátámasztja. Két oklevelet is ismerünk ti. III. Béla korából (későbbi átiratban), melyek a szabad udvarnoki telkek összeírásáról szólnak.⁷⁷² Valószínű azonban, hogy ennél egykor lényegesen több ilyen oklevél készült, s az összeírás országos méretű lehetett. IV. Béla egy 1240-ben kelt, a vasmegyei Szöllös és Vép udvarnoktelkeiről szóló hasonló tárgyú oklevele ugyanis egyrészt megemlíti, hogy III. Béla is adott a két településnek ilyen privilégiumot, másrészt leírja, hogy ez a régebbi oklevél a királyi levéltár hanyag őrzése miatt ment tönkre.⁷⁷³ Létezhetett tehát egy királyi levéltár (*archivum*), amelyben a királyi birtokokra és jogokra vonatkozó okleveleket őrizték. Minthogy a róla szóló első adat III. Bélához köthető, feltehetően ő volt az, aki a levéltárat létrehozatta.⁷⁷⁴ Hasonló levéltár ill. nyilvántartás – adóigazgatási funkcióval – Bizáncban is létezett: a λογοθέτης τοῦ γενικοῦ (γενικόν = kincstár) hivatalában themánként, később más közigazgatási egységenként (ὑποταγαί) tartották nyilván – összesítve – egy-egy terület adókötelezettségét (κῶδιξ, χαρτία τοῦ γενικοῦ), míg az adóköteles tulajdonokról vezetett részletes nyilvántartás az egyes provinciák feladata volt. VI. Leó óta külön központi lista készült a császár által kiváltságyszerűen biztosított adókönnyítésekről is.⁷⁷⁵ A Béla-kori magyar birtokösszeírás részleteire vonatkozó adatok hiányában azonban semmi biztosat nem mondhatunk ezen nyilvántartás esetleges bizánci – vagy egyéb – gyökeréről.

Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy III. Béla uralkodása számottevő fejlődést hozott a korabeli magyar központi írásbeliség intézményei számára. Ebben aligha vitathatón szerepet játszott bizánci neveltetése, a konstantinápolyi udvar fejlett

⁷⁷¹ GYÖRFFY (1974) 337-338.

⁷⁷² Az egyik 1186-ban kelt és IV. Béla 1265. évi átiratában maradt fenn, s megállapítja, hogy Locsmánban 13 szabad udvarnoki telek van – WENZEL VI. 164. A másik ugyancsak 1186-ban kelt és az I. Károly 1326-os átiratáról a veszprémi káptalan által 1328-ban készített másolatból ismert oklevél Hurusun falu szabad udvarnoki telkeinek számát határozza meg 12-ben – HO VI. 4. Mindkettőt említi FEJÉRPATAKY 10.

⁷⁷³ „...In comitatu itaque Ferreicastrī in villis Zeuleus et Wepy de genere Bachy, de Keekemen et Petry sunt decem et octo mansiones, licet in privilegio inclite recordationis Bele regis, predecessoris nostri, pauciores habeantur; ...Et quia dictum privilegium in nostro a(r)chyvo diutius detentum per minus diligentem custodiam fuit deformatum, presentibus ipsum perpetuo duximus confirmandum...” – az I. Károly által 1339-ben készített átirat alapján a vasvári káptalanban 1363-ban kiállított másolatból ismert oklevél szövegét közli FEJÉRPATAKY 11.

⁷⁷⁴ FEJÉRPATAKY 10-11.; SZENTPÉTERY (1930) 73.

⁷⁷⁵ DÖLGER (1960a) 97-112., különösen 97-98., 102-105.; OIKONOMIDES (1972) 313.

hivatali ügyintézéséről szerzett tapasztalatai. A reform megvalósítására viszont nyugati képzettségű klerikusok álltak rendelkezésére, akik azt saját, külföldön szerzett ismereteik alapján vitték végbe. A bizánci minták, konkrét intézmények közvetlen hatásáról ezért nem beszélhetünk, csak arról az általános, az írásbeliség fontosságát felismertető impulzusról, amely Bélát a konstantinápolyi udvarban érte, s amelyet később itthon közvetített.

2. MAGÁNAKTUSOK ÍRÁSOS RÖGZÍTÉSE

Előző gondolatmenetünk során láttuk, hogy a magyar jogi írásbeliség kezdeteinél köz- és magánjogi oklevél nem váltak el élesen egymástól: magánfelek egy- vagy többoldalú ügyleteit a király előtt foglalták oklevélbe, de legalábbis ő volt az, aki azt pecsétjével megerősítette, s így érvényessé, megkérdőjelezhetetlenné tette. Ez a módszer azonban nyilván nem volt alkalmazható a köznép jogi aktusainak összességére. Kezdetben igény sem volt azok mindegyikének írásos megerősítésére. A jogélet ezért egyéb intézményeket is életre hívott valamely jogi tény megtörténtének hiteles tanúsítására.

Ezek közül időben valószínűleg első a poroszlók megjelenése. Felbukkanásuk pontos idejét meghatározni nem lehet, azért sem, mert – közreműködésük természeténél fogva – eredetileg nem készült írás tevékenységükről. Feladatuk ugyanis csupán az előttük történt tények szóbeli tanúsítása volt. Az elnevezés (lat.: *pristaldus*) délszláv eredetű (*pristav* = „aki jelen van”, „ott álló”, „képviselő”).⁷⁷⁶ Munkájukat valamely hatóság (központi vagy helyi igazgatási, bírói szervek, egyházi személyek) alkalmazásában végezték: kiküldöttjükként részt vettek peres és peren kívüli eljárási cselekményeknél, majd onnan visszatérve szóban tettek jelentést a kiküldő hatóságnak. Megjelentek vitás esetek eldöntésénél, pl. birtokhatárok megállapításánál, de a királyi adománybirtokokba való beiktatáskor, magánfelek közti tulajdon-átruházásoknál, adásvételeknél is.⁷⁷⁷ Korai törvényeink több esetben is tartalmazznak rájuk vonatkozó rendelkezéseket.⁷⁷⁸ A módszer

⁷⁷⁶ KNIEZSA 241-242.; BÓNIS (1964b) 125.; ZLINSZKY (1976) 10.

⁷⁷⁷ Okleveles példákat is hoz ÉRDUJHELYI 57-62.

⁷⁷⁸ Szt. László I. 40.: a püspök poroszlója részt vesz a tized beszédésénél; II. 18.: külföldiek a király poroszlója jelenlétében vásárolhatnak lovakat vagy más árukat; III. 12.: a nemes udvarában elkövetett lopást az udvarház gazdájának vagy poroszlójának kell jelenteni; III. 13.: a szökött javak kétharmadát adják a király poroszlójának; Kálmán I. 28.: attól, aki a király poroszlóját megveri az ítélet miatt, vegyék el azt, amit a bíró ítelt; I. 29.: a poroszlóra is alkalmazni kell az alkalmas tanúkra vonatkozó követelményeket; I. 30-31.: az igazságtalanul

azonban hosszú távon tökéletlennek bizonyult, mivel a poroszlókat a felek fizették s ez a visszaéléseknek is tág teret nyitott. Az Aranybulla 1231-es megújítása ezért a „hamis poroszlók” miatt már úgy rendelkezik, hogy ezek idézései és tanúságai csak a megyéspüspök vagy a káptalan tanúbizonysága által megerősítve legyenek érvényesek.⁷⁷⁹ Ezt követően az intézmény le is hanyatlott ill. módosult formában, az ún. királyi (nádori, stb.) emberek (*homo regius*) személyében élt tovább, akiknek eljárásáról a mellékük kirendelt hiteleshelyi megbízottak tettek jelentést.⁷⁸⁰

A megtörtént jogi tények pusztán szóbeli tanúsításánál fejlettebb forma azok írásos rögzítése. Az általános bevezetésére irányuló első kísérletre már „az oklevelek jelentősége iránt való érzék fejlődésének korában”⁷⁸¹ került sor Kálmán ún. zsidótörvényében, melyben előírta, hogy a zsidók és keresztények között kötendő, három pensát meghaladó értékű kölcsönügyleteket, továbbá az adásvételi megállapodásokat foglalják írásba, rögzítve benne az összeget ill. az árut, a jelenlévő zsidó és keresztény tanúk nevét, és ezt a levelet pecsételjék meg mindkét szerződő fél pecsétjével (innen az elnevezés: *cartula sigillata*), hogy esetleges későbbi vita esetén az igazságot ezen okirattal, valamint a tanúk hitelével bizonyíthassák.⁷⁸² Hogy a rendelkezés hatott a jogéletre, bizonyítja Márton ispánnak a 12. század első feléből származó végrendelete, melyben javainak egy részét a csatári monostorra hagyta, köztük libertinusokat is. Utóbbiakról a végintézkedés megjegyzi, hogy vételüket annak idején írásba foglalták, s – a vevő, az eladók és a vétel tárgyának megjelölése mellett – felsorolja az ügyletnél egykoron résztvevő zsidó és keresztény tanúk nevét is. Hogy meddig használták a *cartula sigillatát*, nem tudjuk,

cselekvő vagy kárt okozó bírói poroszló ill. bírójának büntetése; I. 51.: az elfogott tolvajt a poroszló vezeti a bíró elé.

⁷⁷⁹ IX. (más kiadások szerint XXI.) cikk: „...Et quia multi in regno leduntur per falsos pristaldos, citationes vel testimonia eorum non valeant, nisi per testimonium diocesis episcopi vel capituli...” AB 26.

⁷⁸⁰ ÉRDUJHELYI 65-66.; ZSOLDOS ATTILA: „királyi ember” KMTL 354. A Tripartitum úgy rendelkezett, hogy a javakba és jószágokba való beiktatásokat, határjárásokat, intéseket és az egyéb bírói intézkedéseket a királyi vagy nádori emberrel és az érintett vármegyében fekvő káptalan vagy konvent bizonyságával kell megtétni. A fehérvári, budai és boszniai káptalanok, valamint a fehérvári keresztes-barátok konventje azonban országos hatáskörrel rendelkeztek (II. 21.).

⁷⁸¹ SZENTPÉTERY (1930) 44. nevezi így az 1077-1205. közötti időszakot.

⁷⁸² Capitula Colomanni regis de iudeis: 3.: „Si autem ultra tres pensas alter alteri quicquam accomodaverit, vadimonium et testes, ut predictum est, assummant et quantitatem pecunie et nomina testium in cartulam scribere, ac sigillo utriusque, mutuatoris scilicet et mutantis sigillare faciant, ut si quando alter alteri in hac rem vim inferre voluerit, scripto ac sigillo utri(us)que veritas comprobetur.” 4.: „Si iudeus a christiano, aut christianus a iudeo aliquid emere voluerit, coram ydoneis testibus christianis et iudeis rem venalem emat, eandemque rem et nomina testium in cartula scribere faciat, et cartulam illam cum sigillo utriusque, venditoris scilicet et emptoris insignitam aput se custodiat, ut si quando in hac empcone furti reus aliquo arguatur, dominum rei furtive, que aput se recognita est, et testes prenomatos producat et liberetur.” 5.: „Si autem dominum furtive rei et apud se recognite producere non poterit, cartulam vero sigillatam ostenderit, iuramento testium inscriptorum purgatus evadat.” ZÁVODSZKY 195-196.

mindenesetre a források hiányából úgy tűnik, hogy mélyen nem vert gyökeret, előbb-utóbb kiment a gyakorlatból.⁷⁸³

A magánügyletek írásbeli rögzítése végül a 12-13. század fordulóján lendült fel ismét, ekkor már maradandó jelleggel, egy Európában példa nélkül álló intézmény: a hiteles helyek tevékenysége révén.⁷⁸⁴ Hiteles helyeknek (*loca credibilia*) nevezzük azon egyházi testületeket (káptalanokat és szerzetesi konventeket), amelyek a felek kérésére vagy hatósági megbízás alapján állítottak ki közhitelű okleveleket.⁷⁸⁵ Az előbbieket bevallásnak (*fassio*), az utóbbiakat jelentésnek (*relatio*) hívták. *Fassió*ban a felek túlnyomórészt magánjogi természetű ügyleteiket, kölcsönös vagy egyoldalú nyilatkozataikat rögzítették: pl. szabad birtokok átruházását, cseréjét, felosztását, zálogba adását, ezenkívül végrendeleteket, rabszolga-felszabadításokat, ügyvédvállásokat, kötelezettségek teljesítésének nyugtázását, birtokba iktatásokat, követelések megfogalmazását, jogsértések elleni tiltakozásokat stb. Ezekről a hiteles hely saját nevében oklevelet állított ki, s azt pecsétjével is megerősítette. Hatósági felkérésre – tömegesen IV. Béla idejétől – ugyanígy tanúsította a hiteles hely valamely eljárási cselekmény – pl. idézés, tanúvallomás, eskü, végrehajtás – bekövetkeztét és tartalmát, s tájékoztatta arról a megbízó hatóságot (*relatio*).⁷⁸⁶ Az oklevél megszövegezője káptalan esetén az olvasó kanonok (*lector*), szerzetesi konventnél a perjel volt, a 14. századtól azonban egyre több testület mellett dolgoztak szakképzett, de nem egyházi nótáriusok is. Az oklevél hitelességéhez az is kellett, hogy az autentikus pecséttel való megerősítéskor több (általában hat-hét) személy, kanonokok ill. pecsétörök, konvent esetén pedig több szerzetes legyen jelen; a nagyobb fontosságú okleveleket pedig rendes káptalani ülésben

⁷⁸³ KUMOROVITZ (1944) 36-38.; KUMOROVITZ (1963) 386-388. Mindkettőben idézi is a végrendelet releváns részét.

⁷⁸⁴ A hiteles helyekre vonatkozó szakirodalom teljességre törekvő felsorolását lásd: KOSZTA (1998) 129. 4. jegyzet. Magam az alábbi műveket használtam föl: JERNEY; ÉRDUJHELYI; STOLCZ; ECKHART (1913); ECKHART (1914); SZENTPÉTERY (1930) 121-138.; MIKLÓSY; KUMOROVITZ (1944) 56-58.; KUMOROVITZ (1963) 398-400.; BÓNIS (1964b); MEZEY (1967); MEZEY (1974); SOLYOSI (1984); SOLYOSI (1997); SOLYOSI (2006); ÉRSZEGI (1986) 25-26.; BORSA (1987); BORSA (2000). Egyes konkrét hiteleshelyek történetéhez: KUMOROVITZ (1928); SZAKÁLY; GYÖRFFY (1983b); KÓTA; TROSTOVSKY; E. KOVÁCS; KOSZTA (1991); KOSZTA (1998).

⁷⁸⁵ A török hódoltság előtt Magyarországon hiteles helyként működő székeskáptalanok székhelyei: Bács, Bosznia (Diakovár), Csanád, Eger, Esztergom, Győr, Gyulafehérvár, Kalocsa, Kő (Szerém), Nyitra, Pécs, Vác, Várad, Veszprém, Zágráb. A társaskáptalanok székhelyei: Arad, Buda, Csázma, Pozsega, Pozsony, Székesfehérvár, Szepes, Títel, Vasvár. Bencés konventek működtek a következő helyeken: Bakonybél, Béla, Garamszentbenedek, Kapornak, Kolozsmonostor, Pannonhalma (Szt. Márton), Pécsvárad, Somogyvár, Szekszárd, Szentjobb, Tihany, Zalavár, Zobor. A johannita (keresztes) konventek székhelyei: Budafelkúti, Esztergom, Székesfehérvár, Ujvárad. Premontrei konventek a következő településeken működtek: Csorna, Jászó, Lelesz, Ság, Taróc, Várad (Váradhegyfok) – BÓNIS (1964b) 131-132. A felsorolást hozza SZENTPÉTERY (1930) 136-137., részletes tárgyalással pedig JERNEY is.

⁷⁸⁶ SZENTPÉTERY (1930) 126-127; részletesebben STOLCZ (1912) 25-66.

tárgyalták s pecsételték meg. A jelenlévők nevét rávezették az iratra is. Szerzetesi közösségeknél fontos szerep jutott még a *custos*nak: a monostor birtokkezelő- és megőrző funkcionáriusaként utóbb ő vált a levéltár és a pecsét őrévé, kezelőjévé is. A testület által kiállított oklevelek másodpéldányait ugyanis a hiteles hely megőrizte, ill. szövegüket (vagy annak kivonatát) registrumkönyvébe bevezette. Ezek alapján később – kérelemre – hiteles másodpéldányokat állított ki az érdekeltek kérelmére.⁷⁸⁷

A hiteles hely lényeges vonása tehát, hogy egyháziak, testületként hitelesítik magánfelek okleveleit. Ez a forma különbözik a korabeli Európa hasonló funkciót betöltő intézményétől, a közjegyzőségtől, amely tiszt viselői többnyire világi személyek voltak, s nem testületként, hanem egyszemélyben végezték feladatukat. Ennek gyökerei szintén a római antikvitásba nyúlnak vissza. A római birodalomban – különösen a 3. századtól – szokássá vált, hogy *tabelliók*, a fórumon saját irodával (*statio*; a görög-egyiptomi terminológiában: δημόσιος τόπος = állami, nyilvános hely⁷⁸⁸) és jogi tudással rendelkező, az állam által felügyelt jegyzők készítették el a felek szerződéseit, végrendeleteit, a császárhoz vagy más magas rangú hivatalnokokhoz intézendő beadványait.⁷⁸⁹ Tevékenységüket részletesebben először Jusztinianosz szabályozta 44., 47. és 73. novelláiban. Közülük a legutóbbi a tabelliók által készített iratok bizonyító erejével is foglalkozik. Többek közt előírja, hogy a jegyző *completióra* (az okirat felek előtti felolvasására s ennek alapján általuk történő jóváhagyására) vonatkozó utalása előtt a tanúk jelenlétét is meg kell említeni az oklevélben (cap. V.). Az oklevél perbeli bizonyítékként való felhasználása esetén, ha mind a tanúk, mind pedig a jegyző elhunyt már vagy nem elérhetők, az oklevelet gondosan össze kell vetni más írásokkal, amelyek a résztvevőktől származnak, s ha ennek alapján hitelesnek tűnik, az arra bizonyítékként hivatkozó félnek még esküt kell tennie arra, hogy az okirat tekintetében hamisításról nincs tudomása (cap. VII. pr.). Ha az oklevél készítői fellelhetők, akkor a *tabellio* jegyzője által írt oklevél esetén annak hitelességét a készítő írnok, a jegyzői iroda pénztárosa és a *tabellio* együttesen tanúsíthatják a bíró előtt. Ha pedig maga a *tabellio* készítette az iratot a pénztáros nélkül, vagy az ő írnoka készítette ugyan, de az nem tud megjelenni a bíróság előtt, akkor a *tabellio* egymaga tesz esküt, s ez elég az oklevél bizonyítékként való elfogadásához. Az írások összehasonlítására ilyenkor nincs szükség, mivel a *tabellio*

⁷⁸⁷ ÉRDUJHELYI 80-85.; SZENTPÉTERY (1930) 129.; MEZEY (1967) 73-83.

⁷⁸⁸ SACHERS 1851.

⁷⁸⁹ A tabelliókra lásd: SACHERS; ANKUM.

esküje biztosítja az oklevél hiteles voltát (cap. VII. 1.). Mindezek azonban csak az egy arany font (= 72 *solidus*) értéket meghaladó szerződésekre és csak a városokban érvényesek, vidéken nem, mivel ott kevés az írástudó és tanút is nehezebb találni (cap. IX.).

A rendelkezésekből kitűnik, hogy egy *tabellio* által készített okirat önmagában nem rendelkezett közhitelességgel, ahhoz a *tabellio*, vagy legalább az irat készítésénél jelen lévő más tanúk esküje volt szükséges, ezek hiányában pedig csak az írások összehasonlításával volt bizonyítékként elfogadható.⁷⁹⁰ A császári rendeletek terminológiájában az ilyen, közhitelű jelleggel nem rendelkező, bár ahhoz közel álló okiratokat *instrumenta publice confecta*-nak nevezték, szemben az állami szervek által kibocsátott, önmagukban közhitelű *instrumenta publica*-val.⁷⁹¹

Magánfelek dokumentumainak írásba foglalására tehát önállóan működő, többnyire világi⁷⁹² jegyzők voltak hivatottak a római birodalomban. A bizánci területeken már Jusztinianosz előtt is συμβολαιογράφος, συναλλαγματογράφος, ταβελλίων vagy νομικός néven tevékenykedtek, a középbizánci korban pedig szakmai kollégiumba tömörültek az eparkhosz felügyelete alatt. VI. Leó 912-ben kiadott Eparkhoszkönyvében külön fejezetben (Περὶ ταβουλλαρίων⁷⁹³) szabályozta működésüket.⁷⁹⁴ Eszerint jegyzővé azt lehet kinevezni, aki a megfelelő képzést elvégezte, méltó voltát, jogtudását és oklevélírói képességét a jegyzői kollégium előljárója (πριμικήριος) és tagjai esküvel igazolják (1.1-3.). A jegyző – a törvény szerint – köteles az okiratot a tanúk és a megbízók előtt kiállítani, a megfelelő tanúsító formulát pedig rávezetni (1.12.). A jegyzők írnokai (γραφειῖς) csak uruk hozzájárulásával állíthatnak ki okiratokat, a tanúsító formulát azonban ilyenkor csak maga a jegyző vezetheti rá az iratra (1.17-18.). Egy tabulariosznak csak egy írnoka lehet (1.24.), s egész Konstantinápolyban összesen 24 jegyző működhet, mivel iroda (στατίονες) is csak ennyi van (1.23.). A rendelet azonban megemlíti azon jegyzőket is, akik – szokásos módon – kegyes alapítványnál, valamely tisztviselő házában, kolostorban vagy idősök otthonában tevékenykednek (1.20.).

⁷⁹⁰ ANKUM 17-18., 30-37.

⁷⁹¹ SACHERS 1861-62. Lásd pl.: C. 4, 21, 20pr.; C. 4, 29, 23.

⁷⁹² Egyháziak túlsúlya jellemző azonban a görög Dél-Itáliában és Szicíliában, a koptoknál és a későbizánci keleten – vö. SACHERS 1853., 1974.

⁷⁹³ A római korban eredetileg levéltári hivatalnokként a valamely állami szervet érintő ügyleteknél oklevélíróként működő tabularius a Jusztinianosz utáni korban foglalkozását tekintve egybeolvadt a tabelliókkal: mindketten közfelügyelet alatt álló magánjegyzők lettek – SACHERS 1973., 1983.

⁷⁹⁴ KODER 74-85.

Európa nyugati felén, a Nyugat-Római Birodalom összeomlása után csak Itáliában maradt folytonos a római *tabelliók* intézménye. A többi területen szerepük feledésbe merült; a hanyatló írásbeliséget egyháziak tartották fenn. Írnokai csak magas rangú világi és egyházi személyeknek voltak, s csak az általuk kiállított – aláírt és lepecsételt – okiratok rendelkeztek hivatalos jelleggel. A régi római jegyzők mintája azonban a 12. század táján újjáéledt: a közhatalom különböző viselői (bíróságok, püspökök, kommunák) ekkor kezdtek hivatalosan is közjegyzőket kinevezni, feljogosítván őket arra, hogy – elsősorban az igazságszolgáltatói működés keretében – hiteles okiratokat készítsenek.⁷⁹⁵ A kinevező hatalmasságok között a legelőkelőbb helyen maga a pápa és a császár állt, akik az egész világra kiterjedő bírói hatalmuk alapján kegyként, privilégiumként kezdték osztani híveiknek a pápai ill. császári jegyzővé való kinevezés jogát. Az ismét fellendülő közjegyzőség a magánfelek okiratainak készítésében is egyre nagyobb szerepet vállalt; a 13. századtól külön registrumokat vezettek az általuk írásba foglalt ügyletekről.⁷⁹⁶ Bolognában – akárcsak Bizáncban – önálló testületbe tömörültek (*societas tabellionum*), amely gondoskodott az utánpótlás neveléséről, az *ars dictandi* oktatásáról. Tevékenységüket formulás könyvek segítették. Ekkor (1226-33) keletkezett Rainerius Perusinus „*Ars notariae*”-ja is, a közjegyzői művészet elméletének legismertebb összefoglalója, melyet újabb, hasonló célú művek követtek.⁷⁹⁷

Hazánkba a pápai közjegyzők révén szüremkedett be a római jogi alapon újjáéledő közjegyzőség: a 14. századtól különböző egyházi perekben Magyarországon bíraskodó legátusok mellett, valamint pápai adószedők oldalán találunk közjegyzőket, akik az ügyről feljegyzést készítettek. Okirataikat azonban csak az egyházi hatóságok ismerték el hitelesnek, a világiak nem. Így aligha meglepő, hogy a közjegyzőség nem terjedt el igazán az országban. Ha túlzás is a győri káptalan egy 1350-es oklevelében tett megjegyzés, miszerint Magyarországon a tabellionátus ismeretlen,⁷⁹⁸ az mindenesetre biztos, hogy azt a szerepet, amelyet Nyugat-Európában betöltöttek, nálunk ekkor már elsősorban a hiteles helyek játszották.⁷⁹⁹

⁷⁹⁵ Itáliában már valószínűleg a 11-12. sz. fordulóján közhitelességgel (*fides publica*) rendelkeztek a közjegyző által készített okiratok, a bírói hatalom beavatkozása nélkül is – vö. GERVER 46.

⁷⁹⁶ GIRY 824-834.

⁷⁹⁷ Az *Ars notariae*-ra lásd WEIMAR összefoglalóját.

⁷⁹⁸ „Nos Briccius Praepositus, Nicolaus Lector, Georgius Cantor, et Emericus Custos totumque Capitulum Ecclesiae Iauriensis in Regno Hungariae, ubi non est usus Tabellionum, notificamus uniuersis...” FEJÉR IX./1. 787-788.

⁷⁹⁹ ÉRDUJHELYI 99-114.; BARTA 32-38.; BÓNIS (1964a) 32-33.

Ez utóbbiak lehetséges nyugati előképeként, távoli analóg intézményként felmerül az *officialis*ok okleveles gyakorlata.⁸⁰⁰ A nyugati egyházban ugyanis a püspökök által az egyházi bíraskodásra kinevezett *officialis* hiteles pecséttel rendelkezett, ezért az egyszerű nép a 12-13. századtól egyre gyakrabban kereste fel az egyházi törvényszékeket pusztán azért, hogy valamilyen ügyben hiteles okiratot nyerjen. A gyakorlatban ez jelenthetett egyszerű hitelesítést, mikor az *officialis* a nem általa vagy előtte kötött jogügylet érvényességét igazolta; oklevélkiállítást, mikor az *officialis* az előtte megkötött jogügylet létrejöttéről maga állított ki oklevelet; valamint minősített oklevélkiállítást, amikor az *officialis* nem pusztán igazolta az előtte zajlott cselekmény jogszerűségét, hanem maga is aktívan közreműködött benne. Az *officialis* hivatalszervezetében – más tisztviselők és jegyzők mellett – külön pecsétnők működött; az oklevelek kezelését, őrzését, a másolatok és a végleges példányok kiállítását pedig sok helyen a *receptor actorum* végezte. Az *officialis* által kiállított oklevelet utóbb nemcsak az egyházi törvényszékek ismerték el hitelesnek, hanem a világi hatóságok is.⁸⁰¹ Magánfelek ügyleteit tehát itt is egyházi hatóság hitelesítette, akárcsak a hiteles helyek esetében. Különbség viszont – s ezért a hasonlóság csak részleges –, hogy míg az *officialis* mindig a saját nevében és tekintélyével bocsátotta ki az oklevelet, addig a hiteles helyek testületként tették ugyanezt.⁸⁰²

A hiteles helyek kettős – egyházi és testületi vonását – is felfedezni véli azonban MEZEY a bizánci okleveles gyakorlatban: egyrészt olyan, *tabelliók* által készített okleveleknél, melyekben a helyi egyházi előkelőségek (kincstartó, protekdikosz, oikonomosz, főénekes stb.) csoportosan szerepelnek tanúként, másrészt a *χαρτοφύλαξ*, mint a pátriárkai írásbeliségi apparátus élén álló tisztviselő oklevéladó működésében. Véleménye szerint III. Béla a vallási testületek Bizáncban gyakorolt hitelesítő tevékenységének ismeretében „ruházta fel a királyi egyházakat a fidedignitas előjogával, s tette őket hiteleshelyekké.”⁸⁰³

Ami az előbbit illeti, SARADI-MENDELOVICI mutatott rá egy tanulmányában,⁸⁰⁴ hogy a 13-14. századi bizánci okleveleket olykor – a tanúk mellett – magas rangú egyházi vagy világi hatóságok is megerősítették. A felhozott példák közt szép számmal akadnak püspök által megerősített oklevelek, ahol a püspök aláírása a – többnyire egyházi –

⁸⁰⁰ BÓNIS (1964a) 23.; BÓNIS (1964b) 126.

⁸⁰¹ A kérdéstről részletesen ír BALOGH (2000) 36-55.; 286-295.; lásd még: GIRY 837-841.

⁸⁰² MEZEY (1967) 68.

⁸⁰³ MEZEY (1974) 329-332.

⁸⁰⁴ SARADI-MENDELOVICI (1988).

tanúkai után szerepel.⁸⁰⁵ Olyan oklevél is előfordul, ahol a két kolostor szerzetesei között egy telek tárgyában létrejött megállapodást a szerzetesi közösség előljárója (πρώτος) ratifikálta.⁸⁰⁶ A Kutlumuszi monostor hegumenosza, Khariton második végrendeletében, mivel a szent és kedvelt törvények szerint a végrendeletet és az azt követő fiókvégrendeletet fontos személyiségek aláírásával és tanúbizonyságával kell megerősíteni, kéri a szent atyákat, Hierisszosz és az Áthosz-hegy istenfélő előljáróját és püspökét, valamint a Szent Hegyi kolostor istenfélő hegumenoszait, hogy végintézkedését erősítsék meg aláírásukkal, egyrészt mint arkhónok és felügyelők, másrészt mint hitelt érdemlő tanúk – akik azt meg is teszik.⁸⁰⁷ A példák sora folytatható. SARADI-MENDELOVICI szerint a magas egyházi méltóságok megerősítő aláírására azért volt szükség, mert ők az ügylet törvényességét, jogi érvényét is garantálták, szemben az egyszerű jegyzőkkel, akik nem mindig voltak jogi specialisták. Az elemzett esetekből az is látszik, hogy ez a szokás csak azután kezdett terjedni valamelyest, hogy a latin keresztesek 1204-ben elfoglalták Konstantinápolyt, így lehet, hogy nyugati hatás állhat háttérben.⁸⁰⁸ A forrásokból azonban az is kitűnik, hogy az egyházi hatóság általi megerősítésre túlnyomórészt olyan esetekben került sor, amikor az ügylet egyházi személyeket vagy egyházi vagyont érintett, így célszerű volt hozzá az esetleges későbbi vitában bíróként eljáró vezető jóváhagyását is kikérni. Az oklevél ilyen megerősítése a szokásos módhoz, az egyszerű tabuláriusok által tanúk előtt írt okirathoz képest kivételes. Az is megállapítható, hogy a megerősítést nem valamiféle testülettől kapta az ügyletkötő fél: ő egyszerűen magas rangú egyházi személyt keresett, minél több szavahihető, méltó tanút. Oklevélkiállító hatóságként sosem egy közösség nyilatkozott, csak tanúként többen aláírták a kérelmező nevében tett nyilatkozatot. Ugyanez áll a MEZEY által említett példákra:⁸⁰⁹ az oklevél minél biztosabb voltához sok hitelt érdemlő, lehetőleg rangos

⁸⁰⁵ MM IV. 80²⁸: egy donatio megerősítése (1259); MM VI. 158¹⁵⁻¹⁸: Baszileiosz Komanész és felesége eladják földjüket Geórgiosz Eunukhosznak (1212); MM VI. 167¹⁶⁻¹⁷: testvérpár adománya egy monostor javára (1214); MM VI. 171⁹⁻¹²: Nikéforosz Limniótész, valamint felesége és bátyja ajándéka egy monostornak (1214); MM VI. 174⁷: Jóannész Ampukasz és felesége földet adnak el egy monostornak (1214). SARADI-MENDELOVICI 168-169. További példák uott.

⁸⁰⁶ CHILANDAR 115⁴⁰⁻⁴¹ (1319 körül); SARADI-MENDELOVICI 169.

⁸⁰⁷ KUTLUMUS 121¹⁵⁴⁻¹⁵⁹: „Ἐπεὶ δὲ τοῖς ἱεροῖς καὶ φιλευσεβέσι νόμοις δοκεῖ τὴν καθολικὴν διαθήκην καὶ τὸν αὐτὴ ἐπακολουθοῦντα κωδικοῦν ὑπογραφαῖς καὶ μαρτυρίαῖς ἀξιολόγων πιστοῦσθαι, καὶ οὕτως ἔχειν τὸ βέβαιον, ἀξιῶ καὶ αὐτὸς τοὺς ἐμοὺς ἀγίους π(ατέ)ρας, τὸν τε πανοσιώτατον πρῶτον καὶ τὸν πανιερώτατον ἐπίσκοπον Ἱερισσοῦ καὶ ἀγίου ὄρους καὶ τοὺς ὁσιωτάτους καθηγουμένους τῶν σεβασμίων ἀγιορειτικῶν μονῶν, τοῦτο μὲν καὶ ὡς ἄρχοντας καὶ ἐφόρους τοῦ ἀγίου ὄρους, τοῦτο δὲ καὶ ὡς ἀξιόπιστους μάρτυρας, ταῖς οἰκείαις ὑπογραφαῖς πιστώσασθαι ταύτην τὴν ἐμὴν διαθήκην...”; SARADI-MENDELOVICI 172.

⁸⁰⁸ SARADI-MENDELOVICI 173-174., 179-180.

⁸⁰⁹ MEZEY (1974) 329-330.

tanúra volt szükség, akiket azonban az ügyletkötő, nyilatkozó fél esetlegesen válogatott össze, gyakran épp a kéznél lévő egyháziak közül. Itt sincs szó testületi megerősítésről, csak művelt, megbízható írástudók tanúskodásáról. A hiteles helyekkel való hasonlóság tehát itt sem tökéletes.

A pátriárkai kancellária tényleges vezetője, a χαρτοφύλαξ szintén végzett oklevéladó és -hitelesítő tevékenységet. Ez magától értetődően együtt járt fentebb már említett levéltárosi, iratkezelői funkciójával. Természetes feladatkörébe tartozott a pátriárkai oklevelek kiállítása, a jegyzőkönyvek szerkesztése, azok megpecsételése, nyilvántartása és irattározása, a kivonatok és másolatok hitelesítése és a címzetteknek való kiadása. Egy-egy példányon olykor nemcsak a saját kézjegye és pecsétje szerepelt, hanem a keze alá dolgozó jegyzők szignója is.⁸¹⁰ Ez azonban szintén nem jelent testületi hitelesítést, pusztán azt, hogy az adott aktán a hivatal több munkatársa is dolgozott, míg végül eljutott a khartofülax elé. Arról sincs szó, hogy a khartofülax irodája magánfelek egymás közti ügyleteit erősítette volna meg s tette volna közhitelűvé.

Hazai hiteles helyeink gyakorlatának egyes elemei tehát kétségkívül felfelbukkannak a nyugati és a keleti oklevéladó intézmények működésében is. Nyugaton és keleten is van példa egyházi személyek oklevél-megerősítő tevékenységére, keleten ehhez olykor több egyházi személy aláírása is társul. Ezek azonban sosem jelentik ugyanazt a testületi hitelesítést, mint ami a hiteles helyként funkcionáló magyarországi káptalanokra és konventekre jellemző. III. Béla tehát nem találhatott külföldön kész mintát azok oklevéladó működésére.

Kétséges azonban az is, hogy egyáltalán III. Béla nevéhez köthető-e a hiteleshelyi tevékenység bevezetése. Az első oklevelek, melyeket a káptalanok és konventek már hiteles helyként adtak ki, valóban az ő idején keletkeztek. Első köztük a veszprémi káptalan 1181-ben kelt két oklevele,⁸¹¹ majd következett 1184-ben a székesfehérvári káptalan oklevele, amelyben egy ispánokból álló királyi bizottságnak a tihanyi monostor javára hozott ítéletét foglalta írásba. Ekkortájt történt Hoda miles földadománya is a pannonhalmi apátságnak, amelyről valószínűleg maga a monostor szerkesztett oklevelet. 1192-ben a veszprémi káptalan állította ki azon oklevelet, amely Mochu nádornak Hohold miles birtokperében hozott döntéséről szól. 1201-ben a pannonhalmi hiteles hely már

⁸¹⁰ A khartofülax irodájának tevékenységére lásd DARROUZÈS 508-524. részletes leírását.

⁸¹¹ 1181: A veszprémi egyház négy szabadosának földet adományoz – WENZEL I. 75-76.; 1181: Fulcmarus ispán polányi, meretei birtokait és henyei szőlőjét szolgálival együtt Szent Móric bakonybéli monostorának adja – AO 86-87.

pecséttel is ellátta oklevelét.⁸¹² Mindezek azonban még csak szórványos, formájukat tekintve ingadozó példái a hiteleshelyi oklevéladásnak; annak igazi felvirágzása, rendszeressé, egységessé válása a 13. század első felére tehető.⁸¹³ III. Béla korában tehát pusztán a későbbi gyakorlat kezdeményeiről beszélhetünk, és semmi sem utal arra, hogy valamely – esetleg külföldi mintából táplálkozó – konkrét uralkodói rendelkezés nyomán indult volna el ez a típusú oklevéladás.

A hiteles helyek kialakulása magyarázható belső tényezőkkel is. A 12. század vége táján már régóta élő gyakorlat volt, hogy a bírói bizonyításban egyházi testületek közreműködtek: előttük hajtották végre az istenítéleteket és tették le az esküt, amiről a káptalan oklevelet állított ki az ítélkező hatóság számára. Ez a szokás, az egyházi testület hiteles személyként való közreműködése a bírói eljárásban, nyilván hatott a köztudatra, felmerülhetett, hogy per nélkül is adhatna valamilyen közhitelű tanúsítványt egy-egy jogügyletről, amit utóbb más hatóság is érvényesnek fogadna el.⁸¹⁴ Ehhez járulhatott az egyház tekintélye, írástudása, valamint hiteles pecsétje, másrésről az egyre növekvő igény a szerződések, nyilatkozatok írásos rögzítésére. Mindez egy idő után azt eredményezte, hogy a káptalanok és konventek magánügyletekben is hitelesítő és oklevél-kiállító személyként jelentek meg. A helyenként felbukkanó példa nyomán aztán ez a gyakorlat országossá vált.

A magánírásbeliség tekintetében tehát hasonló eredményre jutunk, mint a központi írásbeliség esetében. A külföldi – nyugati és keleti – közhitelűségi gyakorlat legfeljebb általános formában hatott: nálunk is felkeltette az oklevelek és az azok kiállítására szakosodott intézmények iránti igényt, ennek konkrét megvalósulása azonban hazai előzmények után, azok talaján ment végbe, sajátosan magyar megoldást kialakítva.

⁸¹² SZENTPÉTERY (1930) 76-77.; KUMOROVITZ (1963) 399-400.

⁸¹³ Vö. SZENTPÉTERY (1930) 122-125.

⁸¹⁴ SZENTPÉTERY (1930) 121-122.

VII. KÖZJOG

Az Árpád-kori magyarság közjogi berendezkedése tekintetében bizánci hatás gyanúját megfogalmazó felvetések egyrészt azon párhuzamokra utalnak, amelyek az uralkodói hatalom átruházásának módját és annak terjedelmét illetően figyelhetők meg a Bizánci Birodalom és a magyar állam között, másrészt a középkori magyar állam- és társadalomfejlődés azon sajátosságát emelik ki, hogy a nyugat-európai hűbéri modell nálunk a maga egészében sohasem fejlődött ki, miként Bizáncban sem. Az előbbi kérdéskört tekintve KIRÁLY JÁNOS hívta fel a figyelmet néhány ilyen általános tartalmi rokonságra, így arra, hogy amint a bizánci államrendben a császári hatalom a választásra jogosult államhatalmi tényezőktől ered, s a pátriárka is az ő megbízásukból koronáz, a középkori Magyarországon is csak a nemzetnek a választás vagy a kijelöléshez való hozzájárulás útján kifejezett akaratából történhetett meg a koronázás. Véleménye szerint a trónutódlás rendje is hasonlóan alakult, azzal a különbséggel, hogy ez Bizáncban nem volt egy meghatározott dinasztiához kötve: a nép, a fegyveres ellenpártok itt is, ott is aktívan beavatkoztak a trónküzdelmekbe, azonban az is előfordult, hogy az uralkodó kiszemelt utódjának uralkodótársrá való kinevezésével visszaszorította a népakarat trónbetöltés körüli megnyilvánulását. A választásra jogosultak köre is hasonló szerinte: Bizáncban a szenátus és a hadsereg, az Árpádok királyságában a tanács és a nemesség volt jogosult a választásra, mindkettő kezdeményezhette is, de az egyik konszenzusa önmagában elegendő volt az uralkodói hatalom megalapozásához. Meghatározott választási rend sem itt, sem ott nem volt: a politikán, a hatalmi viszonyokon múlt, hogy a trónjelölt és köre fegyverrel küzdi-e ki igényeit.⁸¹⁵

ZLINSZKY JÁNOS szintén több ízben kiemelte az osztott hatalom római-bizánci modellje és a magyar viszonyok közötti hasonlóságot: amint Rómában és bizonyos mértékig Bizáncban is a fegyveres nép (hadsereg) ruházta fel hatalommal a császárt, Etelköz óta a magyaroknál is a szabad, fegyveres nép tagjainak az elfogadása (*acclamatio*) erősítette meg a törzsfők (később az ország nagyjai) által jelölt

⁸¹⁵ KIRÁLY (1929) 231-232., 344., 347-348. Ez utóbbi kapcsán a német viszonyokkal való hasonlóságot is említi.

(*praesentatio*) személyt. Az örökletes királyság nyugati modellje nem vert gyökeret. ZLINSZKY párhuzamot vont az Aranybulla ellenállási jogot biztosító záradéka és a római-bizánci közjog azon alapelve között is, amely szerint a magistratus (uralkodó) *ex plenitudine potestatis* túlteheti magát ugyan a törvényen, de ezért felelős azok előtt, akiktől teljhatalmát kapta. Rokonság fedezhető fel szerinte abban is, hogy az ország világi előkelőségeinek tisztségei – szemben a nyugati hűbéri modellel – soha nem váltak örökletessé, miként Bizáncban sem. Általában hiányzik a nyugati hűbéri viszony kifejlődése mind a középkori Magyarországon, mind Bizáncban.⁸¹⁶ Korábban HORVÁTH JÁNOS közvetlen összefüggést is látott a magyar és a bizánci feudalizmus között: feltételezte, hogy Modrus vármegyének III. Béla által történt eladományozása valójában a bizánci *pronoia*-adományhoz hasonló szerződés volt, nem nyugati értelemben vett *beneficium*. HORVÁTH szerint Anonymus is tisztában volt a nyugati és bizánci feudalizmus különbségével, a magyarnak az utóbbihoz közelebb álló voltával, ezért az általa Bors vezérnél említett birtokadományra szándékosan nem a nyugat-európai hűbériség terminusait használta, hanem a *pronoia* esetében a közép-görög nyelvben szokásos kifejezés kölcsön-fordítását (•ναθέτω πρόνοιαν – *curam condonare*).⁸¹⁷

A fősegi (királyi) hatalom átruházása tekintetében bizánci átvételt sejtett egy-egy intézmény kapcsán BARTONIEK EMMA és MORAVCSIK GYULA is. BARTONIEK szerint III. Béla görög szokást követett, mikor oklevélben jelentette ki, hogy az ő kalocsai érsek által végzett koronázása nem sérti az esztergomi érsek kizárólagos koronázási jogát. Hasonló ez ahhoz – írta –, ahogy a trónra lépő bizánci császár ígéretet tesz az ortodoxia megtartására.⁸¹⁸ MORAVCSIK pedig utalt arra, hogy az Árpád fejedelemmé választásánál alkalmazott pajzsra emelést, amely Bíborbanszületett Konstantin leírásában, mint kazár szokás szerepel, a kazárok feltehetően Bizáncból vették át.⁸¹⁹ Így ha közvetítéssel is, bizánci gyakorlat szüremkedett be a korai magyarság közjogi gyakorlatába.

⁸¹⁶ ZLINSZKY (1996) 269-270., 273-274.; ZLINSZKY (2002a) 949-950.; ZLINSZKY (2002b) 33-36., 38-39.

Azon, szintén Zlinszky János által fölvetett hasonlóság vizsgálatába, amely a bizánci császárnak az egyházban betöltött szerepe és a magyar királyok egyháznagyokkal kapcsolatos széles jogköre között fennáll [ZLINSZKY (1996) 273.], e munka keretében nem bocsátkozunk.

⁸¹⁷ HORVÁTH (1969) 25-39.; korábban ugyanő hasonlóan: P. mester és műve. Irodalomtörténeti Közlemények 70 (1966) 1-53. (261-282.).

⁸¹⁸ BARTONIEK (1917) 6-7.; nem kifejezetten, de Béla görög kapcsolataira utalva: BARTONIEK (1939) 54.

⁸¹⁹ ÁMTBF 45. 27. jegyzet.

Az alábbiakban e felvetések nyomán először az uralkodói hatalom létrejöttét, terjedelmét és korlátait, majd a magyar és bizánci feudális fejlődés rokon vonásait vesszük szemügyre.

1. URALKODÓI HATALOM

A kérdéskör vizsgálatát megnehezíti, hogy miként Bizáncban, az Árpád-kori Magyarországon sem volt olyan alkotmánylevél vagy más jogforrás, amely az ország közjogi berendezkedésének alapvonalait átfogón rögzítette volna. Az állami akarat képződését és végrehajtását szabályozó rend azonban létezett, csak nem törvényekben meghatározva, hanem a nép meggyőződésében, s ennek az államhatalom hordozói is tudatában voltak.⁸²⁰ Ezen íratlan, alkotmányos szokásjog tartalmára – jogi források híján – elsősorban történetírók munkáiból, gyakran csak az események egymásutánjából lehet következtetni. A magyarság korai történetéről, „közjogi” rendjéről ráadásul nem is elsősorban hazai, hanem külföldi források tudósítanak. Bíborbanszületett Konstantin elbeszélésének a 9. század első harmadára vonatkoztatható része a türkök (magyarok) hét törzsét említi, akik felett még nem állt sem saját, sem idegen fejedelem, hanem valamiféle vajdák irányították őket, akik közül azonban kiemelkedett Levedi; az általuk lakott területet is róla nevezték el Levédiának.⁸²¹ A hét törzs tehát egy feltehetően Levedi által teremtett laza szövetségben (Anonymusnál a Hétmagyar törzsszövetségben⁸²²) élt a magyarok vezetése alatt.⁸²³

Ettől eltérő rendet ír le Ibn Ruszta arab földrajztudós 10. század első feléből származó, de már a magyarság 9. század közepe körüli helyzetét tükröző leírása, amely a magyarok szakrális kettős fejedelemségét mutatja be. Eszerint a magyarok (vallási) vezetője Künde (Kende) volt, a tényleges hatalmat azonban a Dzsila (Gyula) gyakorolta; háború kérdésében és más ügyekben is az ő parancsait követték.⁸²⁴ E berendezkedést a magyarok vélhetően a kazároktól tanulták, akikkel egy ideig alávetett

⁸²⁰ Bizáncra nézve PIELER (1970) 52-53.; Magyarországra nézve BARTONIEK (1939) 46-47.

⁸²¹ De administrando imperio 38. ÁMTBF 42-43.

⁸²² Anonymus: Gesta Hungarorum V. SRH I. 39.

⁸²³ KRISTÓ (1995) 121.; KRISTÓ (1998a) 43.

⁸²⁴ MEH 86.

helyzetben együtt éltek, s akiknél a szakrális fejedelmet kagánnak, a katonai vezetőt pedig 'j.sád-nak nevezték.⁸²⁵

Konstantin további elbeszélésében a magyarok politikai rendszerének újabb változásáról tudósít: a kazár kagán magához hívatván Levedit azt javasolta neki, hogy legyen ő nemzetének fejedelme. Levedi maga helyett Álmos vajdát vagy annak fiát, Árpádot ajánlotta, akit a kagán embereinek ösztönzésére a türkök végül „a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén fejedelemmé tették.”⁸²⁶ Árpád Álmossal szembeni kiválasztásának alapja egyrészt tekintélye, másrészt jó tulajdonságai, így bölcsessége, megfontoltsága és vitézsége voltak, tehát a magyarok az alkalmasság kritériumai szerint döntöttek. Konstantin szerint a magyaroknak Árpád előtt más fejedelme sosem volt, s ettől kezdve az ő nemzetségéből lett mindig Turkia fejedelme.⁸²⁷ Egy a besenyőkkel vívott szerencsétlen kimenetelű háború után a magyarok Etelközbe vonultak, ahol tehát immár egyszemélyi vezetés alatt álló nomád államban éltek,⁸²⁸ amelynek vezetője most már rendszeresen az Árpád-dinasztia tagjai közül, az alkalmasság szempontjait figyelembe véve választatott ki.

Hogy az Árpád fejedelemmé választásánál történt pajzsra emelés tekinthető-e kazárok által közvetített bizánci elemnek, mint azt MORAVCSIK sejteti, nehéz bizonyosan megmondani. A pajzsra emelést a bizánciak valószínűleg a germánoktól vették át, mert náluk ez szokás volt, a rómaiakra nézve pedig a források elsőként Julianosznak 361-ben, Párizsban történt császárrá kikiáltásánál említik, akinek seregében germánok is harcoltak. (Ugyanekkortól vált szokássá egy időre a *torques*-koronázás is.⁸²⁹) A korabizánci időszakban ettől kezdve rendszeresen alkalmazták a hivatalos ceremóniában, a róla szóló említések azonban Phokasz 602-es kikiáltása után megszakadnak, s a pajzsra emelés a bizánci császár beiktatásánál csak mintegy 600 év múltán bukkan fel ismét Nikaiában, II. (Laszkarisz) Theodórosznál, akit apja halála után 1254-ben autokratórként kikiáltottak, miközben ő egy pajzson ült. Mivel a tudósítás ezt szokásos aktusként említi, feltehető, hogy valamivel korábban szüremkedett be ismét a bizánci gyakorlatba, talán I. (Laszkarisz) Theodórosznál

⁸²⁵ Uott 89.

⁸²⁶ „...ὄν καὶ ἄρχοντα κατὰ τὸ τῶν Χαζάρων ἔθος καὶ ζάκανον πεποιήκασι, σηκώσαντες αὐτὸν εἰς σκουτάριον” – ÁMTBF 45.

⁸²⁷ ÁMTBF 44-45.

⁸²⁸ Bölcs Leó hadi szempontból „egy főnek az uralma alatt álló” népként jellemezte őket – Bölcs Leó: Taktika 43., ÁMTBF 18.

⁸²⁹ TREITINGER (1938) 22.; ENSSLIN (1942).

(1204)⁸³⁰ vagy már a komnénoszi időkben, I. Alexiosznál, mikor új szertartásokat vezettek be az udvarban.⁸³¹ A Phókasz óta eddig eltelt időben azonban a pajzsra emelés – úgy tűnik – nem volt a hivatalos eljárás része; csak trónra törő de elbukó ellencsászároknál említik néha, pl. a szláv Peter Deljan (1040) és León Tornikész esetében.⁸³² Konstantinnak Árpádra vonatkozó elbeszélése mindezt megerősíteni látszik, mivel kazár, s nem bizánci szokásként szól az eseményről.⁸³³ Ha tehát a kazárok a bizánciaktól vették át, akkor erre alighanem abban a korai időszakban került sor, mikor még Konstantinápolyban is gyakorlat volt a császárrá kikiáltott hadvezért pajzsra emelni. Ennek lehetősége pedig fennáll, mivel a kazárok a nyugati török birodalomból történt kiválásuk után éppen a 7. század első harmadában kerültek szorosabb kapcsolatba a bizánciakkal: 626-ban már Hérakleiosz császár szövetségeseiként harcoltak a perzsák ellen, s a baráti viszony még hosszú évszázadokig fennmaradt.⁸³⁴ Ha feltételezzük, hogy a pajzsra emelés Phókasz után nem tűnt el azonnal nyom nélkül a bizánci szertartásból (katonai körökben esetleg tovább is megmaradt, bár nem a hivatalos császárrá avatás részeként⁸³⁵), akkor nem zárható ki, hogy a kazárok innen kölcsönözték, s így a magyarokhoz két és fél évszázad múltán az ő közvetítésükkel jutott el. Ez azonban bizonyosra nem vehető, hiszen nemcsak a germánoknál, Bizáncban és a kazároknál élt ez a szokás, hanem más népek, törökök, irániak között is.⁸³⁶

A magyar nomád fejedelemség a Kárpát-medencébe érve egy ideig tovább folytatta korábbi életmódját, az egység azonban a 10. század első felében bomlani kezdett. Konstantin erről az időszakról már azt írja, hogy „a türköknek ez a nyolc törzse nem hunyázkodik meg a maga fejedelmei előtt.” Még továbbra is teljes odaadással együtt harcolnak, s az Árpád nemzetség fősege is fennáll, mellette pedig két bírói méltóság áll, a jila és a karcha, s az egyes törzseknek is vannak saját fejedelmeik,⁸³⁷ a kalandozó hadjáratok megtervezésében és véghez vitelében azonban

⁸³⁰ OSTROGORSKY (1955) 105-107.

⁸³¹ MANTAS 545.

⁸³² MANTAS 542.

⁸³³ Nem zárható ki azonban a szövegnek olyan fordítása sem, amely szerint a „kazárok szokása szerint” („κατὰ τὸ τῶν Χαζάρων ἔθος”) kitétel csak a fejedelemmé tételre („ζάκανον πεποιήκασι”) vonatkozik, a pajzsra emelésre („σηκώσαντες αὐτὸν εἰς σκουτάριον”) nem – MANTAS 541.

⁸³⁴ MORAVCSIK (1958) 81-83.

⁸³⁵ MANTAS 545.

⁸³⁶ TÓTH (1998) 146.

⁸³⁷ ÁMTBF 48.

lecsökkent a fejedelemség szerepe: a portyázások jó része törzsi keretekben vagy néhány törzs alkalmi szövetségében történt. A törzsfők közül többen (Gyula, Ajtony, Bulcsú) önállósodtak és saját törzsi államokat építettek.⁸³⁸ A széttagoaltságnak – komoly belharcok árán – Géza és fia, István vetett véget; az általuk teremtetett új állam alapjait azonban már sok tekintetben nem a pogány fejedelemség, hanem a keresztény királyság eszméi jegyében rakták le.

Izgalmas, ám elegendő forrás híján a maga részleteiben nehezen megválaszolható kérdés, hogy a Géza és különösen Szent István által alapított királyságban közjogi szempontból mi volt új, keresztény elem, s mennyiben éltek tovább a pogány berendezkedés hagyományai. A most számunkra érdekes hatalom-átruházás rendje tekintetében – leszámítva a koronázást, mint külső formát – a történettudomány általában nem számolt a keresztény monarchia létrejöttékor beállott látványos újítással,⁸³⁹ arra vonatkozóan azonban, hogy ez a rend miben állott, különböző válaszokat adott. A régebbi szakirodalomban két nézet uralkodott, a primogenitúra szerinti, választás nélküli öröklés és az örökléssel vegyes (öröklésbe oltott) választás elve, mely utóbbi elmélet CZIRÁKY ANTAL MÓZES 1820-ban megjelent monográfiája⁸⁴⁰ óta a közjogtörténészek között szinte egyeduralkodónak számított. Eszerint az első fejedelemválasztáskor megállapították az Árpád nemzetség öröklési jogát, de mivel a közülük való választásra további részletszabályokat nem állítottak fel, az utód személyét végső soron a nemzet választása szabta meg.⁸⁴¹ A századforduló táján aztán a történészek közül többen e hagyományos állásponttal szemben foglaltak állást⁸⁴² és újabb elméletek sora látott napvilágot. FRAKNÓI VILMOS az elsőszülött fiú trónöröklési jogát (primogenitúra) hangsúlyozta azzal, hogy fiúutód nem léteben szóba jöhetett a testvér, illetve hogy az elsőszülöttségi jog bizonyos esetekben, például ha a király kiskorú fiával nagykorú testvére állott szemben, megtámadható volt.⁸⁴³ DOMANOVSKY SÁNDOR több ízben is arra az eredményre jutott, hogy a királyi családban az életben lévő legidősebb fiút tekintették a jogos trónörökösnek (fiúöröklés); az ezzel

⁸³⁸ KRISTÓ (1995) 127.; KRISTÓ (1998a) 64-65., 83-84.

⁸³⁹ A pogány alkalmasság-eszmény azonban már Szent Istvánnál keresztény tartalommal bővült (Intelmek), s érvé vált a későbbi uralkodók uralmának megalapozásakor – eszmetörténeti áttekintésére lásd KRISTÓ (1974a).

⁸⁴⁰ Gróf CZIRÁKY ANTAL MÓZES: *Disquisitio historica de modo consequendi summum imperium in Hungaria*. Buda, 1820.

⁸⁴¹ A korábbi irodalom – így Cziráky – részletes összefoglalására 1917-ig lásd BARTONIEK (1926) 787-799.

⁸⁴² Mindenekelőtt Pauler, Marczali és Fraknói – vö. BARTONIEK (1926) 798.

⁸⁴³ FRAKNÓI 12-13.

szembelyezkedő Béla herceg testvér-örökösödési igényét idegen, lengyel szokásra alapította.⁸⁴⁴ A kérdéskörben legalaposabb kutatásokat folytató BARTONIEK EMMA az Árpádtól a 11. századig terjedő időszakra a szeniorátus érvényesülését állapította meg, amelyet azonban II. Géza (1141-62) korától felváltott a primogenitúra, s ez utóbbi a 13. századra uralomra jutott.⁸⁴⁵ R. KISS ISTVÁN a rokonságfoki örökösödés (*successio gradualis*) mellett érvelt, mely szerint a család azon tagját illette meg az uralom, aki a családalapító őshöz a leszármazás rendjén életkorára való tekintet nélkül a legközelebb állt, s csak III. Béla juttatta véglegesen érvényre a lineális szukcessziót, tehát a király gyermekének trónutódlási jogát.⁸⁴⁶ CSEKEY ISTVÁN és KIRÁLY JÁNOS továbbra is a választással vegyes örökösödés hagyományos elméletét képviselték.⁸⁴⁷

Mindezen felfogások közül BARTONIEKÉ vált a leginkább elfogadottá,⁸⁴⁸ bár az általa a szeniorátus korának tartott időszak sem mentes az ellentmondásoktól; pl. Géza fejedelem, Szent István és Könyves Kálmán egyaránt saját fiaikat szánták a trónra, Szent László – fiú utód hiányában – a szenior Kálmán helyett Álmot jelölte, ráadásul mind a szeniorátus, mind a primogenitúra szakaszában voltak olyan trónkövetelők is, akiknek igényét egyik öröklési joggal sem lehet megmagyarázni.⁸⁴⁹ Így tehát sokkal inkább az egyes trónöröklési elvek küzdelme tűnik kimutathatónak, semmint bármelyiknek kizárólagos érvényesülése.⁸⁵⁰ Ez pedig felértékeli azon álláspontokat, amelyek – legalábbis az elsőszülöttségi elv megerősödéséig terjedő időre – kizártnak tartják valamely meghatározott trónöröklési rend létét. DEÉR JÓZSEF meggyőzőn érvel amellelt, hogy a pogány vérségi tekintély korlátlan elismerése a királyság korában is továbbélt, s ez valójában a dinasztia összes férfitagját trónképessé tette, meghatározott trónöröklési rend nélkül.⁸⁵¹ A szakrálisan elhivatott Árpád-nemzetség pedig leginkább

⁸⁴⁴ DOMANOVSKY (1913) 398.; DOMANOVSKY (1929) 52.

⁸⁴⁵ BARTONIEK (1926) 804-805., 810-815.; BARTONIEK (1929); BARTONIEK (1939) 8-11.

⁸⁴⁶ R. KISS 737., 850-855., 866., 868.

⁸⁴⁷ CSEKEY 56., KIRÁLY (1929) 3., 329-332.

⁸⁴⁸ ECKHART (1946) 79-82.; MEZEY (1995) 89.

⁸⁴⁹ Így Álmósét Kálmánnal, Géza hercegét bátyjával, III. Bélával szemben és II. Andrásét Imrével szemben – BARTONIEK (1926) 816. Kinnamosznak a testvéröröklésről szóló, gyakran idézett megjegyzése („a hunok között ugyanis az a törvény van, hogy a testvérek közül mindig az életben maradókra szál a korona” – ÁMTBF 214-215.) hitelét nagymértékben rontja, hogy épp Mánuel aktuális törekvéseinek felelt meg, ti. annak, hogy II. Géza halála után – Géza fiával, III. Istvánnal szemben – az elhunyt király testvéreit, a Bizánc-barát II. Lászlót ill. IV. Istvánt juttassa a magyar trónra – vö. DOMANOVSKY (1913) 377-379.; CSEKEY 50-51.; BARTONIEK (1926) 812-813.

⁸⁵⁰ Ezt az álláspontot képviseli TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ, a fejedelmek korára: TÓTH (1986), a királyság korára uő: „trónöröklés” KMTL 691.

⁸⁵¹ Biborbanszületett Konstantinnak azon megjegyzése, mely szerint a türkök nyolc törzsének első feje az Árpád-nemzetségből „sorban következő” fejedelem („ἱεροχουσι δὲ κβαλ-ν πρώτην τῆν -ρχοντα •πῆ τ-ς

saját berkein belül igyekezett eldönteni a trónutódlás kérdését, akár az előd által történő kijelölés révén, de végső soron lázadás, fegyveres harc útján is. A nép számára többnyire csak az volt fontos, hogy vér szerint alkalmas vezetője legyen. Ez az igény is meghúzódhatott az Árpád-családon kívül álló Orseolo Péter vagy a mágikus kiválasztottságot szintén nélkülöző Aba Sámuel elűzésének hátterében.⁸⁵²

Olyan rend mindenestre nem létezett, amelynél fogva bárki automatikusan került volna a trónra. Hogy ehhez az Árpád-vérből való származás (és egyre inkább a keresztény alkalmasság) mellett mennyire volt szükség külső tényezők (nép, előkelők) hozzájárulására, nem teljesen tisztázott kérdés. Általában a nép általi választásra – amennyiben választáson több jelölt közül, esetleg szavazással történő döntést értünk – a források kevés példát hoznak. Nem tagadható, hogy előfordult ilyen is, Árpád felemelése mellett pl. Aba Sámuel és III. András esetében. Aba Sámuel a Bécsi Képes Krónika szerint a püspökök által összehívott formaszerinti választógyűlés tette királlyá, amelyen az előkelők a királyi nemzetségből való alkalmas jelöltet kerestek, de ilyet nem találván egy közülük való ispánt választottak meg. III. Andrásnál szintén van adatunk formális választógyűlésre, de ezúttal is kivételes helyzetről volt szó, hiszen az Árpád családból való származása nem nyert általános elismerést. E két példán kívül is előfordult azonban, hogy ha nem is formális választás, de valamilyen népmozgalom, tehát a nép egy részének akarata révén lett király vagy jelölt valaki. A nemzet hívta vissza pl. a Vazul-fiakat, bírta rá választással Szent Lászlót arra, hogy a törvényesen megkoronázott Salamonnal szemben vegye át az uralmat, s az Árpád-kor vége után is, a bárók és nemesek királyválasztó jogukra, mint történeti jogra hivatkoztak Gentilis bíborossal szemben Károly Róbert megválasztásakor. II. István galíciai háborúja során az ellene fellázadó urak új király választását helyezték kilátásba; ugyancsak a vele elégedetlen urak egy része támogatta Iván és Bors ispánok trónigényeit.⁸⁵³ Ha tehát nem is beszélhetünk általában a nép királyválasztó jogáról, teljesen passzív tényezőnek sem tekinthetjük, aki mindig pusztán szemlélte az eseményeket. A rendkívülinek nem nevezhető helyzetekben is – legalább formailag – kikérték hozzájárulását, amelyet közfelkiáltással, akklamációval nyilvánított ki.⁸⁵⁴ A *consensus* ill. *concordia*

γῆν ἄς τοῦ ἁρπαδ- κατὰ •κολουθίαν...” – ÁMTBF 48.) nem föltétlenül utal meghatározott sorrendre, csak időbeni egymásutániságra – vö. DEÉR (1937) 115.

⁸⁵² DEÉR (1937), DEÉR (1938) 27-28., 91-92., 110-112., 126., 156.

⁸⁵³ BARTONIEK (1926) 825-829.; BARTONIEK (1936a) 366-367., 373.

⁸⁵⁴ Már Szent Istvánnál így történt – BARTONIEK (1923) 247-248.

jelentőségét a korabeli koronázási ordók is kifejezik, előzetesen adottnak véve a választást, vagy előírva a koronázó főpap felkérdezését: akarják-e a jelenlévők királyuknak a megkoronázandó személyt.⁸⁵⁵ Hasonlóan nem voltak teljesen passzív szereplők az előkelők, a főurak, a királyi tanács tagjai, akiknek javaslattevési joga, a jelölt kiválasztásában, bemutatásában (*praesentatio*) való közreműködése, hozzájárulása szintén tetten érhető, sőt, időben előrehaladva, a rendi korszakhoz közeledve egyre fontosabb tényezővé vált.⁸⁵⁶

A nép és az előkelők szerepénél is fontosabb volt azonban többnyire a király utódjelölése. Hartvik püspök már Géza fejedelemről feljegyezte, hogy „összehívta Magyarország főembereit és az utánuk következő rendet; a közös tárgyalás tanácsa szerint fiát, Istvánt a nép élére állította, hogy uralkodjék őutána, és ennek megerősítésére mindet külön-külön megeskette”, s halála után Istvánt „a főemberek és a köznép kegye” aztán trónra is emelte.⁸⁵⁷ Az utódkijelölés e gyakorlatát folytatta Szent István, mikor halálát érezvén az egyházi és világi előkelőket Orseolo Péter megválasztására bírta.⁸⁵⁸ I. András előre megkoronáztatta 1057-ben ötéves fiát, Salamont, Szent László kijelölte bátyjának, Gézának fiatalabb gyermekét, Álmost, Könyves Kálmán 1105-ben négyéves fiát, Istvánt,⁸⁵⁹ II. Géza pedig mintegy társuralkodóként szintén maga mellé emelte gyermekét, a későbbi III. Istvánt.⁸⁶⁰ A 12. század végétől egy időre rendszeressé vált az a gyakorlat, hogy a királyok már életükben királlyá koronáztatták fiukat, de ez a szokás IV. Béla után megszakadt.⁸⁶¹ Ezek közül ugyan néhány esetben valószínűleg nem utódja jogát kívánta már előre biztosítani a király, hanem épp a királyi akarattal szemben, a herceg mögött álló párt kényszerítette ki ezt a lépést,⁸⁶² a többiben viszont kétségkívül jogbiztosító aktusokról volt szó. A trón elnyeréséhez azonban önmagában az előd általi kijelölés, megkoronázás nem volt elegendő: I. András halála után nem a megkoronázott Salamon, hanem nagybátyja, I. Béla foglalta el a trónt; s Szent László után sem az

⁸⁵⁵ GERICS (1984) 121-122. BARTONIEK (1939) 27-28.

⁸⁵⁶ DEÉR (1938) 175.; BARTONIEK (1926) 838.; BARTONIEK (1936a) 373-374., 385-388.; BÓNIS (1942) 97.

⁸⁵⁷ Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta 4-5. SRH II. 407. Ford.: Kurcz Ágnes ÁLI 36.

⁸⁵⁸ Legenda maior – SRH II. 392. ÁLI 33. Mind a Géza, mind az István általi jelölés egyben az előkelők megnyerésének szükségességét is mutatja.

⁸⁵⁹ KRISTÓ (1998a) 121., 136-137., 140.

⁸⁶⁰ KRISTÓ (1979) 33.

⁸⁶¹ III. Béla az 1180-as évek első felében Imre fiát, Imre 1204-ben László fiát, II. András 1214-ben Béla fiát, IV. Béla pedig 1246-ban Istvánt fiát koronázta meg – KRISTÓ (1979) 34.

⁸⁶² Kristó szerint Imre, IV. Béla és V. István koronázása tartozott e körbe – KRISTÓ (1979) 35-36.

általa jelölt Álmos, hanem Kálmán következett.⁸⁶³ A megkoronázott herceg esetenként országrészt is kapott, de ez szintén nem volt automatikus.⁸⁶⁴ Tény, hogy már Könyves Kálmán óta a királyoknak általában volt fiúgyermekük,⁸⁶⁵ s ha túlélte őket, túlnyomórészt el is érték, hogy ő legyen az utódjuk;⁸⁶⁶ II. Andrásnál ezzel ellentétes trónigény nem is fogalmazódott meg.⁸⁶⁷

A királyi hatalom átruházása tekintetében szerepe volt még az egyháznak. Szent Istvántól kezdve az uralkodók egyházi felkenésben és koronázásban részesültek; egy idő után kialakult az esztergomi érsek koronázási joga. Mivel III. Bélát Lukács esztergomi érsek nem akarta megkoronázni,⁸⁶⁸ III. Sándor pápa a magyar előkelők parancsára a kalocsai érseket utasította a felkenésre és koronázásra, azzal a feltétellel azonban, hogy Béla pecséttel nyilvánosan megerősített írásban biztosítja: a kivételes esetből az esztergomi érseknek nem származik hátránya, a jövőben mindig az esztergomi egyház érseke lesz köteles a magyar királyokat megkoronázni. Béla ezt utóbb meg is tette.⁸⁶⁹ Hogy az egyházi felkenés és koronázás mennyire volt kreáló, konstitutív aktus, nehezen megítélhető. BARTONIEK többször is hangsúlyozta, hogy a királyokat a felkenés és a koronázás teszi királlyá (előtte csak *dux*),⁸⁷⁰ ugyanakkor ellenpélda is akad: Szent László sem felkenésben, sem koronázásban nem részesült,⁸⁷¹ mégis királyként uralkodott. III. Béla történetéből is látszik, hogy az esztergomi érsek vonakodása nem tudta megakadályozni, hogy Béla trónra kerüljön. Károly Róbert pedig 1301-ben részesült ugyan az esztergomi érsek általi koronázásban,⁸⁷² a királyi hatalom megszerzéséhez azonban ez nem volt elég, hanem kellett hozzá az előkelők és

⁸⁶³ További érvekkel is KRISTÓ (1979) 34.

⁸⁶⁴ Sem Salamon, sem II. István, sem III. László nem kapott részt az országból; s a hercegek a későbbi esetekben sem mindig koronázásukkal összefüggésben kapták meg a területiális hatalmat – KRISTÓ (1979) 35-36. A hercegségre lásd még: KRISTÓ (1974b); MAKK FERENC: „hercegség” KMTL 261.; V. István ifjabb királyságára SZENTPÉTERY (1921).

⁸⁶⁵ II. István, II. László, III. István, IV. István és IV. László kivételével.

⁸⁶⁶ Leszámítva II. László és IV. István rövid királyságát, II. Géza fiával, III. Istvánnal szemben.

⁸⁶⁷ BARTONIEK (1926) 815-816.

⁸⁶⁸ Talán azért, mert Béla a főpapok és az előkelők hódolatáról értesülve egy palástot küldött ajándékba Lukácsnak, aki ezt úgy értelmezte, hogy a felkenés és koronázás aktusait akarja honorálni, de az is lehet, hogy ez csak ürügy volt, s Lukács valójában a görög egyház térnyerésétől tartott – DEÉR (1938) 165.; KRISTÓ (1998a) 176.

⁸⁶⁹ III. Sándor rendelkezését III. Ince ismerteti a későbbi esztergomi érsek, János számára. KRISTÓ–MAKK 61-62.

⁸⁷⁰ BARTONIEK (1934) 317. 2. jegyzet; BARTONIEK (1936a) 368-369.; BARTONIEK (1936b) 482. Theotmar merseburgi püspök krónikája is szűkszavúan ezt fejezi ki – GERICS (1990b) 38-39.

⁸⁷¹ A legenda talán épp ezért különösen is hangsúlyozza a főemberek és egész Magyarország egyetértését és isteni kiválasztottságát – Legenda S. Ladislai regis 4. SRH II. 517-518. ÁLI 96-97. Vö. BARTONIEK (1936a) 368-369., 378.

⁸⁷² Gergely választott érsek koronázott, de nem a Szent Koronával.

a nép hozzájárulása, melynek megszerzésétől (1308) törvényes uralkodónak számított, bár újabb koronázására – alkalmi koronával – csak 1309-ben, majd a László vajdától visszaszerzett Szent Koronával – immár harmadszor – 1310-ben került sor. A három esetből kitűnik, hogy a királyi trón elnyeréséhez az esztergomi érsek általi koronázás önmagában nem volt elégséges feltétel, de még elengedhetetlenül szükséges sem, bár az esetek túlnyomó részében nyilván tartották magukat e szokáshoz. Károly korára – mint formai kritériumot – leginkább a Szent Koronával való koronázást tekintették elsődlegesnek.

Az Árpád-kori uralkodói hatalom átruházásának rendjében tehát – a kiválasztott nemzetséghez való vérségi tartozás követelményén túl – megállapítható az automatikus – egyéb hatalmi tényezőktől független – trónöröklés hiánya, a király általi utódjelölés jelentős szerepe, az előkelők és a nép valamiféle hozzájárulásának igénye,⁸⁷³ továbbá az egyházi felkenés és koronázás, mint a szokás része, melyet azonban az uralkodói hatalom elnyerése szempontjából nem mindig tekintettek önmagában konstitutív aktusnak.

Lássuk most már, hogy miként alakultak az említett tényezők a keleti impérium alkotmányos gyakorlatában.

A császár valamely előre meghatározott rend szerinti automatikus – más hatalmi faktoroktól független – uralomra kerülését a Bizánci Birodalom sem ismerte. A kérdésre vonatkozó tudományos irodalomban szinte egyöntetű álláspont, hogy a császári hatalom átruházásában a hadseregnek, a szenátusnak és a népnek, mint alkotmányos tényezőknek elvonhatatlan szerepük volt.⁸⁷⁴ E három tényező között azonban az idők során némi súlyponteltolódás ment végbe.⁸⁷⁵ Nagy Konstantin és utódai birodalma még elsősorban katonacsászárság volt, ahol a sereg proklamálta az általa kívánt személyt, majd közfelkiáltással elfogadta. A régi hatalmától megfosztott szenátusnak ekkor csak annyi szerepe maradt, hogy szerencsekívánságait az új császár lába elé helyezze. A hadsereg természetesen nem az egész haderőt jelentette, hanem annak egy egységét, amelyet azonban úgy tekintettek, mintha az egészet, s végső soron

⁸⁷³ Ennek jelentősége azonban változó, a koronázási szertartás keretében való – inkább formai jellegű – előfordulásától eltekintve nem tekinthető intézményesen kikristályosultnak.

⁸⁷⁴ SICKEL 512.; BURY 101-102.; TREITINGER (1938) 18-19., 31., 82-83.; TREITINGER (1940) 3.; KARAYANNOPULOS (1956) 375.; BECK (1966) 4. A bizánci uralkodó kiválasztására és hatalmi körére lásd továbbá: KELEMEN (2006a) 16-23.

⁸⁷⁵ Lásd erről BECK (1966) áttekintését. Az alábbiakban jórészt erre támaszkodom.

az egész népet képviselné.⁸⁷⁶ Az 5. század közepe után azonban a szenátus ismét jelentős szerepre jutott. Az új Rómának ez a kezdetben szűk körű tanácsa (σύγκλητος) ekkortájt lényegében egybeolvadt a császár körül álló tanácsadók és kísérők testületével (*consistorium*), tagjai tehát főként adminisztratív funkciójukból, udvari tisztükből adódón vettek részt benne.⁸⁷⁷ A szenátus uralkodó létében pusztán tanácsadóként működött, *interregnum* idején azonban I. Leótól kezdve kezdeményezőként, szinte előválasztó hatalomként jelent meg, több esetben csak előzetes döntése után következett a hadsereg és a nép akklamációja. A változashoz valószínűleg hozzájárult a birodalmi igazgatás centralizációja és bürokratizálása, s ezzel párhuzamosan a seregnek, mint autonóm hatalmi tényezőnek a visszaszorítása. A választás egyre inkább a birodalom központjában, Konstantinápolyban, a Hippodromban történt, nem a harctéren, hol a katonák szava volt döntő.⁸⁷⁸ Nagyjából ugyanebben az időben a konstantinápolyi nép szerepe is megnőtt. Bár időről-időre előfordult még, hogy a sereg kiáltott ki valakit saját meggyőződése szerint, a trónkövetelő azonban, ha sikerre akarta vinni ügyét, legtöbbször nem érhetett be a sereg támogatásával, hanem kénytelen volt tárgyalásokat folytatni a szenátussal és a fővárossal, a nép képviselőivel. Csak akkor számíthatott arra, hogy hatalmát meg tudja szilárdítani, ha ezek hozzájárulását elnyerte. A katonacsászárságra Bizánc később sem tért vissza; a szenátus és a nép a közép- és későbizánci periódusban is tudatában maradt politikai jogainak.⁸⁷⁹ Természetesen a nép joga itt sem jelentett közvetlen felhatalmazást arra, hogy maga határozza meg az uralkodó személyét, inkább utólagos hozzájárulást jelentett a sereg vagy a szenátus által proklamált jelölt megválasztásához. Ez az akklamáció formájában történő konszenzus-nyilvánítás azonban jogilag szükséges volt a császári hatalom átruházásához.⁸⁸⁰

A sereg, a nép és a szenátus közös akarata azonban igazán látványosan csak akkor nyilvánult meg a császári trón betöltése alkalmával, ha az elhalt uralkodó nem gondoskodott előre megfelelő utódról. Bizáncban is szokássá vált ugyanis, hogy az épp uralmon lévő imperátor maga mellé vett egy társuralkodót, akit eltávozta utánra

⁸⁷⁶ BURY 101-102.

⁸⁷⁷ A méltóságok és címzetes hivatalok számának megnövekedésével aztán tagjainak száma a 11. századra több ezerre emelkedett – TSIRPLANIS 434., 446.

⁸⁷⁸ BURY 102.; BECK (1966) 11-20.

⁸⁷⁹ BECK (1966) 25-36. A népnek a császárválasztásban betöltött szerepére lásd még: MANOJLOVIC 687-704.

⁸⁸⁰ TREITINGER (1938) 18., 82-83.; a népnek a császárválasztáson kívül betöltött, általában konzultatív szerepére lásd: BECK (1966) 59. skk.; TSIRPLANIS 449. skk.

trónörökösének szánt. E jog elvileg benne rejlett a császári hatalomban. Főcsászár (βασιλεὺς, μέγας βασιλεὺς) és alcsászár (καίσαρ, δεσπότης) kettőssége nem jelentette a szuverenitás megosztását,⁸⁸¹ a tényleges kormányzó hatalmat a főcsászár gyakorolta. Mivel a császár általában saját elsőszülött fiúgyermekét tette társuralkodóvá, ez a gyakorlat dinasztiákat hívott életre, s látszólag egy-egy családon belül öröklődött a trón, a primogenitúra (πρεσβυγένεια) szabálya szerint. A 8. századra ez a dinasztikus gondolat megerősödött, s a 9. századra stabilizálódott.⁸⁸² A régi választási monarchia elve azonban ekkor sem szűnt meg, a trónöröklés pedig nem vált automatikussá, mivel a császár ilyenkor is kénytelen volt kikérni az említett hatalmi tényezők hozzájárulását (olykor hűségesküjüket), s az elsőszülöttségi jog sem érvényesült maradéktalanul: előfordult, hogy a császár nem idősebb, hanem fiatalabb fiát tette társcsászárrá.⁸⁸³

A szenátus, a hadsereg és a nép kijelölő ill. megerősítő joga s a leendő utód jogának atyja általi biztosítása mellett mélyen élt a köztudatban a bizánci császáreszmény egy további eleme: az Isten által kiválasztott uralkodó képe. A gondolat gyökere a pogány isten-császárság elképzelésében gyökeredzik, a kereszténységre való áttéréssel azonban új tartalmat nyert. Nagy Konstantin óta eszerint a császári hatalom végső forrása az összes alkotmányos tényező közreműködése mellett is maga Krisztus. Valójában ő az, aki kijelöli a császár személyét, az ő akarata emel valakit az uralkodói trónusra. Ez az isteni akarat kitűnhet a választójogosultak egyetértéséből, az éppen uralkodó császár általi trónra jelölésből vagy az uralomért vívott harc eredményéből is, de mindezen cselekvéseket és eseményeket végső soron maga Isten inspirálja. Éppen ezért a császári akarat is egy magasabb akarat megnyilvánulása: a császár az élet minden területén Isten helytartója, még ha papi méltósággal nem is rendelkezik. Közte és Isten között nincs más közvetítő. Ez egyben a császári erény forrása is: a keresztény császár az erények igazi

⁸⁸¹ Leszámítva a docletianusi időket. A 6. század óta nem volt a szuverenitást megosztó területfelosztás. A bizonyos mértékig szintén kivételnek tekinthető, a 14. században gyakorlattá vált „appanage” rendszerre, amely a birodalom adminisztratív kerületekre osztását és ezeknek a császári család tagjai között való szétosztását jelentette, alább visszatérünk.

⁸⁸² A 9. századig 320 év alatt négy uralkodóháza volt a trón, de ezek között hosszabb intervallumok voltak. II. (Hebégó) Mihálytól (820-829) azonban a birodalom végéig már csak hét dinasztia váltotta egymást megszakítás nélkül – vö. BRÉHIER (1970) 27-29.

⁸⁸³ SICKEL 520.; BURY 107-108.; TREITINGER (1940) 3.; SVORONOS (1951) 110., 116-124.; BECK (1966) 36-38. A császári ill. társcsászári címekre lásd: DÖLGER (1956). A szenátus, sereg és nép jelentőségét kijelölt trónutód esetén tagadja ANASTOS 183., 188-189.

hordozója.⁸⁸⁴ Hogy a valóságban tényleg az-e, a trónra készülő jelölt esetén elsősorban az egyház vizsgálta és tanúsította, egyben kifejezte a császári hatalom természetfeletti eredetét. Ebből fakadt az 5. században az egyházi koronázás szokása, melyet a város püspöke, a pátriárka végzett, a 7. századtól a Hagia Szófia templomban. I. Anasztasziosztól (491), kire az eretnekség gyanúja vetült, szokásba jött, hogy a pátriárka a megkoronázandótól az igaz hit megvallását, annak megvédését, s a szent kánonok betartását kérte, s erről külön okiratot állítottak ki, melyet a császár aláírt. Az eskü részletes szövegét Pszeudo-Kodinosz 14. századi leírásából ismerjük, de a korábbi századokban is hasonló lehetett. A császár megvallotta benne a Szentháromságba vetett hitét, megerősítette az apostoli hagyományokat, az ökumenikus és egyéb zsinatok rendelkezéseit, az egyház privilégiumait és szokásait, s a szent atyák tanítását, valamint megígérte, hogy az egyház hű szolgája lesz, alattvalóival pedig jóindulatú és könyörületes.⁸⁸⁵ Ezt követően került sor a koronázásra. A megszentelt olajjal való felkenést, amely a császár Isten általi kiválasztottságát fejezte ki, a bizánciak viszonylag későn, a 13. században, esetleg már a Komnénoszok idején, feltehetően Nyugatról vették át és tették a koronázási szertartás részévé.⁸⁸⁶ Sem a felkenés, sem a koronázás nem jelentette azonban, hogy az egyház vagy a pátriárka alkotmányos tényezővé vált volna. A keleti impériumban végig élt a meggyőződés, hogy nem a koronázás teszi a császárt uralkodóvá, hanem a szenátus, a sereg, a nép és végső soron Isten akarata; a pátriárka tehát nem egyházi aktust hajtott végre, hanem birodalmit, melynek során mint legelőkelőbb polgár, a birodalom képviselője járt el. A társuralkodóknak a főcsászár életében történő előzetes megválasztása esetén többnyire nem is a pátriárka koronázott, hanem maga a császár, vagy ha mégis, akkor ezt a császár megbízásából, szertartási képviselőként tette. Egyházi koronázás és felkenés tehát nem voltak konstitutív, a császári hatalom keletkezése szempontjából jogilag elengedhetetlen aktusok, bár jelentőségük idővel egyre nőtt, s a nép számára kétségkívül kifejezték a császárnak Istennel való kapcsolatát, megerősítve így a legitimitásába vetett hitet is.⁸⁸⁷

⁸⁸⁴ TREITINGER (1938) 34-48., 125.; TREITINGER (1940) 3-4.; MICHEL 225-229.; a pogány gondolatból a keresztény tartalomra való áttérésre: ENBLIN (1943); arra, hogy a császár ezáltal papi tisztséget nem nyert: BRÉHIER (1948).

⁸⁸⁵ Szövegét angol fordításban közli CHARANIS 57-58.

⁸⁸⁶ OSTROGORSKY (1955) szerint csak a latin hódítás után; NICOL szerint korábban.

⁸⁸⁷ A hűségeskü, az egyházi koronázás és felkenés kérdéskörére az előbbieken kívül lásd: SICKEL 533-526.; BURY 104-105., 107., 113-114., 118.; TREITINGER (1938) 27-31.; TREITINGER (1940) 5., 12.; SVORONOS

Ha röviden végigtekintünk az uralkodói hatalom átruházásához szükséges tényezőkön, akkor kétségkívül több hasonlóságot is megállapíthatunk. Mind az Árpádok királyságában, mind Bizáncban hiányzott az automatikus trónöröklés rendje, ehelyett az előkelők ill. a szenátus, valamint a nép ill. a hadsereg hozzájárulása emelte trónra a kiválasztott jelöltet. Fontos szerepe volt az előd általi kijelölésnek, amely mindkét rendszerben szinte trónöröklési jogot hozott létre az uralkodó elsőszülött fia részére, ez azonban mégsem következett be, mivel elvben az említett alkotmányos hatalmi tényezők hozzájárulása is szükséges volt. Mind Bizáncban, mind Magyarországon az egyház koronázott, ez azonban az említett hozzájárulás nélkül nem minősült önmagában konstitutív, kreáló erejű aktusnak, olykor még szükségesnek sem; az egyház nemcsak az Árpádok országában, de Bizáncban sem volt képes tartósan megakadályozni egy-egy jelölt uralomra jutását.

Mindezek természetesen csak nagyon általános megállapítások, az alkotmányos szokás alapvonalai, amelyek jelentősége az egyes esetekben a hatalmi viszonyoktól függően is különböző lehetett. Ezen túlmenően árnyalatbeli különbségek általánosságban is megállapíthatók. Az előkelők és a sereg (nép) szerepe pl. kikristályosodottnak tűnik Bizáncban, részvételük intézményes, nemcsak a főhatalom átruházásában, de az államélet egyéb területein is.⁸⁸⁸ Nálunk esetlegesebbnek tűnik.⁸⁸⁹ A társuralkodóvá tett gyermek Bizáncban nem kapott önálló területi hatalmat,⁸⁹⁰ Magyarországon ez előfordult. Felkenés Bizáncban valószínűleg csak a késői korszaktól volt, a keresztény magyar királyságban azonban Szent Istvántól, tehát korábbi időktől. A keresztény királyeszmény jegyében nálunk is már Szent Istvántól fel-felbukkan az a gondolat, hogy a hatalom végső forrása Isten, ő jelöli ki az uralkodót, aki az erények ideális hordozója⁸⁹¹ (különösen Szent László legendája hangsúlyozza⁸⁹²); a keleti impériumban ez azonban még mélyebben gyökeredzik és gyakrabban is jut kifejeződésre. A BARTONIEK által bizánci szokásként említett oklevél pedig, amelyben III. Béla az

(1951) 125-129. CHARANIS álláspontját, mely szerint a pátriárkai koronázásnak alkotmányjogi jelentősége volt, ENBLIN (1949) 371. és DÖLGER (1950) is elvetették.

⁸⁸⁸ Lásd: MANOJLOVIC; TSIRPLANIS.

⁸⁸⁹ Ez részben indokolható a forráshelyezettel is, és azzal, hogy az átfogó képet a magyar viszonyokat illetően három évszázadból, Bizánc tekintetében viszont egy bő évezred történéseiből nyerjük.

⁸⁹⁰ Leszámítva a kései „appanage” rendszert – lásd alább.

⁸⁹¹ BARTONIEK (1936b) 481-482.

⁸⁹² „Beatus itaque rex Ladislaus... ‘gratie Dei propositum’...”; „...aderat iam tempus opportunum, quo scilicet Deus et electum suum declararet...” – SRH II. 515., 517. A testi és lelki erények hordozójára, hívő, kegyes és békét teremtő voltára ugyanott szintén számos utalás olvasható.

esztergomi érsek koronázó jogát biztosította a jövőre nézve, csak távoli rokonságban áll a bizánci császárok ígéretével, ez utóbbiban ugyanis a megkoronázandó személy általánosságban erősítette meg az egyház kiváltságait és szokásait, nem konkrétan a pátriárka koronázásban betöltött szerepét. Bélánál egyébként kifejezetten pápai indíttatásra tett nyilatkozatról van szó, így a bizánci hatás e tekintetben elvethető.⁸⁹³

Az automatikus trónöröklés hiánya, az alkotmányos tényezők kiválasztó és megerősítő szerepe, a király utódjelölése és az egyházi koronázás azonban tartalmilag kétségkívül hasonló a két jogrendszerben. De vajon miként alakultak e tényezők a korabeli Európa más jogrendszereiben? Megfigyelhető-e ezeknél olyan sajátos eltérés, amelynek alapján a bizánci-magyar hasonlóságokból átvételre következtethetnénk?

A Német Birodalomban szintén nem alakult ki automatikus trónöröklés. Megszabott utódlási rend már a germán időkben sem volt; a nép választotta vezetőjét az uralkodó nemzetségből (szükség esetén, kivételesen azon kívülről), az alkalmasság szempontjait figyelembe véve, miután a jelöltet a választói gyűlésnek való bemutatás végett pajzsra emelték.⁸⁹⁴ Választás alatt itt is a törzsfők által kiválasztott jelölt megerősítését kell érteni. Ez az elem a későbbiekben is megmaradt, a birodalom előkelőinek belső tanácskozásában történt előzetes kiválasztást a nép számára nyilvánosan kihirdették, a nép pedig közfelkiáltással fejezte ki hozzájárulását. A szász királyi család kihalta után II. Konrádot már formális szavazat-leadással választották 1024-ben az egymással szemben álló két jelölt, az idősebb és az ifjabb Konrád, I. Ottó dédunokái közül. Wipo, a császár udvari káplánja és életrajzírója szerint a választás akként zajlott, hogy a főurak (*principes*) a nagyszámban összegyűlt nép (*populus*) felszólítására sorrendben szavazni kezdtek, elsőként a mainzi érsek, ezt követően a többi egyházi előkelő (érsekek, püspökök, apátok), majd a világiak (hercegek és örgrófok), s végül az így adódó választottat, az idősebb Konrádot a nép is megerősítette közfelkiáltással. Ezután az elhunyt II. Henrik özvegye, Kunigunda átadta az új királynak az uralmi jelvényeket. Valószínű, hogy e Kambában rendezett választási aktus előtt már korábban sor került egy informális véleménycserére, amelyben a szóba

⁸⁹³ A bizánci császár pátriárkának tett írásos nyilatkozata inkább lenne rokonítható a magyar koronázási esküben is szereplő nyilatkozatokhoz, melyekben az uralkodó megesküdött a katolikus hit megtartására, az egyház szabadságainak biztosítására (pl. Kun László esetén), a béke és nyugalom megóvására, a bűnözők üldözésére, de egyben igazságos ítélkezésre, az özvegyek és árvák védelmére (pl. III. Endre és Róbert Károly esetén), ezek azonban olyan általános ígéretetek, amelyek a korabeli nyugat-európai országokban is benne vannak – BARTONIEK (1917) 11-13.

⁸⁹⁴ KERN 248., 250.

jöhető jelöltek közül a két Konrádot kiválasztották, ők pedig megállapodtak abban, hogy a nép döntésének fogják alávetni magukat. Amint azonban ez a formális választás és a nép általi hozzájárulás megtörtént, az idősebb Konrád királynak számított, s mint megválasztott uralkodó vonult át Mainzba, hogy az egyházi felkenésben is részesüljön. A felkenés azonban a kambai választással, mint konstitutív aktussal szemben pusztán deklaratív jellegű volt.⁸⁹⁵

A választásnak ez a Wipo által megörökített, rendes szavazással egybekötött rendje korábban is előfordulhatott, bár írásos emlék nem maradt róla. Mindenesetre a korábbi német uralkodók is az előkelők kiválasztása, az általuk tett hűségígéret és a nép hozzájárulását kifejező akklamáció által nyerték el trónjukat, amelyet megerősített a rá következő felkenés és koronázás. Ez a II. Konrádot követő időkben is így maradt, bár formális szavazás nem történt minden esetben. A 12-13. századra azonban ez a szavazási elem kifejezetten megerősödött, s fokozatosan a birodalmi fejedelmek előjogává vált, akiknek választási nyilatkozatát továbbra is népi közfelkiáltás erősítette meg. Mint konstitutív aktusok, ezek adták a császári hatalom jogalapját, a kancellária is ettől a naptól számította az illető császár uralkodási idejét.⁸⁹⁶

Természetesen a német uralkodók is igyekeztek saját gyermeküket a trónra juttatni. II. Konrád már 1026-ban kijelölte trónutódnak fiát, a későbbi III. Henriket (*designatio de futuro*), majd különböző területeket is fokozatosan átadott neki (bajor és sváb hercegség, burgundi királyság). 1028-ban Aachenben társuralkodóvá szenteltette, bár tényleges kormányzati hatalmat még nem adott neki. Mindez azonban elég volt ahhoz, hogy apja halála után utódlását ne kérdőjelezzék meg. III. Henrik hasonló gondossággal építette fia útját. 1050-ben, már a keresztelezés előtt hűségesküt tétetett számára az előkelőkkel, 1053-ban pedig formálisan is megválasztatta. Ezekben az esetekben a választási jog időlegesen elhalványult, egyszerű hozzájárulás jellegét öltötte. A későbbiekben azonban, a szavazási elem megszilárdulásával ilyen belső, uralkodói kijelölés esetén is jogilag szükséges, konstitutív aktusnak tekintették az előkelők általi megerősítést. IV. Henrik óta (1147) a fiút is szavazással választották társuralkodóvá.⁸⁹⁷

⁸⁹⁵ REULING 203., 20-22., 30-31., 33-34.

⁸⁹⁶ REULING 36-37., 47., 139-140., 172., 199., 203-205.

⁸⁹⁷ REULING 127-130., 140., 201., 208.

Franciaországban a választási elvet szintén egy dinasztiaaváltás, Capet Hugó trónra emelése erősítette meg 987-ben, legalábbis egy időre. Meghatározott hagyomány nem volt, a 9. század vége óta a trónutódlás állandóan a politikai helyzet változásainak volt kitéve. Ennek is köszönhető, hogy választás több esetben 987 előtt is volt már, pontos lezajlását azonban írásos forrás nem öröközte meg. Valószínűsíthető, hogy az érintettek és az előkelők előzetes, formátlan tárgyalása után udvari gyűlés keretében született döntés, amelyet a jelenlévők végül közfelkiáltással erősítettek meg. A nyugati frank ordó szerint ezt követően a templomba vonultak, ahol a király ígérete után két püspök kérdést intézett a néphez, amely laudatióval fejezte ki beleegyezését. Ezután következett a felkenés, végül az alattvalók hűségígérete. 987-ben ez a gyakorlat megerősítést nyert, bár a dinasztiaaváltó eljárás több stádiumból állt. Az első Compiègne-ben zajlott, ahol az előkelők Hugót és Adalbero reimsi érseket birodalmi kormányzóvá választották. Az érsek ezután a királyválasztás elhalasztását javasolta, hogy meghatározott időre mindenki össze tudjon gyűlni. Erre a második stádiumot jelentő, szélesebb körű gyűlésre Senlisben került sor, ahol Hugót az érsek javaslatára megválasztották és megkapta a jelenlévők laudatióját. A harmadik fázis a koronázás és felkenés volt Noyonban, a nyugati gót ordó szerint; itt történt meg a nép hozzájárulása is a szertartást vezető reimsi érsek felkérdezésére.⁸⁹⁸

A későbbiekben – akárcsak a Német Császárságban – a francia királyok is igyekeztek saját fiaik trónutódlását azok társuralkodóvá tételével előre biztosítani. Több esetben az ilyen aktusok is választási formában történtek, 1059-ben egyenesen az egyházi és világi előkelők név szerinti szavazásával, a katonák és a nép közfelkiáltásával. Az előd által kijelölt utód 1103-tól a „*rex Francorum designatus*”, később a „*iunior rex*” címet viselte. A 12. században azonban a francia fejlődés elvált a némettől. Részben a királyok törekvése, részben az ország előkelő tisztségeinél már jelenlévő hűbéri örökletességnek a királyi pozícióra való átvitele révén a választási elv háttérbe szorult. Érvényre jutott az a gondolat, hogy a királyság is egy Isten kezéből való hűbér, amelyet az uralkodó család a primogenitúra rendjén átörökölhet saját tagjaira. A társuralkodóvá emelt elsőszülött megkoronázásának a szokása egy ideig még élt, ennek során azonban a választási elem már csak legfeljebb egy tanácsadás volt az ország egyházi és világi nagyjai részéről. Végül ez is kikopott a gyakorlatból. II.

⁸⁹⁸ SCHRAMM 228-233., 236.

Fülöp Ágost a társuralkodás elvét is kioltotta, mivel életében nem adott részt örökösének a hatalomból. Az öröklés jogán következő királynak elődje halálakor csak egy dolga volt, ha uralmát biztosítani akarta: a lehető leghamarabb el kellett mennie Reimsbe, hogy ott megkoronáztassa magát.⁸⁹⁹

Az Árpád-kori Nyugat-Európa mintaként leginkább szóba jöhető nagyhatalmainál tehát szintén megtaláljuk a legtöbb elemet, amelyeknél Bizánccal való hasonlóságot tapasztaltunk. Automatikus trónöröklés a német császárságban sem volt, s a 12. századig a franciáknál sem vált meghatározóvá. Létezett viszont az előkelők általi kiválasztás és a nép hozzájárulása, valamint az egyházi felkenés és koronázás, amelyek a németeknél szintén nem voltak konstitutív aktusok, a franciáknál pedig a 12. századtól pusztán a születése jogán elődje halálával automatikusan királlyá vált utód megerősítését jelentették. Élt a gyakorlatban a társuralkodás intézménye is (Franciaországban csak a 12. század végéig), bár törvényszerűen bekövetkező utódlást – legalábbis elvben – nem jelentett. Az egyház hatása révén mindkét országban az uralkodói eszmény része volt az a gondolat is, hogy a császári ill. királyi hatalom végső soron Istentől ered; a választási tényezők egybehangzó nyilatkozatában az isteni akarat megnyilvánulását látták. (A franciáknál ez az egyházi tanítás csak azért nem akadályozta meg az örökletes királyság kialakulását, mert az egyház a királyi hatalom megerősödésében volt érdekelt).⁹⁰⁰ Az Árpád-monarchia kialakulásakor tehát sem az uralkodói hatalom eszmei alapjai, sem az átruházásában közreműködő alkotmányos tényezők szerepének és jelentőségének felfogása tekintetében nem volt lényeges különbség nyugat és kelet között. Kétségtelen ugyan, hogy az osztott hatalom elve, a nép beleszólása a közügyekbe Bizáncban mélyebben gyökeredzett, de nem volt idegen a korabeli Nyugat-Európa felfogásától sem. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a meghatározott öröklési rend hiánya s az ebből fakadó választási helyzetekben az előkelőknek (törzsfőknek) juttatott alkotmányos szerep a pogány magyarságnál is jellemző volt, akkor világossá válik, hogy a bizánci renddel kétségtelenül fennálló hasonlóság nem feltétlenül jelent átvételt. A kölcsönzést persze kizárni sem lehet. Meglévő alapgondolatot is erősíthetett, rendszerűbbé tehetett az idegen modell. A honfoglaló és államalakító magyarság azonban olyan kultúrkörbe érkezett, melynek közjogi alapjai, különösen az uralom meghatározását, a *translatio imperii* rendjét

⁸⁹⁹ SCHRAMM 241-260.

⁹⁰⁰ SCHRAMM 253-254.; REULING 203.

tekintve – ha árnyalatnyi különbségekkel is – sok szempontból egységesek voltak. Újdonság számára leginkább a hatalom keresztény megalapozása lehetett, de ez lényegében ugyanaz volt keleten és nyugaton. Egyik vagy másik modellt kizáró választás szükségessége tehát nem állt fenn.

Az uralkodói tisztség átruházásának kérdésköre után lássuk most már azokat a kérdéseket, amelyek a király hatalmának terjedelmével kapcsolatosak.

Az Árpád-kori magyar uralkodó nyugati rendhez képest szokatlanul széles hatalmi körének illusztrálására gyakran szokták Ottó freisingi püspök 12. századi leírását idézni: „Mindannyian úgy engedelmeskednek az uralkodónak, hogy nemcsak nyílt ellentmondással izgatni, hanem még titkolt suttogással sérteni is bűnnek tartanak. Ha valaki az ispánok rendjéből a királyt a legkisebb mértékben is megsérti, vagy róla igaztalanul csak egy megalázó szót is mond, bármely az udvarból kiküldött alacsonyállású szolga, noha fegyveresek tömege veszi körül, egyedül elfogja, bilincsbe veri és különböző kínvallatásoknak veti alá. A fejedelem nem kér véleményt a vele egyenlőktől, mint ez nálunk szokás, nem ad engedélyt a vádlottnak, hogy magát védelmezze, hanem mindenki számára egyedül az uralkodó akarata a végső érv.”⁹⁰¹ A rövid részlet jól érzékelteti azt a keresztény királyságban is részben továbbélő légkört, amely a nomád korszak istenek által kiválasztott, szinte korlátlan hatalmú karizmatikus fejedelmét övezte. Ez a rendkívül széles hatalom egyrészt az uralmának transzcendens jellegébe vetett hiten, a vezér mágikus elhivatottságának tudatán alapult,⁹⁰² másrészt hatalmas földbirtokán, amelynek révén az országot mint saját birtokát, patrimoniumát kormányozta. Ennek az országot a király magántulajdonaként felfogó szemléletnek megfelelően alakult az uralkodónak az államhatalomban részes egyéb személyekhez való viszonya is: a kormányzásban résztvevők, kíséretének tagjai maguk is a király sajátjai voltak, akik vele szoros személyes kapcsolatban álltak. A királyi tanács résztvevői és az ország különböző vidékeinek igazgatásában közreműködő méltóságok a király saját háztartásának, udvarának személyes szolgálatra rendelt tagjaiként tevékenykedtek.⁹⁰³ A kapcsolat, amely az uralkodóhoz fűzte őket, személyes voltánál fogva is a bizalmon alapult, ebből következőn a méltóságviselők megbízatása, tisztsége addig tartott, amíg e bizalom a király részéről velük szemben fennállt. Éppen ezért –

⁹⁰¹ DEÉR (1938) 124.

⁹⁰² MÁLYUSZ ELEMÉR – Max Weber nyomán – a 11-12. századi Magyarországot ezért tartotta karizmatikus királyságnak – MÁLYUSZ (1934).

⁹⁰³ BÓNIS (1942) 97-99.

különösen a 11-12. században – elképzelhetetlen volt, hogy a tisztség automatikusan átszálljon viselőjének utódjára; a cím nem volt örökletes. Vonatkozik ez az összes középkori magyar országos és helyi főméltóságra, a nádorra éppúgy, mint a vajdára, a bánra vagy az ispánra.⁹⁰⁴ Az egyes köztisztségeknek valamely nagybirtokos família örökös családi jogává tételére irányuló későbbi törekvések (13. század vége) rendre kudarcot vallottak.⁹⁰⁵ Végig megmaradt az uralkodó jogköreként, hogy szolgálatra rendelendő híveit kiválassza, megbízza és visszahívja.

Az Árpád-kori köztisztségek örökletes voltának e hiánya kétségkívül párhuzamot mutat a bizánci renddel, amelyben szintén nem alakultak ki örökletes méltóságok. Az egyetlen és teljes hatalom hordozója Bizáncban is kizárólag a császár volt, ezért minden közmegbízás az ő impériumból származott. A tisztségek az ő ajándékai voltak. A 10. századra kétféle méltóság jött létre: élethosszig tartók és csak bizonyos időre (δὴα λόγου) szólók, de örökletes pozíciók nem léteztek. A tisztségek átruházására külön szertartás szolgált, melyekre főként ünnepnapokon került sor. A jelölt a trónon ülő és a birodalom nagyjai által körülvelt császár elé lépett, majd láb- és térdecsók után megkapta a tisztségével járó hatalmi szimbólumot vagy kinevezési okmányt, végül a császár kezét is megcsókolta. Az 5. század óta ehhez hűségeskü járult, amelyet minden magas rangú tisztviselő letett kinevezésekor, sőt megújított új uralkodó választása esetén. Mindezek révén személyesen a császárhoz kötöttség. Hatalma a császári hatalom kisugárzása, ő maga pedig személyében a császár küldötte volt. Úgy viszonyult a császárhoz, mint a császár Istenhez. Nem volt köztük további közvetítő. Ezért csak a főcsászár végezhetette az előléptetést és a kinevezést, csak személyesen adhatta át a kinevezés ruháját.⁹⁰⁶

A magyar-bizánci párhuzam még jobban kidomborodik, ha a nyugati berendezkedéssel is összevetjük. A nyugati frank hűbéri fejlődésben ugyanis a *beneficium*ok már a 9. századra *de facto* örökletessé váltak; az apáé átszállt fiára is. Különösen a király által adott *beneficium*ok voltak gyakorlatilag örökletesek. A század második felében a közjogi tisztségek is ténylegesen örökölhető *beneficium*ok jellegét öltötték, s a király – különösen a nyugati frankoknál – lényegében elvesztette

⁹⁰⁴ Az ispánra lásd: HOLUB (1929) 34., 38., 131. [az alispán tisztsége hasonló módon az ispántól függött – HOLUB (1917) 199.]; DEÉR (1938) 102.; BÓNIS (1942) 99.; a bánra és vajdára KRISTÓ (1979) 118-120.; az udvari tisztségekre SZÜCS (2002) 26-27., általában a tisztségekre: CSEKEY 27.; FÜGEDI 54-55.

⁹⁰⁵ KRISTÓ (1979) 120.

⁹⁰⁶ TREITINGER (1938) 216-219.; TREITINGER (1940) 11.; az esküre: SVORONOS (1951) 106-109.

lehetőségét, hogy hatalmának képviselőire befolyást gyakoroljon. Hasonló volt a helyzet az itáliai és a burgundi királyságban is. A keleti frank ill. német területeken ez a folyamat lassabban zajlott, a király hatalma kevésbé gyengült meg, s tovább tartott az örökletes tisztségek kialakulása.⁹⁰⁷ Azonban a németeknél is a 13. századra szokássá vált, hogy az udvari főhivatalokat automatikusan meghatározott területi fejedelmek viselték: a rajnai palotagróf rendszeresen egyben főasztalnok, a szász herceg udvarnagy, a brandenburgi örgróf főkamrás, a cseh király pedig birodalmi főpohárnok is volt. A mindenkori három rajnai érsek vezette a birodalmi, itáliai és galliai kancelláriákat. Ezzel párhuzamosan a tartományokban is örökletessé váltak a régi udvari tisztségek a nemesi vazallusi családok körében.⁹⁰⁸

Bár a magyar fejlődés e tekintetben kétségkívül a bizáncihoz áll közelebb, tudatos átvételről ezúttal sincs feltétlenül szó. Hiányzik ugyanis nálunk az uralkodótól kapott megbízatás látványos és sokszínű külső kifejeződése, szimbolikája. Bizáncban a köztisztviselés adása uralmi jelvények különböző fajtáinak átnyújtásával forrt össze: az újonnan kinevezett oklevelet, írotáblát, arany pálcát, kardot vagy aranyláncot kapott. A tisztségbe való bevezetést ezen túlmenően különböző szimbolikus ruhákba való beöltöztetés is szimbolizálta. Hiányzik az egész szertartás erősen egyházas jellege is. Az Istentől kiválasztott császári fenség az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében nevezte ki tisztviselőjét, esetenként külön intelemmel is ellátta, hogy hivatalát istenfélelemben és igazságosan, megvesztegethetetlenül és kérlelhetetlenül lássa el. A kinevezett ezután a templomba ment, ahol hivatali jelvényeit a pátriárka megáldotta, esetenként meg is áldozott.⁹⁰⁹ Ha az Árpádok a királyság tisztviselőinek kinevezését és alkotmányos helyzetét bizánci minta alapján újonnan konstruálták volna, bizonytalán átvettek volna legalább néhány elemet annak külső kifejeződéséből is. Erre azonban valószínűleg nem volt szükségük, hiszen mindennek már a pogány fejedelemségben is megvoltak a maga gyökerei. A mágikus, karizmatikus vezér és a neki saját házanépeként alárendelt, vele közvetlen személyes viszonyban álló méltóságviselők képével eleve összeegyeztethetetlennek tűnik a funkciók személytelenül örökletes volta.

A transzcendens hatalmakkal közvetlen kapcsolatban álló, karizmatikus nomád vezér hatalmát emberi tényező szinte egyáltalán nem korlátozhatta. Ha népe elfordult

⁹⁰⁷ GANSHOF 48-52., 56., 60., 144-145.

⁹⁰⁸ WILLOWEIT, DIETMAR: „Erbämter” LMA III. 2101.

⁹⁰⁹ TREITINGER (1938) 217-218.

tőle, az nem méltatlan cselekedetén múlt, hanem akaratától független külső eseményen, természeti csapáson, pusztító ellenséges támadáson, amely arra utalt, hogy a túlvilági hatalmak elhagyták őt. Ezért az alattvalók ellenállási joga, amely idővel az Árpád-kori Magyarországon is kialakult és törvényes megfogalmazást nyert, alighanem olyan új elemnek tekinthető, amelynek gyökerei nem a pogány fejedelemségben, hanem a hatalom új felfogásában keresendők.⁹¹⁰

Ez a szemlélet, amely az alávetettek számára egyre inkább intézményes beleszólást kívánt biztosítani a hatalomgyakorlás kérdéseibe, mind nyugaton, mind keleten régi alapokon nyugodott. Bizáncban, ahol a hivatalos császáreszmény értelmében az uralkodó hatalma Istentől és az alattvalóktól eredt, ez egyben azt is jelentette, hogy a császár mind az isteni, mind az emberi szférával szemben felelősséggel tartozott. Hatalmának fő célja végső soron abban állt, hogy az alattvalók javát és üdvét a földi és a természetfeletti síkon is előmozdítsa. Ebből fakadón trónon maradása is attól függött, hogy e kötelessége megvalósítására törekedett-e. Ha rendszeresen elhanyagolta, ezzel átlépte az isteni törvényt, elvesztette Isten támogatását és előállt a nép azon lehetősége, hogy ellenállási jogát gyakorolva letaszítsa a trónról és új császárt emeljen fel.⁹¹¹ A bizánci történelem bővelkedik ilyen esetekben, melyek a 11. századtól meghatározott formában, az uralkodó megválasztásával együtt járó ünnepi közfelkiáltás, akklamáció, εὐφημία ellentétéként δυσφημία-val, a Hagia Szófiában tartott gyűlés keretében, a szenátus, a szervezett nép és általában a pátriárka jelenlétében történtek.⁹¹² A formában tovább élt a birodalomnak római eredetű, „jogilag állandó forradalom által mérsékelt egyeduralom” (Mommsen) jellege. S bár Nagy Konstantin, különösen pedig Jusztinianosz óta a gondolat keresztény tartalmat nyert, a főszerepet továbbra is a császárság világi alkotóelemei, a szenátus és a nép játszották. Az eljárásban közreműködő pátriárka amolyan döntőbíróként funkcionált, aki megállapította, hogy a letétel mellett álló csoport többséggel rendelkezik-e.⁹¹³ E tevékenysége azonban nem jelentette azt, hogy az egyház az ellenállás élére állt volna, hanem általában inkább megvárta, míg az események végkifejletre jutottak, s az így ténylegesen létrejött új hatalmat ismerte csak el, mint Isten által adottat.⁹¹⁴

⁹¹⁰ DEÉR (1938) 24-25., 136., 153.

⁹¹¹ KARAYANNOPULOS (1956) 377-382.

⁹¹² Konkrét esetekkel is BECK (1966) 41-48.

⁹¹³ BECK (1966) 45.

⁹¹⁴ MICHEL 217., 230-233.

A császárok e korlátozottságnak nagyon is tudatában voltak. Elvben továbbra is érvényes volt ugyan a princeps jog felett álló státusa,⁹¹⁵ a hatalom hordozója azonban kénytelen volt számolni azzal, hogy az udvarnak és az alattvalóknak erkölcsi és jogi elvárásai vannak vele szemben. Ezért az uralkodók időről időre szinte propagandisztikusan hangoztatták törvénytisztelő voltukat és igyekeztek megfelelni az erényes császárról alkotott képnek.⁹¹⁶

Európa nyugati térfelén szintén már a pogány korban megjelentek az ellenállási jog csirái. Az uralkodó és népe közti kapcsolat a germán uralmi eszme szerint is a kölcsönös hűségen alapult; az alattvalói hűség azzal a fenntartással volt csak érvényes, hogy a vezér teljesíti kötelességét. Ennek megítélése végső soron az egyén lelkiismeretében dőlt el, az ellenállási jog gyakorlása pedig nem volt formális eljáráshoz köve. Ez a gondolat – akárcsak Bizáncban – az egyházatyák által kifejtett elvek mentén keresztény megalapozást is nyert. Az uralkodó a keresztény nyugaton is Isten hivatalnok, helytartója volt, kötve annak parancsaihoz, az isteni és a természeti törvényhez. A római egyház azonban – szemben az ortodox pátriárkával – nem tartózkodott attól a szereptől, hogy mint aki oldó és kötő hatalommal bír, Isten ítélőszékét is megjelenítse, az események élére álljon és kinyilvánítsa, mikor szűnt meg egy fejedelem igazságtalansága révén Isten helytartója lenni, egyben feloldja az alattvalókat az engedelmesség kötelessége alól. A korábbi formátlan ellenállási jog mellé jogilag is formalizált eljárást helyezett, egyben az eddig csak represszív, megtorló jellegű ellenállást írásban rögzítve preventív jellegűvé tette. Ezt a késő középkorra a világi szféra is átvette, s az összességet eddig formátlanul képviselő, meghatározatlan személyi kört magába foglaló „előkelők” helyébe főként rendi alapon meghatározott képviselőket állított, akik az ellenállási jog gyakorlására jogosultak voltak. (Ezzel a társadalom általános és formátlan ellenállási joga nem szűnt meg.)⁹¹⁷

Ez a fejlődés – nyomaiban – a magyar ellenállási jog kialakulásában is érzékelhető.⁹¹⁸ Az uralkodóval szemben támasztott egyházi ihletésű elvárások sora, a béketeremtő és erényes, nem tirannus módjára regnáló király képe, ellenkező esetben a

⁹¹⁵ D. 1, 3, 31: Princeps legibus solutus est... (= B. 2, 6, 1: 'Ο βασιλεὺς τοῖς νόμοις οὐχ ὑπόκειται...); D. 1, 4, 1 pr.: Quod principi placuit, legis habet vigorem... (= B. 2, 6, 2: "Ὅπερ ἀρέσκει τῷ βασιλεὶ νόμος ἐστίν...).

⁹¹⁶ A törvények felett álló császár, de a jognak mégis alárendelt hatalom bizánci ambivalenciájáról lásd: SIMON (1984).

⁹¹⁷ A nyugati ellenállási jog kifejlődésére lásd: KERN, a fenti összefoglalóra 241-243.

⁹¹⁸ A magyar ellenállási jog előzményeire, az alattvalók és az uralkodó közti szerződéses kapcsolat gondolatának kifejlődésére lásd: DEÉR (1952) 113-132. Az alábbiakban magam is ezt veszem alapul.

királyság elvesztésének lehetősége már az Intelmekben is megjelenik.⁹¹⁹ Az alattvalók konkrét ellenállása nyilvánult meg Orseolo Péter és Aba Sámuel elűzésében, melynek indokaként Kézai krónikája mindkét esetben féktelen, gőgös kegyetlenkedéseiket, a nemesek semmibe vételét hozza fel.⁹²⁰ Később, mikor II. István 1123-ban – részben apja, Kálmán 1099-es peremisli kudarcának megbosszulása céljából – Jaroszláv, elűzött vlagyimiri herceg kérésére háborút vezetett a délorosz fejedelemség ellen, s még a védenc eleste után, katonái halála árán is folytatni akarta az ostromot, a vezetők, megállapítván, hogy a király mindezt hozzájárulásuk nélkül tette, megtagadták a harcot és Istvánt azzal fenyegették meg, hogy visszatérnek Magyarországra és új királyt választanak maguknak.⁹²¹ Míg a pogány fejedelem és a 11. században helyébe lépő király esetében az előkelők tanácsának meghallgatása a kormányzás kérdéseiben az uralkodó kegyétől függött,⁹²² a 12. században már konszenzushoz kötöttségről volt szó, amely egyre inkább alkotmányos kötelezettséggé vált. Jól tükröződik ez a szemlélet Anonymusnak vélhetően saját korából visszavetített leírásában, amely szerint Árpád idejében is minden lényeges kérdés *libera voluntate et communi consensu* döntetett el a fejedelem és főemberei között, esküjük szerint pedig az utóbbiak és fiaik örök időkre jogot szereztek arra, hogy a fejedelmi tanácsban elfoglalt helyüket és tisztségeiket megőrizték.⁹²³ A világi hatalomnak a király és az előkelők közötti megosztása s az utóbbiak formátlan ellenállási joga mellett ugyanakkor az egyház is egyre inkább élt a maga fegyverével: a Párizsban egyházjogot tanult Lukács esztergomi érsek három királyt is kiátkozott (II. Lászlót, IV. Istvánt és III. Istvánt).⁹²⁴

Az Aranybulla 31. cikkelyébe foglalt *ius resistendi*⁹²⁵ tehát hazai földön sem volt előzmények nélkül való. Bár közvetlen kiváltó okait a II. András alatt is folytatódó nagymérvű birtokadományozások, az idegeneknek juttatott túlzott szerepkör és a

⁹¹⁹ Libellus de institutione morum IV. „Si eris pacificus, tunc dixeris rex et regis filius atque amaberis a cunctis militibus; si iracundus, superbus, invidus, in pacificatus super comites et principes cervicem erexeris, sine dubio fortitudo militum hebitudo erit regalium dignitatum et alienis tuum tradetur regnum...” SRH II. 623-624.

⁹²⁰ Gesta Hungarorum 46-47., 49-50. SRH I. 173-175. Bartoniek Emma is az ellenállási jog csíráját látja bennük: BARTONIEK (1934) 320.; BARTONIEK (1939) 47.

⁹²¹ Chronici Hungarici composito saeculi XIV. 155. SRH I. 437-439. KRISTÓ (1998a) 162.

⁹²² BÓNIS (1942) 99.

⁹²³ Gesta Hungarorum 5-6. SRH I. 40-41. DEÉR (1952) 128-130.

⁹²⁴ DEÉR (1938) 118-119. Lukács esztergomi érsekre: MAKK FERENC: „Lukács” KMTL 417., 420.

⁹²⁵ „Statuimus etiam quod si nos vel aliquis successorum nostrorum aliquo unquam tempore huic dispositioni contraire voluerint, liberam habeant harum auctoritate sine nota alicuius infidelitatis tam episcopi quam alii iobagiones ac nobiles regni nostri universi et singuli presentes ac posteriores resistendi et contradicendi nobis et nostris successoribus in perpetuum facultatem.” – AB 29.

mindezen előnyökből kimaradó rétegek, különösen pedig a királyi serviensek helyzetük romlásától való félelme jelentették,⁹²⁶ az ellenállás jogának kimondása egy hosszabb folyamat betetőzése volt. A szövegből nem derül ki, hogy a király mi módon követheti el a jogsértést, az ellenállás joga meddig terjed és milyen eszközök vehetők igénybe. Az ellenállási jog jogosultjai csak az ország egyházi és világi előkelői voltak (a nobilis kifejezés csak később vált a királyi servienseket is magába foglaló megjelöléssé),⁹²⁷ ők azonban valamennyien és egyenként is élhettek vele. Eljárási rend, formai kritériumok betartását a rendelkezés nem írta elő.

Nem kétséges, hogy az így megfogalmazott ellenállási jog alapgondolatában a bizánci alkotmányos tényezők által gyakorolt ellenállással is rokon. Néhány körülmény azonban arra utal, hogy a magyar rendelkezés eszmei forrásvidékét – a hazai előzményeken túl – inkább Európa nyugati térfelén kell keresni. Egyrészt a bizánci ellenállási jog gyakorlásában az egyház nem játszott vezető szerepet, az Aranybulla azonban a jogosultak sorában elsőként az ország püspökeit említette, 1231-es megújítása pedig már nem is szólt a világi előkelők felhatalmazásáról, csak az esztergomi érsek kiközösítési jogáról. Ez az egyház és állam viszonyáról vallott keletrómai felfogással aligha volt összeegyeztethető. Másrészt Bizáncban az uralkodóval szembeni *ius resistendi* soha nem nyert lerögzítést valamely írott törvénytől vagy privilégiumlevélben (bár a szokásban nagyon is élt), ezzel szemben az Aranybulla – s benne az ellenállási jog – abban az 1215. évi Lateráni Zsinat nyomán kibontakozó európai törvényhozási hullámban keletkezett, amelyben a nyugati egyházjogászok a világi jogot is igyekeztek számukra ismerős intézményekkel átíratni és az általuk ismert római-kánonjogi terminológiával írásba foglalni.⁹²⁸ Mint GERICS JÓZSEF kimutatta, az ellenállási záradék „*universi et singuli*” kitételét – római jogi alapon – a korabeli nyugati kánonjogászok is gyakran alkalmazták, amikor valamely jogilag létező közösség egésze, személye és a jogi értelemben testületet nem alkotó egyedek csoportja közt kívántak különbséget tenni.⁹²⁹ Ez a terminológia a világi jogalkotásba is beszüremkedett, s 1222-ben Magyarországon is megjelent. Végül az Aranybullában megfogalmazott *ius resistendi* viszonylag későn, annak Nagy Lajos által történt 1351-es megerősítése után terjedt el a nemesség (immár nemcsak az

⁹²⁶ BLAZOVICH 48-50.

⁹²⁷ BALOGH (1999) 73.

⁹²⁸ GERICS (1980) 103-104.

⁹²⁹ GERICS (1980) 100-103.

előkelők) közjogi tudatában, s komoly hivatkozási alappá is csak ezután vált.⁹³⁰ Itt pedig már aligha beszélhetünk bizánci hatásról.⁹³¹

2. A HŰBÉRISÉG HIÁNYA

A feudalizmus témakörével foglalkozó kutatók körében az utóbbi évtizedekben egyre tudatosabbá vált az a felismerés, hogy „feudalizmus” alatt sokáig különböző dolgokat értettek, s ezért jutottak gyakran ellentmondó eredményekre a tekintetben, hogy az egyes országokban lehet-e szó „feudális fejlődés”-ről. A kérdés különösen is érdekes volt Bizánc tekintetében, ahol a nyugat-európai történészek többsége szerint nem volt feudalizmus, a problémakört jórészt marxista alapon megközelítő kelet-európai tudomány azonban sokáig meggyőződéssel kutatta a bizánci állam feudális fejlődését, bár egyre inkább elismerve és precizírozva azokat a sajátosságokat, amelyekben Bizánc eltért a nyugati feudális modelltől.⁹³² A fogalmi tisztázás jegyében újabban CHRIS WICKHAM három feudalizmus-meghatározás között tett különbséget, amelyek nagyjából lefedik a tudományban használatos különböző jelentéseket. Az első a „feudális termelés mód” marxista fogalma, amelynek értelmében feudálisnak az a társadalom minősül, ahol a parasztszaládi birtokok mezőgazdasági termeléséből fakadó gazdasági többletérték jogi kényszer vagy nyílt erőszak útján a földbirtokosokhoz vándorolt, akik így elnyomó, kizsákmányoló osztályként emelkedtek ki a társadalomból („A” típus). A második MARC BLOCH weberi értelemben ideáltipikus feudalizmus-fogalma, amely a társadalmi struktúrákat és a kor mentalitását állította vizsgálódása homlokterébe („B” típus).⁹³³ A harmadik pedig az elsősorban MITTEIS és GANSHOF által kifejtett, a feudo-vazallikus normákon alapuló, jogi feudalizmus-

⁹³⁰ DEGRÉ 63-69.

⁹³¹ Az azonban elvileg nem zárható ki, hogy az Aranybullába foglalt *ius resistendi* előzményeiként említett esetek háttérében álló ellenállási gondolat valamiképp bizánci gyökerekkel is rendelkezett.

⁹³² A nyugat- és kelet-európai tudomány közötti határvonal valójában nem teljesen éles, kivételek mindkét oldalon voltak. A kérdéskörre a kelet-európai térfélről lásd: HROCHOVÁ; UDAL'COVA; a nyugat-európai tudomány köréből tisztázó jelleggel: HALDON.

⁹³³ „Az európai feudalizmus alapvető vonásai ekképp jelennek meg előttünk: a parasztok szoros alávetettségben élnek; az általában megvalósíthatatlan fizetség helyett széles körben elterjed a szolgálatért adott hűbértart; a társadalomban a hivatásos harcosok osztályának jut a vezető szerep; az embereket engedelmisségi és védelmi kötelek fűzik egymáshoz, melyek a harcosok osztályán belül a vazallusság különösképp tiszta formáját öltik; a hatalom darabokra töredezett, ami állandó zűrzavar forrása; ugyanakkor a rokonsággal és az állammal tovább él az emberek csoportosításának két formája, amelyek közül az utóbbi új erőre kap a feudalizmus második korszakában.” BLOCH 472.

fogalom („C” típus). A legszélesebb meghatározás az „A” típusú, a legszűkebb a „C”, s a fogalmak lépcsőzetesen egymásra épülnek abban az értelemben, hogy mindegyik feudalizmus-forma előfeltételezi az előző meglétét, de az előző nem generálja szükségszerűen a következőt, a fejlődés bármelyik szinten megállhat.⁹³⁴ Az alábbiakban, mikor a feudalizmus magyarországi és bizánci hiányát említjük, annak „C” típusú, jogi értelmére gondolunk (hűbériség).

A hűbériség („C” típus) magvát jogi értelemben a hűbérúr és a hűbéres (vazallus) közötti viszony képezte. Ennek gyökerét a vazallus felajánlkozása, az úr oltalmába való belépése jelentette (*se commendare – commendatio*), amelyet később meghatározott formában, az ún. homagiummal fejeztek ki, mikor a vazallus összetett kezét az úr szétnyitott kezei közé helyezte, az úr pedig összefogta azt. A homagiumhoz hűségeskü is járult, amely a felek kölcsönös hűségkötelezettségét megalapozta. E kapcsolatból fakadón a vazallus hűbéri szolgálattal, tanáccsal és segítségnyújtással, tipikusan azonban katonai szolgálattal tartozott urának, amelyért cserébe a hűbérúr védelmet és eltartást nyújtott hűbéresének. A *commendatio* és a hűségeskü által a felek között szerződéses alapú jogi kötelék keletkezett. (A hűbérviszony személyi eleme.) Annak érdekében, hogy a vazallus urának szolgálni tudjon, egy idő után szokásba jött, hogy a hűbérúr az eltartást nem pusztán természetben és közvetlenül, saját házában, udvarában nyújtotta, hanem valamilyen vagyontárgyat, többnyire földbirtokot adott vazallusának, amelyet *beneficium*nak neveztek. (A hűbérviszony dologi eleme.) A *beneficium* révén a hűbéres használati jogot szerzett a földbirtok felett; azt urának engedélye nélkül el nem idegeníthette, át sem örökíthette, a személyi hűség és a dologi juttatás eredetileg egymástól független intézménye ugyanis a Karolingok idejére szorosan összefonódott egymással: a hűbérúr a neki személyileg lekötelezett vazallusnak adott *beneficium*ot, amely e személyi kapcsolat megszűnte esetén visszajárt az úrnak. Mégis, a gyakorlatban egyre inkább előfordult, hogy a hűbérúr elhunyt hűbérese fiának kommandációját is fogadta, ha méltónak találta, s így az apa *beneficiuma* átszállt fiára is. Ez a 9. századra szinte szabályszerűvé vált: a fiúnak, ha nem is a *beneficium* öröklésére, de arra igénye nyílt, hogy apjának helyébe lépjen. Az imént vázolt klasszikus hűbérviszony lassan az egész társadalmat átható szisztémává vált, beleértve a király és az előkelők kapcsolatát is. A legfőbb tisztségviselők a király

⁹³⁴ WICKHAM, különösen 29-30., 41., 46.

hűbéresei voltak, akiknek szintén megvoltak a maguk vazallusai, így kialakult egy hierarchikus rendszer, amelyet hűbéri láncnak neveznek. Hűbéri viszony csak a közvetlenül szomszédos láncszemek között állt fenn, az úr és vazallusának vazallusa (alvazallus) között nem volt jogi kapcsolat.⁹³⁵

GANSHOF szerint a klasszikus hűbériség az egykori frank birodalom területén keletkezett államokban, így Franciaországban, a Burgundi Királyságban és – kevésbé kifejlődve – a dél-német területeken már a 10-11. században annyira elterjedt, hogy majdnem minden hadra fogható és harci ménnel ill. valamilyen birtokkal rendelkező szabad ember hűbéri kötelékben állt, bár a vazallusi kapcsolatok gyakorisága vidékenként különböző volt.⁹³⁶ Ezzel szemben SUSAN REYNOLDS nemrég komoly kritikát fogalmazott meg és általában tagadva a vazallítás hangsúlyos voltát a korai időszakban, azt inkább a tudósjog későbbi kreációjának tartotta, a hűbériség kifejlődését pedig a 12. század végére és a 13. század elejére, Németország tekintetében még későbbre tette.⁹³⁷ REYNOLDS kritikus megközelítését a tudományos közvélemény csak részben fogadta el, s megerősítette, hogy a vazallusi kapcsolat és a beneficiális juttatás német területeken már a 8. században felbukkant, az Ottók és Száliak idején nemcsak a király és a főnemesség között, hanem a társadalom alsóbb szintjén is használatos volt (ha a nemesi saját birtok, allódium mellett nem is volt még hangsúlyosnak nevezhető), a 13. századi jogkönyvekben pedig, főként a Szásztükörben és a Svábtükörben, alapjában véve a tényleges viszonyoknak megfelelően írták le.⁹³⁸

Az Árpádok királysága idején tehát már mindenesetre létező struktúra volt a hűbériség Európa nyugati térfelén, nemcsak az egykori Karoling birodalom nyugati vidékein, hanem Itáliában és a közelebb eső német területeken is. E részekről később szét is sugárzott, a normann hódítás után Angliába, a reconquista nyomán korlátozott mértékben Spanyolországba, a németeken keresztül a szomszédos szláv államok egy részébe, sőt, a keresztes háborúkkal bizonyos mértékig a Jeruzsálemi Királyságba, a Latin Császárságba és a többi latin fejedelemségbe is, azzal, hogy a feudo-vazallikus intézmények e területeken többnyire sajátos, módosult formában jelentkeztek.⁹³⁹

⁹³⁵ A nyugati hűbériség lényegére ill. a fenti összefoglalóra lásd: GANSHOF, különösen XIV-XVI., 4-8., 13., 36-51., 86-107., 144.; továbbá DIESTELKAMP, BERNHARD: „Lehen-, -swesen; Lehnrecht. Allgemein; Frankenreich und Deutsches Reich”. LMA V. 1807-1810.

⁹³⁶ GANSHOF 67.

⁹³⁷ REYNOLDS. Összefoglalón 73-74., 256-257., 473-474., 476-478.

⁹³⁸ DILCHER 268-269., 271-272., 276., 300-303.

⁹³⁹ GANSHOF 65-67.

Magyarország e tekintetben kilógott a sorból. Az Árpádok királyságában ugyanis a klasszikus hűbériség nem vált társadalomformáló tényezővé, nem létezett kiterjedt beneficiális adományrendszer, csak főszabályként az érdemek utólagos jutalmazására szolgáló (bár további szolgálatokra is buzdító), örökbe adott birtokjuttatások.⁹⁴⁰ A kérdést a maga mélységében kutatók többnyire csak „hűbéries színezetű” intézményeket mutattak ki, a nyugati hűbériség egy-egy elemét találták meg. Így pl. SZEKFÜ GYULA a *familiaritás* kapcsán megállapította, hogy a királyi famíliában szolgálók ugyan személyes hűséggel viszonyultak királyukhoz, de a kapcsolat egésze, az uralkodó familiárisának feladatköre meghatározatlan maradt. A magánurasságok katonáskodó és udvari szolgálatot ellátó familiárisai szintén ilyen meghatározatlan, bár szabad akaratból keletkezett viszonyban álltak urukkal, akitől azonban elsősorban eltartást kaptak, birtokot csak a 13. századtól, s azt is inkább csak utólagos (esetenként előzetes), nem kötelező, szerződésileg meg nem állapított jutalomként. A familiáris pozíciója nem vált örökletessé. A kapcsolat tehát nem hűbéri, inkább patrimoniális volt (bár fejlődése a hűbéri irányba tartott); az állami struktúra sem ment át a hűbéri fejlődésen.⁹⁴¹

BÓNIS GYÖRGY a hazai viszonyok hűbéri elemeit kutatva szintén negatív eredményre jutott. A *király és a királyi serviensek* viszonyát vizsgálva megállapította, hogy e kapcsolatból a személyesség és a szerződéses meghatározottság egyaránt hiányzott, a hűségkötelezettség pedig nem volt kölcsönös, mivel a király nem hűbéri alapon, hanem uralkodói jogon várt hűséget és szolgálatot mindenkitől. A hűbériség dologi eleme sem valósult meg e relációban, mivel a magyar nemesi birtok allódiumszerű volt, nem beneficiális. Az *egyházi nemesek*, akiket valamely főpap fogadott fel saját szolgálatára, olykor birtokjuttatásban is részesültek, s e jótétemény fejében vállalták az új állapotukkal járó szolgálatokat. Esetükben felfedezhető az „örökletesség” is, amelynek értelmében az egyház szolgálatában álló személy utódjaira is átörököltette helyzetét és birtokát, az örökösnek pedig nem kellett megújítania elődje hűségígéretét. Ez kétségtelenül hasonló volt a nyugati hűbériségben is megtalálható

⁹⁴⁰ HINTZE 102.; VÁCZY (1932) 370-372., 380., 387. (a hűbéri felfogás képviselőivel, Hóman Bálinttal és Eckhart Ferencsel szemben); VÁCZY (1935) 44-45.; DEÉR (1938) 103.; általánosítva, s elsősorban a weberi ideáltipikus hűbériség-fogalmat alapul véve BÓNIS (1947) 89. A későbbi marxista történetírás feudalizmusról elsősorban annak fent jelzett, „A” típusú értelmében beszél, lásd pl.: SZENTMIKLÓS 66.; MOLNÁR 178.; LEDERER (1959) 7-8.

⁹⁴¹ SZEKFÜ 15-18., 27., 32-34., 44-45., 111-112.

örökletességhez, azonban épp a hűbérvizony eredetileg személyes, az úr és a vazallus életére szóló jellege hiányzott a kapcsolatból. A viszony szerződéses meghatározottsága is csonka maradt, kölcsönös hűségről sem volt szó. A *familiaritás* tekintetében BÓNIS is kifejtette, hogy ez az alapvetően patrimoniális jellegű viszony a hűbéri-szerződéses kötelék irányába fejlődött, sőt, a 14. századtól egyfajta lépcsőzetességet is kialakult (a magánuraknak szolgáló officiálisok is rendelkeztek saját szolgasereggel), de a személyes viszonyok e láncolata és a szolgálatban állók birtokai között nem volt összefüggés. Sem a láncolat csúcsán (a király és az országnagyok között) nem volt hűbéri a kapcsolat, sem a hierarchia alacsonyabb szintjein. BÓNIS hasonlóan negatív következtetést fogalmazott meg a *jobbágyság* és a *helyi nemesség* viszonyait tekintve is.⁹⁴²

A nyugati hűbéri modell tehát nem valósult meg Magyarországon, a különböző társadalmi kapcsolatok legfeljebb egyes elemeit hordozták annak a képletnek, amely Nyugat-Európában általánosan elterjedt és az állam felépítésében is sok tekintetben érvényre jutott. Ez a megállapítás – a hűbériség klasszikus modelljének hiánya – Bizáncra is vonatkoztatható.⁹⁴³ A kutatás azonban a keleti impérium fejlődésében is górcsőbe alá vont olyan jelenségeket, amelyek bizonyos szempontból hasonlóak a nyugat-európai hűbéri intézményekhez.⁹⁴⁴ Ezek közül a legfontosabb, a nyugati *beneficium*mal párhuzamba állítható, a 11., újabb kutatások szerint a 12. században felbukkanó, ám szélesebb körű gyakorlattá csak a 13. századtól váló *pronoia* (πρόνοια) volt,⁹⁴⁵ valamely földterület átengedése a császár részéről, a hozzá tartozó szabad parasztokkal, szolgálataikkal, valamint a tőlük befolyó adókkal és esetleges bérleti díjakkal együtt. (A nyugati hűbériségben szokásos kölcsönös hűség a *pronoia*-nál nem jelent meg.) Az adományt az uralkodó eredetileg élethossziglan adta, főként már teljesített, vagy utóbb teljesítendő katonai szolgálat fejében. A jogosult a földterületet nem idegeníthette el, át sem ruházhatta, halála után visszaszállt az uralkodóra. VIII. (Palaiologosz) Mihály idejétől azonban előfordult, s a 14-15. században gyakrabban

⁹⁴² BÓNIS (1947) 124-130., 149., 153., 160-161., 191., 225., 230-231., 242., 249., 274.

⁹⁴³ Vö. SCHREINER 280-281. (Ő a feudalizmus Hintze-féle meghatározásából indult ki.)

⁹⁴⁴ Ezen intézményekre, valamint a bizánci feudalizmus társadalmi hátterére lásd: VASILIEV; DÖLGER (1960b); MAKSIMOVIĆ, LJUBOMIR: „Feudalismus. Byzantinisches Reich” LMA IV. 415-418.

⁹⁴⁵ A *pronoia* fejlődésének kezdeti szakaszát OSTROGORSKY (1954) 22-23. a 11. század hetvenes éveire tette, Hohlweg szerint azonban ma ismertl, valódi értelmében csak a 12. századtól, I. (Komnénosz) Mánuel-től használták – vö. HOHLWEG, összefoglalón 307-308. A *pronoia*-ra és a bizánci feudalizmusra lásd még: OSTROGORSKY (1963) 292-293., 325-326., 371., 413., SCHREINER 275-276.

megtörtént, hogy a pronoia több generációra adták, bár ez szabállyá sosem vált.⁹⁴⁶ Az intézmény rokon vonásokat mutat egy korábbi szokással,⁹⁴⁷ a *kharisztikion*-adománnyal (χαριστίκιον), amely monastorok és monostori birtokok átadását jelentette világi személyeknek igazgatás céljára, eleinte egyháziak, később a császár részéről. A juttatással az adományos megkapta a monostor összes bevételeit, de biztosítania kellett az épületek fenntartását és a szerzetesek eltartását.⁹⁴⁸

A hűbériség egy vonása jelent meg keleten akkor is, amikor a császár nyugati mintájú személyes kötelékbe lépett bizonyos nyugat-európai előkelőségekkel, akiket a bizánciak λίζιος-nak (*ligius*) neveztek. Az első ilyen eset I. (Komnénosz) Alexiosz idején történt, akinek a keresztesekkel érkező, majd Bizánccal szembeforduló, de a harcban alul maradt Bohemund normann fejedelem 1108-ban esküvel vállalta, hogy a császár szolgálatába lép, hozzá hűséges lesz, s mint vazallus segítségére lesz a birodalom összes ellenségeivel szemben. Ezáltal Bohemund λίζιος –νθρωπος-szá vált, s cserébe, mint birodalmi hűbért megkapta (ill. megtarthatta) az Antiokhiai Fejedelemséget. A történet és az eskü jól mutatja, hogy a bizánciak ismerték a nyugati hűbéri viszonyt, annak legtöbb jellemzője itt is megtalálható volt (szabad akaratból kötött szerződés, hűség-fogadalom a vazallus részéről, a belőle fakadó segítségnyújtási kötelezettség és a hűbéri birtokjuttatás az úrtól – az uralkodó, mint hűbérúr egyéb kötelessége azonban nem tűnik ki belőle). A 12-13. században a bizánci császár másokkal is létesített ilyen kivételes köteléket, a Palaiologoszok idején azonban a kifejezés elvesztette eredeti értelmét, a forrásokban is egyre ritkábban szerepel.⁹⁴⁹

A nyugati *beneficium*nak megfeleltethető *pronoia* és a személyes hűségkötelezettséggel tartozó *liziosz* mellett szokás említeni két további intézményt is, amelyek nem a szorosan vett hűbéri kapcsolattal álltak összefüggésben, hanem inkább a nyugaton is bekövetkező feudális szétagulódást, a központi hatalom széttöredezését fejezték ki. Ilyen volt a nyugati immunitás párja, az ἑξουσιογία, amely a 10. századtól kezdve bizonyos gazdasági javakat terhelő adók alóli mentességet jelentett azok – eleinte főleg egyházi, később világi – gazdája számára, ezzel összefüggésben az állami

⁹⁴⁶ BARTUSIS, MARK. C.: „Pronoia. Fiscal meaning” ODB III. 1734.

⁹⁴⁷ A 11. században a *kharisztikion* és *pronoia* kifejezések még egymás szinonimái voltak – HOHLWEG 308.

⁹⁴⁸ VASILIEV 587.; OSTROGORSKY (1963) 326.

⁹⁴⁹ A kérdéskörre lásd: FERLUGA, Bohemond esküjére 99-105.; BARTUSIS, MARK. C.: „Lizios” ODB II. 1243.; a történet hátterére: OSTROGORSKY (1963) 320-322.

hatóságok birtokra való belépése elleni védelmet, és ritkán, bár a 14-15. században gyakrabban, igazságszolgáltatási jogot az ott élő parasztok felett.⁹⁵⁰

Az *exkusszeián* kívül említendő a nyugati előképekkel szintén rendelkező, modern terminológiában „*appanage*” műszóval jelölt, az uralkodó családtagja, elsősorban kisebbik fia számára történő területátadás is, amely birtokosa számára saját bíraskodást, hadsereget és pénzügyi rendszert, végső soron önálló igazgatást biztosított. Akárcsak a középkori Franciaországban, a juttatás célja itt is az volt, hogy a császár ifjabb fia ill. más családtagjai számára megfelelő megélhetést nyújtson, valamint hogy a jogosulton keresztül biztosítsa az általa irányított terület császári fennhatóságát, birodalmi központhoz kötését (a későbbi fejlődésben ez utóbbi épp az ellenkezőjére fordult). A gondolat, hogy a birodalmat ily módon több adminisztratív kerületre osszák az uralkodó dinasztia hercegei között, VIII. (Palaiologosz) Mihály alatt vetődött fel először, általános gyakorlattá azonban csak a 14. században vált, mikor a Bizáncnál megmaradt területek jórészt (Trákiát, Thesszalonikét Makedóniával, Tesszáliát és Móreát) a császárok kisebb fiai birtokolták. Örökletessé azonban e területek és adminisztratív funkciók sem váltak.⁹⁵¹

Ezek tehát azok az intézmények, amelyeket párhuzamba szoktak állítani a nyugati hűbériséggel ill. a feudális széttagolódással. A magyar és bizánci feudalizmus esetleges összefüggése kapcsán közülük elsősorban a pronóia-birtok és az immunitás tarthat számot további érdeklődésünkre.⁹⁵² Az előbbi kapcsán – mint fentebb utaltunk rá – HORVÁTH feltételezte, hogy Anonymus, ismervén a nyugati hűbéri juttatás és a magyar birtokadomány közti különbséget, szándékosan használta inkább a „*curam condonare*” kifejezést a görög „ἀνέθετο πρόνοιαν” fordításaként, mikor a Gesta 18. fejezetében megírta Bors vezér történetét, aki megkapta Árpádtól az általa meghódított terület feletti hatalmat s az ott emelt vár ispánjává tétetett. Ez az átadás ugyanis nem öltötte sem az Árpád-kori gyakorlatban szokásos, utólagos jutalom gyanánt és saját

⁹⁵⁰ Összefoglalón tárgyalja az intézményt OSTROGORSKY (1958), igazságszolgáltatási oldalát a 236. oldaltól. Az *exkusszeián*hoz tartozó iurisdictio jogok terjedelme, sőt léte azonban vitatott – vö. SCHREINER 275.; BARTUSIS, MARK. C.: „Immunity” ODB II. 989.; Uő: „Exkousseia” ODB II. 770-771. és „Exemption” ODB II. 769.

⁹⁵¹ Az *appanage*-rendszerre lásd: BARKER. A nyugati intézménytől való különbözőséget egyrészt abban látja, hogy a bizánci *appanage* nem elsősorban tulajdonosi, inkább adminisztratív jellegű hatalmat adott a jogosultnak, másrészt az örökletesség hiányában – 119-120. Lásd még: BARTUSIS, MARK. C.: „*Appanage*” ODB I. 142.

⁹⁵² Az *appanage*-rendszer kései bizánci elterjedése, a lizios-kapcsolat pedig kivételes, alapvetően néhány nyugati előkelőségre korlátozódó volta miatt nem jön számításba.

örökös tulajdonba adott birtokjuttatás, sem pedig nyugati hűbéri szerződés formáját, hanem meghatározatlan, elsősorban katonai védelmi célú, élethossziglani és személyhez kötött átadás volt, s így inkább a bizánci *pronoia*ra hasonlított.⁹⁵³ HORVÁTH kifejtette továbbá, hogy Modrus vármegyének III. Béla által katonai szolgálat fejében, örök időkre történt eladományozása 1193-ban szintén egy *pronoia*hoz hasonló szerződés volt.⁹⁵⁴ P. mester az ilyen birtokadományok ismeretében vetítette vissza korának jelenségét Árpád idejébe.

A Bors vezér adományát leíró „*curam condonavit*” kifejezés tekintetében utóbb KAPITÁNYFÝ ISTVÁN mutatott rá, hogy ha Anonymus tényleg az „ἀνέθετο πρόνοιαν” kölcsönfordítását akarta volna alkalmazni, akkor inkább az ἀναθέτω, ἀνατίθημι igének jobban megfelelő *imponere* (vagy *superponere*), a πρόνοια helyett pedig a *providentia* szót használta volna. Megállapította azt is, hogy a *curam condonare* szókapcsolathoz hasonló fordulatok nemcsak a Szentírásban, de közel egykorú forrásban is megtalálhatók,⁹⁵⁵ így a kifejezés a középkori latinon belül is létrejöhetett, nem feltétlenül van szó görög átvételről. KAPITÁNYFÝ utalt végül arra is, hogy Anonymus, fontosnak tartván kiemelni kora birtokos nemzetségeinek egy-egy honfoglaláskori őstre visszavezethető jogcímét, aligha használta volna egy olyan bizánci intézmény nevének tükörfordítását, amely csak meghatározott időre, általában a kedvezményezett haláláig szóló adományt jelentett.⁹⁵⁶ P. mester tehát valószínűleg nem a *pronoia*ból indult ki, mikor a Borsnak tett juttatást az említett szókapcsolattal fejezte ki.

Modrus megye eladományozása tekintetében hasonló aggály merül fel. Kétségtelen, hogy a Horvátország északi részén, az Adriai-tenger és a Kapela-hegység között fekvő terület igen közel volt a sokáig bizánci uralom alatt élő balkáni népekhez és Dalmáciához is, ahol *pronoia* adományok is előfordultak „*pronia*” néven.⁹⁵⁷ HORVÁTH példaként hozza azt a Velence és a Frangepán család között 1163-ban kötött megállapodást is, amelynek értelmében a Frangepánok védelmi kötelezettség fejében

⁹⁵³ HORVÁTH (1969) 26-28. Az anonymusi részlet: „Dux vero pro beneficio suo Borsum in eodem castro comitem constituit et totam curam illius partis sibi condonavit.” SRH I. 59.

⁹⁵⁴ Uott 28-32.

⁹⁵⁵ A német birodalomnak a keresztes háborúba vonuló Barbarossa Frigyes által fiára történő átruházásának kifejezésére: *curam imperii committere* – Anonymusnál Borsra: *curam illius partis condonare* – KAPITÁNYFÝ (2003) 85.

⁹⁵⁶ Uott 86.

⁹⁵⁷ A Horváth által idézett szótár (Bartal: Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae, 1901) azonban erre csak 15. századi példákat hoz – HORVÁTH (1969) 28.

élethossziglan megkapták a dalmáciai Veglia megyét.⁹⁵⁸ E déli vidéken tehát feltehetően ismerték a bizánci *pronoia* intézményét. III. Bélának a szintén Frangepán családhoz tartozó Bertalan ispánnak tett adománya azonban világosan örök birtokról szólt. Még arra az esetre is rendelkezett, ha az ispán utód nélkül hunyna el: ekkor Bertalan testvéreinek fiai közül az egyik lett volna jogosult a föld háborítatlan birtoklására.⁹⁵⁹ Egyébként a *pronoia* szokásos többi elemei megtalálhatók: a földet az ispán összes tartozékaival és minden jövedelmével együtt kapta, katonai szolgálat fejében, ti. azzal a feltétellel, hogy a jogosult a királyi hadseregben az ország határain belül tíz, azon kívül pedig négy páncélossal fog szolgálni.⁹⁶⁰ Sajátosan keverednek tehát benne az Árpádok alatt szokásos, örökös királyi adománybirtok és a katonai szolgálathoz kötött *pronoia* jellemzői.⁹⁶¹ Ha tehát III. Béla ismerte is a bizánci *pronoia* intézményét, s ezt esetleg szem előtt tartotta Modrus megye eladományozásakor, azt nem a maga tiszta formájában valósította meg, hanem a magyar hagyománynak megfelelő örökletességgel vegyített formában. Ha szándéka az eredeti bizánci *pronoia* meghonosítására irányult volna, kézenfekvő lett volna az is, hogy az oklevélben annak görög műszavát használják.

A nem örökletes királyi adomány tipikus formája, a *honorral*, tisztséggel járó birtok csak a 14. században fejlődött ki Magyarországon. *Honor*-birtokot ispánok és más tisztviselők (az ország bárói) kaptak, a juttatás az általuk betöltött funkcióval járt, azonban csak az uralkodó tetszése tartamára, ezért szabályszerű adománylevelet sem állítottak ki róla. Az sem biztos, csak feltételezhető, hogy a *honorral* járó javakat valamilyen szolgálat terhelte.⁹⁶² A kifejezés nyugatról kölcsönzött volta és a jogviszony időtartamának, a kedvezményezett ellenszolgáltatásának meghatározatlansága mindenesetre valószínűtlenné teszi, hogy a bizánci *pronoia* valamiféle magyarországi változatáról lenne szó.

⁹⁵⁸ Uott 29-30. Az adomány teljes szövege: WENZEL XI. 39-41.

⁹⁵⁹ „...Attendentes itaque oculo benigniori sinceritate ac deuocionem dilecti ac fidelis nostri comitis Bartholomei, totam terram pertinentem ad comitatum Modrus, ei cum pertinenciis et totis redditibus ei et heredibus suis iure hereditario contulimus, perpetuis temporibus possidendam... si iamdictus comes absque prole ingrederetur uiam carnis uniuerse, unus ex filiis fratrum ipsius eodem conuentionis modo obseruato, sub nostre serenitatis dominio terram tranquille possideat, et quiete...” ÁO 91.

⁹⁶⁰ „...tali pactionis interuentu, quod prenominatus comes in exercitu serenitatis nostre infra limites regni cum decem loricis in recompensacione suscepti beneficii nobis assistat. Extra regnum uero cum quatuor loricis nobis seruiat...” Uott.

⁹⁶¹ Ebben az időben még nem alakult ki Bizáncban a *pronoia*-adomány átörökítésének lehetősége.

⁹⁶² ENGEL (1981) 86-95.

A Modrus megye eladományozásáról szóló oklevél azonban egy másik feudális intézmény, az *immunitás* kapcsán is említésre méltó. Béla ti. azt is elrendelte, hogy a terület valamennyi lakosa csak saját ura (Bertalan ispán) joghatósága alá tartozzon, s a bán csak akkor rendelkezzen *iurisdictió*val, ha ott tartózkodik. Ha az ispán megtagadná az igazságszolgáltatást és a panasz a bán elé jutna, akkor az ispán öelötte köteles számot adni embereiért.⁹⁶³ Ez az igazságszolgáltatási privilégium volt Magyarországon az első világi uraságnak adott immunitás. Egyházi megfelelője már a pannonhalmi apátság alapítólevelében felbukkant, kizárva az apátsághoz tartozó személyek és vagyontárgyak ügyeibe való bármilyen (akár jogszolgáltatási) beavatkozást más egyházi és világi előkelőségek részéről, ezen ügyek elintézését az apátnak tartva fenn.⁹⁶⁴ A szakirodalomban azonban vitatott, hogy az egyházaknak ezen egy kivételtől eltekintve volt-e igazságszolgáltatási immunitásuk az Árpád-királyság első felében. VÁCZY PÉTER szerint nem, s az intézmény csak III. Istvánnak 1166-ban a dalmátfehérvári Szent János monostor számára adott bírói mentességével támadt fel újra.⁹⁶⁵ Utóbb BÓNIS GYÖRGY – részben PLEIDELL AMBRUS véleménye nyomán – úgy foglalt állást, hogy az egyházak valaminő mentesítését a keresztyénységgel együtt át kellett vennünk, az immunitás forrását azonban a korai időszakban nem elsősorban valamely privilégium képezte, hanem az, hogy a püspökségek és prépostságok, mint királyi egyházak eleve ki voltak vonva az ispán ítélkezése alól, a király *iurisdictió*s jogát pedig – a király jogán – az egyházi előljáró gyakorolta. Az egyház függetlenségét célzó gregoriánus reform után az előljáró e felhatalmazottsága már egészen más színben, az egyház önálló hatalmának elemeként jelent meg, a 13. században pedig rendi joggá vált.⁹⁶⁶

⁹⁶³ „Preterea uolumus et regia auctoritate decernimus, quod omnes homines de terra illa nullius iudicio assistere teneantur, nisi proprii domini, tamen si banus in eadem terra presens fuerit, quamdiu presens fuerit, iudicandi habeat potestatem, sed alias eos determinari non faciat. Verumtamen dominus eorum si de hominibus suis aduersariis eorum iusticiam facere noluerit, et querela ante banum peruenerit, pro hominibus suis ante banum in solo tali casu teneatur respondere...” ÁO 91.

⁹⁶⁴ ÁO 20. Sajátos immunitás volt végső soron a veszprémi monostor fent tárgyalt érseki jellege is.

⁹⁶⁵ VÁCZY (1931) 21-22., 33. „Praeterea ob peccatorum nostrorum remissionem nos eis concedimus, ut quoscunque hospites ad inhabitandas terras illas de quibuscunque locis inducere poterint, a nemine, nisi a fratribus, et eorum praepositis iudicentur.” FEJÉR II. 176.

⁹⁶⁶ BÓNIS (1947) 145-147.; PLEIDELL AMBRUS: Egyházi és világi immunitás. Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, 1934. 42-55. Az Aranybulla és 1231-es megújítása már általánosságban mondta ki, hogy a megyéspáncok ne ítélkezzenek a serviensek birtokai és az egyházak falvai felett, csak pénz- és tizedügyekben (V. cikk: „Comites parochiani predia servientum non discutiant nisi in causa monetarum et decimarum.”) – AB 25.

Bizáncban feltehetőleg szintén előbb egyházi birtokok, főként monastorok nyertek a császártól igazságszolgáltatási exkusszeiát. Az OSTROGORSKY által hozott erre vonatkozó első, szórványos adatok a 11. század második feléből valók.⁹⁶⁷ Tekintve azonban, hogy az egyházi birtokok immunitását illetően Szent István korától kezdve valószínűsíthető egyfajta folyamatosság, s az egyház e jogának biztosítására irányuló törekvések a nyugati fejlődésben is jelen voltak,⁹⁶⁸ nem feltétlenül kell bizánci kölcsönzésre gondolnunk, még ha III. István említett privilégiumának kedvezményezettje, a dalmátfehérvári Szent János monostor az ország déli vidékén, tehát a bizánci kulturális szféra közelében helyezkedett is el.⁹⁶⁹

A Modrus vármegye eladományozásakor Bertalan comesnek biztosított igazságszolgáltatási immunitás, mint első, világi jogosultnak adott ilyen privilégium szintén a keleti érdekszférához közeli területen bukkant fel 1193-ban. OSTROGORSKY a bizánci világi birtokosoknak a földjükön élők feletti bíraskodási jogosultságának bizonyítására is elsőként 11. századi példákat említ, ezek azonban csak közvetett bizonyítékokon nyugszanak. A León Kefalasz földbirtokának juttatott császári privilégium csak igazgatási immunitásról szól, melynek értelmében a makedóniai thema helyett Kefalasz hatalma alá tartozik a terület adminisztrációja. Hogy ebbe a bíraskodás is beletartozott, csak feltételezhető. A Mikhaél Attaleiatész birtokainak adott kiváltságok csak azt tiltották meg, hogy bizonyos méltóságok és funkcionáriusok (köztük bírák) belépjenek, a bíraskodási hatáskörrel azonban nem rendelkeztek. Végül Mikhaél Pszellosz levelei, melyeket Trákia és Makedónia bírájának, valamint Abüdosz sztratégoszának írt, felpanaszolva, hogy a themahadosztály parancsnoka, a turmakhosz kisajátítja az ő igazságszolgáltatási kompetenciáját, éppen azt bizonyítja, hogy a központi hatalom képviselője jogellenesnek tartotta a helyi vezető bíraskodását.⁹⁷⁰ Az ezt követően felhozott példák már 14. századiak és egyházi intézmények immunitásáról szólnak. A Bertalan comesnek adott világi igazságszolgáltatási immunitás lehetséges bizánci előképei tehát kétségesek, de legalábbis kis számúak; Bizáncban egyébként is elsősorban pénzügyi (adó-) kiváltságot értettek az exkusszeia alatt.⁹⁷¹ Az 1193 után

⁹⁶⁷ OSTROGORSKY (1958) 237-241.

⁹⁶⁸ VÁCZY (1931) 20.

⁹⁶⁹ VÁCZY szláv hatást gyanít – uott 33-34.

⁹⁷⁰ OSTROGORSKY (1958) 241-242.

⁹⁷¹ OSTROGORSKY is elismeri – uott 245-246. Szintén a bizánci immunitás elsősorban pénzügyi, s nem igazságszolgáltatási jellegére hívja föl a figyelmet KAZHDAN 97., továbbá korábban uő: Ekskussija i ekskussaty v Vizantii X-XII vv., Vizantijkie očerki, Moszkva, 1961. 186-216.

magyar világiaknak adott bíraskodási jogok így nem feltétlenül magyarázandók külföldi minta átvételével; a nagybirtokos osztály megerősödése, renddé alakulása önmagában is ezen immunitás-jogok elterjedése irányába hatott.⁹⁷²

Összefoglalva: igaz tehát, hogy a nyugati típusú hűbériség a maga klasszikus formájában sem Magyarországon, sem Bizáncban nem alakult ki, a magyar fejlődés azonban nem magyarázható a keleti modell követésével, hiszen nálunk a bizánci feudalizmust jellemző intézmények sem jelentkeztek a maguk tiszta formájában. A nyugati úttól való eltérésnek oka lehetett a király uralmának karizmatikus megalapozottsága, hatalmának ebből fakadó terjedelme, melynek folytán nem volt szüksége arra, hogy közvetlen környezetével, az ország előkelőivel való viszonyát hűbérjogi hűségkötelékké alakítsa. A kapcsolat – legalábbis az Árpád-királyság első felében – megőrizte személyes, patrimoniális jellegét. Utóbb – mint BÓNIS rámutatott – a király házából kiváló nagyurak is ennek mintájára alakították ki saját magánuralmukat,⁹⁷³ alattvalóikhoz fűződő viszonyukat, amelyben hűbéries elemek idővel feltűntek ugyan, a nyugati vazallitás eszméje azonban nem hatotta át.

⁹⁷² VÁCZY (1931) 37.; BÓNIS (1947) 166.

⁹⁷³ BÓNIS (1947) 144.

ÖSSZEGZÉS

Vizsgálódásaink eredményét – témakörönként – az alábbiak szerint összegezhetjük:

I. A BIZÁNCI KULTÚRA KÖZVETÍTŐ TÉNYEZŐI

A bizánci kultúrát közvetítő különböző tényezők között elsősorban a keleti egyház magyarországi jelenlétének és a két ország közötti politikai-dinasztikus kapcsolatoknak lehetett döntő jelentősége. Előbbi tekintetében említést érdemel a vándorló, majd letelepedő magyarság egyes vezetőinek megkeresztelése, a görög-keleti missziós püspökség térítő tevékenysége, valamint az államalapítást követő görög monostoralapítások szerepe. A görög-keleti egyház magyarországi virágkora nagyjából a 13. század első harmadáig tartott. A magyar–bizánci politikai kapcsolatok között említendők a két ország között gyakorta fennállt katonai szövetségek, eseti együttműködések, melyek közül kiemelkedik I. (Komnénosz) Mánuel és III. Béla időszaka; jelentős szerepe lehetett azonban a bizánci és magyar uralkodóházak közötti házassági kapcsolatoknak is. A keleti kultúra kisugárzását tanúsítják végül egyes bizánci jegyeket viselő tárgyi emlékeink is, amelyek részben zsákmányolás vagy kereskedelem révén kerültek az országba (személyes használati és dísz tárgyak), részben azonban helyben készültek (építészeti maradványok).

II. BIZÁNCI JOGFORRÁSOK

A közép-bizánci korszak mind világi, mind egyházi jogalkotását tekintve gazdag időszaknak mondható. Jusztinianosz 6. századi nagy összefoglalóját – azt továbbra is alapul véve – számos, a gyakorlat igényeire szabott kisebb, görög nyelvű törvénytű és magángyűjtemény követte. Később, a „makedón reneszánsz” idején elkészült a jusztinianoszi kodifikáció szinte teljes egészének görög fordítása is. Az így keletkezett legfontosabb középbizánci törvénytűvek ill. jogkönyvek (*Eklogé*, *Eiszagógé*, *Baszilika*, *Prokheirosz Nomosz*) utóbb számos változatban éltek tovább. Az egyházi jog terén a 9. századra lényegében teljessé vált a később hivatalos forrásnak elismert egyetemes és helyi zsinatok jogalkotása, amelyet – esetenként a császári eredetű, de egyházi kérdésekre vonatkozó joganyaggal együtt – különböző gyűjteményekbe

foglaltak. Ezt utóbb a konstantinápolyi ún. *endémusza* zsinatok kiegészítették, s a 12. századtól a nagy keleti egyházjogászok tudományosan feldolgozták, terjedelmes kommentárokkal látták el. Témánk szempontjából figyelmet érdemel azonban az a körülmény, hogy az említett jogforrások közül Bizáncon kívül többnyire kicsi, könnyen kezelhető jogkönyvek és egyéb kollekciók hatottak leginkább (a világi jog terén az *Eklogé*, a *Földművestörvény* és a *Prokheirosz Nomosz*; az egyházi jog terén az ún. *Collectio L titulorum* és a *Collectio LXXXVII capitulorum*; a *Nomocanon XIV titulorum* csak a 12. század végétől, részlegesen). Egy-egy jogkönyv régi volta nem jelentette automatikusan a gyakorlati használatból való eltűnését. A középkori magyar joganyaggal való összevetés tekintetében ezért elsősorban az említett kisebb jogkönyvek tekinthetők relevánsnak, a *Basziliika* figyelembe vétele összefoglaló jellege miatt indokolt. Az egyházi jogból az annak törzsanyagát képező normák, tehát az ún. apostoli, továbbá a keleti egyház által jogforrásként elismert egyetemes és helyi zsinati kánonok (s a szent atyák kánonjai) a legjelentősebbek; egyes speciális kérdések tárgyalásánál célszerű azonban figyelembe venni a vonatkozó császári jogalkotást is (ha van ilyen).

III. MAGYAR JOGFORRÁSOK (TÖRVÉNYEK, OKLEVELEK)

A bizánci jogforrások gazdagságával ellentétben szembevetve a fennmaradt korabeli magyar joganyag csekély volta. Szent Istvántól két dekrétum (és az Intelmek), Szent Lászlótól két törvény és az ún. Szabolcsi Zsinat, Könyves Kálmán korából további két dekrétum és két esztergomi zsinat anyaga maradt ránk. A III. István idején tartott III. Esztergomi Zsinat határozatain kívül még az Aranybulla és annak 1231-es megújítása esik időben az általunk vizsgált időszakba. Első ránézésére kevés bizánci hatást mutatnak; pusztán a Szent László II. dekrétumában említett bizánci pénz, a *nomiszma* tűnik föl, mint keleti elem, bár erre a fizetőeszközre utalnak Szent István törvényei is, mikor szankcióként aranypénzben (*pensa auri*) fizetendő büntetést írnak elő. A bizánci *nomiszma* világi jogalkotásunkban való fölbukkanása mindenesetre a keleti anyagi kultúra egy elemének hazai megjelenését mutatja.

Hasonló a helyzet fennmaradt okleveleink tekintetében is. Bár az államalapítást követő első évszázadot még az oklevél-stílusok sokfélesége jellemzi, a későbbiekben a nyugati jellemzők váltak túlnyomóvá. Kivételt képez a veszprémvölgyi monostor Szent

Istvánról származó, görög nyelvű alapítólevele, amelyet Kálmán-kori átiratából ismerünk. Egyszerű stílusa, felépítése, továbbá a végén található átokformula a keleti, de legalábbis balkáni görög minta követésére utal. A monostor érseki jellegében a keleti egyházban szokásos *sztauropégia*-kiváltság köszön vissza, amellyel a hazai görög monostorok közül több is rendelkezett. Ebben az oklevélben jelentkezik először a bizánci eredetű füstpénz-adó is (*kapnikon*), az első magyar állami egyenes adó-fajta, amelyet füstönként, vagyis háztartásonként fizettek. A tatárjárást követő időkben kopott ki a gyakorlatból.

Formáját tekintve eredendően bizánci mintára vezethető vissza a magyar központi írásbeliségben már 1222 előtt is alkalmazott aranybulla-oklevél, amelynek eredeti előképét a sajátos formai és tartalmi jegyekkel bíró, rendszerint valamilyen kiváltságot rögzítő bizánci *khrysobullon*ok jelentik. A hazai gyakorlatba azonban vélhetően nem keletről, hanem nyugati közvetítéssel érkezett ez az oklevél-fajta.

IV. EGYHÁZJOG

1. A klerikusok házassága

Bizánci hatásra vezethetők vissza a Szabolcsi Zsinat és az I. Esztergomi Zsinat azon rendelkezései, amelyek megengedték a papok számára, hogy első, törvényes feleségükkel együtt éljenek. A korabeli nyugati egyházban már régóta erőteljesen jelentkezett azon elvárás, hogy a nős életállapotban felszentelt klerikusok váljanak el feleségüktől. A keleti egyház azonban a 7. század végi Trullloszi Zsinaton is megerősített gyakorlat szerint élt, mely szerint az első, törvényes házasság tényleges folytatása – a püspökök kivételével – megengedett volt. Az e szellemben fogant szabolcsi és esztergomi határozatok meghozatalánál kétségkívül bátorítólag hathattak azonban nyugati tényezők is. Ezek között említendő III. Kelemen ellenpápa, aki ugyan tartotta magát a gregoriánus reform eszméihez, s közöttük a cölibátus követelményeihez, de azokat kevésbé szigorúan igyekezett érvényesíteni, mint elődei. Szerepe lehetett annak is, hogy a korszak jelentősebb nyugati kánongyűjteményei még nem tartalmazták minden tekintetben Rómának a papi nőtlenséggel kapcsolatos szigorú álláspontját. Mindazonáltal a vonatkozó magyarországi zsinati határozatok és a trullloszi kánonok közötti hasonlóság arra utal, hogy a szóban forgó hazai normák rögzítése során a keleti egyház fölfogását érvényesítették. A bizánci minta követését

valószínűvé teszik azok a kánonok is, amelyeket a két említett magyarországi zsinat a nőtlenül felszentelt papok későbbi házasságának tilalmáról, a másodnős, özvegyeket vagy eltaszított asszonyokat elvett papokról, a szolgálónővel együtt élő klerikusokról, valamint a püspökök nőtlenségéről hozott. Ezek ugyan tartalmilag megfeleltek a korabeli nyugati fölfogásnak is, de megtalálhatjuk a nekik megfelelő párhuzamos rendelkezéseket a keleti egyház joganyagában is. A papi cölibátus tekintetében végül a II. Esztergomi Zsinat fogadta be a nyugati egyház álláspontját.

2. Böjt

A keleti egyház böjti fegyelme tükröződik a Szabolcsi Zsinat 31. kánonjában, amely szankciót ró azon „latinokra”, akik nem követik a magyarok törvényes szokását. Ez utóbbi szerint a hústól való tartózkodás már a nagyszerdát megelőző hétfőn megkezdődött, ezzel szemben az említett latinok csak nagyszerdától hagyták el a húsételeket. A hétfői böjtkezdet a bizánci egyház jellegzetessége: a keleti keresztény területeken a nagyböjt a húsvétot megelőző hetedik vasárnapot követő hétfőn kezdődött, a húsételektől való tartózkodás pedig – az előböjt követelményeinek megfelelően – már egy héttel korábban (vajás hét). A nyugati egyházban ezzel szemben a húsvétot megelőző hetedik hét szerdáján, nagyszerdán kezdődött el a nagyböjti időszak. Az említett zsinati határozatban tehát a keleten szokásos hétfői böjtkezdet köszön vissza, azzal azonban, hogy a hústilalom a bizánci szokáshoz képest nem a vajás héten, hanem a következő héten lépett életbe.

3. Egyéb egyházfegyelmi szabályok

Árpád-kori törvényeink és zsinati határozataink közül jónéhány tartalmaz olyan egyházfegyelmi rendelkezéseket, amelyek tekintetében a lehetséges nyugati és keleti minták között nem volt lényeges különbség, így esetükben – néhány kivétellel, amelyeknél a nyugati hatás a szó szerinti egyezés okán nyilvánvaló – elvileg mindkét irányból való kölcsönzés föltételezhető. Ilyenek a *privilegium forira*, a püspök vagyonkezelői jogára, az egyházi vagyon védelmére, a kóborló vagy földesurakhoz elszegődő papságra ill. szerzetességre, a klerikusok kocsmába járására, pénzkölcsönző tevékenységére, öltözködésére vonatkozó szabályok. Bizánci hatás gyanúja merül föl a Kálmán első törvényében említett püspöki zsinat és a keleti kánonok által szabályozott

eparkhiai zsinat közti hasonlóság kapcsán is, a hatáskörbeli és a résztvevők tekintetében fennálló különbség, továbbá a párhuzamos nyugati intézmények miatt azonban e gyanú nem erősíthető bizonyossággá.

4. Házasságkötés

Bizánci hatás valószínűségét veti föl a II. Esztergomi Zsinatnak az egyházi házasságkötés formai és tartalmi követelményeiről szóló 16. kánonja is. Ez a kánon, amely érvényességi feltételként írta elő, hogy a házasságkötés az egyház színe előtt, pap jelenlétében, alkalmas tanúk szeme láttára, az eljegyzés valamely jelével és mindkét fél beleegyezésével történjék, túllép a korabeli nyugati kánonjog által támasztott követelmények körén, amelyek egységes szabályozását csak az 1215-ös Lateráni Zsinat, később pedig a 16. századi Trienti Zsinat hozta meg. A bizánci jog azonban már a szóban forgó esztergomi kánon megszületése idején is megkívánta a papi áldást, a házasságkötés nyilvánosságát és a felek konszenzusát, így a magyarországi zsinat valószínűleg a korabeli keleti gyakorlat alapján hozta meg határozatát.

5. Válás és újraházasodás

Az I. Esztergomi Zsinatnak a házassági kötelék felbontását engedélyező 55. kánonja is a bizánci jog hatását mutatja. A nyugati egyház régóta képviselt álláspontja a kérdésben az volt, hogy az érvényesen létrejött házasság nem bontható fel. A felek különélése ugyan bizonyos válóokok fennforgása esetén lehetséges, a kötelék azonban a felek bármelyikének haláláig fennmarad. Bár a tényleges gyakorlat ettől korábban – főként a világi jog hatására – helyenként eltért, a 11. század közepére a felbonthatatlanság alapelve az egyházi gyakorlatban egyöntetűen érvényre jutott, s a korabeli kánonjogi gyűjtemények is ezt képviselték. Ezzel szemben a keleti egyház – ugyancsak elsősorban a világi jog, a jusztinianoszi szabályozás hatására – bizonyos okok fennforgása esetén nemcsak a felek különélését, hanem a kötelék feloldását is lehetővé tette. Nyilván ez a gyakorlat lehetett a hasonló értelmű magyar szabályozás kiindulópontja.

6. Néhány „magánjogi” rendelkezés

Bizánci hatás gyanítható a rabszolga-főlszabadítás egyes, a középkori magyar és a római-bizánci jog által egyaránt ismert módjai tekintetében (klérusba lépés – I. Esztergomi Zsinat 30. és 69. kánon; tanúk ill. barátok előtti vagy végrendeletben történő *manumissio* – Szt. Istv. I. törv. 18. fej.). A magyar dekrétumokban szintén felbukkanó lélekváltság-adomány, a szeretetlakomák és a szabad végrendekezés joga kapcsán is lehetséges, hogy a középkori magyar jogalkotó bizánci mintát tartott szem előtt, de ezek Nyugat-Európában is ismertek voltak, így onnan is származhatnak.

Kétséges a bizánci jog átvétele a rabszolgává válásnak a római *SC Claudianumra* hasonlító, Szent István I. dekrétumában (28-29. fej.) szabályozott módja tekintetében, amely szerint a más szolgájával fajtalanodó szabad személy harmadízben a gazda rabszolgájává válik. Bár hasonló szabályok a közép-bizánci törvénykönyvekben is találhatók, a részletekben azonban eltérnek Szent István törvényétől. Ugyanez mondható az özvegyi jogról: az első ízben Szent István dekrétumában (I. 26.) felbukkanó *jus viduale* szűkszavú magyar szabályozásához képest a bizánci törvények lényegesen részletesebb szabályokat tartalmaznak, s ezek – bár az alapgondolat közös – a részletszabályokban elütnek a magyar forrás tartalmától.

A magyar jogban elsőként az Aranybullában szabályozott leánynegyed (*quartalicium puellarum*) intézménye római jogi forrásra vezethető vissza. A középkori jogfejlődésben az antik római *quarta Falcidia* és a kötelesrész egybemosódott, s más országokban (köztük közép-európai országokban) is alapja lett a leánynegyed kialakulásának. Az ezzel kapcsolatos impulzus azonban minden bizonnyal nyugat felől érkezett, ahol az említett intézményeket tartalmazó antenovelláris jusztinianoszi – tehát latin nyelvű bizánci – forrásokat a különböző egyetemek tudományos feldolgozás tárgyává tették. A novellák viszont – s ennek nyomán a közép-bizánci törvénykönyvek is – már harmadrésről szóltak, így a leányok kötelező negyedrésze nem származhat görög forrásból.

Az elbirtoklás szabályozása tekintetében Bónis György római-kánonjogi hatást föltételezett annak alapján, hogy a középkori magyar szokásjog Werbőczy tanúsága szerint nem követelte meg az elbirtoklással való tulajdonszerzéshez sem a jóhiszemőséget, sem a megfelelő jogcímet. E fölfogással leginkább a posztklasszikus római jogi szabályozás rokonítható, amely – szemben a klasszikus hagyományokkal:

res habilis, titulus, fides, possessio, tempus – e tényezőket szintén nem kívánta meg az elbirtokláshoz. Jusztinianosz azonban az elbirtoklás fő eseteiben felelevenítette a klasszikus kor elbirtoklási feltételeit, így a *bona fide*st és a *iustus titulus*t is (bár a későbbi elnevezéssel *longissimi temporis praescriptio*nak nevezett elbirtoklás esetében az érvényes jogcímet nem követelte meg). A közép-bizánci törvénykönyvek közül a *Basziliika* a jusztinianoszi szabályozást követte, a kisebb jogi összefoglalók azonban nem fejtették ki részletesen az elbirtoklás feltételeit. Ennek alapján tehát nem lehet biztonsággal eldönteni, hogy a jóhiszeműség és a megfelelő jogcím követelményét a közép-bizánci joggyakorlatban érvényesítették-e, így azt sem, hogy a magyar szabályozás bizánci gyökerekre vezethető-e vissza. Az elbirtoklási határidők tekintetében megállapítható némi hasonlóság a magyar és a bizánci szabályok között (itt is, ott is van 30 ill. 40 éves határidő), de eltérések is adódnak (a hazai jogban létező 32 ill. 42 éves, valamint a polgárookra vonatkozó 12 éves elbirtoklási időnek nincs bizánci előképe), s számolni kell a nyugati egyházjog esetleges hatásával is (30 ill. 40 éves elbirtoklási idő).

V. BÜNTETŐJOG

Kétségtől kívül hasonlóságok állapíthatók meg középkori magyar törvényeink egyes büntető rendelkezései, valamint a bizánci törvénykönyvek büntetőjogi része között. Mindkét jogrendszerben érzékelhető a büntetőjogon az egyházi hatás (vallás-, erkölcs- és egyházellenes tettek szankcionálása, *asylum*); itt is, ott is előfordul már – bár még csak esetileg – a szándékos és a véletlen elkövetés közötti különbségtétel; a büntetés megállapításánál szerepet kap az elkövető rendi állása ill. vagyoni helyzete (Bizáncban inkább az utóbbi); helyenként megjelenik a büntetettre való előkészület ill. kísérlet büntetése. Rokon vonások fedezhetők fel a magyar és a bizánci büntetési rendszer között is (halálbüntetés, egyes testi és megszégyenítő büntetések, stb.). Az egyes konkrét büntettek és a rájuk vonatkozó büntetések között több esetben közelebbi hasonlóság is kimutatható, például a felségsértés, hamis vád, karddal történő emberölés, leányrablás, egyházi személy által elkövetett lopás eseteiben. A föllelt párhuzamok azonban összességében nem mutatnak oly mértékű egyezést a két jogrendszer között, amely a bizánci jog tételes átvételét bizonyíthatná, bár nem zárható

ki, hogy a döntően önálló magyar büntető jogalkotás a keleti minták figyelembevételével zajlott.

VI. A KÖZHITELŰ JOGI ÍRÁSBELISÉG INTÉZMÉNYEI

1. Központi írásbeliség

A III. Béla-kori magyar királyi kápolna felépítése és gyakorlata nem mutatja a bizánci kancellária vonásait. Béla „reformjában” legfeljebb annyi a bizánci hatás, hogy a Konstantinápolyban nevelkedett király ottani tapasztalatai nyomán ismerte föl az írásbeli ügyintézés fontosságát, s szorgalmazta annak hazai fejlesztését. A gyakorlati megvalósítás már nyugati képzettségű kancellárjainak műve. Az írásbeli petíciók bevezetése sem vezethető vissza föltétlenül III. Bélára (lehet, hogy IV. Béla ültette át a királyi udvarba). E gyakorlat magyarországi megjelenését azért sem lehet egyértelműen bizánci hatásnak tulajdonítani, mert a korabeli Nyugat-Európai udvarokban is szokásos volt a petíciózás.

2. Magánaktusok írásos rögzítése

A hiteles helyek oklevéladó működésének egyes elemei mind a bizánci, mind a nyugat-európai gyakorlatban fölfedezhetők (*tabelliók* egyházi személyek által is megerősített okleveleinél, bizánci egyházi méltóságok hitelesítő tevékenységében, a *khartofülax* irodájának és a nyugati *officiálisoknak* a gyakorlatában). A hiteles helyek ezirányú tevékenységének alapvetően testületi jellege azonban egyedülálló, sem nyugati, sem közvetlen bizánci előképekkel nem rendelkezik, így a sajátos magyar intézmény kialakulásában elsősorban a hazai adottságoknak lehetett döntő szerepe.

VII. KÖZJOG

1. Uralkodói hatalom

A 11-12. századi magyar állam közjog témakörén belül vizsgált sajátosságai tekintetében számos esetben megállapítható a bizánci renddel fennálló hasonlóság. Az uralkodói hatalom átruházásának rendje, az abban résztvevők köre mindkét jogrendszerben az antik római mintát látszik követni: az előkelők ill. a szenátus által jelölt személyt a nép ill. a hadsereg erősítette meg tisztségében, az egyház pedig az így megválasztott jelöltet koronázta meg. Magyarországon és Bizáncban egyaránt fontos

szerepe volt az uralkodó általi utódkijelölésnek, amely azonban nem jelentette valamiféle örökletesség kialakulását, mivel a trón elnyeréséhez az említett hatalmi tényezők hozzájárulására is szükség volt. Rokon vonások jelentkeznek az uralkodói hatalom terjedelmében is, amely mind a magyar, mind a bizánci berendezkedésben meglepően széles; a király ill. a császár például korlátlan felhatalmazással rendelkezett a tisztségviselők kinevezésénél, anélkül, hogy ebben örökletes jogon jelentkező főrendi családok tagjai megakadályozhatták volna.

Mindezen általános jellemzők kapcsán azonban eltérések is mutatkoznak: az előkelők és a sereg (nép) részvétele például Bizáncban intézményesebb, Magyarországon esetlegesebb. A kijelölt trónutód a keleti impériumban nem kapott önálló területi hatalmat (a 13-14. századig); a Magyar Királyságban ez gyakrabban előfordult. A felkenés Bizáncban csak a 13. századtól volt szokásos, Magyarországon már Szent István óta. A tisztviselők kinevezését, amely itt is, ott is az uralkodó korlátlan joga volt, Bizáncban látványos szimbolikus aktusok kísérték, amelyek nálunk hiányoztak. Az uralkodó hatalmát korlátozó ellenállási jog is megtalálható mindkét jogrendszerben, Bizáncban azonban már a 11. századtól a szokás által meghatározott eljárásban és külsőségek között érvényesült, amelyben a főszerepet a császárság világi tényezői, a szenátus és a nép játszották, az egyház csak utólag konstataálta a császár trónfosztását. Magyarországon az ellenállás gyakorlata e korszakban lényegesen szerényebb, törvényi megfogalmazása (Aranybulla) pedig inkább nyugati előképekre utal, bár elvileg nem zárható ki, hogy a *ius resistendi* szórványos hazai előzményeinek háttérében álló ellenállási gondolat bizánci gyökerekkel is rendelkezett. Nem hagyható figyelmen kívül azonban az sem, hogy a hatalom-átruházás kapcsán említett, abban közreműködő társadalmi tényezők (előkelők, nép) a korabeli Nyugat-Európa királyságaiban is fontos szerepet játszottak az uralkodó beiktatásakor. Az előkelők (törzsfők) szerepe, a királyi hatalom személyes-karizmatikus jellegéből fakadó széles volta egyébként alighanem a magyar nomádállamot is jellemezte, így az ezredfordulón lezajlott „rendszerváltás” után már korábban is létező gyakorlat élt tovább.

2. A hűbériség hiánya

Végül párhuzamot kínál a nyugati típusú hűbériség hiánya, amely a középkori Magyarországra és Bizáncra egyaránt jellemző volt. Az egykori Frank Birodalom

területén kifejlődő, majd Nyugat-Európa számos országában tömeges méreteket öltő, s társadalmi szisztémává váló hűbérúr-vazallus viszonynak a középkori magyar fejlődésben legfeljebb egyes elemei jelentkeztek, társadalomformáló tényezővé pedig sosem vált. Hasonlóan jellemezhető Bizánc helyzete, ahol szintén nem alakult ki a nyugati típusú hűbériség. A szakirodalom „bizánci feudalizmus” címén a nyugati feudális intézményekhez pusztán hasonló, de azoktól lényeges vonásokban eltérő intézményeket tárgyal (*pronoia*, *liziosz*, *exkusszeia*, „*appanage*” juttatások). Közülük a *pronoia*, valamint a nyugati *immunitás* párjának tekinthető *exkusszeia* egyes jegyei bukkannak fel a magyar fejlődésben, ezek azonban szintén nem a maguk tiszta, bizánci formájában jelentkeztek Magyarországon, csupán ahhoz hasonló jelenségként. A hűbériség hiánya tehát olyan általános hasonlóság, amely nem közvetlen átvételre, hanem inkább belső tényezőkre vezethető vissza.

Mindezen következtetések nem jelentik a magyar jogra gyakorolt bizánci hatás kérdéskörének végleges és teljes lezárását. Az Árpád-kori magyar magánjog számos intézménye tekintetében jószerével az alap kutatások is hiányoznak; e körben összehasonlító vizsgálatot csak ezeket követően érdemes folytatni. Hasonlóan érdekes, s kelet-nyugati összehasonlításban messzire vezet az a jelen dolgozat keretében nem tárgyalt kérdés, hogy vajon van-e összefüggés a bizánci császárnak a keleti egyházban betöltött jelentős szerepe és a magyar királyok egyháznagyokkal kapcsolatos szintén széles jogköre között.

FÜGGELÉK

A VESZPRÉMVÖLGYI GÖRÖG OKLEVÉL ÉS LATIN RENOVATIÓJA

+ 'Εν ὀνόματι τοῦ π(α)ρ(δ)ς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πν(εύματο)ς. ἐντέλλομαι ἐγὼ Στέφανος χριστιανὸς ὁ καὶ κράλης πάσης Οὐγγρίας ποιοῦν|τα καὶ διοικούντα καὶ καταστένοντα τῷ μοναστήριον τῆς ὑπεραγίας θ(εοτό)κου τοῦ μ(η)τροπολίτου τῷ εἰ(ς) τῷ Βεσπρέμ καὶ ἐν αὐτῷ ἄθρυσας | πλήθος μοναζουσῶν ὑπὲρ τῆς ἐμῆς ψυχικῆς σ(ωτη)ρίας ἅμα συμβείου καὶ τοῖς τέκνοις μου καὶ τῆς Πανονίας ἀπάσης καὶ δίδομαι | ἐν αὐτῷ τῷ μοναστηρίῳ ἐννέα χωρία μετὰ τῶν χωραφίων αὐτῶν. τα ὀνόματα τῶν χωρίων αὐτῶν εἰσὶν ταῦτα· τῷ πρῶτον Σαγάρβρυν | ἔχοντα καπνοὺς τεσσαράκοντα ὀκτῶ καὶ ὀψαράδας ἕξ καὶ ἕτερον χωρίον τὸ Σαμτὰγ ἔχοντα φαμιλίας τριάκοντα ὅπερ ἐστὶν | εἰ(ς) τὸν Δούναβιν καὶ κ' φαμιλίας εἰ(ς) τὸν ἐνθρωνιασμὸν τῆς ὑπεραγίας θ(εοτό)κου καὶ τῷ πέραμα τοῦ Σομβῶτου μετὰ καὶ περάτας ἐ|πτὰ ὁμοίως καὶ τῷ πανηγύριν καὶ βεστιαρίτας ἐξίκοντα καὶ ὀψαράδας εἰ(ς) τὸν Δούναβιν δώδεκα καὶ ξυλουργοὺς τρ(εῖ)ς | καὶ χαλκεῖς δύο καὶ βουτζιάριν ἓναν καὶ τορνάριν ἓν(αν) καὶ εἰ(ς) τοῦ Πωλοσνίκου τοῦ μῖρᾶ ἀμπελουργὸς εἷς καὶ εἰ(ς) τοῦ Πα|ταδὶ ὁ Μελεκδὺς ἀμπελουργὸς εἷς ἵνα δὲ ἔχει καὶ τοῦ νησὶν τὴν ἁγίαν τριάδα εἰς μετόχιον. ὁμοῦ δὲ πάντες τῶν χωρίων τα ὀνόματα εἰσὶν ταῦτα· ἁ Σαγάρβρυν καὶ τοῦ Μάμα καὶ τοῦ Σάνδρου καὶ τοῦ Κνήσα καὶ τοῦ Τζίτουμ καὶ τοῦ | Σάμταγ καὶ τοῦ Παδρούγου καὶ τοῦ Ζαλέση καὶ [---] Γριτζάρι καὶ ἕτερα πλείωνα δίδωμι εἰ(ς) τὴν ὑπεραγίαν θ(εοτό)κον τοῦ μ(η)τροπολίτου τῷ μοναστήριον ἵνα μέχρι συστείκη ὁ οὐ(ρα)νὸς καὶ ἡ γῆ ἵνα εἰσὶν τοῦ μοναστηρίου. δίδωμι δὲ καὶ ἐξουσίαν ἐν ταύτῃ τῇ μονῇ | ἵνα τοὺς μὴ θέλοντας κατοικεῖσαι εἰς τὸ κράτος τῆς ἁγίας μονῆς ἄνευ προστάξεως τῆς ἡγουμένης καὶ τὸν ἀδελφῶν ἵνα | διοχθήτω ἐκ τοῦ τόπου ἄκον καὶ μὴ βουλόμενος. εἰ δὲ τίς φοραθῇ ἐξ αὐτῶν ὄνπερ δέδωκα εἰς τὴν μονὴν ἀποκόψε ἢ ἀποποιήσασθαι τί ἢ ἐκ τῆς γεναιάς μου ἢ ἕτερος τίς εἴτε βασιλεῖς εἴτε ἄρχοντες εἴτε στρατιγοὶ εἴτε ἐπίσκοποι εἴτε ἕτεροι | τινὲς ἵνα ἔχων τῷ ἀνάθεμα παρα π(α)ρ(δ)ς καὶ υἱοῦ καὶ ἁγίου πν(εύματο)ς τῆς ἐνδόξου δεσποίνης ἡμῶν θ(εοτό)κου καὶ ἀεὶ παρθένου Μα|ρίας τῶν ἐνδοξῶν ἀποστόλων καὶ τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτῶ π(ατέ)ρων καὶ πάντων τῶν ἁγίων καὶ ἀποέμου τοῦ | ἀμαρτωλοῦ.⁹⁷⁴

⁹⁷⁴ A szöveget az ÁO 35-36. oldalán található kiadásból kölcsönöztem. A vulgáris stílusból adódó s egyéb hibákat lábjegyzetben javítva lásd: DHA I. 85., a szövegen is átvezetve MORAVCSIKnál: ÁMTBF 80-81. MORAVCSIK ez utóbbi helyen olvasható magyar fordítása a következő: „Az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében. Én, István, keresztény s egész Hungria királya, miután létesítettem, felállítottam és berendeztem a szentséges Istenanya veszprémi, érseki monostorát, s összegyűjtöttem benne az apácák seregét a magam, nőm és gyermekeim, valamint egész Pannonia lelki üdvéért, így rendelkezem. Ajándékozok ennek a monostornak 9 falut földestől együtt. Ezen falvak nevei a következők: először Szárberény, negyvennyolc füsttel és hat halással; aztán egy másik falu, Szántó, harminc családdal – ez a Dunánál van –, továbbá (ti. ajándékozok) húsz családot a szentséges Istenanya beiktatásakor, úgyszintén a szombotu-i révet hét révessel, hasonlóan a vásárvámost is, valamint lovas szolgát hatvanat, halászt a Dunán tizenkettőt, ácsot hármat, kovácsot kettőt, pohárnokot egyet, esztergályost egyet; (ti. van aztán) Paloznakban egy birtokrészes vincellér, Melegdi; kapja meg továbbá majorgazdaság gyanánt a Szentháromság szigetét. Az összes falunévek együttesen ezek: először Szárberény, aztán Mam, aztán Sándor, aztán Kenese, aztán Csittény, aztán Szántó, aztán Padrag, aztán Zalészi, aztán Gerencsér. S több más egyebet is ajándékozok a szentséges Istenanyának, az érseki monostornak, hogy a monostoré legyen, amíg csak ég és föld áll. De szabad rendelkezési joggal is felruházom ezt a monostort avégből, hogy azokat, akik nem akarnak a szent monostor főnnhatósága alatt lakni, a fejedelemszögy és a nővérek rendelete nélkül üzzék ki arról a helyről kedvük és akaratuk ellenére. Ha pedig valakit azon kapnának, hogy abból, amit én a monostornak adtam, elszakítana vagy elidegenítene valamit, legyen az az én nemzetségemből vagy bárki más, akár király, akár főúr, akár ispán, akár püspök, akár más valaki, átok szálljon rá az Atyától, a Fiútól és a Szentlélektől, dicsőséges Asszonyunktól, az Istenanya s örökké szűz Máriától, a dicsőséges Apostoloktól, a háromszáztizennyolc atyától és minden szentektől s tőlem, bűnöstől.”

Anno d(omi)nicę incarnationis mill(esimo) ·C·V·III· p(re)cipiente cristianissimo rege Colu(m)bano, renouatu(m) est hoc priuilegiu(m) de monasterio | Bezpremensiu(m) monialiu(m). Causa aute(m) renouationis hec fuit: Cu(m) totu(m) priuilegiu(m) s(an)c(t)i Stephani de om(n)ibus p(er)tinentiis eius|de(m) monasterii cęra sigillo eius insignita, esset inuolutu(m), et ineuitabili necessitate quaru(n)da(m) ligitationu(m) fuisset apertu(m), causis quę | emerserant extinctis, et exinanita fide ueteris p(ri)uilegii, oportuit nouu(m) fieri, q(uo)d ea continer(et), quę monasteriu(m) illud | sine omni controuersia illo tempore obtinuit, q(ua)ndo ipsu(m) p(ri)uilegiu(m) p(re)ceptu(m) est renouari. Et hec sunt ea quę inuenta s(un)t e(ss)e ipsius | ecclesię sine om(n)i contradictione Simone Quinq(ue) Ec(c)l(es)iaru(m) ep(iscop)o, iussu regis et consensu Bezpremensis ep(iscop)i diligent(er) p(er)scrutante, (et) ueritate(m) | rei (ch)r(ist)ianissimo regi Columbano referente: Villa Zaa`r`berin cu(m) ·L·III^{or}· mansionib(us), sed t(er)ra ad ipsam uilla(m) p(er)tinens: e(st) co(n)munis, (et) silua | ipsius uillę habitatorib(us). Uilla(m) Zamtou iuxta Danubiu(m) dedit p(ri)us s(an)c(tu)s Stephan(us) cu(m) triginta mansionib(us), (et) postea dedit in dedica(t)ione ec(c)l(es)ię: uiginti mansiones in eade(m) uilla. S(un)t etia(m) in eade(m) uilla ·XII^{ci}(m)· piscatores. Tota t(er)ra ipsius uille dominiu(m) abbatissę e(st). Totu(m) telo|neu(m) fori ei(us)dem uille, (et) nauu(m) port(us) cu(m) septe(m) naucleris, monasterii s(un)t. Dedit etia(m) insula(m) in Sild, et p(re)t(er) ipsam insula(m), dedit p(re)diu(m) in | ipso portu Sild ad op(us) pecudu(m); sed t(er)ra est co(n)munis. Et in ipso portu Sild, habe(nt) piscatione(m) sturionu(m). Tercia uilla est Mama, | quarta Scondur, quinta Kinessa, sexta Citim. In istis ·III· uillis: Mama, Scondur, Kinessa, Citim, non est t(er)ra co(n)munis, nec lic(et) alicui ha|bitare, nisi que(m) abatissa admiserit. Septima uilla est Serlous sed t(er)ra co(n)munis e(st) cu(m) pop(u)lo Q(ui)n(queec)lesiensis ep(iscop)i. Octaua uilla e(st) Podruc, | in qua uilla hab(et) fili(us) Podruc: co(n)mune(m) t(er)ra(m) cu(m) p(opu)lo abbatissę. Nona uilla e(st) Grincear, cui(us) t(er)ra communis e(st). Ex om(ni)b(us) istis uillis non | hab(et) abatissa seruientes cu(m) eq(ui)s, nisi solu(m)modo ·LX· et tres mansiones carpentario(rum), et duas ma[n]siones fabroru(m), et unu(m) torna|tore(m) et unu(m) lagenaru(m) custode(m). Cet(er)i om(ne)s s(un)t uel uinitores uel aratores. Et in uilla Polosinic hab(et) abatissa unu(m) uinitore(m) cu(m) | uinea sua. Pret(er) hec dedit s(an)c(tu)s rex in portu MODOCEA: piscatione(m) husonu(m) ad op(us) monialiu(m) s(an)c(t)e Marie seruientium. Vetus aute(m) | p(ri)uilegiu(m) iuxta lingua(m) auctoris monasterii, grece scriptu(m), ideo adnotauim(us) ut ex concordia ueteris (et) noui, cognosceretur | certitudo ueritatis; lic(et) iuxta inuestigacione(m) Q(ui)n(queec)lesiensis ep(iscop)i à p'osita sint queda(m) in nouo, quę non inueniunt(ur) in ueteri, et | que s(an)c(t)ę eccl(es)ię accreuerunt in p(ro)cessu t(em)p(or)is. Quicu(m)q(ue) aut(em) aliquid de his quę in hoc p(ri)uilegio continent(ur), p(re)s(um)pserit | minuere, maledictioni iusti iudicis d(e)i (et) s(an)c(t)ę MARIE (et) om(n)iu(m) ap(osto)lo(rum) (et) o(m)niu(m) fidelium d(e)i, sic(ut) in ueteri p(ri)uilegio scriptu(m) e(st), | subiaceat, et lege(m) regni de p(er)uasione eccl(es)ię d(e)i p(er)soluat.”⁹⁷⁵

⁹⁷⁵ AO 36-37.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

BZ = *Byzantinische Zeitschrift*

FM = *Fontes Minores*, Frankfurt am Main

KMTL = *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1994.

LMA = *Lexikon des Mittelalters*. 9 kötet + regiszter. München, 1980-1999.

ODB = *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Alexander P. Kazhdan (ed. in chief), New York/Oxford, 1991.

RHBR = Burgmann, Ludwig – Fögen, Marie Theres – Schminck, Andreas – Simon, Dieter: *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts. Teil I. Die Handschriften des weltlichen Rechts*. Frankfurt am Main, 1995.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

AB = Besenyei, Lajos – Érszegi, Géza – Gorlero, Maurizio Pedrazza (ed.): *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII*. Verona, 1999. 23-29.

ÁLI = Érszegi Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Budapest, 1983.

ÁMTBF = Moravcsik Gyula (szerk.): *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1984.

ÁO = Györffy György (szerk.): *Árpád-kori oklevelek 1001-1196*. Budapest, 1997.

B. = Scheltema, H. J. – van der Wal, N. – Holwerda, D. (ed.): *Basilicorum libri LX*. Szöveg: Series A, I-VIII. köt. Groningen, 1955-88.; Scholia: Series B, I-IX. köt. Groningen, 1953-85.

BATTHYÁNY = BATTHYÁNY, IGNATIUS (ed.): *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium*. I. köt. Albae-Carolinae, 1785.

BURGMANN (1983) = Burgmann, Ludwig (Hrsg.): *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V*. Frankfurt am Main, 1983.

BERKI = Berki Feriz: *Kánonok könyve I*. Budapest, 1946.

BRANDILEONE–PUNTONI = Brandileone, F. – Puntoni, V. (ed.): *Prochiron Legum, pubblicato secondo il Codice Vaticano Greco 845*. Róma, 1895.

- BURGMANN (1988) = Burgmann, Ludwig (Hrsg.): *Ecloga Basilicorum*. Frankfurt am Main, 1988.
- CHILANDAR = *Actes de Chilandar* [Actes de l'Athos V.]. Publiés par R. P. Louis Petit et B. Korablev. Amsterdam, 1975. [Az 1911-es szentpétervári kiadás reprintje.]
- CIC = Corpus Iuris Civilis. I. köt.: Institutiones (ed. Krüger, Paul); Digesta (ed. Mommsen, Theodor, retract. Krüger, Paul). Berlin, 1954. II. köt.: Codex Iustinianus (ed. Krüger, Paul). Berlin, 1959. III. köt.: Novellae Iustiniani (edd.: Schöll, Rudolf – Kroll, Wilhelm.). Berlin, 1959.
- CJH = Márkus Dezső (szerk.): *Magyar törvénytár* (Milleniumi emlékkiadás) I. köt. 1000-1526. évi törvéncikkek. Budapest, 1899.
- DHA = Györffy György (szerk.): *Diplomata Hungariae Antiquissima I. 1000-1131*. Budapest, 1992.
- ERDŐ (1983) = Erdő Péter: *Az ókeresztény kor egyházfegyelme*. (= Ókeresztény írók 5). Budapest, 1983.
- FEJÉR = Fejér, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I-XI*. Budae, 1829-44. (Munkám során az Arcanum Kft. digitális kiadását használtam: Magyarország középkori digitális okmánytára 1.0. Pápa-Budapest, 2005.)
- FRANSEN – KÖLZER = Fransen, Gérard – Kölzer, Theo (Hrsg.): *Burchard von Worms: Decretorum libri XX* (ergänzter Neudruck der editio princeps Köln 1548). Aalen, 1992.
- FRESHFIELD = Freshfield, Edwin Hanson (ford.): *A Manuel of Eastern Roman Law: The Procheiros Nomos*. Cambridge, 1928.
- FRIEDBERG = Friedberg, Aemilius: *Corpus Iuris Canonici. I: Decretum Magistri Gratiani*. Lipsiae, 1879. Digitális formátumban elérhető a következő webcímen: <http://mdz.bib-bvb.de/digbib/gratian/text/>.
- Gai. Inst. = Seckel, Emil – Kübler, Bernhard (edd.): *Gai Institutiones*. Stuttgart, 1969. (Az 1935-ös lipcsei kiadás reprintje). Magyarul: Gaius: Kézirat változatlan kiadása. Ford.: Brósz Róbert. Budapest, 1993.
- GH = Veszprémy László (szerk.): *A magyarok cselekedetei (Anonymus – Kézai Simon)*. Budapest, 1999. (Ford.: Veszprémy László és Bollók János).
- HEFELE = Hefele, Karl Joseph: *Conciliengeschichte*. Freiburg in Br. I-IX. 1855-1890.
- HEFELE-LECLERCQ = Hefele, Karl Joseph – Leclercq, Henri: *Histoire des conciles d'après les documents originaux*. 9 köt. Párizs, 1907. skk. [Újabb kiadása: Hildesheim, 1973.]
- HEIMBACH = Heimbach, Gustav Ernst (Hrsg.): *Const. Harmenopuli Manuale legum sive Hexabiblos, cum appendicibus et legibus agrariis*. Lipsiae, 1851. (Reprint: Aalen, 1969.)

- HO = *Hazai okmánytár (Codex Diplomaticus Patrius) I-VIII*. Győr–Budapest 1865-1891. [Az Arcanum Adatbázis Kft. 2005-ben kiadott CD-ROM-ját („Magyarország középkori digitális okmánytára 1.0”) használtam.]
- IGR = Zepos, Johannes – Zepos, Panagiotos: *Jus Graecoromanum I-VIII*. Athén, 1931. (Reprint: Aalen 1962.)
- JOANNOU = Joannou, Périclès-Pierre: *Discipline générale antique (IVe-IXe siècle) I-II*. Grottaferrata, 1962.
- KODER (1991) = Koder, Johannes (Hrsg.): *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*. Bécs, 1991.
- KUTLUMUS = *Actes de Kutlumus* [Achives de l’Athos II²]. Ed.: Paul Lemerle. Párizs, 1988.
- LAVRA = *Actes de Lavra*. Ed.: Lemerle, Paul – Guillou, André – Svoronos, Nicolas. Párizs, I-IV. 1970-82. [= Archives de l’Athos 5, 8, 10, 11]
- LEDERER (1964) = Léderer Emma (szerk.): *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához, I. rész 1000-től 1526-ig*. Budapest, 1964.
- MANSI = Mansi, Johannes Dominicus: *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*. Graz, 1960-62. [A 1901 és 1927 között megjelent párizsi kiadás reprintje.]
- MEH = Györffy György (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. 5. bővített kiadás, Budapest, 2002.
- METZGER = Metzger, Marcel: *Les Constitutions Apostoliques I-III*. Párizs, 1985-87.
- MG = Jaffé, Philippus (ed.): *Monumenta Gregoriana*. Berlin, 1865. [Reprint: 1964.]
- MGH Scr. V. = *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum V*. Hannover, 1844. (Reprint: Stuttgart, 1968.)
- MGH L. d. L. = *Monumenta Germaniae Historica, Libelli de lite imperatorum et pontificum saeculis XI. et XII. conscripti I. köt.* Hannover, 1891. [Reprint: 1956.]
- MM = Miklosich, Franz – Müller, Joseph: *Acta et diplomata Graeca aevi sacra et profana I-VI*. Aalen, 1968. (IV-V. köt. Stuttgart). (Az 1860-90-es bécsi kiadás reprintje.)
- Mon. Vat. = *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Budapest, 1884-1909. (Ser. I. Tom. 1-6.; Ser. II. Tom. 1-3.)
- MORAVCSIK (1950) = Moravcsik Gyula (szerk. és ford.): *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása*. Budapest, 1950. Reprint: Budapest, 2003. Az utóbbi szerint idézem.
- NOAILLES–DAIN = Noailles, P. – Dain, A.: *Les nouvelles de Léon le Sage*. Párizs, 1944.

NT = *Novum Testamentum Graece et Latine*. Ed.: H. J. Vogels. 4. kiadás, Freiburg, 1955.
[Az idétt magyar szöveg forrása: Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás.
Ford. és magy.: Gál Ferenc et al. Budapest, 1987.]

PERTUSI = Pertusi, Agostino (ed.): *Constantino Porfirogenito. De thematibus*. (Studi e testi 160) Città del Vaticano: Biblioteca apostolica vaticana, 1952.

PÉTERFFY = Péterffy C. (ed.): *Sacra concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXXXIV, I-II*. Pozsony, 1741-42. I²: Bécs, 1742.

PG = Migne, Jacques-Paul (ed.): *Patrologiae cursus completus*. Series graeca (161 köt.). Párizs, 1857-1866.

PL = Migne, Jacques-Paul (ed.): *Patrologiae cursus completus*. Series latina (221 köt.). Párizs, 1844-1865.

PITRA = Pitra, I.B.: *Iuris ecclesiastici graecorum historia et monumenta II*. Róma, 1868. (Reprint: 1963) 433-640.

RHALLES–POTLES = Rhalles, G. A. – Potles, M.: *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἑγρᾶν κανόνων* I-VI. Athén, 1852-1859. (Reprint: 1966.)

SIRALMAS ÉNEK = Rogerius mester: *Siralmas ének*. In: BELLUS IBOLYA – HORVÁTH JÁNOS – KRISTÓ GYULA – ZSOLDOS ATTILA (szerk., jegyz., ford., utószó): Thuróczy János: A magyarok krónikája, Rogerius mester: Siralmas ének. Budapest, 2001. 399-465.

SRH = Szentpétery, Emericus (ed.): *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I-II. Budapest, 1937-38. (Bővített reprintje: Budapest, 1999. Ez utóbbit használtam.)

SZENTPÉTERY (1927) = Szentpétery Imre: *Középkori oklevélszövegek*. Budapest, 1927.

Τιπούγκιτος = *Τιπούγκιτος sive Librorum LX Basilicorum summarium*. I. köt. (lib. 1-12) ed. Ferrini, Contardus – Mercati, Iohannes. Róma, 1914. Studi e testi 25; II. köt. (lib. 13-23) ed. Dölger, Franz. Róma, 1929. Studi e testi 51; III. köt. (lib. 24-38) ed. Hoermann, Staphania – Stepski Doliwa, Nata de – Seidl, Erwin. Róma, 1943. Studi e testi 107; IV. köt. (lib. 39-48) ed. Hoermann, Staphania – Stepski Doliwa, Nata de – Seidl, Erwin. Róma, 1955. Studi e testi 179; V. köt. (lib. 49-60) ed. Hoermann, Staphania – Stepski Doliwa, Nata de – Seidl, Erwin. Róma, 1957. Studi e testi 193.

Tripartitum = Weböczy István: *Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának Hármaskönyve*. [Latin-magyar kétnyelvű kiadás. Az Budapesten, 1894-ben kiadott fordítás új előszavakkal (Bónis György, Gazda István) bővített kiadása. A fordítást Csiky Kálmán készítette.] Budapest, 1990.

VOGT = Vogt, Albert: *Le livre des cérémonies I-II*. Párizs, 1967.

WENZEL = Wenzel Gusztáv (szerk.): *Árpádkori új okmánytár (Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus) I-XII*. Pest–Budapest, 1860-73. [Az Arcanum Adatbázis Kft. 2005-ben kiadott CD-ROM-ját („Magyarország középkori digitális okmánytára 1.0”) használtam.]

ZÁVODSZKY = Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, 1904. (Reprint: Pápa, 2002.)

ZIMMERMANN–WERNER = Zimmermann, Franz – Werner, Carl: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Nagyszeben, 1892. I. köt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ANASTOS = Anastos, Milton V.: *Vox populi voluntas Dei and the Election of the Byzantine Emperor*. In: *Studies in Byzantine Intellectual History*. London, 1979. 181-207.]

ANGYAL (1938) = Angyal Pál: *Szent István és a büntetőjog*. (Különlenyomat a Magyar Jogászegyleti Értekezések Szt. István számából.) Budapest, 1938.

ANGYAL (1941) = Angyal Pál: *I. Endre és Szent László büntetőtörvényei*. Magyar Jogászegyleti Értekezések 9 (1941. január). 71-84.

ANGYAL (1942) = Angyal Pál: *A büntetőjog fejlődése Kálmán uralkodása idejében*. In: Eckhart Frenc – Degré Alajos (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Viski Illés József tanári működésének 40. évfordulójára*. Budapest, 1942. 1-14.

ANKUM = Ankum, Hans: *Les tabellions romains, ancêtres directs des notaires modernes*. In: *Atlas du notariat* (ed.: Elisabeth M. van der Marck). Deventer, 1989. 5-44.

APPELT = Appelt, Heinrich: *Das Diplom Kaiser Heinrichs II. für Göss vom 1. Mai 1020. Eine diplomatisch-verfassungsgeschichtliche Untersuchung*. Graz, 1953.

ARNOULD = Arnould, Maurice-Aurélien: *Les relevés du feux*. Trunhout, 1976.

BAÁN (1988) = Baán István: *A körtvélyesi monostor*. Vigilia 1988/10. 749-754.

BAÁN (1995a) = Baán István: „*Turkia metropolitája*.” *Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon*. Századok 129 (1995. 5. sz.) 1167-1170.

BAÁN (1995b) = Baán István: „*Turkia metropolíája*.” *Kísérlet a Szent István kori magyarországi orthodox egyházszervezet rekonstrukciójára*. In: H. Tóth Imre (szerk.): *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig*. Szeged, 1995. 19-26.

BALOGH (1938) = Balogh József: *Szent István „Intelmei”-nek forrásai*. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Szent István Emlékkönyv*. Budapest, 1938. II. köt. 235-265.

BALOGH (1943) = Balogh József: „*Ratio*” és „*mos*”. *A római jog ’megújulásának’ nyomai a szentistváni Intelmekben*. Egyetemes Philológiai Közlöny 67 (1943) 273-336.

BALOGH (1944) = Balogh Albin: *A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégebb magyarországi oklevél*. Regnum Egyháztörténeti Évkönyv 6 (1944-46) 21-30.

- BALOGH (1999) = Balogh Elemér: *Az Aranybulla helye a magyar alkotmánytörténetben.* In: Besenyei, Lajos – Érszegi, Géza – Gorlero, Maurizio Pedrazza (ed.): *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII.* Verona, 1999. 61-77.
- BALOGH (2000) = Balogh Elemér: *Középkori bajor egyházi bíraskodás.* Budapest, 2000.
- BARANYAY = Baranyay Károly: *Magyar büntetőjogtörténet I. (I. Endre uralkodásának végéig).* Miskolc, 1928.
- BARKER = Barker, John W.: *The Problem of Appanages in Byzantium During the Palaiologan Period.* Byzantina 3 (1971) 105-122.
- BARSTOW = Barstow, Anne Llewellyn: *The Defense of Clerical Marriage in the Eleventh and Early Twelfth Centuries: the Norman Anonymous and His Contemporaries.* (PhD értekezeés.) Columbia University, 1979. Mikrofilmről készült nyomtatott változatának megjelenése: University Microfilms International, Ann Arbor, Michigan, U.S.A. 1984. [Átdolgozott változata megjelent könyv alakban: *Married Priests and the Reforming Papacy: The Eleventh-Century Debates.* New-York, Edwin Mellen Press, 1982.]
- BARTA = Barta István: *Középkori közjegyzőségeink történetéhez.* In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1938. 31-46.
- BARTONIEK (1917) = Bartoniek Emma: *A koronázási eskü fejlődése 1526-ig.* Századok 51 (1917) 5-44.
- BARTONIEK (1923) = Bartoniek Emma: *A magyar királyáavatóshoz.* Századok 57 (1936) 247-304.
- BARTONIEK (1926) = Bartoniek Emma: *Az Árpádok trónöröklési joga.* Századok 59-60 (1925-26) 785-841.
- BARTONIEK (1929) = Bartoniek Emma: *Az Árpádok trónöröklési jogához.* Századok 63 (1929) 37-43.
- BARTONIEK (1934) = Bartoniek Emma: *Corona és regnum.* Századok 68 (1934) 314-331.
- BARTONIEK (1936a) = Bartoniek Emma: *A magyar királyválasztási jog a középkorban.* Századok 70 (1936) 359-406.
- BARTONIEK (1936b) = Bartoniek Emma: *A királyi hatalom eredetéről.* Századok 1936. pótfüzet 481-496.
- BARTONIEK (1939) = Bartoniek Emma: *A magyar királykoronázások története.* Budapest, 1939. (Reprint: Budapest, 1987. Ez utóbbit használtam.)
- BECK (1955) = Beck, Hans-Georg: *Der byzantinische „Ministerpräsident“.* BZ 48 (1955) 309-338.
- BECK (1966) = Beck, Hans-Georg: *Senat und Volk von Konstantinopel. Probleme der byzantinischen Verfassungsgeschichte.* Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte. 1966, 6. füzet.

- BECK (1977) = Beck, Hans-Georg: *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*. 2., változatlan kiadás, München, 1977.
- BÉKEFI = Békefi Remig: *Vallásos és erkölcsi élet Magyarországon az Árpádházi királyok korában*. Katholikus Szemle 1896. 1-41. és 181-239.
- BLAZOVICH = Blazovich László: *Az Aranybulla létrejöttének előzményei és kiadása*. In: Besenyei, Lajos – Érszegi, Géza – Gorlero, Maurizio Pedrazza (ed.): *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII*. Verona, 1999. 45-51.
- BLOCH = Bloch, Marc: *A feudális társadalom*. Ford.: Sujtó László. Budapest, 2002. [A mű első francia megjelenése: 1939-40.]
- BOELENIS = Boelens, Martin: *Die Klerikerehe in der Gesetzgebung der Kirche unter besonderer Berücksichtigung der Strafe. Eine rechtsgeschichtliche Untersuchung von den Anfängen der Kirche bis zum Jahre 1139*. Paderborn, 1968.
- BORSA (1987) = Borsa Iván: *A hiteleshelyi eljárás színhelyén készült feljegyzés*. Levéltári Közlemények 58 (1987) 39-41.
- BORSA (2000) = Borsa Iván: *A hiteleshelyekről*. In: Piti Ferenc (szerk.): „A magyarok eleiről.” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2000. 99-106.
- BÓNIS (1938) = Bónis György: *Szent István törvényeinek önállósága*. Századok 72 (1938) 433-487.
- BÓNIS (1942) = Bónis György: *A személyes királyság kora*. In: Eckhart Ferenc – Degré Alajos (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Viski Illés József tanári működésének 40. évfordulójára*. Budapest, 1942. 93-103.
- BÓNIS (1947) = Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kolozsvár, 1947.
- BÓNIS (1964a) = Bónis György: *Einflüsse des römischen Rechts in Ungarn*. *Ius Romanum medii aevi* V, 10. Milano, 1964.
- BÓNIS (1964b) = Bónis György: *A közhitelűség szervei Magyarországon és a magyar hiteleshelyi levéltárak*. Levéltári Szemle 1-2/1964. 118-142.
- BÓNIS (1971) = Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971.
- BÓNIS (1972) = Bónis György: *Középkori jogunk elemei*. Római jog. Kánonjog. Szokásjog. Budapest, 1972.
- BRÉHIER (1948) = Bréhier, Louis: *Ἱερεὺς καὶ βασιλεὺς*. In: Herbert Hunger (Hrsg.): *Das byzantinische Herrscherbild*. Darmstadt, 1975. 86-93. (Franciából Herta Lazarus fordította.) [Eredeti megjelenése: *Mémorial Louis Petit*, Bukarest, 1948. 41-45.]

- BRÉHIER (1969) = Bréhier, Louis: *Bizánc tündöklése és hanyatlása*. Budapest, 1999. (A mű 1969-es második kiadásából Baán István fordította.)
- BRÉHIER (1970) = Bréhier, Louis: *A bizánci birodalom intézményei*. Budapest, 2003. (A mű 1970-es második kiadásából Baán István fordította.)
- BRESSLAU = Bresslau, Harry: *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*. Band I., Band II. Erste Abteilung. 3. kiadás. Berlin, 1958.
- BRUCK = Bruck, Eberhard Friedrich: *Kirchlich-soziales Erbrecht in Byzanz. Johannes Chrysostomus und die Mazedonischen Kaiser*. Palermo, 1933. Estratto dagli 'Studi in onore di Salvatore Riccobono' III. köt. 377-423.
- BRUNEL = Brunel, Clovis: *Les actes des rois de France scellés de sceau d'or*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 62 (1954) 112-123.
- BURGMANN–TROIANOS = Burgmann, Ludwig – Troianos, Spyros: *Appendix Eclogae*. FM 3 (1979) 24-125.
- BURGMANN (1983) = Burgmann, Ludwig (Hrsg.): *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V*. Frankfurt am Main, 1983.
- BURGMANN (1996) = Burgmann, Ludwig: *Das byzantinische Recht und seine Einwirkung auf die Rechtsvorstellung der Nachbarvölker*. In: Armin Hohlweg (Hrsg.): *Byzanz und seine Nachbarn* (= Südosteuropa-Jahrbuch 26). München, 1996. 277-295.
- BURGMANN (1997) = Burgmann, Ludwig: *Chrysobull gleich Privileg? Beobachtungen zur Funktion einer byzantinischen Urkundenform*. In: Dölemeyer, Barbara – Mohnhaupt, Heinz (Hrsg.): *Das Privileg im europäischen Vergleich*. I. köt. Frankfurt am Main, 1997. 69-92.
- BURGMANN (2002) = Burgmann, Ludwig: *Juristische Buchproduktion in Byzanz*. In: Colli, Vincenzo (Hrsg.): *Juristische Buchproduktion im Mittelalter*. Frankfurt am Main, 2002. 247-267.
- BURY = Bury, J. B.: *The Constitution of the Later Roman Empire*. In: Harold Temperley (ed.): *Selected essays of J. B. Bury*. Amsterdam, 1964. 99-125.
- CHARANIS = Charanis, Peter: *Coronation and its Constitutional Significance in the Later Roman Empire*. In: Charanis, Peter: *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire*. London, 1973. [Első megjelenése: *Byzantion* 15 (1941) 49-66.]
- CROUZEL = Crouzel, Henri: *Ehe, Eherecht, Ehescheidung. Alte Kirche*. In: *Theologische Realenzyklopädie* (szerk.: Gerhard Krause und Gerhard Müller) 9. köt., Berlin, 1982. 325-330.
- CSÁNYI = Csányi Károly: *Bizánci elemek az Árpád-kori magyar építészetben*. A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 3. Muzeológiai sorozat, II. kötet 1. szám. Budapest, 1951. 25-40.
- CSEKEY = Csekey István: *A magyar trónöröklési jog. Jogtörténelmi és közjogi tanulmány oklevélmellékletekkel*. Budapest, 1917.

- CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS = Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Bővített és átdolgozott kiadás, Budapest, 1995.
- CSÓKA = Csóka J. Lajos: *Az első magyar törvénykönyv keletkezéstörténete*. Jogtörténeti Tanulmányok III. Budapest, 1974. 153-175.
- CZEBE = Czebe Gyula: *A veszprémvölgyi oklevél görög szövege*. Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV. köt. 3. szám. Budapest, 1916.
- DARKÓ (1917) = Darkó Jenő: *A veszprémvölgyi apácamonostor alapító-levelének 1109.-i másolatáról*. Egyetemes Philológiai Közlöny 41 (1917) 257-272. és 336-351.
- DARROUZÈS = Darrouzès, Jean: *Recherche sur les offikia de l'église byzantine*. Párizs, 1970.
- DAUVILLIER–DE CLERCQ = Dauvillier, Jean – de Clercq, Carlo: *Le mariage en droit canonique oriental*. Párizs, 1936.
- DE BOÜARD = de Boüard, Alain: *Manuel de diplomatie française et pontificale*. Párizs, 1929.
- DEÉR (1928) = Deér József: *A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája*. 2. kiadás, Máriabesnyő – Gödöllő, 2003. [Első kiadása: Kaposvár, 1928. A 2003-as kiadás szerint idézem.]
- DEÉR (1937) = Deér József: *Az Árpádok vérségi joga*. Budapest, 1937. Reprint: Deér József: *Királyság és nemzet (Tanulmányok 1930-1947)* I. köt. Szerk.: Bárány Attila. Máriabesnyő – Gödöllő, 2005. 107-117.
- DEÉR (1938) = Deér József: *Pogány magyarság – keresztény magyarság*. Budapest, 1938.
- DEÉR (1942) = Deér József: *A Szent István-i Intelmek kérdéséhez*. Századok 76 (1942). Reprint: Bárány Attila (szerk.): *Királyság és nemzet*. Máriabesnyő – Gödöllő, 2005. II. köt. 91-107. Az utóbbi szerint idézem.
- DEÉR (1952) = Deér, Josef: *Der Weg zur Goldenen Bulle Andreas' II. von 1222*. Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte 10 (1952) 104-138.
- DEGRÉ = Degré Alajos: *Az ellenállási jog története Magyarországon*. In: Válogatott tanulmányok (szerk.: Mezey Barna). Budapest, 2004. 61-69., 368-369.
- DESLANDES = Deslandes, S.: *De quelle autorité relèvent les monastères orientaux?* Echos d'Orient 21 (1922) 308-322.
- DILCHER = Dilcher, Gerhard: *Die Entwicklung des Lehenswesens in Deutschland zwischen Saliern und Staufern*. In: *Il feudalesimo nell'alto medioevo*, I. köt. Spoleto, 2000. 263-303.
- DOMANOVSKY (1913) = Domanovszky Sándor: *A trónöröklés kérdéséhez az Árpádok korában*. Budapesti Szemle 1913. 367-398.

- DOMANOVSKY (1929) = Domanovszky Sándor: *Az Árpádok trónöröklési jogához*. Századok 63 (1929).
- DÖLGER (1942) = Dölger, Franz: *Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik*. In: Paraspora. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches. Ettal, 1961. 153-177. [Első megjelenése: Archivum Europae Centro-Orientalis 8 (1942) 315-342. Az 1961-es kiadás szerint idézem.]
- DÖLGER (1950) = Dölger, Franz: *Rec. P. Charanis, Coronation and its constitutional significance in the later Roman Empire*. BZ 43 (1950) 146-147.
- DÖLGER (1956) = Dölger, Franz: *Das byzantinische Mitkaisertum in den Urkunden*. In: Herbert Hunger (Hrsg.): *Das byzantinische Herrscherbild*. Darmstadt, 1975. 13-48. [Korábbi megjelenése: Dölger, Franz: *Byzantinische Diplomatie*. Zwanzig Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner. Ettal, 1956. 102-109.]
- DÖLGER (1960a) = Dölger, Franz: *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*. Unveränderter Abdruck der 1. Auflage 1927. Darmstadt, 1960.
- DÖLGER (1960b) = Dölger, Franz: *Der Feudalismus in Byzanz*. In: *Studien zum mittelalterlichen Lehenwesen*. (Vorträge gehalten in Lindau am 10.-13. Oktober 1956.) Lindau, 1960. 185-192.
- DÖLGER (1963) = Dölger, Franz: *Die byzantinische und die mittelalterliche serbische Herrscherkanzlei*. In: *Actes du XIIe congrès international d'études byzantines*. I. köt. Belgrád, 1963. 83-103.
- DÖLGER–KARAYANNOPULOS = Dölger, Franz – Karayannopulos, Johannes: *Byzantinische Urkundenlehre*. Erster Abschnitt: Die Kaiserurkunden. München, 1968.
- DURĂ = Dură, Nicolae: *The Ecumenicity of the Council in Trullo*. In: *The Council in Trullo revisited* (Ed.: Nedungatt, George – Featherstone, Michael). Róma, 1995. 229-262.
- ECKHART (1908) = Eckhart Ferenc: *A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig*. Arad, 1908.
- ECKHART (1913) = Eckhart Ferenc: *Hiteles helyeink eredet és jelentősége*. Századok 47 (1913) 641-655.
- ECKHART (1914) = Eckhart, Franz: *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, IX. Ergbd, 2. füzet. 1914. 395-558.
- ECKHART (1932) = Eckhart Ferenc: *Vita a leánynegyedről*. Századok 64 (1932). 408-415.
- ECKHART (1946) = Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, 1946.
- E. KOVÁCS = E. Kovács Péter: *Az egri káptalan hiteleshelyi és oklevélkiadói tevékenysége az Árpád-korban*. Archivum. A Heves Megyei Levéltár közleményei. Eger, 1990. 4-43.

- ENDLICHER = Endlicher, Stefan: *Die Gesetze des Heiligen Stefan*. Wien, 1849.
- ENGEL (1981) = Engel Pál: *A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez*. In: Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. (Szerk.: Csukovits Enikő.) Budapest, 2003. 73-100. [Első megjelenése: Történelmi Szemle 24 (1981) 1-19.]
- ENGEL (2000) = Engel Pál: *Az „1300 körüli” tanácsi határozat keletkezéséhez*. In: Fischer Ferenc – Majoros István – Vonyó József (szerk.): Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Pécs, 2000. 125-132. Reprint: Csukovits Enikő (szerk.): Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Budapest, 2003. 639-648. Az utóbbi szerint idézem.
- ENBLIN (1942) = Enßlin, Wilhelm: *Zur Torqueskrönung und Schilderhebung bei der Kaiserwahl*. Klio 35 (1942) 268-298.
- ENBLIN (1943) = Enßlin, Wilhelm: *Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden*. In: Herbert Hunger (Hrsg.): Das byzantinische Herrscherbild. Darmstadt, 1975. 54-85. [Eredeti megjelenése: Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-histor. Abt. 1943. 6. füzet. 53-83.]
- ENBLIN (1949): Enßlin, Wilhelm: *Zur Frage nach der ersten Kaiserkrönung durch den Patriarchen und zur Bedeutung dieses Aktes im Wahlzeremoniell*. BZ 42 (1943/49) 101-115., 369-372.
- ERDÉLYI = Erdélyi László: *Az első adó elméletéhez*. Századok 47 (1913) 281-289.
- ERDŐ (1983) = Erdő Péter: *Az ókeresztény kor egyházfegyelme.. (= Ókeresztény írók 5)*. Budapest, 1983.
- ERDŐ (1992) = *A részleges egyházjog forrásszövegei a Magyarországon őrzött középkori kódexekben*. Magyar Könyvszemle, 108 (1992). 301-312.
- ERDŐ (1998) = Erdő Péter: *Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés*. Budapest, 1998.
- ERDŐ (2001) = Erdő Péter: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Budapest, 2001.
- ÉRDUJHELYI = Érdújhelyi Menyhért: *A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon*. Budapest, 1899.
- ERLER = Erler, Adalbert: *Bürgerrecht und Steuerpflicht im Mittelalterlichen Städtewesen mit besonderer Untersuchung des Steuereides*. 2. kiadás, Frankfurt am Main, 1963.
- ÉRSZEGI (1984) = Érszegi Géza: *III. Béla kancelláriai reformjáról*. Magyar Herold 1 (1984) 72-79.
- ÉRSZEGI (1986) = Érszegi Géza: *Oklevéltan*. In: Kállay István (szerk.): A történelem segédtudományai. Budapest, 1986. 12-28.
- ÉRSZEGI (1988) = Érszegi Géza: *Szent István görög nyelvű okleveléről*. Levéltári Szemle 1988/3. 3-13.

- ÉRSZEGI (1996) = Érszegi Géza: *Szent István pannonhalmi oklevele (Oklevéltani-filológiai kommentár)*. In: Takács Imre (szerk.): *Mons Sacer 996-1996. Pannonhalma 1000 éve. Pannonhalma, 1996. 47-89.*
- ÉRSZEGI (1999) = Érszegi Géza: *Az Aranybulla szövegének létrejötte, hagyományozása és értelmezése*. In: Besenyei, Lajos – Érszegi, Géza – Gorlero, Maurizio Pedrazza (ed.): *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII*. Verona, 1999. 53-60.
- FEJÉRPATAKY = Fejérpataky László: *III. Béla király oklevelei*. Különlenyomat a III. Béla magyar király emlékezete (szerk. Forster Gyula) c. kiadványból. Budapest, 1900.
- FERLUGA = Ferluga, Jadran: *La ligesse dans l'Empire byzantin. Contribution à l'étude de la féodalité à Byzance*. Zbornik radova Vizantološkog Instituta 7 (1961) 97-123.
- FOURNIER = Fournier, Paul: *Les collections canoniques attribuées à Yves de Chartres*. In: *Mélanges de droit canonique I. köt.* Aalen, 1983. 451-678.
- FÖGEN = Fögen, Marie Theres: *Legislation und Kodifikation des Kaisers Leon VI*. Subseciva Groningana 3 (1989) 23-35.
- FÖLDI (1997) = Földi András: *Kereskedelmi jogintézmények a római jogban*. Budapest, 1997.
- FÖLDI – HAMZA = Földi András – Hamza Gábor: *A római jog története és institúciói*. 11. átdolgozott és bővített kiadás, Budapest, 2006.
- FRAKNÓI = Fraknói Vilmos: *A magyar királyválasztások története*. Budapest, 1921.
- FREISEN = Freisen, Joseph: *Geschichte des kanonischen Eherechts bis zum Verfall der Glossenlitteratur*. A 2. paderborni kiadás (1893) reprintje. Aalen, 1963.
- FUHRMANN = Fuhrmann, Horst: *Einfluß und Verbreitung der pseudoisidorischen Fälschungen I-III*. Stuttgart, 1972-74.
- FUNK = Funk, F. X.: *Die Entwicklng des Osterfastens*. In: *Kirchengeschichtliche Abhandlungen und Untersuchungen I*. Paderborn, 1897. [Reprint: Frankfurt am Main, 1972.] 241-278.
- FÜGEDI = Fügedi Erik: *Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése*. Budapest, 1986.
- GANSHOF = Ganshof, François Louis: *Was ist das Lehenswesen?* 2. jav. kiadás. Darmstadt, 1967. [Első, francia kiadása: Brüsszel, 1944.]
- GAUDEMET = Gaudemet, Jean: *Il matrimonio in Occidente*. Torino, 1987. (Traduzione italiana di Bruno Pistocchi.)
- GAUDEMET–BASDEVANT = *Les canons des conciles Mérovingiens (VIe-VIIe siècles) I-II*. Párizs, 1989. Text latin de l'édition C. de Clercq. Introduction, traduction et notes par Jean Gaudemet et Brigitte Basdevant.

- GEFAELL = Gefaell, Pablo: *Clerical Celibacy*. Folia Canonica 4 (2001) 75-91.
- GEFFCKEN = Geffcken, Heinrich: *Zur Geschichte der Ehescheidung vor Gratian*. Lipcse, 1894.
- GERICS (1969) = Gerics József: *Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében*. In: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest, 1995. 248-274. [A tanulmány első megjelenése: Századok 103 (1969). 611-640.]
- GERICS (1980) = Gerics József: *Az Aranybulla ellenállási záradékának értelmezéséhez*. In: Bertényi Iván (szerk.): Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Budapest, 1980. 99-108.
- GERICS (1984) = Gerics József: *A magyarországi királykoronázás szertartásáról az 1050-es években*. In: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest, 1995. 121-132. [A tanulmány első megjelenése: Székely György (szerk.): Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Budapest, 1984. 243-254.]
- GERICS (1990a) = Gerics József: *Az állam- és törvényalkotó Szent István*. In: Zombori István (szerk.): Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest, 1995. 51-61. [A tanulmány első megjelenése: Művészettörténeti Értesítő 39 (1990) 76-80.]
- GERICS (1990b) = Gerics József: *Szent István királlyá avatása és egyházszerzése Theotmar krónikájában*. In: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest, 1995. 37-42. [Első megjelenése: Magyar Könyvszemle 106 (1990) 93-98.]
- GERICS (1993) = Gerics József: *Az írásbeli petíciók bevezetéséről szóló krónikahely magyarázatához*. In: Zombori István (szerk.): Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest, 1995. 240-243. [A mű eredeti megjelenése: Perlekedő évszázadok. Für Lajos Emlékkönyv. Budapest, 1993. 17-23.]
- GERVER = Gerver, Piet Hein: *L'Italie, le berceau*. In: Atlas du notariat (ed.: Elisabeth M. van der Marck). Deventer, 1989. 45-58.
- GIRY = Giry, Arthur: *Manuel de diplomatique*. 2. kiadás. Párizs, 1925. (1. kiadás: Párizs, 1894., 3. kiadás: New York, 1972.)
- GREGORY = Gregory, Timothy E.: *The Ekloga of Leo III and the Concept of Philanthropia*. Byzantina 7 (1975) 269-287.
- GYOMLAY (1901) = Gyomlay Gyula: *Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről*. Budapest, 1901.
- GYOMLAY (1904) = Gyomlay Gyula: *A Szent István-féle görög adománylevél eddig megfegtetlen szaváról*. Akadémiai Értesítő 15 (1904) 504-506.

- GYÖRFFY (1952-53) = Györffy György: *A szávaszentdemeteri görög monostor 12. századi birtokösszeírása*. I. közlemény: A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei II. köt. 1952. 325-362.; II. közlemény: uott III. köt. 1953. 69-104.
- GYÖRFFY (1974) = Györffy György: *A magyar krónikák adata a III. Béla kori petícióról*. In: Horváth János – Székely György (szerk.): *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Budapest, 1974. 333-338.
- GYÖRFFY (1981) = Györffy György (szerk.): *A tatárjárás emlékezete*. Budapest, 1981.
- GYÖRFFY (1983a) = Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 2. kiadás, 1983.
- GYÖRFFY (1983b) = Györffy György: *Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma*. Századok 117 (1983) 1103-1134.
- GYÖRFFY (1994) = Györffy György: *Árpád-kori oklevelek* [Budapest, 1997. 5-9.].
Bevezető: 1994.
- HAJNAL (1921) = Hajnal István: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*. Budapest, 1921.
- HAJNAL (1942) = Hajnal István: *A kis nemzetek történeírásának munkaközösségéről*. Századok 76 (1942) 1-42., 133-165.
- HAJNAL (1943) = Hajnal István: *Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12.-13. Jahrhundert*. Budapest, 1943.
- HAJNIK = Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. Budapest, 1899.
- HALDON = Haldon, John: *The Feudalism Debate Once More: the Case of Byzantium*. In: Haldon, John: *State, Army and Society in Byzantium. Approaches to Military, Social and Administrative History, 6th-12th Centuries*. Aldershot, 1995. 5-40. [Első megjelenése: *The Journal of Peasant Studies* 17/1. London, 1989.]
- HAMZA (1986) = Hamza Gábor: *Az elbirtoklás intézményének változása a klasszikus és a posztklasszikus-jusztiniánuszi római jogban*. Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae 28 (1986) 27-44.
- HAMZA (1996) = Hamza Gábor: *Szent István törvényei és a jusztiniánuszi római jog*. Jogtudományi Közlöny 1996/10. 418-421.
- HAMZA (1998) = Hamza Gábor: *Jogösszehasonlítás és az antik jogrendszerek*. Budapest, 1998.
- HAMZA (2001) = Hamza Gábor: *Szent István törvényei és Európa*. In: Hamza Gábor (szerk.): *Szent István és Európa*. Budapest, 2001. 13-21. [Lásd korábban: Hamza Gábor: *A szent-istváni törvények és Európa*. Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae 31 (1989) 189-195.; továbbá In: Hamza Gábor (szerk.) *Szent István és Európa*, Budapest, 1991. 24-31.; franciául: Hamza Gábor: *Les lois de Saint Étienne et l'Europe*, uott 15-23.,

- valamint: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, Sectio iuridica 31 (1990) 185-191.; később: Hamza Gábor: Les sources des décrets de Saint Étienne. In: Cesare Alzati (szerk.): *Cristianità ed Europa. Miscellanea di studi in onore di Luigi Prodicimi*, vol. I, tom. 2. Róma, 1994. 369-375.; németül: Hamza Gábor: Die Gesetzgebung Stephans des Heiligen und Europa. *Ungarn-Jahrbuch* 22 (1995/1996) 27-34.]
- HAMZA (2002a) = Hamza Gábor: *Az elbirtoklás fejlődése a római köztársaság korában*. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae* 38-39 (2001-2002) 13-20.
- HAMZA (2002b) = Hamza Gábor: *Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján*. Budapest, 2002.
- HARVEY = Harvey, Alan: *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*. Cambridge, 1989.
- HAUSCHILD – NIEBERGALL = HAUSCHILD, WOLF-DIETER – NIEBERGALL, ALFRED: *Agapen*. In: *Theologische Realenzyklopädie* (ed. Gerhard Krause – Gerhard Müller) I. köt., Berlin, 1977. 748-755.
- HEGEDÜS = Hegedüs Géza: *Anyagi büntetőjog az árpád-házi királyok korában*. Budapest, 1935.
- HERMAN = Herman, Émile: *Célibat des clercs II. En droit oriental*. In: *Dictionnaire de droit canonique* Tom. III. (Párizs, 1942.) 145-156.
- HINTZE = Hintze, Otto: *Wesen und Verbreitung des Feudalismus*. In: Hintze, Otto: *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte* (Hrsg.: Otto Oestreich). 2., bővített kiadás. Göttingen, 1962. [A tanulmány először 1929-ben jelent meg.]
- HOHLWEG = Hohlweg, Armin: *Zur Frage der Pronoia in Byzanz*. *BZ* 60 (1967) 288-308.
- HOLUB (1917) = Holub József: *A főispán és az alispán viszonyának jogi természete*. (*Adatok középkori vármegyei közigazgatásunk történetéhez*.) In: Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére. Budapest, 1917. 186-211.
- HOLUB (1929) = Holub József: *Zala megye története a középkorban*. Pécs, 1929.
- HOLUB (1938) = Holub József: *La „quarta puellaris” dans l’ancien droit hongrois*. In: Pietro Ciapessoni (szerk.): *Studi in memoria di Aldo Albertoni III*. Padova, 1938. 275-297.
- HÓMAN (1911) = Hóman Bálint: *A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége*. Turul, 1911. 123-134. és 167-174. Reprint: Buza János (szerk.): Hóman Bálint: *A történelem útja. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2002. 207-234. Utóbbi szerint idézem.

- HÓMAN (1912) = Hóman Bálint: *Az első állami egyenes adó. Adalék az európai adótörténethez.* Történeti Szemle 1912. Reprint: Bárány Attila (szerk.): Magyar középkor (Hóman Bálint munkái I.) I. kötet. Máriabesnyő – Gödöllő, 2003. 285-302. Az utóbbi szerint idézem.
- HÓMAN (1913a) = Hóman Bálint: *Adó vagy földbér?* Századok 47 (1913) 189-202. Reprint: Bárány Attila (szerk.): Magyar középkor (Hóman Bálint munkái I.) I. kötet. Máriabesnyő – Gödöllő, 2003. 303-315.
- HÓMAN (1913b) = Hóman Bálint: *Az első adó elméletéhez.* Századok 47 (1913) 396-397. Reprint: Magyar középkor (Hóman Bálint munkái I.) I. kötet. Máriabesnyő – Gödöllő, 2003. 316-317.
- HÓMAN (1916a) = Hóman Bálint: *A magyar pénzverés Szent István korában.* Századok 50 (1916) 116-127. és 267-285. Reprint: Bárány Attila (szerk.): Hóman Bálint: Magyar középkor I. Máriabesnyő – Gödöllő, 2003. 235-261. Az utóbbi szerint idézem.
- HÓMAN (1916b) = Hóman Bálint: *Magyar pénztörténet 1000-1325.* Budapest, 1916. (Reprint: 1991).
- HÓMAN (1916c) = Hóman Bálint: *Mégegyszer az első adóról.* Századok 50 (1916) 290-293. Reprint: Magyar középkor (Hóman Bálint munkái I.) I. kötet. Máriabesnyő – Gödöllő, 2003. 318-321.
- HÓMAN (1917) = Hóman Bálint: *Szent István görög oklevele.* Századok 51 (1917) 99-136. és 225-242. Reprint: Buza János (szerk.): Hóman Bálint: A történelem útja. Válogatott tanulmányok. Budapest, 2002. 164-206. Utóbbi szerint idézem.
- HÓMAN (1918) = Hóman Bálint: Adalék a X-XI. századi pénztörténetünkhöz. Századok 52 (1918) 161-168. Reprint: Bárány Attila (szerk.): Hóman Bálint: Magyar középkor I. Máriabesnyő – Gödöllő, 2003. 191-197. Az utóbbi szerint idézem.
- HÓMAN (1921) = Hóman Bálint: *A magyar címer történetéhez.* In: Hóman Bálint: Magyar középkor I. (2. kiadás, szerk.: Bárány Attila) Máriabesnyő–Gödöllő, 2003. 325-336. [A tanulmány első megjelenése: Turul 1921. A 2003-as kiadás szerint idézem.]
- HÓMAN-SZEKFÜ = Hóman Bálint – Szekfü Gyula: *Magyar történet.* (2. bőv. kiad.) Budapest, 1935.
- HOMOKI NAGY = Homoki Nagy Mária: Magánjogi intézmények az Aranybullában. In: Besenyei, Lajos – Érszegi, Géza – Gorlero, Maurizio Pedrazza (ed.): *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII.* Verona, 1999. 79-87.
- HORVÁTH (1954) = Horváth János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái.* Budapest, 1954.
- HORVÁTH (1968) = Horváth Pál: *A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. (Különös tekintettel a környező népek jogfejlődésére.)* Budapest, 1968.
- HORVÁTH (1969) = Horváth János: *Die griechischen (byzantinischen) Sprachkenntnisse des Meisters P.* Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 17 (1969) 17-48.

- HORVÁTH (1998) = Horváth Pál: *Magyar-bizánci kapcsolatok. (Adalékok a magyar államiság ezredéves évfordulójához.)* Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Iuridica 37 (1996) [megj.: 1998] 77-80.
- HROCHOVÁ = Horochová, Věra: *La place de Byzance dans la typologie du féodalisme européen.* In: Vavřínek, Vladimír (Hrsg.): *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.-11. Jahrhundert.* Prága, 1978. 31-45.
- HUNGER = Hunger, Herbert: *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden.* Bécs, 1964.
- ILLÉS (1900) = Illés József: *A magyar házassági vagyonjog az Árpádok korában.* Budapest, 1900.
- ILLÉS (1904) = Illés József: *A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában.* Budapest, 1904.
- JÁNOSI (1985) = Jánosi Mónika: *Gondolatok az Admonti kódexből hiányzó kapitulumokról.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 82 (1985) 37-51.
- JÁNOSI (1986) = Jánosi Mónika: *Az első ún. esztergomi zsinati határozatok keletkezéstörténete.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 83 (1986) 23-30.
- JÁNOSI (1988) = Jánosi Mónika: *Első királyunk törvényei.* In: Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapító.* Budapest, 1988. 231-260.
- JÁNOSI (1992) = Jánosi Mónika: *A Szent László-kori zsinati határozatok keletkezéstörténete.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 96 (1992) 3-11.
- JÁNOSI (1996) = Jánosi Mónika: *Törvényalkotás Magyarországon a korai Árpád-korban.* Szeged, 1996.
- JERNEY = Jerney János: *A magyarországi káptalanok és konventek, mint hielmes és hiteles helyek története.* Magyar Történelmi Tár II. köt. Pest, 1855.
- JOMBART = Jombart, Émile: *Célibat des clercs I. En droit occidental.* In: *Dictionnaire de droit canonique* Tom. III. (Párizs, 1942.) 132-145.
- JUHÁSZ = Juhász Kálmán: *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im frühen Mittelalter 1030-1307, Münster in Westfalen,* 1930.
- KAPITÁNYFY (1983) = Kapitányfy István: *Magyar-bizánci kapcsolatok Szent László és Kálmán uralkodásának idején.* In: Kapitányfy István: *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség a középkori magyarországi forrásokban.* Budapest, 2003. 153-169. [Első megjelenése: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 75 (1983) 19-27. A 2003-as kiadás szerint idézem.]

- KAPITÁNYFFY (1996) = Kapitányffy István: *Cerbanus és Maximus-fordítása*. In: Kapitányffy István: *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség a középkori magyarországi forrásokban*. Budapest, 2003. 170-193. [Első megjelenése: Mons Sacer 996-1996. Pannonhalma ezer éve. Pannonhalma, 1996. I. 357-368. A 2003-as kiadás szerint idézem.]
- KAPITÁNYFFY (2003) = Kapitányffy István: *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség a középkori magyarországi forrásokban*. Budapest, 2003.
- KARAYANNOPULOS (1956) = Karayannopulos, Johannes: *Der frühbyzantinische Kaiser*. BZ 49 (1956) 369-384.
- KARAYANNOPULOS (1958) = Karayannopulos, Johannes: *Entstehung und Bedeutung des Nomos Georgikos*. BZ 51 (1958) 357-373.
- KARÁCSON = Karácson Imre: *A XI. és XII. századbeli magyarországi zsinatok és azoknak a külföldi zsinatokhoz való viszonya*. Győr, 1888.
- KASER = Kaser, Max: *Das römische Privatrecht*. Zweite, neubearbeitete Auflage, München, I. köt.: 1971, II. köt.: 1975.
- KASER – HACKL = Kaser, Max: *Das römische Zivilprozessrecht*. Zweite Auflage, neu bearbeitet von Karl Hackl. München, 1996.
- KAZHDAN = Kazhdan, Alexander: *State, Feudal, and Private Economy in Byzantium*. *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993) 83-100,
- KELEMEN (2004) = Kelemen Miklós: *A Bizánci Birodalom központi igazgatásának egyes intézményei*. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae* 41 (2004) 207-229.
- KELEMEN (2006a) Kelemen Miklós: *A bizánci államkormányzat vázlata*. In: *Kormányzás és kodifikáció. Tanulmányok az Újkori Európa jogfejlődéséről*. Budapest, 2006. 11-49.
- KELEMEN (2006b) = Kelemen Miklós: *A királyi tanács és a kancellária szerepe a középkori államkormányzatokban*. In: *Kormányzás és kodifikáció. Tanulmányok az Újkori Európa jogfejlődéséről*. Budapest, 2006. 51-82.
- KERBL = Kerbl, Raimund: *Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050-1200 und ihr Einfluß auf das Arpadenkö nigreich*. (Dissertationen der Universität Wien 143) Wien, 1979.
- KERÉKGYÁRTÓ = Kerékgyártó Árpád: *A műveltség fejlődése Magyarországon*. Budapest, 1880.
- KERN = Kern, Fritz: *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter. Zur Entwicklungsgeschichte der Monarchie*. 3. Auflage, Darmstadt, 1962.
- KIRÁLY (1908) = Király János: *Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugat-európai jogfejlődésre*. Budapest, 1908.

- KIRÁLY (1928) = Király János: *Fejezetek Szt. István törvényhozása köréből*. Budapest, 1928.
- KIRÁLY (1929) = Király János: *Az Árpád-korszakbeli magyar trónutódlás kérdése*. Budapest, 1929.
- KNIEZSA = Kniezsa István: *A magyar állami és jogi terminológia eredete*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 7 (1955) 237-266. (Hozzászólásokkal együtt.)
- KOMJÁTHY = Komjáthy Miklós: *A veszprémvölgyi oklevél kibocsátójáról*. Levéltári Közlemények 42 (1971/1.) 33-49.
- KOSZTA (1991) = Koszta László: *A pozsegai társaskáptalan tagjai a XIV. század közepéig*. Aetas 1991/3-4. 40-58.
- KOSZTA (1998) = Koszta László: *A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214-1353)*. Pécs, 1998.
- KÓTA = Kóta Péter: *A vasvári káptalan korai oklevelei. Egy formulagyűjtemény*. Levéltári Szemle 17-29. 1987/4.
- KOVÁCS (1988) = Kovács, Kálmán: *Zur Geschichte des ungarischen Strafrechts und Strafprozessrechts 1000-1988*. Budapest, 1988.
- KOVÁCS (1989) = Kovács László: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit*. Budapest, 1989. (Németre ford.: Esterházy Mátyás.)
- KRAJNER = Krajner, Emerich von: *Die ursprüngliche Staatsverfassung Ungarns, seit der Gründung des Königthums bis zum Jahre 1382*. Wien, 1872.
- KRAJNYÁK = Krajnyák Gábor: *Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög egyházi vonatkozásai*. Századok 60 (1926) 498-507.
- KRISTÓ (1974a) = Kristó Gyula: *Legitimitás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz)*. Századok 108 (1974) 585-621.
- KRISTÓ (1974b) = Kristó Gyula: *A XI. századi hercegség története Magyarországon*. Budapest, 1974.
- KRISTÓ (1979) = Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest, 1979.
- KRISTÓ (1995) = Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995.
- KRISTÓ (1998a) = Kristó Gyula: *Magyarország története 895-1301*. Budapest, 1998.
- KRISTÓ (1998b) = Kristó Gyula: *Az aranybullák százada*. Budapest, 1998.
- KRISTÓ (1999) = Kristó Gyula: *A tizenegyedik század története*. Budapest, 1999.
- KRISTÓ–MAKK = Kristó Gyula – Makk Ferenc: *III. Béla emlékezete*. Budapest, 1981.

- KUBINYI (1975) = Kubinyi András: *Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén*. Levéltári Közlemények 46 (1975) 59-121.
- KUMOROVITZ (1928) = Kumorovitz L. Bernát: *A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig*. Turul 42 (1928). 1-27.
- KUMOROVITZ (1941) = Kumorovitz L. Bernát: *A magyar címer kettőskeresztje*. Turul 55 (1941) 45-62.
- KUMOROVITZ (1944) = Kumorovitz L. Bernát: *A magyar pecséthasználat története a középkorban*. A Jászóvári Premontrei Kanonokrend gödöllői Szent Norbert Gimnáziumának és Szent Norbert Nevelőintézetének Évkönyve az 1943-44. iskolai évről. Gödöllő, 1944. 2. bőv., jav. kiad.: Budapest, 1993. Ez utóbbi szerint idézem.
- KUMOROVITZ (1963) = Kumorovitz L. Bernát: *A középkori magyar magánjogi írásbeliség első korszaka*. Századok 96 (1963). 1-31. Reprint: Századok 123 (1989) 381-406. Ez utóbbi szerint idézem.
- KUMOROVITZ (1980) = Kumorovitz L. Bernát: *Kálmán király 1109. évi veszprémvölgyi „ítéletlevele”*. In: Bertényi Iván (szerk.): Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Budapest, 1980. 155-169.
- LANDAU (1987) = Landau, Peter: *Ivo von Chartres (ca. 1040-1115)*. In: Theologische Realenzyklopädie (Hrsg. von Gerhard Müller et al.), 16. köt., Berlin, 1987. 422-427.
- LANDAU (1995) = Landau, Peter: *Überlieferung und Bedeutung der Kanones des Trullanischen Konzils im westlichen kanonischen Recht*. In: The Council in Trullo revisited (Ed.: Nedungatt, George – Featherstone, Michael). Róma, 1995. 215-227.
- LÁSZLÓ = László Gyula: *A magyar pénzverés kezdeteiről*. Századok 97 (1963) 382-397.
- LEDERER (1959) = Lederer Emma: *A feudalizmus kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1959.
- LOHMEYER = Lohmeyer, Karl: *Kaiser Friedrichs II. goldene Bulle über Preussen und Kulmerland vom März 1226*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, II. Ergbd., Innsbruck, 1888. 388-420.
- MADZSAR (1921) = Madzsar Imre: *Szent István törvényei és a lex Bajuvariorum*. Történeti Szemle 10 (1921) 48-75.
- MADZSAR (1938a) = Madzsar Imre: *Szent István törvényei és a Cod. Vindob. 751*. Századok 72 (1938) 1-9.
- MADZSAR (1938b) = Madzsar Imre: *Szent István törvényei és az úgynevezett symmachusi hamisítványok*. In: Serédi Jusztinián (szerk.): Szent István Emlékkönyv. Budapest, 1938. II. köt. 203-233.
- MAKK (1981) = Makk Ferenc: *Rec. Kerbl*. Századok 115 (1981. 1. sz.) 224-226.
- MAKK (1982) = Makk Ferenc: *III. Béla és Bizánc*. Századok 116 (1982. 2. sz.) 33-61.

- MAKK (1993) = Makk Ferenc: *Magyar külpolitika (896-1196)*. Szeged, 1993.
- MAKSIMOVIČ = Maksimovič, Kirill: *Byzantinische Gesetzbücher und ihre Bedeutung für die Rechtsgeschichte Südosteuropas*. In: Tomasz Giaro (Hrsg.): *Modernisierung durch Transfer im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, 2006. 1-32.
- MALAFOSSE = Malafosse, Jean de: *L'Ecloga ad Prochiron mutata*. *Archive d'histoire du droit Oriental* 5 (1950-51) 197-220.
- MANOJLOVIC = Manojlovic, G.: *Le peuple du Constantinople*. (Szerb-horvátból Henri Grégorie fordította.) *Byzantion* 11 (1936) 617-716.
- MANTAS = Mantas, Apostolos G.: *Die Schilderhebung in Byzanz – historische und ikonographische Bemerkungen*. *Byzantina* 21 (2000) 537-582.
- MÁLYUSZ (1934) = Mályusz Elemér: *A karizmatikus királyság*. In: Soós István (szerk.): *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok*. Budapest, 2003. 22-44. [Első megjelenése: *Társadalomtudomány* 14 (1934) 153-178.]
- MÁLYUSZ (1973) = Mályusz Elemér: *Királyi kancellária és krónikáírás a középkori Magyarországon*. Budapest, 1973.
- MESTERHÁZY (1967) = Mesterházy Károly: *Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon*. In: *A Debreceni Déri Múzeum 1967. évi évkönyve*. Debrecen, 1970. 145-184.
- MEYENDORFF = Meyendorff, John: *A bizánci teológia. Történelmi irányzatok és tantételek*. Budapest, 2006. (Az eredeti angol nyelvű mű második, 1983-as kiadását Jeviczki Ferenc fordította.)
- MESTERHÁZY (1990-91) = Mesterházy Károly: *Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10-11. századi magyar sírleletekben I-II*. *Folia Archaeologica* 41-42 (1990-91) 87-115. és 145-174.
- MESTERHÁZY (1993) = Mesterházy Károly: *Régészeti adatok Magyarország 10-11. századi kereskedelméhez*. *Századok* 127 (1993. 3-4. sz.) 450-468.
- MEZEY (1967) = Mezey László: *A pécsi egyetemalapítás előzményei (a deákság és hiteleshely kezdeteihez)*. In: Csizmadia Andor (szerk.): *Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből*. Pécs, 1967. 53-86.
- MEZEY (1974) = Mezey László: *A hiteleshely a közhitelűség fejlődésében és III. Béla szerepe*. In: Horváth János – Székely György (szerk.): *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Budapest, 1974. 315-332.
- MEZEY (1979) = Mezey László: *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Budapest, 1979.
- MEZEY (1995) = Mezey Barna (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet*. Budapest, 1995.
- MEZEY (1999) = Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Budapest, 1999.

- MICHEL = Michel, Anton: *Die Kaisermacht in der Ostkirche*. In: Herbert Hunger (Hrsg.): *Das byzantinische Herrscherbild*. Darmstadt, 1975. 206-234. A korábbi kiadások [Ostkirchliche Studien 2-5 (1953-1956) = gesammelter Abdruck Darmstadt, 1959. 119-138] kivonatos közlése.
- MIKLÓSY = Miklósy Zoltán: *Hiteles hely és iskola a középkorban*. Levéltári Közlemények 18-19 (1940-41). 170-178.
- MILASCH = Milasch, Nikodemus: *Das Kirchenrecht der morgenländischen Kirche*. (Ford.: Alexander R. v. Pessi.) 2. jav. kiadás. Mostar, 1905.
- MOLNÁR = Molnár Erik: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádokig*. 2. kiadás. Budapest, 1949.
- MORAVCSIK (1923) = Moravcsik Gyula: *Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor*. Budapest-Konstantinápoly, 1923.
- MORAVCSIK (1933a) = Moravcsik Gyula: *Les relations entre la Hongrie et Byzance à l'époque des croisades*. In: Harmatta János (szerk.): *Studia Byzantina*. Budapest, 1967. 315-319. [Első megjelenése: *Revue des Études Hongroises* 8-11 (1933) 301-308. Az 1967-es kiadás szerint idézem.]
- MORAVCSIK (1933b) = Moravcsik Gyula: *Pour une alliance byzantino-hongroise (seconde moitié du XIIe siècle)*. In: Harmatta János (szerk.): *Studia Byzantina*. Budapest, 1967. 304-313. [Első megjelenése: *Byzantion* 8 (1933) 555-568. Az 1967-es kiadás szerint idézem.]
- MORAVCSIK (1938a) = Moravcsik Gyula: *A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység*. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Szent István Emlékkönyv I*. Budapest, 1938. 171-212.
- MORAVCSIK (1938b) = Moravcsik Gyula: *Görögnyelvű monostorok Szent István korában*. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Szent István Emlékkönyv I*. Budapest, 1938. 387-422.
- MORAVCSIK (1942) = Moravcsik Gyula: *A magyar szókincs görög elemei*. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 1942. 264-275.
- MORAVCSIK (1946) = Moravcsik Gyula: *Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of their Migration*. In: Harmatta János (szerk.): *Studia Byzantina*. Budapest, 1967. 245-259. [Első megjelenése: *The American Slavic and East European Review* 5 (1946) 29-45. Az 1967-es kiadás szerint idézem.]
- MORAVCSIK (1947) = Moravcsik Gyula: *The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary*. In: Harmatta János (szerk.): *Studia Byzantina*. Budapest, 1967. 326-340. [Első megjelenése: *The American Slavic and East European Review* 6 (1947) 134-151. Az 1967-es kiadás szerint idézem.]
- MORAVCSIK (1953) = Moravcsik Gyula: *Bizánc és a magyarság*. Budapest, 1953. (Reprint. Budapest, 2003.)

- MORAVCSIK (1954) = Moravcsik Gyula: *Ungarisch-byzantinische Beziehungen zur Zeit des Falles von Byzanz*. In: Harmatta János (szerk.): *Studia Byzantina*. Budapest, 1967. 371-382. [Első megjelenése: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 2 (1954) 349-360. Az 1967-es kiadás szerint idézem.]
- MORAVCSIK (1958) = Moravcsik Gyula: *Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker*. 2. kiadás, Berlin, 1958.
- MORRISSON (1992) = Morisson, Cécile: *Monnaie et finances dans l'Empire Byzantin, X^e-XIVe siècle*. In: Morisson, Cécile: *Monnaie et finances à Byzance: analyses, techniques* (Variorum Collected Studies Series; CS 461). Aldershot, Hampshire, 1994. 291-325. [Első megjelenése: *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin II*. Párizs, 1992. Az előbbi szerint idézem.]
- MORRISSON (2002) = Morisson, Cécile: *Byzantine Money: Its Production and Circulation*. In: Laiou, Angeliki E. (ed.): *The Economic History of Byzantium. From the Seventh Through the Fifteenth Century*, 3 vols, Washington D.C. 2002. 3. köt. 909-966.
- MOSOLYGÓ = Mosolygó József: *A keleti egyház Magyarországon*. Miskolc, 1941.
- MOULAKIS = Moulakis, Christopher M.: *Studien zur Epitome Legum*. München, 1963.
- MUNIER–GAUDEMET = *Conciles gaulois du IVe siècle*. Text latin de l'édition C. Munier. Introd., trad. et notes par Jean Gaudemet. Párizs, 1977.
- MURARIK (1934) = Murarik Antal: *A szabad rendelkezési jog Szent István törvényeiben*. Különnyomat a Századok 1934. évi pótfüzetéből, Budapest, 1935.
- MURARIK (1938) = Murarik Antal: *Az ősiség alapintézményeinek eredete*. Budapest, 1938.
- NAZ = Naz, Raoul: *Divorce*. In: *Dictionnaire de droit canonique* (ed. R. Naz), 4. köt., Párizs, 1949. 1315-1325.
- NEDUNGATT (2002a) = Nedungatt, George: *Celibate and Married Clergy in CCEO Canon 373*. *Studia canonica* 36 (2002) 129-167.
- NEDUNGATT (2002b) = Nedungatt, George: *Clerics (cc. 323-398)*. In: Nedungatt, George (ed.): *A Guide to the Eastern Code. A Commentary on the Code of Canons of the Eastern Churches*. Róma, 2002. 255-328.
- NICOL = Nicol, Donald M.: *Kaisersalbung. The Unction of Emperors in Late Byzantine Coronation Ritual*. *Byzantine and modern Greek Studies* 2 (1976) 37-52.
- O'DONNELL = O'Donnell, Christopher = *Celibacy of Clergy*. In: O'Donnell, Christopher: *Ecclesia. A Theological Encyclopedia of the Church*. Collegeville, 1996. 82-85.
- OHME = Ohme, Heinz: *Die sogenannten „antirömischen Kanones“ des Quinisextum*. In: *The Council in Trullo revisited* (Ed.: Nedungatt, George – Featherstone, Michael). Róma, 1995. 307-321.
- OIKONOMIDES (1972) = Oikonomidès, Nicolas: *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*. Párizs, 1972.

- OIKONOMIDES (1976) = Oikonomidès, Nicolas: *L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)*. Travaux et Mémoires 6 (1976) 125-152.
- OIKONOMIDES (1985) = Oikonomidès, Nicolas: *La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle*. Revue des Études Byzantines 43 (1985) 167-194.
- OIKONOMIDES (2002) = Oikonomidès, Nicolas: *The Role of the Byzantine State in the Economy*. In: Laiou, Angeliki E. (ed.): *The Economic History of Byzantium, From the Seventh through the Fifteenth Century*. Vol. 3. Washington, 2002. 973-1058.
- OSTROGORSKY (1954) = Ostrogorsky, Georg: *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*. (Franciára fordította: Henri Grégoire.) Brüsszel, 1954.
- OSTROGORSKY (1955) = Ostrogorsky, Georg: *Zur Kaisersalbung und Schilderhebung im spätbyzantinischen Krönungszeremoniell*. Historia 4 (1955) 246-256. Reprint: Hunger, Herbert (Hrsg.): *Das byzantinische Herrscherbild*. Darmstadt, 1975. 95-108. Az utóbbi szerint idézem.
- OSTROGORSKY (1958) = Ostrogorsky, Georg: *Pour l'histoire de l'immunité à Byzance*. Byzantion 28 (1958) 165-254.
- OSTROGORSKY (1963) = Ostrogorsky, Georg: *A bizánci állam története*. (A mű 1963-ban megjelent harmadik, átdolgozott kiadását Magyar István Lénárd, Németh Ferdinánd és Prohászka Péter fordította.) Budapest, 2003.
- OSTROGORSKY (1973a) = Ostrogorsky, Georg: *Urum – Despotes. Die Anfänge der Despoteswürde in Byzanz*. In: Ostrogorsky, Georg: *Zur byzantinischen Geschichte*. Ausgewählte kleine Schriften. Damstadt, 1973. 153-165.
- PAIS (1938) = Pais Dezső: *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék*. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Szent István Emlékkönyv II*. Budapest, 1938. 605-643.
- PAIS (1940) = Pais Dezső: *Az „auctor monasterii” a veszprémvölgyi apácák Kálmán-féle megerősítő levelében*. Magyar Nyelv 36 (1940) 41-42.
- PAPP = Papp György: *A magyarság és a bizánci kereszténység kapcsolatának kezdetei*. Nyíregyháza, 1938.
- PATLAGEAN = Patlagean, Evelyne: *Byzance et le blason pénal du corps*. In: *Du châtiment dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique*. Párizs, 1984. 405–426.
- PAULER = Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I-II*. Második kiadás, Budapest, 1899. (Reprint: 1984.)
- PECKSTADT = Peckstadt, Athenagoras: *Mariage, divorce et remariage dans l'Eglise orthodoxe: économie et accompagnement pastoral*. Congrès international, Leuven (18-19 avril 2005), [http://christophe.levalois.free.fr/fichier/Mar div ev Ath..pdf](http://christophe.levalois.free.fr/fichier/Mar%20div%20ev%20Ath..pdf). [A tanulmány angol nyelven is elérhető a következő webcímen: http://www.orthodoxresearchinstitute.org/articles/liturgics/athenagoras_remarriage.htm. Az előbbi szerint idézem.]

- PIELER (1970) = Pieler, Peter E.: *Zum Problem der byzantinischen Verfassung*. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 19 (1970) 51-58.
- PIELER (1978) = Pieler, Peter E.: *Byzantinische Rechtsliteratur*. In: Hunger, Herbert: Die hochsprachliche Literatur der Byzantiner. München, 1978. II. 341-480.;
- PIRIGYI = Pirigyi István: *A magyarországi görög katolikusok története I*. Nyíregyháza, 1990.
- PLÖCHL = Plöchl, Willibald M.: *Geschichte des Kirchenrechts*. I. köt.: *Das Recht des ersten christlichen Jahrtausends. Von der Urkirche bis zum großen Schisma*. Zweite, erweiterte Auflage, Wien, 1960. II. köt.: *Das Kirchenrecht der abendländischen Christenheit 1055 bis 1517*. Zweite, erweiterte Auflage, Wien, 1962.
- PRICE = Price, Richard M.: *Zölibat: I. Religionsgeschichtlich, II. Kirchengeschichtlich*. In: Theologische Realenzyklopädie (Hrsg. von Gerhard Müller et al.), 36. köt., Berlin, 2004. 720-739.
- PÜSPÖKI NAGY = Püspöki Nagy Péter: *Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000-1301 négy kötetben*. I. kötet. Pozsony – Budapest, 1989.
- QUAGLIONI = Quaglioni, Diego: *II. András Aranybullája (1222). Egy „alkotmányos modell” az európai történelemben*. In: Besenyei, Lajos – Érszegi, Géza – Gorlero, Maurizio Pedrazza (ed.): *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII*. Verona, 1999. 89-98.
- REULING = Reuling, Ulrich: *Die Kur in Deutschland und Frankreich. Untersuchungen zur Entwicklung des rechtsförmlichen Wahlaktes bei der Königserhebung im 11. und 12. Jahrhundert*. Göttingen, 1979.
- REYNOLDS = Reynolds, Susan: *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted*. Oxford, 1994.
- RIPOCHE = Ripoché, J. P.: *Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban*. Századok 111 (1977. 1. sz.) 79-92.
- R. KISS = R. Kiss István: *Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban*. Századok 61-62 (1927-28) 733- 765., 849-868.
- ROSZNER = Roszner Ervin: *Régi magyar házassági jog*. Budapest, 1887.
- SACHERS = Sachers, E.: *Tabellio, tabularium, tabularius*. In: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft. (Neue Bearb. begonnen von Georg Wissowa). Reihe 2, Halbband 8. Stuttgart, 1932. 1847-1868., 1962-1969., 1969-1984.
- SARADI-MENDELOVICI (1988) = Saradi-Mendelovici, Hélène: *La ratification des actes privés byzantins par une autorité civil ou ecclésiastique*. Revue des Études Byzantines 46 (1988) 167-180.
- SARADI (1994) = Saradi, Helen: *Cursing in the Byzantine Notarial Acts: a Form of Warranty*. Byzantina 17 (1994) 441-533.

- SAWICZKI = Sawiczki, Jakob v.: *Zur Textkritik und Entstehungsgeschichte der Gesetze König Stefans des Heiligen*. Ungarische Jahrbücher 9 (1929) 395-425.
- SCHARF (1956) = Scharf, Joachim: *Photios und die Epanagoge*. BZ 49 (1956) 385-400.
- SCHARF (1959) = Scharf, Joachim: *Quellenstudien zum Prooimion der Epanagoge*. BZ 52 (1959) 67-81.
- SCHELTEMA (1955) = Scheltema, H. J.: *Ueber die Natur der Basiliken*. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 23 (1955) 287-310.
- SCHELTEMA (1970) = Scheltema, H. J.: *L'enseignement de droit des antécédents*. Leiden, 1970.
- SCHELTEMA (1977) = Scheltema, H. J.: *Das Kommentarverbot Justinians*. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 45 (1977) 307-331.
- SCHILLER = Schiller, Felix: *Das erste ungarische Gesetzbuch und das deutsche Recht*. In: Festschrift Heinrich Brunner zum siebzigsten Geburtstag. Weimar, 1910. 379-404.
- SCHMEMANN-CLÉMENT = Schmemann, Alexander – Clément, Olivier: *A nagyböjt és a húsvéti titok. Aszkézis és liturgia az ortodox egyházban*. Budapest, 2007. (Ford.: Baán István.)
- SCHMINCK (1986) = Schminck, Andreas: *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern*. Frankfurt am Main, 1986.
- SCHMINCK (1989) = Schminck, Andreas: „*Frömmigkeit ziere das Werk*.“ Zur Datierung der 60 Bücher Leons VI. Subseciva Groningana 3 (1989) 79-114.
- SCHMINCK (1991) = Schminck, Andreas: *Zur Entwicklung des Eherechts in der Komnenenepoche*. In: Oikonomidès, N. (Hrsg.): *Byzantium in the 12th Century*. Athen, 1991. 555-587.
- SCHMINCK (1998) = Schminck, Andreas: *Rec. Bochove*. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 48 (1998) 350-354.
- SCHRAMM = Schramm, Percy Ernst: *Der König von Frankreich. Wahl, Krönung, Erbfolge und Königsidee vom Anfang der Kapetinger (987) bis zum Ausgang des Mittelalters*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 25 (1936) 222-354.
- SCHREINER = Schreiner, Peter: *Bizánc*. Budapest, 2002. (Az 1994-ben megjelent német művet Bódogh Judit fordította.)
- SERÉDI = Serédi Jusstinián: *Szent István törvényei a római joggal és az egykorú kánonjoggal összehasonlítva*. Budapesti Szemle 725. szám (1938. április) 269-281. o.
- SICKEL = Sickel, W.: *Das byzantinische Krönungsrecht bis zum 10. Jahrhundert*. BZ 7 (1898) 511-557.

- SIMON (1973) = Simon, Dieter: *Rechtsfindung am byzantinischen Reichsgericht*. Wissenschaft und Gegenwart, Juristische Reihe, 4. füzet. Frankfurt am Main, 1973.
- SIMON (1976) = Simon, Dieter: *Rec. Gregory*. BZ 69 (1976) 665.
- SIMON (1984) = Simon, Dieter: *Princeps legibus solutus. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz*. In: Dieter Nörr – Dieter Simon (Hrsg.): *Gedächtnisschrift für Wolfgang Kunkel*. Frankfurt am Main, 1984. 449-492.
- SIMON–TROIANOS (1977) = Simon, Dieter – Troianos, Spyros: *Eklogadion und Ecloga privata aucta*. FM 2 (1977) 45-86.
- SIMON–TROIANOS (1979) = Simon, Dieter – Troianos, Spyros: *EPA Sinaitica*. FM 3 (1979) 168-177.
- SIMON (1988) = Simon, Dieter: *Die Epochen der byzantinischen Rechtsgeschichte*. Ius Commune. Zeitschrift für Europäische Rechtsgeschichte 15 (1988) 73-106.
- SINOGOWITZ = Sinogowitz, Bernhard: *Studien zum Strafrecht der Ekloge*. Athén, 1956.
- SIPÓS–GÁLOS = Sipos István – Gálos László: *A katolikus házasságjog rendszere a Codex Juris Canonici szerint*. IV. bőv. kiad. Budapest, 1960.
- SOLOVIEV = Soloviev, Alexander V.: *Der Einfluß des Byzantinischen Rechts auf die Völker Osteuropas*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung 76 (1959) 432-479. [A tanulmány első változata francia nyelven jelent meg, s az örmény és grúz recepcióra is kiterjed: Soloviev, Alexandre: *L'influence du droit byzantin dans les pays orthodoxes*. In: *Relazione del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche Roma, 1955*. Vol. VI. Firenze, 1955. Reprint: Soloviev, Alexandre: *Byzance et la formation de l'Etat russe (recueil d'études)*. London, 1979. 599-650.]
- SOLYMOSSI (1984) = Solymosi László: *A hiteleshelyi pecséthasználat kezdeteihez*. In: Kállay István (szerk.): *A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181-1981*. I. Budapest, 1984. (= Magyar Herold. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv I.) 91-139.
- SOLYMOSSI (1995) = Solymosi László: *Érseki és püspöki oklevelek 1250 előtt*. In: Solymosi László (szerk.): *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok*. Budapest, 2006. 170-184. Első megjelenése (franciául): Solymosi László: *Chartes archiépiscopales et épiscopales en Hongrie avant 1250*. In: Christoph Haidachter – Werner Köfler (Hrsg.): *Die Diplomatie der Bischofsurkunde vor 1250. La diplomatie épiscopale avant 1250*. Referate zum VIII. Internationalen Kongreß für Diplomatie, Innsbruck, 27. September – 3. Oktober 1993. Innsbruck, 1995. 159-177. Az előbbi szerint idézem.
- SOLYMOSSI (1997) = Solymosi László: *A pápai kancellária hatása az oklevéladásra a XIII. század közepéig*. Történelmi Szemle 39 (1997), 335-344. Reprint: In: Solymosi László (szerk.): *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok*. Budapest, 2006. 185-192. Az utóbbi szerint idézem.

- SOLYMOSI (2006)= Solymosi László: *Az írásbeliség fejlődése az Árpád-korban*. In: Orosz István et al. (szerk.): *Magyarság és Európa – tegnap és ma*. Debrecen, 2006. Reprint: In: Solymosi László (szerk.): *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok. Budapest, 2006. 193-215. Az utóbbi szerint idézem.
- STICKLER = Stickler, Alfons Maria: *A klerikusi celibátus fejlődéstörténete és teológiai megalapozása*. Budapest, 1994. (Ford.: Csordás Eörs.)
- STOLCZ = Stolcz Alfonz: *A hiteles helyek és azok jelentősége a középkorban Magyarországon*. Újvidék, 1912.
- SVORONOS (1951) = Svoronos, N. G.: *Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle*. *Revue des Études Byzantines* 9 (1951) 106-142.
- SVORONOS (1964) = Svoronos, Nicolas G.: *La Synopsis major des Basiliques et ses appendices*. Párizs, 1964.
- SWEENY = Sweeny, James Ross: *Gregory VII, the Reform Program, and the Hungarian Church at the End of the Eleventh Century*, *Studi Gregoriani* 14 (1991) 265-275.
- SZABÓ = Szabó Péter: *Papi áldás a házasságkötésnél. A kánonjogi doktrína fejlődése az elmúlt másfél évtizedben*. In: *Tanulmányok a keleti házasságjog köréből*. (Athanasion Füzetek 8), Nyíregyháza, 2003. 5-28.
- SZAKÁLY = ifj. Szakály Ferenc: *A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó működése 1526-ig*. In: Puskás Attila (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. Szekszárd, 1968. 9-60.
- SZATMÁRI = Szatmári Imre: *Bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztek Békés és Csongrád megyében*. In: A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Szeged, 1995. 219-264.
- SZEKFŰ = Szekfű Gyula: *Serviensek és familiarisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből*. Budapest, 1912.
- SZEMERSZKY = SZEMERSZKY JÁNOS: *A görögkatolikus egyház böjtjei II-III*. *Keleti Egyház* I. évf. 9. szám (1934. november hó). 289-296.
- SZENTIRMAI (1961a) = Szentirmai, Alexander: *Der Einfluss des byzantinischen Kirchenrechts auf die Gesetzgebung Ungarns im XI.-XII. Jahrhundert*. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*. 10 (1961) 73-83.
- SZENTIRMAI (1961b) = Szentirmai, Alexander: *Die Ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter*. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 47 (1961) 266-292.
- SZENTMIKLÓSY = Szentmiklósy Lajos: *Az Árpádkori társadalom. A gazdasági alap*. Budapest, 1943.
- SZENTPÉTERY (1921) = Szentpétery Imre: *V. István ifjabbkirálysága*. *Századok* 55 (1921) 77-87.

- SZENTPÉTERY (1930) = Szentpétery Imre: *Magyar oklevéltan*. Budapest, 1930. Reprint: Budapest, 1995.
- SZENTPÉTERY (1938) = Szentpétery Imre: *Szent István király oklevelei*. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Szent István Emlékkönyv II*. Budapest, 1938. 133-202.
- SZTRIPSZKY = Sztripszky Hiador: *Jegyzetek a görög kultúra árpádkori nyomairól*. Budapest, 1913.
- SZUROMI (2002a) = Szuromi Szabolcs Anzelm: *Az első három esztergomi zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a 12. században*. In: Erdő Péter (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről*. Budapest, 2002. 87-142.
- SZUROMI (2002b) = Szuromi Szabolcs Anzelm: *A keleti egyházfegyelem befolyása a korai magyar zsinatokon*. In: Erdő Péter (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről*. Budapest, 2002. 143-153.
- SZUROMI (2002c) = Szuromi Szabolcs Anzelm: *Az ankyrai zsinat kánonja az első két esztergomi zsinaton*. In: Erdő Péter (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről*. Budapest, 2002. 77-86.
- SZUROMI (2003) = Szuromi Szabolcs Anzelm: *Fordulópont az egyetemes zsinatok történetében Nyugaton a XIII. században*. In: Puskás Attila (szerk.): *A Szent Titok vonzásában*. A hetvenéves Fila Béla köszöntése. Budapest, 2003. 331-344.
- SZUROMI (2006a) = Szuromi Szabolcs Anzelm: *A Snapshot from the Process of the Textual Development of Ivo's Works (Comparative Analysis of Angers, Bibliothèque Municipale, MS. 369 with BAV Reg. lat. 973 and Other Textual Witnesses)*. *Ius Ecclesiae* 18 (2006) 217-238.
- SZUROMI (2006b) = Szuromi Szabolcs Anzelm: *Esztergomi zsinatok és kánongyűjtemények a XII. századi Magyarországon*. *Iustum Aequum Salutare* II. 2006/1-2. 191-201.
- SZUROMI (2006c) = Szuromi Szabolcs Anzelm: *Az egyházjogi források feldolgozásának szempontjai*. *Kánonjog* 8 (2006) 49-77.
- SZÜCS (1983) = Szücs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, 1983.
- SZÜCS (1984) = Szücs Jenő: *Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához*. In: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc (szerk.): *Mályusz Elemér Emlékkönyv*. Budapest, 1984. 341-394.
- SZÜCS (1988) = Szücs Jenő: *Szent István Intelmei: az első magyarországi államelméleti mű*. In: Glatz Ferenc – Kardos József (szerk.): *Szent István és kora*. Budapest, 1988. 32.53. Reprint: Veszprémy László (szerk.): *Szent István és az államalapítás*. Budapest, 2002. 271-290. Az utóbbi szerint idézem.
- SZÜCS (2002) = Szücs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 2002.
- TIMKÓ = Timkó Imre: *Keleti kereszténység, keleti egyházak*. Budapest, 1971.

- TIMON = Timon Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére*. 4. bővített kiadás. Budapest, 1910.
- TÓTH (1986) = Tóth Sándor László: *A magyar fejedelmi méltóság öröklődése*. Acta universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica 83 (1986) 3-8.
- TÓTH (1998) = Tóth Sándor László: *Az etelközi magyar fejedelmválasztás*. In: Studia varia (szerk.: Makk Ferenc, Tar Ibolya és Wojtilla Gyula). Szeged, 1998. 141-147.
- TREITINGER (1938) = Treitinger, Otto: *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*. 3. kiadás, Darmstadt, 1969. (Első kiadás: Jena, 1938.; második kiadás: Darmstadt, 1956.)
- TREITINGER (1940)= Treitinger, Otto: *Vom oströmischen Staats- und Reichsgedanken*. Leipziger Vierteljahresschrift für Südosteuropa 4 (1940) 1-26.
- TROIANOS (1986) = Troianos, Spyros: *Bemerkungen zum Strafrecht der Ecloga*. In: Afieróma szton Niko Szboróno I. Rethymno, 1986. 97-112.
- TROIANOS (1992) = Troianos, Spyros: *Die Strafen im byzantinischen Recht*. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 42 (1992) 55-74.
- TROIANOS (1995) = Troianos, Spyros N.: *The Canons of the Trullan Council in The Novels of Leo VI*. In: The Council in Trullo revisited (Ed.: Nedungatt, George – Featherstone, Michael). Róma, 1995. 189-198.
- TROIANOS (1999) = Troianos, Spyros N.: *Οι πηγές του Βυζαντινού δικαίου*. Athén, 1999.
- TROSTOVSKY = Trostovszky Gabriella: *Az esztergomi káptalan XIII-XIV. századi oklevelei az országos levéltár diplomatikai levéltárában*. Levéltári Közlemények 60 (1989) 57-81.
- TSIRPLANIS = Tsirplanis, Constantine N.: *Byzantine Parliaments and Representative Assemblies from 1081-1351*. Byzantion 43 (1973) 432-481.
- UDAL'COVA = Udal'cova, Zinaida V.: *Die Besonderheiten des Feudalismus in Byzanz*. In: Köpstein, Helga (Hrsg.): *Besonderheiten der byzantinischen Feudalentwicklung*. Eine Sammlung von Beiträgen zu den frühen Jahrhunderten. Berlin, 1983. 11-56.
- VACANDARD = Vacandard, Elphège: *Célibat ecclésiastique*. In: Dictionnaire de Théologie catholique (ed. A. Vacant et E. Mangenot), Tom. 2. II. (Párizs, 1905.) 2068-2088.
- VAJAY (1979) = Vajay, Szabolcs de: *Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn. Bemerkungen zu Raimund Kerbls Wiener Dissertation „Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050-1200 und ihr Einfluß auf das Arpadenkö nigreich.“* Ungarn-Jahrbuch 10 (1979) 15-28.
- VAJAY (1988) = Vajay Szabolcs: *Veszprémvölgy és alapítói*. Levéltári Szemle 1988/4. 20-24.

- VAN DER WAL–LOKIN = van der Wal, Nikolas–Lokin, Jan H. A.: *Historiae iuris Graeco-Romani delineatio. Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*. Groningen, 1985.
- VASILIEV = Vasiliev, A. A.: *On the Question of Byzantine Feudalism*. Byzantion 8 (1933) 584-604.
- VÁCZY (1931) = Váczy Péter: *Immunitás és jurisdictio*. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1 (1931) 13-40.
- VÁCZY (1932) = Váczy Péter: *A hűbériség szerepe Szent István királyságában*. Századok 66 (1932) 369-392.
- VÁCZY (1935) = Váczy Péter: *Die erste Epoche des Ungarischen Königtums*. Pécs-Fünfkirchen, 1935.
- VILLIEN = Villien, A.: *Divorce*. In: Dictionnaire de Théologie catholique (ed. A. Vacant et E. Mangenot), Tom. 4. (Párizs, 1908.). 1455-1478.
- WALDAPFEL = Waldapfel Eszter: Szent István első törvénykönyve és a nyugati törvényhozás. In: A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. Budapest, 1935. 84-102.
- WALDMÜLLER = Waldmüller, Lothar: *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn, von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311)*. Paderborn, 1987.
- WALDSTEIN–SIMON = Waldstein, Wolfgang – Simon, Dieter: *Neuentdeckte Bruchstücke der Epanagoge cum Prochiro composita. Eine Palimpsesthandschrift der Klosterbibliothek Lavra*. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 23 (1974) 145-178.
- WEGENER = Wegener, Wilhelm: *Böhmen, Mähren und das Reich im Hochmittelalter. Untersuchungen zur staatsrechtlichen Stellung Böhmens und Mährens im Deutschen Reich des Mittelalters 919-1253*. Köln, 1959.
- WEIMAR = Weimar, Peter: *Ars notariae*. In: Weimar, Peter: *Zur Renaissance der Rechtswissenschaft im Mittelalter*. Goldbach, 1997. 293-295. [Eredetileg az LMA szócikként jelent meg.]
- WENGER = Wenger, Leopold: *Die Quellen des römischen Rechts*. Bécs, 1953.
- WICKHAM = Wickham, Chris: *Le forme del feudalesimo*. In: *Il feudalesimo nell'alto medioevo*, I. köt. Spoleto, 2000. 15-46.
- WOLF = Wolf, Armin: *Das öffentliche Notariat*. In: Coing, Helmut (Hrsg.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren Europäischen Privatrechtsgeschichte*, I. kötet: Mittelalter (1100-1500). München, 1973. 505-514.
- ZACHARIÄ (1877) = Zachariä von Lingenthal, Karl Eduard: *Die griechischen Nomokanones*. In: Zachariä von Lingenthal, Karl Eduard: *Kleine Schriften zur römischen und byzantinischen Rechtsgeschichte*. I. kötet, Lipcse, 1973. 614-631. [Első megjelenése: Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Pétersbourg, Série VIIe, tome 23, n° 7.]

- ZACHARIÄ (1955) = Zachariä von Lingenthal, Karl Eduard: *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*. 3. kiadás. Aalen, 1955.
- ZAJTAY = Zajtay, Imre: *Sur le rôle du droit romain dans l'évolution du droit hongrois*. In: *L'Europa e il diritto romano. Studi in memoria di Paolo Koschaker*. Milánó, 1954. Vol. II. 181-211.
- ZÁSTĚROVÁ (1978) = Zástěrová, Bohumila: *Über zwei Grossmährische Rechtsdenkmäler byzantinischen Ursprungs*. In: Vavřínek, Vladimír (Hrsg.): *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.-11. Jahrhundert*. Prága, 1978. 361-385.
- ZÁVODSZKY = Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, 1904. (Reprint: Pápa, 2002.)
- ZHISHMAN = Zhishman, Joseph: *Das Eherecht der orientalischen Kirche*. Bécs, 1864.
- ZIESE = Ziese, Jürgen: *Wibert von Ravenna. Der Gegenpapst Clemens III. (1084-1100)*. Stuttgart, 1982.
- ZLINSZKY (1976) = Zlinszky János: *Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér megyében*. Székesfehérvár, 1976.
- ZLINSZKY (1991) = Zlinszky János: *Római büntetőjog*. Budapest, 1991.
- ZLINSZKY (1996) = Zlinszky János: *A magyar jogrendszer kezdetei*. Jogtudományi Közlöny 1996. július-augusztus. 269-274.
- ZLINSZKY (2002a) = Zlinszky János: *Römisches Recht in Ungarn*. In: *Iurisprudentia universalis. Festschrift für Theo Mayer-Maly zum 70. Geburtstag*. Hrsg. von Martin J. Schermaier, J. Michael Rainer und Laurens C. Winkel. Köln, 2002. 945-963.
- ZLINSZKY (2002b) = Zlinszky János: *Történeti alkotmányunk fejlődése*. Magyar Szemle 11 (2002) 3-4. és 5-6. szám. 28-50. és 88-103.
- ŽUŽEK = Žužek, Ivan: *Kormčaja Kniga. Studies on the Chief Code of Russian Canon Law*. (Orientalia Christiana Analecta 168.) Róma, 1964.

SAJÁT PUBLIKÁCIÓK JEGYZÉKE

Külföldön megjelent szakcikkek, tanulmányok idegen nyelven:

- KOMÁROMI László: Ungarn zwischen Ost und West. Die Regelung der Klerikerehe durch frühere ungarische Synoden (11.-12. Jh.). In: Duss, Vanessa / Linder, Nikolaus (Hrsg.): *Rechtstransfer in der Geschichte*. München, 2006. 279-296.

Magyarországi folyóiratokban, időszaki kiadványokban, gyűjteményes kötetekben megjelent magyar és idegen nyelvű szakcikkek, tanulmányok, értekezések:

- KOMÁROMI László: Zum byzantinischen Einfluss auf das mittelalterliche ungarische Recht. *Doktori Iskola, Prelegálások II. Tanulmányok, kommunikációk, recenziók és a PhD. közlemények*. Budapest, 2003. 125-136.
- KOMÁROMI László: Felelősség a környezeti károkért (Megjegyzések egy európai uniós direktíva margójára). In: Nochta Tibor – Bölcskei János (szerk.): *Emlékkönyv Lábady Tamás 60. születésnapjára tanítványaitól*. Budapest, Szent István Társulat, 2004. 225-243.
- KOMÁROMI László: Vallási és erkölcsi normarendszerek a klasszikus kori római jogtudósok műveiben. *Doktori Iskola, Prelegálások IV. Tanulmányok, kommunikációk, recenziók és a PhD. közlemények*. Budapest, 2005. 48-62.
- KOMÁROMI László: A bizánci hatás kérdése a középkori magyar büntetőjogban. *Jogtörténeti Szemle* 2005/4. 32-39.
- KOMÁROMI László: A bizánci jog forrásai és továbbélésük. Áttekintés. *Doktori Iskola, Prelegálások V. Tanulmányok, kommunikációk, recenziók és a PhD. közlemények*. Budapest, 2006. 39-55.
- KOMÁROMI László: A bizánci hatás egyes kérdései a középkori magyar házassági jogban. *Iustum Aequum Salutare* II. 2006/1-2. 159-170.
- KOMÁROMI László: A külföldi hatás kérdése a III. Béla-kori központi írásbeliség tekintetében. In: Mezey Barna – Révész T. Mihály (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére*. Budapest, 2006. 309-323.
- KOMÁROMI László: A bizánci kultúra egyes elemei és közvetítő tényezői a középkori Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare* III. 2007/1. 215-228.

Recenziók:

- KOMÁROMI László: Ungarn und Europa - Rückblick und Ausblick nach tausend Jahren, könyvismertetés. *Magyar Jog*, 2002/7. 443-446.
- KOMÁROMI László: Fiatal Jogtörténészek Európai Fóruma (Varsó, 2004). *Jogtörténeti Szemle*, 2005/1. 59-61.
- KOMÁROMI László: Rez. Jan H. A. Lokin / Frits Brandsma / Corjo Jansen, Roman-Frisian Law of the 17th and 18th Century (= Schriften zur Europäischen Rechts- und Verfassungsgeschichte 45). Duncker & Humblot, Berlin 2003. 291 S. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung*, 123 (2006) 504-505.

Egyebek:

- KOMÁROMI László: Institutionen und Ursprung der juristischen Schriftlichkeit in Ungarn im 12.-13. Jh. In: *Erinnern und Vergessen* (Forum Junger Rechtshistoriker, Frankfurt am Main, 2006. – konferenciakötet) [Várható megjelenés: 2007.]